

THE
RAGHUVAMŚA
OF
KĀLIDĀSA

With Commentary Sanjivini of Mallinātha, extracts
from the Commentaries of Vallabhadeva Hemā
Dinkara Misra Charitravardhan, Sumativijay
R^g uvamśasara, critical & explanatory notes,
various readings & indexes &c

With an Introduction By

Prof H D. VELANKAR, M. A.

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay

*

ELEVENTH EDITION

Edited with extracts & Notes etc by

NARAYAN RAM ACHARYA,

"KAVYATIRTHA"

1948

NIRNAYA SAGAR PRESS

BOMBAY 2

तत्संस्करणस्य वैशिष्ट्यम्

महाकविशालिदासप्रणीतं हि रघुवंशकाव्यं गीर्वाणभाषास्वादलोलुपैरावालवृद्धै-
रासेतुहिमाचलं बहुोः कालात्परिशोदितं दरादृश्यते । महिनाथीया संजीविन्या
तथैव निखिलसाहित्यरसिकैरादृतत्वात्सर्वत्र लब्धप्रचारेति नेदमविदितं मेधाविनाम् ।
किंचास्वाष्टीकाया अतिसंकुचितत्वादपरितुष्यतामन्तेवासिनां कृते बल्लभदेव-मह-
देमाद्रि-दिनकरमिश्र-चारित्र्यवर्धन-सुमतिविजयप्रभृतीनां टीकाकाराणामविकला एव
संदर्भाः समुद्धृत्वात्रैकादशसंस्करणे टिप्पणीरूपेण विनिवेशिताः ।

अत्र चाधोनिर्दिष्टा आदर्शाः प्रामुख्येनोपाश्रिताः-

B. O. R. I.

बल्लभदेवस्य 'पीलिका'	No. 449/1887-91
महदेमाद्रिः 'रघुवंशदर्पणम्'	No. 47/1873-74
दिनकरमिश्रस्य 'सुबोधिनी'	No. 444/1887-91
चारित्र्यवर्धनस्य 'शिशुहितैविणी'	No. 48/1873-74
सुमतिविजयस्य 'सुगमान्वया'	No. 46/1873-74

महिनाथीयसंजीविन्याः प्रतिकृतिद्वयमस्तत्संग्रहस्यम्

एतेषां टीकाकृतामभिमतानि पाठान्तराण्यपि पृथङ् निर्दिष्टानि । यत्र टीकाकृतां
व्याख्यानेषु मियो विसंवादो दृष्टस्तत्र ग्रन्थान्तरप्रमाणोपन्यासेन स च परिहृतः ।
पर्यायादिपेदन्मो मूलस्यपदानि पृथक्स्फुटमधिगन्तुं सुविधा भूयादिति तानि
स्थूलाक्षरेषूङ्कितानि । संजीविनीटीकाऽपि प्राचीनादर्शसाहाय्येनामूलचूलं संशोध्य
मूलविसंवादग्रन्थत्रुट्यादिदोषाः परिमार्जिताः । कालिदास-मवमूलोर्वाङ्मिर्शिनी
प्रो. हरि दामोदर बेलणकर एम्. ए. इत्येतेषां पाण्डित्यप्रचुराऽऽह्वलमूमिका च
संगृहीता । मातृकानुसारिणी श्लोकसूचिग्रन्थान्ते च संयोजिता । महिनाथेनो-
दाइतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामवृत्त्यात्मकं परिशिष्टमेकं रघुवंशस्यश्लोक-
च्छन्दसां च संकलनात्मकं परिशिष्टमपरमित्येवं विविधपरिशिष्टान्तरैश्च समुद्धृत-
मनितरसाधारणमध्येतृणामध्यापकानां चातिमोदावहमिदं सर्वाङ्गसुन्दरं संस्करण-
मुपहरामः ।

kara. He composed his commentary on *Sindūraprakara* in Sam. 1505. Sumativijaya is the youngest of the five commentators mentioned above. He was a pupil of Vinayameru and a ms. of his commentary on *Raghuvainśa* at the Bhandarkar Institute (No. 46 of 1873-74) is dated Sam. 1609. Pandit Acharya has added at the end indexes of the stanzas in the poem, of the names of authors and works quoted in the commentary of Mallinātha. I have no doubt that the edition will be found both useful and attractive and the readers will feel indebted to the Pandit for the same.

Shastri Hall, Bombay 7. }
6th October, 1948. }

H. D. Velankar.

अत्रोपयुक्तसांकेतिकचिह्नानां परिचयः

ॐ

पा.=पाणिनिः

घा.=वार्तिकम्

आ. } =आचारप्यायः
आचार. } (याज्ञवल्कीयः)

शिशु०=शिशुबोधिनीकारः
(चारित्रवर्धनः)

बाल.=बालकाण्डम्
(वाल्मीकीयः)

म. हृ.=अष्टाङ्गहृदयम्
(वाग्भटीयः)

बृ. जा.=बृहज्जातकम्

उ. सू.=उणादिसूत्रम्

ग. सू.=गणसूत्रम्

प्राय०=प्रायश्चित्तप्रकरणम्
(याज्ञवल्क्यस्मृतौ)

सुमति०=सुमतिविज्ञयः

दिनकर०=दिनकरमिश्रः

मर्तु.=मर्तुहरिः

(शतकत्रयम्)

याज्ञ.=याज्ञवल्क्यस्मृतिः

घन.=वनपर्व (महाभारतम्)

अनु.=अनुशासनपर्व
(महाभारतम्)

मनु.=मनुस्मृतिः

अयोध्या.=अयोध्याकाण्डम्

तैत्ति०=तैत्तिरीयोपनिषत्

श्वेता.=श्वेताश्वतरोपनिषत्

माघ. माघकाण्डम्

का. सू.=कान्यालंकारसूत्राणि
(बामनः)

का. प्र.=काव्यप्रकाशः

(मम्मटः)

का. द.=काव्यादर्शः

(दण्डी)

द. रू.=दशरूपकम्

(धनंजयः)

महाकविकालिदासविरचितं

रघुवंशम्

महिनाथरुतसंजीविनीटीकया, चल्लभ-हेमाद्रि-दिनकर-
मिश्र-चारित्र्यवर्धन-सुमतिविजयादिटीकाविशिष्टांशैः,
रघुवंशसार-पाठान्तर-विविधपरिशिष्टादिभिः,
प्रो. हरि दामोदर बेलणकर एम्. ए.
इत्येतेषां विद्वत्ताम्रचुरया भूमिकया च
समुल्लसितम्

एकादशं संस्करणम्
श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना
नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ' इत्यनेन
टीकाविशिष्टांशं टिप्पण्यादिभिरपवृष्टं
संशोधितम्

शकाब्दाः १८७० : सनाब्दाः १९४८

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई २

यम् ४॥ रूप्यकाः

PREFACE

Kālidāsa's Raghuvamśa needs no introduction. This is an humble effort to present an authentic text of the same with the Sañjivinī Commentary of Mallinātha and extracts from five others.

Mallinātha's commentary is not fully exhaustive and therefore I have supplimented it by short extracts from five other commentaries. In my opinion, it is a valuable addition and as such the present edition has become very useful even to an ordinary reader.

I earnestly thank Prof. H. D. Velankar, M. A., for his valuable Introduction. He has really obliged me and the readers by his labour of love, despite of his delicate health and heavy previous engagements. I equally thank Prof. D. D. Kosambi, M. A. for getting me a number of valuable Mss. and lovingly encouraging me throughout. My thanks are also due to Bhandarkar Oriental Institute, Poona, for the Mss. and Sjt. D. N. Marshall, M. A., Dip. Lib., the ever-obliging Librarian of the Bombay University, for lending me all sorts of books for reference.

BOMBAY
15th October 1948 }

N. R. Acharya

Published by Satyabhamabai Pandurang

and

Printed by Ramachandra Yesu Shedge

For the Nirnaya Sagar Press, 26 28, Kolbhat Street,
Bombay. 2.

INTRODUCTION

The primary object of a Sanskrit Kāvya is the highest unadulterated delight which the poet as well as the hearer of a Kāvya may enjoy through the rise of sentiments. Moral advice is no doubt generally conveyed through a Kāvya, but in such a manner that the hearer is hardly conscious of it. The words and their meanings, both actual and suggested, employed by the poet are therefore expected to have the power to rouse, sustain and develop one or more of the moods of the human mind, which become transformed into pleasurable sentiments, when properly assisted by the efforts of a poet. The poet's words must have the capacity to stir the imagination of the hearer so as to raise him from his present surroundings and place him in the midst of quite a different set of circumstances, which are either totally unreal or belong to the past, but which are nevertheless conjured up into a temporary reality by the words of the poet. In the world of imagination, even things which are ordinarily unpleasant assume a pleasant form, this is why we like to imagine the saddest and most dreadful things so long as they do not touch us or affect us physically. The poet knows this tendency of the human mind and tries to establish his influence on it by affording full scope to its power of imagination and feelings of all kinds including those of sadness.

2. The essential difference between the narration of a story and a poem is that while the former has an eye upon every minute detail of it, the latter values it only

from the point of view of its ability to rouse the imagination and feelings of a man in a pleasurable manner. To the poet, those events or parts of a story, which do not shake the imagination are unimportant, while those others which tickle or rouse it are all-important even though they do not form an essential part of the story itself. A skilful poet therefore must distinguish between the poetical and the dry portions of his narrative, and dwell at full length on the former, while the latter are summarily dismissed in a few words. It is for this reason that we get disproportionately long descriptions of the lovely phenomena of nature or of unusually 'attractive actions of human beings in the Kāvya. In the Raghuvamśa itself, we may note how the whole life of king Dilipa from his birth to his arrival at Vasiṣṭha's Āśrama is described with a few touches here and there in the 1st canto, while practically the whole of the 2nd canto, is devoted to a single incident in his long stay at the Āśrama, namely, the test of the king by the divine cow Nandinī. The situation is described with such elaborateness and appropriate word-picture that a reader's mind loves to linger for long at it and seems to forget everything else about the king. A similar treatment is accorded to most of the important kings of the Rāghava dynasty by Kālidāsa. Thus Raghu's encounter with Indra and his extravagant gift to Varatantu's pupil Kautsa, Aja's marriage with Indumati and his lasting grief for her at her untimely death, Daśaratha's hunting expedition, Rama's journey to Mithilā, his killing of the demoness Tāṭakā and duel with Paraśurāma, his past reminiscences while returning in his Puspaka Vimāna from Lankā and lastly his abandonment of Sītā are all described by the poet at greater length than other incidents in the lives of these kings.

3 But in addition to the capacity for a proper selection of events or portions of the story the poet must also possess sweetness of expression, naturalness in the mode of conveying its meaning and a diction which compels the attention of the hearer. The cumulative effect of all these features of a Kāvya is that even when an ordinary event is described by a true poet, it becomes absorbingly interesting owing to the peculiar way in which he handles his theme. It rouses the imagination and feelings of the hearer, transforming the whole atmosphere around him into a world of enchantment as if by a magic wand.

4 In the case of a Khandakāvya like the Meghadūta however, the technique of the poet is somewhat different. Here we have practically no story nor plot. The poet chooses a single incident from the life of an individual and deals with it with the help of pure imagination. But the mode of appeal is the same. Only, here there are no minor events as in the Mīhākāvya where the events forming the plot are divided into poetical and dry ones, the former being chosen for a lavish description and embellishment and the latter set aside for a simple but charming narration.

5 Both the Mīhākāvya and the Khandakāvya belong to the class of the Svayakāvya. They make their appeal to the hearer's heart through his ears alone which are assisted by a fruitful imagination. A hearer of a Svayakāvya must possess both a normal heart with passions and feelings as well as a powerful imagination which can carry him into the world of poetry on its high soaring wings. The situations described by the poet must be raised in vivid pictures by the hearer's imagination, or else, the transformation of the real into the imaginary and

the transference from the present to the past would not be complete. In the case of a *Drśyakāvya*, otherwise known as a *Nāṭaka*, on the other hand, the imagination of the spectator is not taxed to a very great extent. The dress, the facial expressions, and gesticulations of the actor as also, the stage with its detailed scenery representing as faithfully as possible the place, the time and the circumstances of the action described, both very powerfully help the spectator's imagination in the transference and transformation mentioned above. His eye and the ear are enabled to see and hear an exact replica of what is required to be imagined. But if the poet thus gains the help of the actor, his own freedom is largely curtailed in a drama. For, in dividing his story into important and minor events, he has to take into account the actor's requirements and limitations. Thus in a *Drśyakāvya* or *Nāṭaka* important events in the story are taken up for delineation in the main Acts, while minor events which connect or supplement them are relegated to the interludes. The important events in a *Nāṭaka*, however, are those which can be *acted* effectively, and not those that can be poetically *described* as in a *Sravyakāvya*.

6. In both these varieties of a *Kāvya*, the appeal is made as a rule, to the heart and imagination, of the hearer or the spectator, but rarely to his intellect. So that the words and expressions employed in them must be usual and easily comprehensible though witty and charming in other ways. The intellect must not be taxed beyond its ordinary capacity and the pleasure that is derived from the words and expressions, whether in a metrical form or in the form of a dialogue, must be mainly from the playful exercise of fancy and the consequent upsurge of feelings and sentiments in the hearer's or spectator's heart. This is

exactly what we find in the S'ravya (both Mahā and Khandā) and the Drāya Kāvya of our greatest poet Kālidāsa. The technical definitions of these varieties given in the later works on the Sāhityaśāstra are primarily based on the works of Kālidāsa. These later works try to mechanize the mould which Kālidāsa first produced and through which he won the hearts of Kings and paupers alike. But Kālidāsa's popularity owed its origin to the poetical genius with which this mould was infused and not to the mould itself. The later poets who closely imitate this mould but have not the gift of Nature, cannot stand even a distant comparison with Kālidāsa as will be seen below, in respect of the effective charm of a poetic composition.

7. Both the Mahākāvya of Kālidāsa, namely, Raghuvamśa and Kumārasambhava display a simplicity of style and diction which are however, devoid of the vulgar or the commonplace, and have received just a thin coat of the bright polish of erudition and culture. The Meghadūta is a highly imaginative lyric based on an imaginary situation from the life of an ardent lover. Fancy after fancy is heaped one upon another here, lustily taking the hearer from scene to scene and place to place. The hearer's mind is agreeably benumbed by the poem and loves to linger on the transparent words wedded to charming ideas and images. Among his three dramas on the other hand, only one namely the S'akuntalā stands supreme among its compeers in the field of Sanskrit literature and may easily rank among the first five selected from the literatures of the world. In the field of Sanskrit dramas, there is no other poet who so thoroughly understands the needs, the strong and weak points of his collaborator, the Actor. It does not contain any undue parade of the knowledge of the Śāstras, nor any desire to display a command of the Sanskrit

or the spectator's needs and is a little showy, though his self-consciousness is mostly well deserved. He is an idealist and an emotional one at that. As a poet of inanimate nature and human mind with all its intricate working however, Bhavabhūti stands unsurpassed even by Kālidāsa. But there is a great difference in the manner in which the two poets handle their themes. Kālidāsa only gently moves the heart of his hearer, while Bhavabhūti, violently shakes it to its very foundations by the repeated strokes of his powerful pen. He is more careful than Kālidāsa in the selection of appropriate words and sounds as well as metres. He is a perfect artist in this respect as Kālidāsa is in the dramatic technique. Bhavabhūti besides, has a distinct mission to perform; so that the philosopher and the moralist in him is equally well, in evidence with the poet and the artist, in his poetry. His great message to humanity is 'loving self-effacement' in all walks of life. He makes out the thesis that the joy which we derive by making those around us happy is incomparably greater than the joy of complete satisfaction of our selfish desires. Bhavabhūti expends much of his skill in the delineation of his heroes, while his heroines are comparatively untouched. It is very likely that he believed that the lessons of loving self-effacement were needed more by the stronger than by the weaker sex. The loving self-effacement is indeed the hall-mark of all the important characters in Bhavabhūti's dramas. According to Bhavabhūti, selfless love is one of the greatest gifts of God to humanity. Its existence is patent to every one in mothers and sometimes even in friends and loyal servants. It is the secret of an allround happiness in the world, and Bhavabhūti is anxious that it should be cultivated in all human relations beginning with that of a married couple.

12. Raghuvamśa is sometimes supposed to have originally, contained more than 19 cantos on the strength of a tradition, which however, is not borne out by any evidence whatsoever at least for the present. No commentator is aware of more cantos than 19 and no manuscript contains them. The present edition of the Raghuvamśa, is very carefully prepared by Pandit N. R. Acharya, Kāvya-tīrtha, the Head Śāstri at the Nirṇaya Sagar Press. At one time the Sanskrit publications of this Press were highly valued for their correct and elegant printing. But unfortunately this reputation has considerably suffered during the last 25 years. It is however, encouraging to notice that under the able guidance of Pandit Acharya the Press may be reinstated in its former glorious position. In the present edition Pandit Acharya has not only secured correct printing of the text and the commentary of Mallinātha, but has also greatly added to the utility of the book by noting down different readings here and there (unfortunately in a haphazard manner) and by giving short extracts from the commentaries of Vallabhadeva, Bhaṭṭa Hemādri, Dinakara Miśra, Cāritravardhana and Sumati-vijaya, the last two being Jain authors. Vallabhadeva is the oldest among these and is quoted by Hemādri. Hemādri himself was a minister of King Mahādeva and King Rāmacandra of the Yadava dynasty of Devagiri and lived in the latter half of the 13th century A. D. Dinakara Miśra, son of Dharmāgada, wrote his brief but critical commentary in Sam. 1441 (A. D. 1385) and Cāritravardhana, pupil of Kalyāṇarāja of the Kharatara Gaccha, amplified this commentary of Dinakara so skilfully that at one time it was thought that Dinakara had merely abridged Cāritravardhana's commentary. But this is chronologically impossible since Cāritravardhana lived about 50 years later than Dina-

—रघुवंशसारः—

७

कृतप्रणामः पुरुषोत्तमं तं विश्वोद्भव-स्थापन-नाशहेतुम् ॥
 तस्यानुकम्पेक्षणचोदितारामा यक्ष्ये समासेन यशो रघूणाम् ॥ १ ॥
 अनाद्यतात्मीयसुखा महीभृतः प्रजासमाराधनसफचेतसः ॥
 त एव तासो पितरो न जन्मदाः, परार्थमेवा ननु सन्ततिर्मनोः ॥ २ ॥
 यन्मैव तेषां जनतारतात्मनः दिलीपसंशो मृपतिर्महामनाः ॥
 द्युतं विनाऽसौ विमनाः पदं मुनेर्यपौ घसिष्ठस्य सुदक्षिणान्वितः ॥ ३ ॥
 निपेवमाणः स मुनिप्रचोदनात्तदीयधेनुं सहधर्मिणोयुतः ॥
 मृगारिरूपेण परीक्षितस्तथा ययौ पुरं पूरितकाम आत्मनः ॥ ४ ॥
 द्युतं प्रसूताऽयं सुदक्षिणा रघुं प्रसारितं येन यशो दिगन्तरम् ॥
 निरुण्ढितालण्डलदण्डमण्डनः समं समापस्त पितुर्हृषाभिधम् ॥ ५ ॥
 भुजप्रभाधप्रजितायनामितक्षितीन्द्रभूपोलसिदक्षिपट्टजः ॥
 उदारधीर्विभजिति ऋताधिमां ददौ द्विजेभ्यः स उदन्वदम्बराम् ॥ ६ ॥
 कृतौ समासेऽपि समागतोऽतिथिः स फौत्ससंज्ञः प्रवरो मनीषिणाम् ॥
 धनं वचर्पाथ धनाधिपः पुरे मृपेऽलकाप्रेरितबाहिनीपतौ ॥ ७ ॥
 धनार्जितप्रीततपस्विनो धरास्तुतं समास्तादितयानजाभिधम् ॥
 स तातस्तुष्यो गुणरूपनिक्रमैर्विनिर्मितः किं विधिनाऽपरो रघुः ॥ ८ ॥
 गतो विदुर्भानुपयन्तुमानसः प्रियंवदं प्राप्तगजत्वमप्सनि ॥
 निहत्य भोजेन पुरेऽभिपूजितः परं मुतापाहसरैर्निषीदितः ॥ ९ ॥
 समर्पितं दाममिपेण संसदि राजाय तप्येम तथाऽपरेऽहनि ॥
 विपद्रुतेनापि न सेम्यतेऽलिना विना रसालं प्रसूतोऽपरस्तदः ॥ १० ॥
 अजोऽयं जित्वा समराजिरेऽखिलं त्रिवोदुकामं क्षितिपालमण्डलम् ॥
 जगाद्ददीतेन्दुमतीकरः पुरं पिशुनिदेशाहुभुजे धरामपि ॥ ११ ॥
 कदापिदुषानविष्टासस्तप्योस्तपोः पपाताम्बरतः स्नेहे क्षियाः ॥
 मनोहरं दाम परं जयान तामहो विचित्रं शत्रु कालचेष्टितम् ! ॥ १२ ॥
 स सुन्दरीशोकृशानुकर्षितः दशक सोढुं न धराधरं मृपः ॥
 बलीयसि भ्यस्य भुते वदाखिलं यताज्ञासङ्गमना दिवं गतः ॥ १३ ॥

यनं गमेनागमुतेन मोहतस्वपस्विनः कस्यचिदाहतः सुतः ॥
 न तेन दासः सुतशोकपायके क्षपत्यकामसु स निर्गतो मुदा ॥ १४ ॥
 मृगेण पुत्रीयसवेन तोषितस्वपस्वरूपेण हि तस्य वेदमनि ॥
 नुरैः स मान्यार्थित आगतः स्वयं जगरपतिः संहरणाथ दुष्कृतम् ॥ १५ ॥
 स रक्षणार्थं कुशिकात्मजकतोरगात् कुमारोऽप्यनुजेन संयुतः ॥
 अनुशया तस्य निहत्य ताटकां सुराभिमुत्प्याननुभावितं धनुः ॥ १६ ॥
 गतस्ततोऽसौ मिथिलां सहर्षिणा समर्चितो गौतमजाययाऽध्वनि ॥
 प्रवण्डकोदण्डमनेन धूर्जटेष्टं विभिन्नं तु यदार्धनामितम् ॥ १७ ॥
 स धीर्यशुल्कां मिथिलापतेः सुतां ययौ गृहीत्वा स्वपुरं विवाहितः ॥
 गतिं निदध्याध्वनि निजंरालये मदोद्धतक्षत्रियवंशघातिनः ॥ १८ ॥
 गुणालयं सं तनयं नृपासने प्रजापतिः स्थापयितुं प्रचक्रमे ॥
 निचारितो मप्यमभार्थया परं, कृतं न किं किं भुवि नृण्ययाऽनया ? ॥ १९ ॥
 स्वकामिनीराज्यनिषद्धचेतसा नृपेण रामो विपिने विवासितः ॥
 तमङ्गना बन्धुरियानुसङ्गता न विक्रिया चेतसि लक्षिता परम् ॥ २० ॥
 अथ प्रियापत्यवियोगवह्निना प्रवेक्षिते भूमिपती त्रिविष्टपम् ॥
 भियं तिरस्कृत्य यथा स्वमातरमगादरण्ये भरतोऽग्रजं प्रति ॥ २१ ॥
 दाशाक नैतुं न पुनः पुरीमिमं जटाधरं तातबचोऽनुगामिनम् ॥
 निवर्त्य सोऽप्युद्भितवापृपासनं स्वमातृमन्त्रं नमु निश्चिकाय सः ॥ २२ ॥
 बसस्तु गोदापुलिने ततस्त्रिषु क्षपोह्य सौ दूरतरं विमोहितौ ॥
 जहार तौ राजसुतां दशाननः, क इन्द्रियाणां दमने बलान्वितः ? ॥ २३ ॥
 सहायमासाद्य पतिं यनौकसां विधाय तेनैव सतीविशोधनम् ॥
 पयोधिमाबध्य गतः ससैनिकं स राक्षसेन्द्रस्य सुरक्षितां पुरीम् ॥ २४ ॥
 मदोद्धतं सं रजनीचराधिपं निहत्य विस्मापितविश्वविक्रमैः ॥
 सयान्धर्वं सङ्गरचत्वरे ततः त्रियं मुमोचाभिविशुद्धविग्रहाम् ॥ २५ ॥
 विमानमारुह्य सहाङ्गनानुजः प्रियां प्रदर्श्याध्वनि चाधिबन्धनम् ॥
 तथा स्थलानि स्वपुरीं ययौ सुखं प्रजाप्रियः क्षित्यधिपत्वमाप्तवान् ॥ २६ ॥
 अथ प्रजाः शासति लक्ष्मणाग्रजे निजाङ्गनानिन्दितमेकदा श्रुतम् ॥
 नृपेण चारात्पिशुनात्मजक्षितं बभूव मित्रं हृदयं तदा क्षणात् ॥ २७ ॥

"No composition of Kalidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feeling,—in short, more entitle him to rank as the Shakspeare of India."

—M. Williams

महावने मोचितवान् यशोधनः स गर्भिणीं भर्तृपरायणां सतीम् ॥
 नूनं कुलीनैर्न कदापि गण्यते यशोधिकं सौख्यमहो किमङ्गना ? ॥ २८ ॥
 समागता साऽऽद्यकवेः पदं तदा दयालुना तेन सुतेव पालिता ॥
 मनोहरं सा सुपुत्रे सुतद्वयं स्वकान्यमस्मिन्निहितं तपस्विना ॥ २९ ॥
 अयातिसन्तापिततापसेऽसुरे हते रिपुमेन रणे नृपाज्ञया ॥
 निहत्य शूद्रं क्षितिपेन तापसं द्विजस्य जीवापित आत्मजो मृतः ॥ ३० ॥
 वियक्षमाणेन महाश्वमेधं तपस्विनो भूमिमृतो निमग्नितः ॥
 समाययुक्तेषु सक्षिप्त आगतः कवीन्द्रवाल्मीकिरसौ नृपालयम् ॥ ३१ ॥
 तपस्विना तेन ततः प्रचोदितावगायतां रामकथां नृपारमजौ ॥
 श्रुत्वा जनैरशुपरिप्लुतेक्षणैर्यिमावितं दाशरथेः सुताविति ॥ ३२ ॥
 प्रतिश्रुते मूसुतयात्मशुद्धतां यमूव तत्र प्रकटा यमुन्धरा ॥
 निजाङ्गमारोप्य ततः स्वकन्यकां तिरोगमूव प्रतिपेधिताऽपि सा ॥ ३३ ॥
 पितामहमेपितकालचोदितस्त्रिविष्टपं गन्तुमना अभूच्छृपः ॥
 अगादुर्वाचीं समनुव्रताः प्रजाः पदं स्वभर्तुः सहधर्मिणौ यथा ॥ ३४ ॥
 मयोध्यया प्रार्थित आगतः कुशः कुशावतीतो गतमूपतेः सुतः ॥
 ततोऽभिषिक्तो मुनिभिर्नृपासने स शोभयामास गतधियं पुरीम् ॥ ३५ ॥
 कुशे जले श्रीङ्गति कामिनीयुते हृदेऽपतद्भूपतिबाहुमूपणम् ॥
 अमर्षितेऽस्मिन्मुजगाधिपः स्वयं ददौ तदस्त्रं स्वमहोदरमपि ॥ ३६ ॥
 यमूव तस्मिन्निदिवं गते कुशे प्रभुः प्रजानां नृपतेः सुतोऽतिथिः ॥
 नृपालभूपाप्रधिघटितासनः शशास कृत्वा स यमुन्धरामिमाम् ॥ ३७ ॥
 यमूपुरेवं बहवो रघोः कुले ऋतेऽग्निघर्णं जगतोऽस्य पालकाः ॥
 विलासिनाऽनेन खलु प्रदर्शितं फलं दुराचाररतस्य मूपतेः ॥ ३८ ॥

* * *

“मुक्तोऽयनामसदृशन्प्राप्ति मे प्रयतो
 नास्त्येव तन्नगति सर्वमनोहरं यन् ।
 केचिज्जल्पन्ति विकसन्त्यपरे निनील-
 न्तन्ये यदम्बुदयमात्रे जगत्प्रदापे ॥”

त कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क सूर्य' इत्यादि श्लोकाद्व्युत्पन्न—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

क सूर्येति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) । 'प्रकर्तेरि च कारके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति साधु । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः कः ? अल्पो विषयो ज्ञेयोऽयं यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च ॥ ? द्वौ 'क'शब्दौ महदन्तरं सूचयते । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रपञ्चनिरूपणं तु दूरापासामिति भावः । तथा हि—दुस्तरं तरितुमशक्यम् । ईषहुःसुपु—' (पा. ३।३।१२६) इत्यादिना स्तत्प्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानाद् उडुपेन छनेन । 'उडुपं तु छव. कोल.' इत्यमरः । अथवा,—चर्मविनशेन पानपात्रेण । 'चर्मविनशमुडुपं छवः काष्ठं फरण्डवत्' इति सञ्जनः । तितीर्षुस्तरितुमिच्छुः । अस्मि प्रवामि । तरतेः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । अतपसाधनैरधिकारम्भो न श्रुत इति भावः । इदं च वंशोत्पत्त्यर्थे स्वप्रपञ्चमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रदन्वो हि महत्तर.' इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिय धामनः ॥ ३ ॥ --

मन्द इति ॥ किं च मन्दो मूढः । मूढाल्पापदुर्निर्भास्या मन्दाः स्यु' इत्यमरः ।

तथापि कवियशःप्रार्थी । यवीनां यश वाच्यनिर्माणेन ज्ञातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोजतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्वाहुः फलग्रहणायो-
च्छिन्नतहस्तो धामनः हस्त इव । 'खर्वो हस्तश्च धामनः' इत्यमरः । उपहास्यता-
मुपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा. ३।१।१२४) इति व्युत्पत्त्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुयोग इत्यत आह—

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसुरिभिः ।

मणौ चज्जसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वेति ॥ अथ वा पक्षान्तरे । पूर्वैः सुरिभिः कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रपञ्चरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तन्मिन् ।

पाठा—१ 'लोमात्'. २ 'प्रेक्षुः'. ३ 'गम्ये'. ४ 'मोहात्'.

१ 'द्वौ व'शब्दौ प्रयुज्येते अत्यन्तार्थमेव सदा' इत्युक्ते ।

महावने मोक्षितवान् यशोधनः स गर्भिणीं भर्तृपरायणां सतीम् ॥
 नूनं कुलीनैर्न कदापि गण्यते यशोधिकं सौख्यमहो किमङ्गना ? ॥ २८ ॥
 समागता साऽऽद्यकवेः पदं तदा दयालुनां तेन सुतेन पाळितां ॥
 मनोहरं सा सुपुत्रे सुतद्वयं स्वकाव्यमस्मिन्निहितं तपस्विना ॥ २९ ॥
 अघातिसन्तापिततापसेऽसुरे हते रिपुघ्नेन रणे नृपाश्रया ॥
 निहत्य शूद्रं क्षितिपेन तापसं द्विजस्य जीवापित आत्मजो मृतः ॥ ३० ॥
 वियक्षमाणेन महाश्वमेधं तपस्विनो भूमिमृतो निमज्जिताः ॥
 समाययुस्तेषु सक्षिप्य आगतः कवीन्द्रयाहमीकिरसौ नृपालयम् ॥ ३१ ॥
 तपस्विना तेन ततः प्रचोदितायगायतां रामकयां नृपालमजौ ॥
 श्रुत्या जनैरधुपरिप्लुमैश्चणैर्विभावितं दाशरथेः सुताविति ॥ ३२ ॥
 प्रतिश्रुते मृतुतपात्मशुद्धतां यमूय तत्र अकटा यत्सुन्दरा ॥
 निजाङ्गमारोप्य ततः स्वकन्यकां तिरोयभूय प्रतिपेधिताऽपि सा ॥ ३३ ॥
 पितामहप्रेषितकालचोदितक्षिबिष्टं गन्तुमना अभूमुपः ॥
 अगादुदीचीं समनुमताः प्रजाः पदं स्वभर्तुः सहधर्मिणी यथा ॥ ३४ ॥
 नयोध्यया प्रार्थित आगतः कुशः कुशावतीतो गतभूपतेः सुतः ॥
 ततोऽभिषिक्तो मुनिभिर्नृपासने स शोभयामास गतधियं पुरीम् ॥ ३५ ॥
 कुशे जले कीदृति कामिनीयुते हृदेऽपतद्भूपतियाहुभूषणम् ॥
 भ्रमर्षितेऽस्मिन्भुजगाधिपः स्वयं ददौ तदस्मै स्वमहोदरामपि ॥ ३६ ॥
 यमूय तस्मिन्निदिवं गते कुशे प्रभुः प्रजानां नृपतेः सुतोऽतिथिः ॥
 नृपालभूवाग्रविघटितासनः दासास कुर्यां स यत्सुन्दरामिमाम् ॥ ३७ ॥
 यमूपुरेवं वह्नयो रथोः कुले ऋतेऽग्निघर्णे जगतोऽस्य पालकाः ॥
 विलासिनाऽनेन पल्लु प्रदर्शितं फलं पुराधाररतस्य भूपतेः ॥ ३८ ॥

* * *
 “युक्तोऽयमामरादशान्प्रानि मे प्रयत्नो
 नास्त्येव तन्मति सर्वमनोहरं यत् ।
 केचिन्मरन्ति विकसन्त्यपरे निमीड-
 न्तान्ये यदभ्युदयमात्रे जगत्प्रदीपे ॥”

कविः स्तार्हकारं परिहरति 'कं सूर्यं' इत्यादि श्लोकेन—

क सूर्यप्रभवो घंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

क सूर्येति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) । 'वर्तते च पारके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो घंशः कः अल्पो विषयो हेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च ह ? हो 'क'शब्दो महदन्तरं सूचयते । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा । तद्विषयप्रपञ्चनिरूपणं ॥ दूरापास्तमिति भावः । तथा हि—दुस्तरं तरितुमशक्यम् । 'इपदुःसुपु' (पा. ३।३।१२६) इत्यादिना स्वरप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुदुपेन ह्येन । 'उदुपं तु ह्रस्वः कोलः' इत्यमरः । अथवा,—चर्मावनद्धेन पानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुदुपं ह्रस्वः काष्ठं करण्डवत्' इति राज्ञः । तितीर्षुर्हरितुमिच्छुः । अस्मि त्वयामि । तारतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अन्ताद्यनैरधिकारम्भो न स्तर इति भावः । इदं च येशोक्तपेक्षयनं स्वप्रपञ्चमदृष्ट्वाप्येवम् । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमीदृशा च प्रवन्द्ये हि महत्तरः' इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यनाम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिच धामनः ॥ ३ ॥

मन्द इति ॥ किं च मन्दो मूढः । मूढान्यापदुनिर्भास्या मन्दाः स्युः इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोन्नतपुरेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्वाहुरिच फलग्रहणायो-
च्छिन्नतद्गो धामनः हस्त इव । 'यशो हस्तश्च धामनः' इत्यमरः । उपहास्यता-
मुदासविषयताम् । 'ऋदुलोर्भ्यत्' (पा. ३।१।१२४) इति ध्वप्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ मन्दघोषार्तिं सज्जयतामयमुजोग इत्यत आह—

अथ या कृतयागद्वारे घंशेऽस्मिन्पूर्वसुरभिः ।

मणौ यज्ञसमुन्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वेति ॥ अथ या पश्चान्तरे । पूर्वं सुरभिः कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः कृतयागद्वारे कृतं यमादनादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेष्टो यस्य तस्मिन् ।

पाठा०—१ 'लोभात्'. २ 'मेषुः'. ३ 'गम्ये'. ४ 'मोहात्'.

१ 'हो ह'शब्दो प्रमुन्देने कलन्तर्जने सदा' इत्युक्ते ।

अस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । चक्ष्रेण
सूचीविशेषेण । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशस्रजयोः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः ।
त्कीर्णं विदे मणौ रत्ने सूत्रस्थेव मे मम गतिः संचातेऽस्ति । वर्णनीये
मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनं प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः
श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहमिति ॥ सोऽहम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (पा. १।१।१५) इत्युत्तरेण संबन्धः
विधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मादभ्ये
त्यर्थः । 'आह् मर्यादाभिर्विषयोः' (पा. २।१।१३) इत्यव्ययीभावः, तस्य शुद्धानामित्यनेन
सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्व
संस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आ फलविदेः कर्म येषां ते तथोच्चास्तेषाम्
प्रारब्धान्तर्गामिनमित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सर्वभौमाणामित्यर्थः
आर्नाकं रथवर्त्मं येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राऽऽज्ञोऽभि
विध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्यत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

यथाविधीति ॥ विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । 'यथासाहस्ये' (पा. २।१।७)
इत्यव्ययीभावः । तथा 'हुत'शब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं 'यथाकामार्चित' इत्या
दीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो येस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषम
नतिक्रमार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् ।
यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशील्यनाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवता
यजनातिथिसत्कारदण्डप्रवृत्त्यप्रजापालनसमयजामस्त्यादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

१ अत्र भिन्नलिङ्गेनौपम्यं न दुष्टम्, 'इहं पुंनपुंसकयोः प्रायेण' (का. सू. ४।२।१३) इति नियमात् ।

२ 'यत्तदोभित्यसंबन्धः' इति सत्यपि नियमे 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयः तच्छब्दो यच्छ
श्रोतादानं नापेक्षते' इति मम्मटोक्तेः 'सोऽहं' इत्यत्र यच्छब्दोपादानमनपेक्षकम् ।

३ न अर्क-द्वारां निषते यत्र स नाकः, तथा चोक्तम्—'नाक्षो नवैरा नकुलश्च नको नास'
सनश्चनपाश नभाह । नपुंसकं च नमुचिर्नसं च नादेरुमेवैव वदन्ति भीरा' इति ।

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागायेति ॥ त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः, तस्मै । 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्म्मापाराय । सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम्, न तु परामवाय । यशसे कीर्तये । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंप्रदाय । प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहणाम्, न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थ-' (पा. ३।१।३६) इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मध्यन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति इत्यायुषः । 'मेषु संगमे' इति धातोर्गितिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विपयैपिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शैशवे इति ॥ शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्रागमृच्छातिवयोपचनोद्गात्र-' (पा. ५।१।१२९) इत्यप्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं यान्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि, अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तादृश्यम् । युनादित्वादप्रत्ययः । 'तारण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विपयैपिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'ब्रह्ममनोऽनादिभ्यश्च' (पा. ५।१।१३३) इति युप्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्ध-संपाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संपातायेंऽत्र 'वृद्धश्च' इति वक्तव्यासा-गृहिको घुम् । तस्मिन् वार्धके वयसि मुनिनां वृत्तिरियं वृत्तिर्दशां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमामभ्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं सजन्तीति तनुत्यजः, 'पायो देहः श्लैष्मणोः श्रियां मूर्तिसनुत्यजः' इत्यमरः । तनुत्यजां देहत्यागिणाम् । 'अन्येभ्योऽपि दत्तते' (पा. ३।२।१७८) इति विप् । एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ॥ ८ ॥

१ गृहमेधवारिणामिति वेचिद्, अत्र गृहमेधस्तु सतपस्यब्राह्मणे (१०।१।१५) प्रोक्तः ।

२ 'वृद्धमिति वा वेदा परमं शास्त्रं पुराणकम् । मीमांसा तर्जनति च एता विपाद्यतुरंश' इति चण्डरंश विपाः इति वृद्धस्पतिः । अन्ये तु 'जान्बीक्षिणी वरी कर्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती' इति विपाद्यतुरंशमात्रं कामन्दकः ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

रघूणामिति ॥ सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणी-
प्रसारेऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । धान्यमशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णं
मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं च फलकामिच्छाकरणरूपं कर्तुम् । युवादि-
त्वारकर्मण्यण । 'क्रियार्योपपदस्य-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः
प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये । कुलकम् ॥ ९ ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वाकिहेतवः ।

हेन्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तमिति ॥ तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्मध्यक्तेहेतवः कर्तारः
सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि—हेन्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि
लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाऽग्नौ संलक्ष्यते, नान्वत्र । तद्वदग्नौ सन्त
एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः, नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वर्णं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

वैवस्वत इति ॥ मनस इविणो मनीषिणो धीराः, विद्वांस इति यावत् ।
पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये
च वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ओंकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः
क्षितीश्वराः । क्षिपातोर्द्वैर्यार्थात्किप्, तुगायमश्च । तेषाम्, आद्य आदिभूतः । विवस्वतः
सूर्यस्यापलं पुमान् वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मंनुरासीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

पाठा०—१ 'प्रणोदितः'; 'प्रमोदितः'; 'प्रसारितः'. २ 'इच्छन्ति'. ३ 'हेववे'.

४ 'महीभृताम्'. ५ 'राजेन्द्रः'. ॥

१ तथा च मालविकाग्निमित्रे (२।१७)—'उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामा-
यते न शुष्मास्तु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥' इति समानार्थप्रतिपादकः श्लोकः ।

२ मनवश्चतुर्दश-सार्वभुव-सापोविष-औचमि-तापस-रैवत-चाक्षुष-वैवस्वत-सावर्णि-
दक्षसावर्णि-महसावर्णि-धर्मसावर्णि-रुद्रसावर्णि-रौप्यसावर्णि-दैवसावर्णिन्द्रसावर्ण्यश्च ।

तदन्वय इति ॥ शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिन् शुद्धिमति तदन्वये
तस्य मनोरन्वये कुले । 'अन्वयायोऽन्वयो वशो गोत्र चाभिजन कुलम्' इति इला-
युध । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । 'द्विवचनविभज्योप-' (पा. ५।३।५७)
इत्यादिना तरप्रत्यय । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रेष्ठ ।
उपमित व्याघ्रादिना समास । क्षीरनिघाविन्दुरिव प्रसूतो जात ॥ १२ ॥

'व्यूढ-' इत्यादिभिः श्लोकेर्दिष्टीपं विधिनिष्ठि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षम देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढेति ॥ व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । 'उर प्रभृतिभ्य कप्'
(पा ५।४।१५१) । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्कारं समं वरिष्ठं च' इति यादव ।
वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सप्तभ्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी
बहुव्रीहि । शालो वृक्ष इव प्रांशुवन्मतः शालप्रांशुः । 'प्राकाररक्षयो शाल
शाल सर्जतरु स्मृतः ।' इति यादव । 'उच्चप्राज्ञज्ञतोदप्रोच्छ्रितास्तुते' इत्यमरः ।
महाभुजो महाबाहु । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः,
क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः, मूर्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्ध्वं क्रान्त्या मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तेति ॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो
बले स्थिराशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाऽभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी
तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि'
इति विश्व । मेरुरिव । उर्वी क्रान्त्याऽऽक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि
तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि
तेजसा ॥' (मनु. ७।५) इति मनुवचनाद्राह सर्वतेजोभिभावि च ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ औरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेति ॥ आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य स । प्रज्ञया सदृशा-
गमः प्रज्ञानुरूपशालपरिश्रम । आगमैः सदृश आरम्भ कर्म यस्य ॥ तथोक्तः ।
आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमेति ॥ भीमैव कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशील-
दाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः ।
'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चा-
भिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि ध्रुण्णादौ मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न द्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

रेखामात्रमिति ॥ नियन्तुः शिक्षकस्य सारयेव तस्य दिलीपस्य संबन्धिभ्यो
नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्ग्याणरो यासां ताः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः'
इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्थान्ते नेमिः श्री स्यात्प्रधिः पुमात्' इत्यमरः । प्रजाः ।
आ मनोः, मनुमारभ्येत्यभिधितिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् ।
ध्रुण्णादभ्यस्तात् ग्रहताश्च चर्त्मन आचारपद्धतेरप्यनश्च परमधिकम् । इतस्तत्
इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे
द्वयसञ्च-' (पा. ५।२।१७) इत्यादिना मात्रचप्रत्ययः । 'परश्चन्दविशेषणं चैतत् ।
न द्यतीयुर्नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसाराधिप्रेरिता रयनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्व-
ध्रुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रजानामिति ॥ स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृध्यर्थमेव ।
अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः
प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा हि-
रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्वर्मेणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा । उत्सष्टुं दातुम् ।
उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्बु । आदत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे
विकादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥ १८ ॥

पाठा०-१ 'अधिगम्यश्च'. २ 'आत्मनः'. ३ 'रसान्'.

१ नृपगुणाः 'तेजो बलं सत्त्ववृत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अंधृष्यस्य गुणानेतामृपस्य मुनयो
विदुः । कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृपञ्जता । ईलादयोऽभिगम्यस्य राक्षो गुणाः'
इत्यादिनोक्ताः ।

संप्रति बुद्धिरौर्यसंपन्नस्य तत्साधनसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेनां परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मावी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

सेनेति ॥ तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं

बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंस्ति संज्ञायां घः प्रायेण' (पा. ३।३।११८)

इति घप्रत्ययः । 'छादेर्धेऽधुपसर्गस्य' (पा. ६।४।९६) इत्युपधादस्यः । अर्थस्य

प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽभ्याहता बुद्धिः ।

'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्यात्तताऽऽरोपिता । मावी ज्या च । 'मावी ज्या

विजिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेऽङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्रास्तना इव ॥ २० ॥

तस्येति ॥ संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः ।

श्लोकहर्षादिसूचको ध्रुवटीमुखरागादिराकारः । इङ्कितं चेष्टितं हृदयगतविकसरो वा ।

'इङ्कितं दृढतो भाषो बहिराकार आश्रुतिः' इति सञ्जनः । गूढे आकारेऽङ्किते

यस्य । स्वभावचापलाङ्गमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वाऽतृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रार-

भ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः । 'प्राक्' इत्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र

भवाः प्राफतनाः । 'सायं चिरं' (पा. ४।३।२३) इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः । संस्काराः

पूर्वकर्मवासना इव फलेन कार्येण अनुमेया अनुमातुं योग्या आसन् । अत्र

याज्ञवल्क्यः (आचार. १३।३४४)—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥' इति ॥ २० ॥

संप्रति सामाद्युपायान् विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

जुगोपेति ॥ अत्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रसौ भीरुमीरुकमीलुकाः' इत्यमरः ।

त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवाऽऽत्मानं शरीरं जुगोप रक्षि-

पाठा०-१ 'सेनापरिच्छदाः'. २ 'स्वयम्'. ३ 'शास्त्रे च'. ४ 'व्यापृता';

'व्यापृता'; 'व्याहता'; 'अभ्याहता'. ५ 'सोऽर्थान्'.

१ यद्वा, गूढाकारे गुप्तरूपे इङ्किते यस्य तथोक्तः इति वा ।

तवान् । अनातुरोऽरुण एव धर्मं सुष्ठु मेजे । अजितवानित्यर्थः । अगृध्रगर्ध-
नशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् । 'अगृध्रस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकसमौ
लोलुपलोलुभौ ।' इत्यमरः । 'असिगृध्रिष्विधिषेः कु' (पा. ३।२।१४०) इति
कुप्रत्ययः । असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञान इति ॥ ज्ञाने परावृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मयमनम् । यथाह
कामन्दक — 'नान्योपतापि वचनं मौनं प्रतचरिष्णुता' इति । शक्तौ प्रतीकारसाम-
र्थ्येऽपि क्षमाऽपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति ।
त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकत्यनस्य विपर्ययोऽभावः । अनाह मनुः
(४।२३६)—'न दत्त्वा परिक्षीतयेत्' इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो
गुणैर्विरुद्धैर्मानादिभिः अनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्र-
सवाः सोदरा इवाभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्निविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं वृद्धत्वं—ज्ञानतो वयसा च; तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

अनाकृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
अमी' इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः
पारमर्तं दृष्टवतः । दृशेः क्तिप् । धर्मं रतिर्यस्य तस्य राशौ जरसां जरया
विना । 'विज्ञप्ता जरा' इत्यमरः । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' (पा. ३।३।१०४) इत्यङ्-
प्रत्ययः । 'जरायां जरसन्यतरस्याम्' (पा. ७।२।१०१) इति जरसादेशः । वृद्धत्वं
वार्धक्यमासीत् । तस्य भूतोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्व-
मासीदित्यर्थः । नायस्तु—चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेष-
णत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्युच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणेनादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

१ तथा च वार्धक्यविषये मनु- (३।१५६) 'न तेन वृद्धी गतिर्येनास्य पतिरिति शिरः । यो
वै युवाय्यधीमानस्त देवाः सविरे विदुः' इति ।

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (पा. ३।२।१९) इति उपप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । तासां विन-
यस्य शिक्षाया व्याधानात् कणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणार्ह्यहेतु-
भ्यस्त्राणात् । आपन्नवारणादिति यावत् । भरणार्हप्रधानादिभिः पोषणादपि ।
अपिः समुच्चये । स राजा पिताऽभूत् । तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्म-
मात्रकर्तारः केवलमुत्पादना एवामूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा
शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुध- 'स पिता
यस्तु पोषकः' इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

स्थित्या इति ॥ दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।१६) इति
यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयश्चो महदाप्नोति नरकं
चैव गच्छति ॥' (मनु. ८।१२८) इति शास्त्रवचनात् । तान् दण्डयानेष स्थित्यै लोक-
प्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिणयतः ।
मनीषिणो विदुषः । दोषज्ञेति यावत् । 'विद्वान्विषदोषतः सन्मुषीः कोविदो
पुषः । पीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवाऽऽस्तां
जाता । अत्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रज्ञोत्पादनरूप-
धर्माद्यन्तेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मोपपत्त्यामाशयदन्ता राजा धर्मोत्तरोऽमूर्खित्वः ।
आह ॥ गौतमः (९।१०) — 'न पूर्वार्हमर्थ्यदिनापराहानं कृत्वा ननुर्वात् । यथाद्यपि
धर्माद्यन्तेनानुष्ठानेन धर्मोत्तरः स्यात् ॥' इति ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्भिर्निमयेनोमौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

दुदोहेति ॥ स राजा यज्ञाय महं कर्तुं गां भुवं दुदोह । परमहमेन रिक्तं
चक्षुरेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सम्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । पुलो-
कान्महीलोके दृष्टिमुपादयामासेत्यर्थः । 'क्रियायां पप्रदस्य-' (पा. ३।१।१४) इत्या-
दिना यदगत्याभ्यां चतुर्थी । एवमुमौ संपदौ विनिमयेन परस्परमादानप्रति-
दानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुशुः । राजा यज्ञेन्द्रलोकेऽग्निन्द्रोदकेन भूलोके

नोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुनर्नामासि' (आ. श्र. १।१५) इति श्रुतेः ।
विलम्बितं फलं पुनर्प्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुनो भवेदित्यादाभिः
कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादचतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

संतानेति ॥ तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य संतानार्थाय
विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादचतारिताऽविरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्मार
सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जन्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययाऽऽत्मनः पुनरेच्छया । 'काम्यय' (पा. ३।१।९) इति 'पुन'शब्दात् काम्यप्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' (पा. ३।३।१०२) इति पुनर्काम्यधातोरकारप्रत्ययः । सतृष्णः, तथा । तौ दंपती जायापती । राज-
दन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माण-
मभ्यर्च्य । 'स खलु पुनार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिका । गुरोः कुलगुरोः ।
वसिष्ठस्याश्रमं जन्मतुः । पुनर्प्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

क्षिग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

क्षिग्धेति ॥ क्षिग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं
रयम् । प्रावृषि मव प्रावृषेण्य । 'प्रावृष एण्य' (पा. ४।३।१७) इत्येण्यप्रत्ययः ।
तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितावाल्मी । जन्मतु-
रिति पूर्वण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवावसुराण्यु स्यात्' इत्यमरः । इरावात्

पाठा०-३४-३५ श्लोकयोर्मध्ये शेषकोऽयं दृश्यते—

'गङ्गां मागीरयेनेव पूर्वेषां पावनक्षमाम् ।

ईप्सिता संततिं न्यस्ता तेन मन्त्रिषु कौशला ॥' (१ इच्छता, २ कौशला.)

१ 'एकस्यन्दनम्'. २ 'आश्रितौ'.

—1 पति-पत्नीवाचको 'दंपती'शब्दरत्न नित्यदिवचन, वेदे त्वन्यार्थवाची 'दपति'-शब्द
एवमवचनप्रयुक्तो लभ्यते, 'सर्वासां (विद्वां) समान दपति मुञ्जे' (क. ३।१२७।८) 'तं-त्वा
मुञ्जिष दपते (अग्ने) स्तोमैर्वर्षन्ति अग्रय' (क. ५।२३।४) इत्यादी ।

समुद्रः । तत्र भय ऐरावतोऽध्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽध्रमातङ्गैरावणाध्रमुवाभा.' इत्यमरः ।
 'अध्रमातङ्गत्वाच्चाध्रस्थत्वाद्वाध्रस्पत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साह-
 चर्यं च पठते । किंच विद्युत ऐरावतसाहचर्यादेवैरावतीसंज्ञा । ऐरावतस्य कथैरावतीति
 क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठुक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्तया कार्यसिद्धिबीजं
 संपत्त्योरत्यन्तयोग्यमनसं सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदाध्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषानु सेनापरिवृताधिप ॥ ३७ ॥

मा भूदिति ॥ पुनः कथंभूतौ संपत्तौ ? आध्रमपीडा मा भून्माऽस्त्विति
 हेतोः । 'माहि लुह्' (पा. ३।३।१७५) इत्याक्षीर्ये लुह् । 'न मार्ज्योगे' (पा. ६।४।७४)
 इत्यङागमनिषेधः । परिमेयपुर सरौ परिमितपरिचरौ । अनुभावविशेषानु तेजो-
 विशेषात् सेनापरिवृताधिप स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्यत्तेराधूतघनराजिभिः ॥ ३८ ॥

सेव्यमानाविति ॥ पुनः कथंभूतौ ? सुरतः शीतलत्वातिप्रियः स्पर्शो येषां
 तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतघनिसन्दग्धगन्धभिः । 'शालः सर्जतदः
 रघूत' इति शाश्वतः । उत्तिरन्ति विक्षिपन्ती युत्किराः । 'इगुपथ-' (पा. ३।१।१३५)
 इत्यारिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्यादीपत्य-
 म्भिता घनराजयो यन्नीर्यातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिसनोन्मुखैः ।

पद्मसंवादिनीः पौका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

मनोभिरामा इति ॥ रथनेमिसनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्खयोद्धमितमुन्वे-
 रित्वर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरेर्द्विधा भिन्नाः । दृढविरृतभेदेनाविष्टावस्थायां
 व्युताच्युतभेदेन वा पद्मो द्विविधः । तत्सादृश्याच्चेका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते ।
 अत एवाद—पद्मसंवादिनीरिति । पद्म्यः स्थावेभ्यो जातः पद्म । तदु-
 क्तम्—'नासाफट्मुरग्गालजिह्वादन्तांध संस्पृशन् । पद्म्यः संजायते यस्मात्तस्मा-
 त्पद्म इति स्मृत ॥' यच्च तन्मूर्च्छजन्मा सरविज्ञेय । 'निषादपद्मगन्धारपद्म-
 मप्यमपेक्षता' । पद्मध्वेलमी गात् तन्मूर्च्छोपिपताः स्वराः ॥' इत्यमरः । पद्मेन

सेवादिनीः सहशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—‘षड्जं मयूरो वदति’ इति । मनोभिरामा
मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि क्षयन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः । ‘केका वाणी
मयूरस्य’ इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्ती । इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्जितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

परस्परेति ॥ विधम्माद्दूरं समीपं यथा भवति तथोज्जितं वर्त्म यैस्तेषु ।

स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आवद्धाऽऽसजिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । ‘दृग्दृष्टिनेत्र-
लोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणशीणि’ इति हल्युधः । कौतुकवशाद्रयासकदृष्टिर्वित्यर्थः ।

मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः । ‘पुमान्त्रिया’ (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु
मिथुनेषु । ‘ब्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्’ इत्यमरः । परस्पराक्षणां सादृश्यं पश्यन्तौ ।

‘द्वन्द्व’शब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु
सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्द्वादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीति ॥ श्रेणीबन्धात् पङ्क्तिबन्धनाद्वेतोः अस्तम्भामाधारस्तम्भरहि-
ताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । ‘तोरणोऽग्री बहिर्द्वारम्’ इत्यमरः । तत्र या स्रजिर्वर्च्यते

तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः । पुर्वद्भिरित्येवत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेयशब्दप्रयोगा-
भावेऽपि गम्योपश्रेण्यम् । कलनिर्द्वादैरव्यक्तमधुरस्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः

करणैः कचिदुन्नमिताननौ । ‘सारसो मेयुनी कानी गोनर्दः पुष्कराण्यः’ इति
शब्दः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोमिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

पवनस्येति ॥ प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य
पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा

अलका देव्या वेष्टनमुष्णीयं च राशौ ययोस्तौ तयोक्तौ । ‘क्षिरसा वेष्टनशोभिना
सुतः’ (८।१२) इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीसिधिक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ ‘निर्द्वादैः’ २ ‘शसिनः’.

सरसीष्विति ॥ सरसीषु वीचिविश्वोभशीतलभूमिर्घटनेन शीतलं
स्वनिःश्वासमनुमृदुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोस्तृकृच्छ्रीपुं-
सजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ प्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेऽप्यात्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

ग्रामेऽप्यिति ॥ आत्मविस्मृष्टेषु स्वदशेषु । यूपो नाम संसृतः पशु-
पन्थाय दारविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेऽप्यमोघाः सफला
यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्द्विपुं'
(पा. ३।२।१०३) इति छुनिप्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः,
तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत्प्रत्ययः । 'पदं तु
त्रिष्वर्ध्वमर्घार्थे पादं पादाय कारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदन्वक् । अर्घ्यस्वीक-
रानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकृत्यन्तौ पदस्य पथादनुपदम् । पथादर्थेऽप्य-
वीभावः । 'अन्नगन्धक्षमनुगेऽनुपदं क्लीपमन्यम्' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

द्वैयंगवीनमादाय घोषघृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ घन्यानां मार्गशास्त्रिणाम् ॥ ४५ ॥

द्वैयंगवीनमिति ॥ द्वास्त्रयोदशोद्भवं पृतं द्वैयंगवीनम् । द्वाः पूर्वेषुर्भवम् ।
'तत्तु द्वैयंगवीनं यश्चोद्गोदोद्गोद्भवं पृतम्' इत्यमरः । 'द्वैयंगवीनं संज्ञायाम्'
(पा. २।२।२३) इति निपातः । तत्तद्योपृतम् । आदायोपस्थितान्घोषघृद्धान् ।
'घोष आगीरपदी स्वात्' इत्यमरः । घन्यानां मार्गशास्त्रिणां नामधेयानि
पृच्छन्तौ । 'द्विधाच्-' (वा. १०९०, ११००) इत्यादिना पृच्छतेद्विषमंस्त्वम् ।
पृतम् ॥ ४५ ॥

काप्यभिरया तयोरासीद्भजतोः शुद्धवेपयोः ।

दिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

कापीति । भजतोर्गच्छतोः शुद्धवेपयोर्ज्वलनेपप्ययोः तयोः सुदक्षिण-
दिशोपयोः । दिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे एति काप्यनिर्ग-
प्याऽभिरया शोभाऽऽसीत् । 'अभिरया नानशोभयोः' इत्यमरः । 'आतयोपसर्गे'
(पा. ३।३।१०६) इत्यष्टप्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरपतने चैत्र्यां चित्रा-
प्राग्भद्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पश्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुबुधोपमः ॥ ४७ ॥

तत्तदिति ॥ प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । दर्शनीय इत्यर्थः ।

भूमिपतिः पश्यै तत्तदङ्कतं वस्तु दर्शयन्, लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैतस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तंवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

स इति ॥ दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्त-
वाहनो दूरोपगमनात्कान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखि-
भ्यष्टव' (पा. ५।४।९१) इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स
राजा सायं सायंकाळे संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत्
प्राप । पुषादित्वादङ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

घनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

घनान्तरादिति ॥ घनान्तरादन्यस्माद्घनात् उपावृत्तैः प्रत्यागतैः । समि-
धश्च कुशांध फलानि वाहतुं क्षीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः, तैः । 'आदि
ताच्छील्ये' (पा. ३।२।११) इति ह्रस्वेराक्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्नि-
भिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्रताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोप्यागच्छ-
तामाहिताग्नीनाममयः प्रत्युगान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'धर्मं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः
प्रत्याधावन्ति, एव ह वा एवमेतममयः प्रत्याधावन्ति सञ्जयस्येन्द्राहनिवाहरन्' इति ॥ ४९ ॥

गृ आकीर्णं प्रापिपत्नीनामुदजद्वारोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीयारंभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

पाठा०—१ 'हृन्धासक्तसमित्कुशैः'. २ 'अग्निप्रत्युद्रमारपूतैः पूर्यमाणम्'.

१ वाक् 'प्रियदर्शनोऽपूर्वेषु द्रष्टा नृपश्चन्द्रपुत्रो महोद्योऽपि न बुबुधे' इति विरोधा-
भासोऽङ्कारः—इति शिशुद्वितीयोऽङ्कः ।

यथाऽपि 'एतान्ते सचिवसप्त' (४।८७) 'अप्यासं प्रयत्नं
गोहा गृहिणीसहायः' (२।२४) इत्यादी ।

३ 'उचं'—इति शिशुः ।

आकीर्णमिति ॥ नीवाराणां भाग एव भागधेयौऽद्यः । 'रूपनाममार्गेभ्यो धेयप्रत्ययो यकव्यः' (पा. ३३३०) इति यकव्यसूत्रात्सामिधेये धेयप्रत्ययः, तस्योचितैः । अत एव, उट्टजानां पर्णशालनां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव आकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्त इति ॥ सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावस्थाने मुनिकन्याभिः सेयत्रीभिः । आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यद्भ्यु तत्पायिनाम् । 'स्नादालवालमावालमापापः' इत्यमरः । विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समी विश्रम्भ-विश्वासी' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे उज्झिता वृक्षका हस्तवृक्षा यस्मिन्त्वम् । हस्तार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निपादिभिः ।

मृगैर्यतिरतरोमन्थमुट्टजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपात्ययेति ॥ आतपस्यात्ययेऽपगमे यति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उट्टजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरस्थानेषु । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रिदाम्' इति । 'अङ्गनं चत्वरजिरे' इति चामरः । निपादिभिरपविष्टैर्मृगैर्यतिरतो निष्पादितो रोमन्थ-शर्वितचर्येण यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पयनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थितेति ॥ अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । 'यस्मि-द्वेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति यचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पयनोद्धतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन् पुनानं पवित्रीपुर्वाणम् । उल्लङ्घ्यम् ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिद्वयं घुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामेवारोहत्पत्नीं रथादेवततार च ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अर्थाधमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं कारयिम् । घुरं यदन्तीति घुर्यां घुर्याः । 'घुरे यद्वह' (पा. ४।४।७७) इति यप्रत्ययः । 'धूर्वदे घुर्यपारेयघु-

पाठा०-१ 'विधिप्रीकृत'. २ 'आतपापाय'. ३ 'अवातेपयय'. ४ 'मवयोह'.

रीणाः सधुरेधराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान् विश्रामय विनीतप्रमान्कर्षित्या-
दिइयाज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयदवतारितवान्स्वयं चावततार ।
'विश्रामय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजूप्-', इति मित्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ।
दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्वः' (पा. ६।४।९२) इति सूत्रे वा 'चित्तविरागे' इत्यतो, 'वा'
इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाद्भ्रस्वभाव इति वृत्तिभारः ॥ ५४ ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

तस्मा इति ॥ सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' (पा. ४।४।१०५)
इति वप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः । मुनयः सभार्याय
गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तरुवावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे ।
अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।१३३)
इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राहेऽर्हणां पूजां चक्रुः । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्या-
चार्हणाः समाः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

विधेरिति ॥ स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । 'सायंचिरम्-' (पा. ४।३।२३)
इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः । विधेर्जपहोमायनुष्ठानस्य । अन्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं
पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्तत्कर्मस्त्वम् । 'अन्वास्येनाम्'
इत्यादिवहुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेभ्या । 'अयामासी स्वाहा
च हुतभुविप्रया' इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजंमिव । ददर्श । 'समित्पुण्य-
कुशाम्यम्युगृह्णाक्षतपात्रिकः । जपं होमं च मुर्वागो नाभिवायो द्विजो भवेत् ॥' इत्य-
नुष्ठानस्य मध्येऽभिषादननिषेधादिधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासितं चात्र पतिप्रतापम-
नं तु कर्माश्रयेन । 'विधेरन्ते' इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्पाजा राक्षी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

तयोरिति ॥ मागधी मगधराजपुत्री राक्षी मुदक्षिणा राजा च तयो-
रुन्धतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । 'पादः पदाङ्गश्चरणोऽत्रियाम्' इत्यमरः । पाद-

पाठा०-१ 'अन्वासितम्'. २ 'पादौ'.

टिप्प०-१ 'अत्रापेक्षितेन वशिष्ठस्य तेजस्वित्वं पावनत्वं चोक्तम्' इति शिशु० ।

ग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ सा च स च तौ मुदक्षिणादिलीपौ
वर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रु-
तिलयैः ॥ ५७ ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याथममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

तमिति ॥ मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेय्यः' (पा. ५।४।२६)
इति व्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परि-
श्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाथमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्य-
मित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विरर्मत्वमित्युक्तम् ।
यद्यपि 'राज्य'शब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजवर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्ग-
वचनः, 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्त्रेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः
(१।२९४)—'स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा मुह्यत् । स्तैतानि सम-
स्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियं धुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' (२।१२७) इति मनुवचने
सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् ।
अत एवोक्तम्—'राज्याथममुनिम्' इति ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अथ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां घरः ॥ ५९ ॥

अथेति ॥ अथ प्रधानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां
वक्तृणां घरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति पट्टी । अर्थपती राजा-
थर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽथ्यामर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्या-
यादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यप्रत्ययः । वाचमाददे वक्तुमुपनान्तवानित्यर्थः ।
'अथर्वनिधेः' इत्यनेन पुरोहितकृत्यामिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वमुनेरस्तीति सूच्यते ।
यथाह कामन्दकः—'अथ्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं
पुर्यामित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ 'आतिथेयस्तमातिथ्यं विनीताध्वः'; 'आतिथेयस्तमानिष्यविनीताङ्गः'
२ 'अदः'. ३ 'पुरःसरः'.

I राजर्षित्वं हि सान्न्वर्षतया कालिदासेनोपवर्णितं शाकुन्तले (२।१४)—'अध्याक्रान्ता
वमतिरमुनाप्याग्रमे सर्वनोम्ये रक्षायोगादयमग्नि तपः प्रसृजं मूर्च्छिनोति । अस्यापि पां
एव शति वक्षिणधारणद्वन्द्वीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः' इति ।

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

उपपन्नमिति ॥ हे गुरो ! सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमाल्यादिषु । 'स्वाम्यमाल्यसुहृ-
त्क्षोषराष्ट्रदुर्गयलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव ।
मन्ववधारणे । 'प्रभावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य
मे दैवीनां देवेभ्य आप्तानां दुर्भिक्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां
चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' (पा. ४।३।७४) इत्यण् । 'दिद्विणञ्—'
(पा. ४।३।१५) इत्यादिना ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारमिताऽसि ।
अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं
मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजबलभात् । पृथिवीपति-
लोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥ ६० ॥

तत्र मानुषोपप्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यमिदः शराः ॥ ६१ ॥

तवेति ॥ दूरात् परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान् मन्त्रकृत् ।
'शुक्रमपापमन्त्रपुण्येषु कृमः' (पा. ३।२।८९) इति क्लृप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां
सङ्घः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः वर्तुभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्ट-
लक्ष्यमिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्ट-
मेवकैरिति निराक्रियन्त इव इत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्र-
सामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्मवति संस्थानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हविरिति ॥ हे होतः ! त्वया विधिवदग्निष्ववावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराग्न्या-
दिकं ऋतुं अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अये ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (पा. ३।३।५९) इत्य-
ण्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्षपं तद्विपातेऽवग्रहावग्रहौ समा' इत्यमरः । तेन विशोषिणां
विशुष्यतां संस्थानां वृष्टिर्मवति । वृष्टिरूपेण संस्थान्कुशजीवयतीति भावः । अत्र

पाठा०—१ 'प्रतिहन्ता'. २ 'संशमितारिभिः'; 'संप्रमितारिभिः'. ३ 'वृष्टे'.

मनुः (३।७६)—‘अग्नौ प्रास्नाहुतिः सम्यगादित्यमुपविष्टते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥’ इति ॥ ६२ ॥

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तेस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

पुरुषेति ॥ आयुर्जावितमलः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमिलयः । ‘ज्ञातायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुतेः । ‘अचतुर-’ (पा. ५।४।७७) आदिसूत्रेण च्छ्रयान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुपजीविन्यः । निरा-
तङ्का निर्भयाः, ‘आतङ्को भयमाशङ्का’ इति हल्युधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता
इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । ‘व्रताध्ययन-
संपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्’ इति हल्युधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । ‘ब्रह्मवर्चसिभ्यां
वर्चसः’ (पा. ५।४।७८) इत्यध्रस्वः । ‘अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषिकाः शलभाः झुकाः ।
अत्यासज्जाश्च राजानः पडेता ईतयः स्मृताः ॥’ इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

त्वयेति ॥ ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वया । एव-
मुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुष्ठायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे
संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः ?
सुरैर्वैलथः ॥ ६४ ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किंतु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामयति सद्दीपा रत्नसुरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किंत्विति ॥ किंतु तवैतस्यां बध्वां क्षुपायाम् । ‘बधूर्जाया क्षुपा चैव’ इत्य-
मरः । अदृष्टा सदृश्यरूपा प्रजा येन तं मां सद्दीर्पापि । रत्नानि स्यूत इति
पाठा०—१ ‘तत्र’.

टिप्प०—१ ‘कृते लक्षं सदृशाणां त्रेतायामुत्तं तथा । द्वापरे तु सदृशैकं कलौ वर्षशतं
मतम् ॥’ इति सुयोधिकायां युगवर्गेण प्रोक्ता पुरुषायुर्वेदा ।

२ दीपास्त्वष्टादश; यथोक्तं विष्णुपुराणे—‘जम्बूद्वीपाद्वी दीपौ शालमल्लिकापरो द्विज ।’
कुशः मज्जिस्तथा शकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ५७ ॥ दीपाः समुद्रेऽस्तु सप्तसप्तभिरावृताः’
इत्युपनिषत्, ‘इत्यमष्टादश दीपाः समाख्याता महर्षिभिः’ इत्यन्तेन ।

रत्नसूरपि । 'सत्सुद्धिप-' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना किम् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । 'अव'धातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । 'रत्नसूरपि' इत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव ख्यायमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

नूनमिति ॥ मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (पा. ५।३।७) । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशे भवा वंश्याः पितरः । स्वधेस्त्वयं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्वाच्छादं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापन्नं कियदपि संगृह्णीतीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमायर्जितं मया ।

पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परमिति ॥ मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात-' (पा. २।३।२९) इत्यादिना पशमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयायर्जितं दातुं पयः पूर्वं पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःपजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तयोर्पभुज्यते । नूनमिति वितर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कदादेशः, 'कवोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं वदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

सोऽहमिति ॥ इज्या यागः । 'अज्यजोर्भावे क्यप्' (पा. ३।३।९८) इति क्यप्प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोकयत इति लोकः । न लोकयत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स इति लोकव्याख्यलोकश्चेति वा लोकांलोकश्चरुवालोऽचल

पाठा०-१ 'पयः पूर्वं सनिःश्वासकवोष्णमुपभुज्यते;' 'पयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुज्यते;' 'पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते' । २ 'अन्धकारः' ।

१ यतदेव प्रतिपादितं शाकुन्तले (६।२५) 'अहो, दुष्पन्तस्य संशयमारुढाः पिण्डभाजः,' इत्युपक्रम्य 'नूनं प्रवृत्तिविकलेन मया प्रसिक्तं भीताद्युपेयमुदकं पितरः पिबन्ति' इत्यादिशेषेन ।

२ लोकालोकपर्वतः पाश्चे प्रोक्तः—'स्वाद्दकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् । लोकस्य चान्यलोकस्य मध्ये गिरिरिव स्थितः ॥ प्राकार इव संनिष्ठ्य लोकान्सर्वान्महामते । । लोका-

१५ नान तेनासौ परिकीर्तितः' इति ।

इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रमाशत इति प्रकाशश्च देवर्णमिमोचनात् । न प्रमाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् । पचावच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसपर्वाद्बहिस्त्रिमोव्याप्त्वा च प्रमाशश्चाप्रमशश्चेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमप्येतदित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि^१ परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

लोकान्तरेति ॥ तमुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं य^२पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि^३ परत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मणातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

तया हीनं विधातमो कथं पश्यन्न दूयसे ? ।

सिक्तं स्वयमिव क्षेहाद्वन्ध्यमाश्रमपृक्षकम् ॥ ७० ॥

तयेति ॥ हे विधातः सद्यः । तया संतत्या हीनमनस्य माम् । क्षेहात् प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेही च' इत्यमरः । आश्रमस्य पृक्षकं पृक्षपोतमिव । पश्यन् कथं न दूयसे न परितप्यसे ? 'विधातः' इत्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणामन्त्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिघालानर्मनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

असह्येति ॥ हे भगवन् ! मे भगवन्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मजनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वाणी मोक्षे विनाशे गजमजने' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरममं तुदतीत्यरुन्तुदं मर्मस्पृक् । 'मृगोऽभिधानीर्ममरः' इति । 'अरुन्तुदं मर्मस्पृक्' इति चामरः । 'विध्वस्योस्तुदः' (पा. ३।२।३५) इति खदप्रत्ययः । 'अरुर्द्रिषत्—' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुमागमः । आलानं गजवन्धनस्तम्भमिव । 'आलानं वन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशम्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्वीत्यर्थः । 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि'

पाठा०-१ 'शुद्धवंशा'. २ 'तु'. ३ 'विनेतः'; 'वितानम्'. ४ 'पाददम्'.

५ 'नृणवन्धम्'. ६ 'नववदस्य'.

१-अलानमशब्देऽत्र वन्धनवाचकः सूत्रः; तस्मात्तुदत्वं च युक्तम्, न तु स्तम्भस्य । यथात्रेऽपि दृश्यते—'गजालानपरिविलष्टैः' (भा६९) 'आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः' (२।१।३८) इत्यादी ।

इति पालत्राप्ये । 'कृणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां
शोधयित्वा परिमृजेत्' ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधानुं तैथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

लङ् । को भवामि । कर्मणि
इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकु
वंश्यानाम् । तदाज्जत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुराप इष्प्राप्यऽर्थं । सिद्धयस्त्वदधीना
स्त्ववायताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिन
कृत्योने षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यान-
स्तिमितलोचनो निधलाक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो ह्रद इव । तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स इति ॥ स मुनिः प्रणिधानेन चित्तकाम्येण भावितात्मा शुद्धास्तःकरणे
भुवो भर्तुर्वृषस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथा-
नन्तरमेतं दृष्टं प्रत्यबोधयत् । खड्गं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य, उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य
यास्यतो गमिष्यतस्तत्र पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनु-
रसीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

पाठा०-१ 'यथा विमुच्येऽहम्' । २ 'यथा' । ३ 'मीनो यथा' ।

१ शक्रलोकगमनविषये- 'एवंवंश्याः सर्वेऽपि शक्रसाराधनायै द्विवि गच्छन्तो भुवनत्रये-
ऽऽसलितगतय आसन्' इति सुगमान्वयकृताह ।

ततः किलित्यत्राह—

धर्मलोपभयाद्राक्षीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीकुमुभेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राक्षीं मुदक्षिणा धर्मस्वर्गभिगमनलक्षणस्य लोपाग्रंशाद्यद्भयं तस्मात् स्मरन्ध्यायन् । 'शृदं गां दैवतं विप्रं पृतं मधु चतुष्पयम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासश्च हि विसरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः (३।४५)—'ऋतुकालाभिगमो स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह पराचरः—(४।१५) 'ऋतुस्नाता तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोप्रापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥' इति ॥ ७६ ॥

अथजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

अथजानासीति ॥ यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेयवित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा मुमिस्त्यां शशाप । 'शप आनोशे' ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमिल ह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गमदिग्गजे ॥ ७८ ॥

स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अथर्वणे हेतुमाह—हीजयंमाणता उद्गमानो दात्र उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

असुः प्रसुते किमायातमित्यत्राह—

इप्सितं तदवशानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवध्नाति हि धेयः पूज्यपूजाप्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

इप्सितमिति ॥ तदवशानात्तस्या धेनोरवशानादनपमानादात्मनः स्वस्यानु-

पाठा०—'अवेहि तदवशानात्तापेशं मनोरथम्' ; 'अवेहि तदवशानादनपेशं मनोरथम्'.

इति पालकाप्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकान्
शोधयित्वा परिमजेत्' ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तैर्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

तस्मादिति ॥ हे तात ! तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि
लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणात्, इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकु
वंश्यानाम् । तद्वाजल्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीना
स्त्वदायताः । इक्ष्वाकूणमिति शेषे षष्ठी । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिन
कृत्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमपि स्तस्यौ सुसमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्चानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यान
स्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुसमीनो हृद इव । तस्यौ ।

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स इति ॥ स मुनिः प्रणिधानेन चित्तकाम्येण भावितात्मा श्रुद्धान्तःकरणे
भुवो भर्तुर्दृष्ट्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथा-
नन्तरमेनं वृषं प्रत्यबोधयत् । स हृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तद्योर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरमिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेज्य, उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य
यास्यतो गमिष्यतस्तथ पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरमिः कामधेनु-
रासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

पाठा०-१ 'यया विमुच्येऽहम्'. २ 'यथा'. ३ 'मीनो यया'.

१ शक्रलोकगमननिषेधे- 'एवंवंश्याः सर्वेऽपि शक्रसाराधनायै दिवि गच्छन्तो भुवनत्रये-
ऽस्तस्मिन् गच्छन् आसन्'- इति सुगममन्वयकदाह ।

तत किमिल्यग्राह—

धर्मलोपभयाद्राक्षीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियाहर्षायां तस्यां त्वं साधु नाचरो ॥ ७६ ॥

धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । ‘ऋतु-स्त्रीकुसुमेऽपि च’ इत्य-
मरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राक्षीं मुदक्षिणा धर्मस्वर्वाभिगमनलक्षणस्य
लोपाङ्गं शायद्भयं तस्मात् स्मरन्ध्यायन् । ‘मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पयम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वन्त विज्ञाताश्च वनस्पतीन् ॥’ इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रिया-
हर्षायां प्रदक्षिणकरणयोग्याथ तस्यां धेन्वा त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कार नाचरो
नाचरितवानसि । व्यासका हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः
(३।४५)—‘ऋतुफालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा’ इति । अकरणे दोषमाह
पराशरः—(४।१५) ‘ऋतुस्नाता ॥ यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालमोघा-
पराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥’ इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

‘मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः
कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्य-
तीति सा मुनिस्त्वां शशाप । ‘शप आनोशे’ ॥ ७७ ॥

कथं तदसाभिर्न श्रुतमित्यह—

स शापो न त्यया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न
श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह—कीडार्थमागता उद्दामानो दात्र उद्गता दिग्गजा
यसिस्त्रयोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

अस्तु; प्रसूते किमायातमित्यग्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

ईप्सितमिति ॥ तदवज्ञानात्तस्य धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्यामु-

पाठा०-१ ‘अवेहि तदवज्ञानादवज्ञानेन मनोरथम्’; ‘अवेहि तदवज्ञानादनपेक्षं
मनोरथम्’.

मिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात् च, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्ध ।
विद्धि जानीहि । तथा हि—पूज्यपूजाया व्यक्तिकमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रति-
वध्नाति ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि; सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशं न कर्तव्येत्याह—
हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो याग-
विशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजङ्गपिहितद्वारं
भुजंगावच्छिन्नद्वारं ततो दुःप्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ।
'अधिश्रीहस्यासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

तर्हि वा गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरमेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

सुतामिति ॥ तस्याः सुरमेरेयं तदीया । तां सुतां सुरमेः प्रतिनिधिं
कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह षष्ठ्या वर्तते इति सपत्नीकः सन् । 'नघृतथ'
(पा. ५।४।१५३) इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात्, सा प्रीता
नुष्टा सती । कामान् दोग्धीति कामदुघा भवति । 'दुहः कन्पथ' (पा. ३।३।७०)
इति कप्प्रत्ययः । पादेशश्च ॥ ८१ ॥

इति घादिन पचास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्धा नन्दिनी नाम धेनुरावचृते यन्नात् ॥ ८२ ॥

इतीति ॥ इति घादिनो वदत पच्यहोतुर्हवनशीलस्य । 'तुर' (पा. ३।३।१३५)
इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति ध्युत्पत्त्या
नन्दिनी नामानिन्धागर्वा प्रवृत्त्या धेनुर्येनादावचृते प्रत्यागता । 'अध्याक्षेपो
अविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥ ८२ ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

लैलाटोदयमाभुगं पल्लवक्षिग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संच्येव शशिर्न नवम् ॥ ८३ ॥

पाठा०—१ 'स गां मदीयां सुरमेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः'; 'स त्वमेकान्तां
तस्यां मदीयां परसमावरम्'. २ 'सा वां कामं निघास्यति'. ३ 'ताव्रां ललाटजं
रेखां विभ्रतीः सासितेतराम् । संप्या प्रातिपदेनेय प्र(घृ)तिभिश्चा हिगांशुना'.

ललाटेति ॥ पल्लववत् स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं
योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः, तम् । आमुश्रमीपद्वकम् । 'आविद्धं
कुटिलं भुमं वेदितं वक्रमित्पि' इत्यमरः । 'ओदितश्च' (पा. ८।२।४५) इति निष्ठा-
तस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाद्भुतं विभ्रती । नवं शशिनं विभ्रती संध्येव ।
स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवं फोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्त्रवेणाभिवर्पन्ती चत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

भुवमिति ॥ फोष्णेन क्विबुष्णेन । 'कवं चोष्णे' (पा. ६।३।१०७) इति
चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथज्ञानादपि मेध्येन पवित्रेण 'पूतं पवित्रं मेध्यं
च' इत्यमरः । चत्सालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्त्रवेन क्षीराभिस्य-
न्दनेन भुवमभिवर्पन्ती सिधन्ती । कुण्डमिवोष आपीनं यस्याः सा कुण्डोष्ठी ।
'ऊधस्तु क्षीयमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' (पा. ५।४।१३१) इत्यनङादेशः ।
'बहुमीहेरूधसो वीप्' (पा. २।३।३५) इति वीप् ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिवेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

रज इति ॥ खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकायैभ्यो
द्वितीया च' (पा. २।३।३५) इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः । महीं क्षियत ईष्ट
इति महीक्षित् । तस्य । तीर्थाभिवेकेण जातां तीर्थाभिवेकजाम् । शुद्धिमाद-
धाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं ज्ञानमुक्तम् । उक्तं च मनुना 'आग्नेयं भस्मना ज्ञान-
मवगाहं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितोऽवन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ निमित्तज्ञः शत्रुनक्षस्तपोनिधिर्वेत्तिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यात्तां
तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके आवे क्तः । तत्राद्यन्ध्यं सफलं
प्रार्थनं यस्य ॥ तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं
योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

अदूरेति ॥ हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विदि । यद्यस्मात्कारणात् कल्याणी मङ्गलगुतिः । 'वह्नादिभ्यः' (पा. ४।१।४५) इति ङीप् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदोत्तमानुगमनेन गांम् ।

विद्यामभ्यसनेनेय प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वन्येति ॥ वने भवं वन्यं कन्दमूलदिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमां गां शश्वत् सश । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्ना कर्तुमर्हसि ॥ ८८ ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निपण्णायां निपीदास्यां पीताम्भसि पित्रेरपः ॥ ८९ ॥

प्रस्थितेति ॥ अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । 'समव-
प्रविभ्यः स्यः' (पा. १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिक्कायां
स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निपण्णायामुपविष्टायां निपीदोपविश ।
विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो ययुः तस्यां पीताम्भसि मृत्नामपः पित्रेः पिब ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोयनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्भजेदपि ॥ ९० ॥

वधूरिति ॥ वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां
गां प्रातरा तपोयनात् । आह मर्यादायाम् । पदद्वयं चेतत् । अन्वेत्यनु-
गच्छतु । सायमपि प्रत्युद्भजेत् प्रत्युद्भजेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते श्रेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । 'आह मर्या-
दाभिविध्योः' (पा. २।१।१३) इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः-

पाठा०-१ 'वृत्तिम्'. २ 'सम्यगाराधनेन'. ३ 'स्थानम्'. ४ 'प्रयाताम्'.
५ 'नूयाः'.

परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव; ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु । 'अव्ययं निम-
क्ति-' (पा. २।१।६) इत्यादिनार्थमावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रय-
ताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यध्रे स्थेयास्त्रिष्टेः । आक्षीरर्थे लिङ् । 'एलिङि'
(पा. ६।४।६७) इत्याक्षरस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः क्षिप्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

तथेति ॥ देशकालज्ञः देशोऽग्निहोत्रावसानसमयः,
विशिष्टदेशकालोत्पन्नमापं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमान् क्षिप्योऽ-
न्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । 'पक्षीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्य-
मरः । आनतो विनयनम् । सन् । शासितुर्युरोरादेशमाज्ञं तथेति प्रति-
जग्राह स्त्रीचकार ॥ ९२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनृतवान्स्त्रपुत्रिसंसर्जोदितधियम् ॥ ९३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् । 'विद्वान्विपक्षिदोषज्ञः' इत्य-
मरः । सूनृतवाक् सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः । स्त्रपुः
सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतमर्थनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितधियं विशां-
पतिं मनुजेश्वरम् । 'क्षौ विशौ वैदयमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । 'त्याग्निद्रा
शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । विससर्जाज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पयित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

सत्यामिति ॥ कल्पविद्रुतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि ।
तपसैव राजयोग्याहारसपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रमृत्वेव
मतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । सविधीयतेऽनयेति संविधाम् ।
सुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतथ्योपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः, 'अकर्तरि
च करके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संगदया-
मास ॥ ९४ ॥

वृताय तेनानुचरेण घेनोन्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

वृतायेति ॥ वृताय घेनोरनुचरेण । न तु जीवतायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽनशिशोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेधि निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्योत्तरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीर-
रक्षा चान्यतः पुरुषान्तराज्ञ । कुतः ? हि यस्मात्कारणान्मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

✓ आस्वादवद्भिः कवलैस्त्वणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः सैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

आस्वादवद्भिरिति ॥ सम्राट् मण्डलेधरः । विवेष्टं राजसूयेन मण्डलस्यैव रक्ष-
यः । शक्ति मक्षाज्ञया राज्ञः स सम्राट् इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भि-
रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । त्वणानां कवलैर्मसैः । 'प्रासस्तु कवलार्धकः' इत्य-
मरः । कण्डूयनैः सर्जनैः । दंशानां वनमक्षिषणं निवारणैः । 'दंशस्तु वन-
मक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः सैरगतैः सच्छन्दगमनैश्च तस्या
घेन्याः समाराधनतत्परः शुभूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्वेति तत्परः ।
'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥

✓ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निपेदुपीमासनबन्धधीरः ।

जलामिलापी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्यगच्छत् ॥ ६ ॥

स्थित इति ॥ भूपतिस्तां यां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरुर्ध्वाव-
स्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निपेदुपीं निषण्णाम् । उपविष्टा-
मित्यर्थः । 'मापायां सदवसश्रुवः' (पा. ३।२।१०८) इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च'
(पा. ४।१।६) इति णीप् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः
संजित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलामिलापी । पिबन्तित्यर्थः । इत्थं छाये-
वान्वगच्छद्गुप्तवान् ॥ ६ ॥

✓ स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

पाठा०-१, 'अव्याहतसैरगतैः'; 'अव्याहतसैरगतेः'. २ 'संन्यस्त'. ३ 'राज्य-
लक्ष्मीम्'.

स इति ॥ न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथा-
भूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन । अनुमितां सर्वथा राजैवायं भवेदित्यु-
हितां राजलक्ष्मीं दधानः ॥ राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटित-
मदरेणः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र
इव । आसीत् ॥ ७ ॥

✓लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यघन्या विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वेन्यान्विनेप्यध्वि च दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लसेति ॥ लतानां पक्षीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुमिरुद्ग्रथिता उज्जमग्न्य प्रथिता
ये केशास्तैरुपलक्षितः । 'इत्थंमूलस्थाने' (पा. २।३।२१) इति तृतीया । स राजा ।
अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुयस्य सोऽधिज्यघन्या सन् । 'धनुयस' (पा. ५।४।१३२)
इत्यनङादेशः । मुनिहोमधेनो रक्षापदेशाद्रक्षणग्न्याजात । घन्यान् वने भवान्
दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्ययसायेषु सत्त्वमन्त्री तु अन्तुषु' इत्यमरः । विने-
प्यभिच्छदप्यध्वि च । दावं वनम् । 'वने च वनयहौ च दवो दाव इहेभ्यते' इति
यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'दिशालाप्यमन्तव्याः कर्मसंज्ञा एकर्म-
णाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

'विष्ट'— इत्यादिभिः पङ्क्तिः श्लोकेष्वस्य महामहिमतया हुमादयोऽपि राजोपचारं
चकुरित्साह—

विष्टप्रार्थ्यानुचरस्य तस्य पार्श्वर्हुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरियोन्मदानामालोकशब्दं जयसां विराचैः ॥ ९ ॥

विष्टेति ॥ विष्टाः पार्थ्यानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाश-
भृता परणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पासी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन
सूचितः । तस्य रुद्रः पार्श्वयोर्हुमाः । उन्मदानामुक्तमदानां जयसां रागा-
नाम् । 'रागबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । विराचैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं
यावदालोक्येति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति
पिशः । उदीरयामासुरियावदधिव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

पाठा०—१ 'उपदेशात्'. २ 'गुरु'.

१ 'मद्रो मद्रो गृणथेति संकीर्णथेति जाग्रथ । चक्ष- करिणां तासां मद्रोऽन्तर्मद एव य-
न् इति बहुमः ।

२ आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दः तं जय जीव' इत्यालोकाशब्दम्, 'जय जय
महाराज प्रभो स्तामिन् । जयमकरायणम्, इत्यालोकाशब्द-इति बहुमः ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुदिति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाललता आरात् समीपेऽभि-
वर्तमानम् । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः ।
स इवाभातीति मरुत्सखाभः । 'अतद्योषसं' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः ।
तम्, अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या
आचारार्थं लाजैराचारलाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत् इत्यर्थः ।
सखा द्वि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमोख्यातमन्तःकरुणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुःपुरापुरङ्गां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृत इति ॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता ।
तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरुणैः कर्तृभिः । दयया कृपारसेनाद्भौ भावोऽभिप्रायो
यस्य तद्दयार्द्रभावं तवाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः
सर्वस्वमाश्रयिभिर्यथेष्टान्मज्जन्मसु' इत्यमरः । तथाविधं वपुर्धिलोकयन्त्यो हरि-
ण्योऽङ्गां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः । 'विमलं कलपीम-
वव चेतः कथयत्येव हितैर्विषं रिपुं च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रमाण्यादेव
विश्रब्धं वददुमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स कीचकैर्महतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशरुत्वम् ।

शुधाव कुक्षेषु यशः स्वमुच्चैर्द्वीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स इति ॥ स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजद्भिः खनद्भिः
कीचकैर्वेपुर्विशेषैः । 'वेणवः कीचकस्ते स्युर्वे खनन्त्यनिलोदताः' इत्यमरः । यशः
मुपिरवाचविशेषः । 'वंशदिकं तु मुपिम्' इत्यमरः । आपादितं घरादितं वंशस्य
कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । कुक्षेषु अंतर्गृहेषु । 'निकुक्षकुक्षौ वा ह्यीवे लता-
दिपिहितोदरे' इत्यमरः । वनदेवताभिरुच्चैर्द्वीयमानमुच्चैर्गोचरमानं स्वं यशः
शुधाव सुदुर्बलम् ॥ १२ ॥

✓ पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लोत्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिपेवे ॥ १३ ॥

पाठा०-१ 'आकम्पितपुष्पगन्धिः'; 'आकम्पनपुष्पगन्धी'.

१ प्रप्रवेशे ॥ राज्ञः कुमारीभिः (लाजैः) अवकीर्णत इत्याचार-इति सुबो० ।

१. पृक्त इति ॥ गिरिषु निक्षेपाणां वारिप्रवाहणाम् । 'वारिप्रवाहो निक्षेरो झरः' इत्यमरः । तुयारः सीकरैः । 'तुयारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संवृ-
त्तोऽनोफहानां वृक्षाणामाकम्पितानीपत्वम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽ-
स्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः
पचनो वायुरनातपत्रं प्रतार्य परिहृतच्छयम् । अत एव, आतपहान्तमाचारेण
पूतं शुद्धं तं नृपं सिपेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसी-
दिति भावः ॥ १३ ॥

२. शशाम वृष्ट्यापि विना दवाशिरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
'ऊनं न सत्त्वेष्वधिको वचाधे तस्मिन्वनं गोतरि गाहमाने ॥ १४ ॥
शशामेति ॥ गोतरि तस्मिन् रात्रि घनं गाहमाने प्रविशति सति घृष्ट्या
विनापि । 'दवाशिरासीद्विशेषा' । 'द्वदानो वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां
पुष्पाणां च वृद्धिः । पिशेप्यत इति विशेषा । अतिशयिताऽऽसीत् । कर्माधे
वत्प्रलयः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति घसमी ।
अधिरुः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न वचाधे ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
'प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेध्वेनुः ॥ १५ ॥
संचारपूतानीति ॥ पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ भातस्यै
केशादां लोहिनादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य
सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्ग. पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेध्वेनुध्व । दिग-
न्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः ।
संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायालमयाय;
भेनुपक्षे, -आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्यग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
वभौ चर्त्तसां तेन संतापतेन शर्द्धेव साक्षाद्विचिनोपपन्ना ॥ १६ ॥
तामिति ॥ मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया
यागधाददानानि ता एवार्थः श्रयोजनं यसास्तां तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ । 'अन्व-

पाठा०-१ 'विशेषात्'. २ 'वने'.

१ मुने मध्यमसदं तु सर्वपातालपेशपा, तथा चोक्तं वासवदत्तायां—'अवतार मध्यम-
लोकमंशुमाली'—इति सिद्धम् ।

गन्धक्षमनुगेऽनुपदं स्त्रीयमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन सद्भिर्मान्येन । 'गतिबुद्धिः' (पा. १।४।५२) इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७) इति यष्टी । तेन राशेपपक्षा युजा सा धेनुः । सतां मतेन विधिनाऽनुष्ठानेनोपपक्षा युजा साक्षात् प्रलक्षा धृद्धाऽऽस्त्विक्यबुद्धिरिव । यमौ च ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णचराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स इति ॥ स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पनलस्यभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि चराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । वर्हाण्येषां सन्तीति वर्हिणा मयूराः । 'मयूरो वर्हिणो वर्हां' इत्यमरः । फलवर्हांभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आघासवृक्षाणामुन्मुखा वर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनित्वा श्यामानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिहजभ्यः क्यप्' (पा. ३।१।१३) इति क्यप्प्रत्ययः । 'वा क्यप्' (पा. १।३।९०) इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शम्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शम्पदयामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरते' इत्यमरः । 'शादः कर्म-शम्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाद्द्वलच्' (पा. ४।२।८८) इति द्वलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्त्ययौ ॥ १७ ॥

आपीनमारोहहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्गुणो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरश्विताभ्यां तपोयनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

आपीनेति ॥ गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलन्-युथः । नरेन्द्रश्च । उमौ ययाक्रमम् । आपीनमूथः । 'ऊथस्तु स्त्रीवमापीनम्' इत्यमरः । आपीनल भारोहहने प्रयत्नात् प्रयात्वा चपुपो गुरुत्वादाधिव्याच । अश्विताभ्यां वाहभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोयनादावृत्तेः पन्थाल्लं तपोयनावृत्तिपथम् । 'क्रक्पूः' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

एषौ निमेषालसपद्मपङ्क्तिरूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठधेनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता बुद्धिणा 'निमेषेष्वलसा मन्दा पद्मपङ्क्तिः पङ्क्तिर्यस्याः सा ।

भनिमेवा सदील्यर्थः, लोचनाभ्यां करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उपवातो
भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । पौ । यथोपोषितोऽतिवृष्ण्या
जलमधिकं पिबति तद्वदतिवृष्ण्याधिकं व्यलोक्यदिल्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

पुरस्कृतेति ॥ वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तत्सेधरः' (पा. ५।१।४२)

इत्यन्वयः । पुरस्कृताऽप्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्माधर्मपत्नीत्यर्थः ।

अथवासादिवासादर्थे पत्नीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या सा धेनुस्तदन्तरे

तयोर्दप्लोर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव । रराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्च्य विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिधार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ

यस्याः सो सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तसीरा तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य

च । अस्याः धेन्वा विशालं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्ग-

मिध । आनर्चाचंयामास, अर्चतेर्भावादिगल्लिद ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सति नूनन्दतुस्तौ ।

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

वत्सोत्सुकेति ॥ सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्पठितापि स्तिमिता

निधला सती सपर्यां पूजा प्रत्यग्रहीदिति हेतोः, तौ दंपती ननन्दतुः । पूजा-

स्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूज्येध्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु पुकेषु

विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारे येषां तेषाम् । महतामि-

त्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि । पुरो-

गतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो

युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पाठा०-१ 'आत्मसिद्धेः'.

१ सादरमालोकनं पानमिलुच्यते—इति शिशु० ।

२ धेनोरपि लोहितत्वात् । समस्ते लिङ्गभेदात्प्रतीतेर्दिनशब्दस्य नोपमादोषः यदाह—
'इष्टं पुनर्पुंसकयोः प्रायेण' (का. च. २।१२) —इति शिशु० ।

३ सन्ध्यालक्षणमन्यत्रोक्तम्—'अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या
समाख्याता'—इति ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहायसाने पुनरेव दोग्ध्रीं मेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निपण्णाम् ॥ २३ ॥

गुरोरिति ॥ भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुपश्रिता सह वत-
मानस्य गुरोः, उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्वा जायाय पुं भुजि दाराः' इत्यमरः । पादौ
निपीड्याभिवन्ध । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहा-
यसाने नियन्त्रणमाणीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'तुन' (पा. ३।२।१३५) इति
तुन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्मेजे सेवितवान् । 'दोग्ध्रीम्' इति निरुपपदप्रयोगात्काम-
धेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिफन्यस्तैयलिप्रदीपामन्वाह्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुतामनु संविदेशं सुतोत्थितां प्रतारनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

तामिति ॥ गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहायः पञ्चाद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः ।
अन्तिके द्यस्ता चलयः प्रदीपाद्य यस्यास्तं तथोक्तं तां पूर्वोक्तां निवर्णां धेनु-
मन्वाह्यान्प्रविश्य क्रमेण सुतामन्धनन्तरे संविदेशं कृत्वाप प्राप्तः सुतो-
त्थितामनूदतिष्ठितवान् । अत्र 'अनु' शब्देन धेनुगजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते ।
'क्रम' शब्देन धेनुगजपारागम्येवैवपीनरूपकम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' (पा. ३।३।८)
इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तैः ।

सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या संश्रमभिविक-
षण्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या
कीर्तिर्यस्य तस्य दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य
तस्य वृत्तस्य । अथो गुण आस्त्यो येषां तां विगुणानि विगुणानि सप्त
विगुणानि ॥ २५ ॥

अन्येषुरिति ॥ अन्येषु अन्यलिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'तद्यःपक्षपारि-

(पा. ५।३।२९) इत्यादिना निषक्तनादव्ययम् । 'अवात्राहाय पूर्वोऽस्तीत्यादौ पूर्वोत्तरा-
रात् । तथाधराम्यान्यतरेतरात्पूर्वोत्तरादयः ॥' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मा-

पाठा०-१ 'मिह'.

नुचरस्य भावमभिप्रायं दृढमकित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः ।
जिज्ञासमानां ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञातुमिच्छन्ती सनः' (पा. १।३।५७) इत्यात्मनेपदे
ज्ञानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरू-
ढानि जातानि शष्पाणि वायुतृणानि यस्मिन्नात् । 'शष्पं वायुतृणं घासः' इत्यमरः ।
गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गङ्गारं गुह्यामाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुर्प्रार्थया मनसापि हिंसेरित्येन्द्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकप ॥ २७ ॥
सेति ॥ सा धेनुर्हिंसेर्वाग्नादिभिर्मनसाऽपि दुर्प्रार्थया दुर्धर्षेति-हेतोः,
अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमामिमु-
ख्येनोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हतत् । 'प्रसह्य ॥ हठार्थकम्' इत्यमरः ।
चकप ॥ 'किल' इत्यलंके ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोगुह्यानिवदप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिर्धिवोदाय नगेन्द्रसकां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥
तदीयमिति ॥ गुह्यानिवद्वेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या
इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापक्षेपु साधोर्हितकारिणो
नृपस्य नगेन्द्रसकां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रगहेषु । 'किरणप्रगह्वी रश्मी' इत्यमरः ।
आदायेव गृहीत्वे । निवर्तयामास ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिघांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥
स इति ॥ धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्षवर्गायां गवि तस्थिघांसं
स्थितम् । 'कद्रुध' (पा. ३।२।१०२) इति कद्रुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुम-
तोऽद्रेः । धातोर्गतिरस्य विकारो धातुमयी । तस्यामधित्यकायामृष्यभूमौ ।
'उपत्यकाद्रेरासना भूमिरुष्यमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां लज्जासजाह्वयोः'
(पा. ५।२।३४) इति लज्जप्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः
पचायच् । 'प्रफुल्लम्' इति तत्कारपाठे 'विफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः ।
'उत्तरास्मातः' (पा. ७।४।८८) इत्युदाहरणदेशः । लोभाख्यं द्रुममिव ददर्श ॥ २९ ॥

पाठा०-१ 'नगेन्द्रदत्ता'.

१ दिनस्ति मारयतीति सिंहः; हिंसेर्वर्णविपर्ययः; तथा चोक्त—'अवेदधर्मागमादंसः सिद्धो
वर्णविपर्ययात् । गुदोत्मा वर्णपिङ्गवर्णलोप्राप्तृषोदरस्' इति ।

२ अत्र 'सानुमतः' इति ग्रहणेन पौनस्त्यम्, 'पर्वताधित्यका पुरी' इति वचनात् ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिपङ्क्तो नृपतिर्निपङ्क्तो दुर्द्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धतारिः ॥ ३० ॥

तत इति ॥ ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षणम् ।
'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः
शरण्यः, 'तत्र साधुः' (पा. ४।४।९८) इति यत्प्रत्ययः । प्रसमेन बलात्कारेणोद्धृता
अरयो येन सं नृपती राजा जाताभिपङ्क्तो जातपराभवः सन् । 'अभिपङ्क्तः पराभवे'
इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।६६) इति यत्प्रत्ययः ।
मृगेन्द्रस्य वधाय निपङ्क्तात्तूणीरात् 'तूणोपासत्रतूणीरनिपङ्क्त इपुधिर्द्वयोः'
इत्यमरः । शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥ ३० ॥

यामेतरस्तस्य करः ग्रहर्तुर्नखप्रभाभिर्भूषितकङ्कपत्रे ।

संकाङ्कुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इयाचितस्थे ॥ ३१ ॥

यामेति ॥ ग्रहर्तुस्तस्य यामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूषितानि
विन्दुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्-
साकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्ख
एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । संकाङ्कुलिः सन् । चित्रा-
र्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अयतस्थे ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीय मन्त्रौपधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

बाह्विति ॥ बाहोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिगन्धेन । 'प्रतिगन्धः प्रतिष्ठम्भः' इत्यमरः ।
विवृद्धमन्युः प्रवृद्धयोरो राजा । मन्त्रौपधिर्यां रुद्धवीर्यः प्रतिपद्धरक्षिर्भोगी
सर्व इव । 'भोगी राजभुवंगयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकृष्टान्ति-
काभ्यर्णोभ्यर्णमा अभ्यर्णितोऽभ्यर्णम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणम्, अस्पृ-
शद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिज्ञेपायसहनं तेजः प्राणालयेष्वपि' इति
यादवः ॥ ३२ ॥

तमार्यगृहं निगृहीतचेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोत्सत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

तमिति ॥ निगृहीता पीडिता चेनुयेन च सिंहः । आर्येणां सत्तां गृहं
पश्यम् । 'पदास्तेरिगतापश्येयु च' (पा. ३।१।११९) इति कण् । मनुवंशस्य केतुं

विहं केतुवद्यावर्तकम् । सिंह इवोरुसस्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहु-
स्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि कः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा
करणेन । पुनर्विस्माययन् समयमाश्चर्यं प्रापयन्नज्जगाद । 'सिङ् ईषदसने' इति
धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मा-
पयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं समयतेः' (पा. ६।१।५७) इति
हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' (पा. १।३।६८) इत्यारमनेपदे विस्मापय-
मान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षया
न कथिहोपः ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल ! तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रं मितो वृथा स्यात् । L^m

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

अलमिति ॥ हे महीपाल ! तव श्रमेणालम्, साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य
इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्या-
सोद्घोते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि'
इति । 'अलं भूयणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽसिन्मयि । सार्वविभक्ति-
कत्वात् । प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथा हि—पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य
तत्तयोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुहक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । L

अवेहि मां किंकर्ममूर्तः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलासेति ॥ कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'वामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनी-
षिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम्, आरुहक्षोरापोदुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य
वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्या-
सस्तदेवानुग्रहः प्रसादत्वेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तयोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं
नाम किंकर्ममामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुरावाशमेव च । सूर्या-
चन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥' इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभमध्यजेन । L

४ यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पाठा०-१ 'अवेहि'. २ 'निकुम्भतुल्यम्'. ३ 'अयम्'. ४ 'रघु'.

दिप्य०-१ वल्लभस्तु-कुम्भतुल्य इति पाठमादृत्य, निकुम्भेन-प्रावृत्तीवाहनेन सिद्धेन
तुल्या-इति ध्याचष्टे ।

‘अमुमिति ॥ पुरोऽप्रतोऽमुं देवदावं पश्यसि । इति वाकुं । असौ देव-
दारः । धृगभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः । अमृत-
तद्भावे चिवः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः
तस्मात्तिष्ठतां पयसागममूर्ता रसज्ञः सादरः । स्कन्दपक्षे, - हेमकुम्भ इव
स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षोराणाम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यमरः । स्कन्द-
क्षमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्माधिता र्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुराख्यैः ॥ ३७ ॥

कण्डूयमानेनेति ॥ कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । ‘कण्डू-
विभ्रो यक्’ (पा. ३।२।६१) इति यक् । ततः धानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारो-
स्तवगुणमश्रिता अथाद्रेस्तनया गौरी । असुराख्यैरालीढं कृतम् । सेनां नय-
तीति सेनानीः स्कन्दः । ‘पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः’ इत्यमरः । ‘वत्सद्विपे-
(पा. ३।१।२७) इत्यादिना क्तिप् । तमिच । एनं देवदावं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वैनद्विपानां प्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्यमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदेति ॥ तदा तत्कालः प्रवृत्तिरादिर्यस्मिन्कर्मणि ततया तदाप्रभृत्येव घनं
द्विपानां प्रासार्थं भवार्थं शूलभृता शिवेन । अहं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः
प्राणिनो वृत्तिर्यसिस्तत् । ‘अहः समीपं जसत्रे चिदे स्थानापरापथोः’ इति केशवः ।
सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालेमेषां भुधितस्य तस्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषक्षान्द्रमसी सुर्ध्वे ॥ ३९ ॥

तस्येति ॥ परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः शोप-
स्थिता प्राप्ता एषा मोरुणा शोणितपारणा धरिस्व प्रतन्तभोजनम् । सुरद्विषो

पाठा०-१ ‘मण्डूजानाम्’ । २ ‘कलेव’ ।

१ स्कन्दनाम गंगायां पतनात् स्कन्द इति तस्य नाम, यद्येकम्—‘स्कन्धवात्स्कन्दर्वा प्राप्ते
गुहावासाद्गौडमवय’ इति ।

२ हे रावन् ! तस्य मे मम, एषा गौः शोणितपारणोपस्थिता शोणितदारीरवृत्ति प्राप्ता;
रुधिरदेहाप्रापता । किमर्थं तस्यै वृत्तिदेवने, किमुत्स मे ! अहमलसं भुधितस्य । किमूता
गौः ! परमेश्वरेण निर्दिष्टकाला विधिनोपदिष्टपारणवेला इति बहुलम् ।

राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य तस्याद्वागतसत्त्वदृतेर्मम
सिंहस्य तस्या अलं पर्याप्ता । 'नमःस्त्विति' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तदशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स इति ॥ स एवमुपायश्चन्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं
गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तियेन स तयोक्तोऽस्ति । ननु गुरु-
धनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणा-
युधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् ।
रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न
हिनस्ति । अशक्यायेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभाषादात्मन्यवह्नां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

इतीति ॥ पुरुषाणामधिराजो वृष इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो
निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभाषात्प्रत्याहतास्त्रः' दुष्णितास्त्रः सन्
आत्मनि निषेधेऽवह्नामपमानं शिथिलीचकार । तत्ताजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽह-
मिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः न सर्वेश्वरं प्रतीति
भावः ॥ ४१ ॥

प्रत्यग्रवीचैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वमैके वितथेप्रयत्नः ।

जडीकृतवृक्षम्यकंयीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन् च वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

प्रतीति ॥ ॥ एव पूर्वं प्रथमो भक्तः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन्स्तत्पूर्वभक्त इषु-
प्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोकुमि-
च्छन् । अम्बकं लोचनम् । इन्द्रदिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणक्षामि' इति हला-
सुषः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्प-
न्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरेन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत इति वक्तव्यम्' (वा. १।४।१५) इति पाणेः सामान्यन्तस्योत्तरनिघातः । स इव
स्थितो नृप एनं सिद्धं प्रत्यग्रवीच । 'बाहुं सवज्रं शकस्य क्रुद्धस्यास्त्रम्भयन्प्रभुः'
इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्वदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

संरुद्धेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादि-
क्रमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरसि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामिच्छाशब्देन किं करत्वात्सर्वज्ञ-
त्वां प्रति न हास्यमित्याह-अन्तरेति । हि यतो भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं इद्वतं
वाग्मृत्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो ळो वा' (पा. ३।४।८३)
इति णत्वोदेशः । अतोऽभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संयज्यते । अन्ये
त्वीहृदयचनमाकर्ष्यासंभाषितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनवेष भूषणम् । त्वं तु
वाक्यनसमोरेकमिष एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षु-
मिच्छयः ॥ ४३ ॥

मान्यः सै मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्ययहारहेतुः ।

गुरोर्ऋषीषं धनमाहिताग्नेर्नद्वरपुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

मान्य इति ॥ प्रत्ययहारः प्रलयः । स्थावराणां तक्षशैलादीनां जंगमानां मनु-
ष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्ययहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः ।
अलङ्घ्यवासन इत्यर्थः । आसनं च 'विहृतमङ्गागततत्त्ववृत्ति' (३।३८) इत्युक्त-
स्मम् । तर्हि विस्मय्य शम्भ्यताम् ; नेत्याह—गुरोर्ऋषीषि । पुरस्तादमे नद्वयविद्-
माहिताग्नेर्गुदोर्ध्वनमपि गोरुमनुपेक्षणीयम् । 'आहिताग्नेः' इति विशेषण-
मुपेक्षाकारणं हनिःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

सै त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकयालवत्सा विस्म्यतां घेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सोऽङ्गागततत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
जीवनं निर्वर्तयितुं संशयवितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको 'माता मगा-
नमिच्छति' इत्युत्कण्ठितो यालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं घेनुर्विस्म-
ज्यताम् ॥ ४५ ॥

अयोन्धकोरं गिरिगण्डराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्ष्ववर्ती किञ्चिद्दिहस्यार्थपतिं यमापे ॥ ४६ ॥

पाठा०-१ 'वेष्टु'. २ 'तु'. ३ 'विमुच्यताम्'. ४ 'कन्दराणाम्'. ५ 'शकलं
प्रकुर्वन्'.

अथेति ॥ अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गङ्गराणां
गुहानाम् । 'देवखातबिले गुहा । गङ्गरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः
शकलानि खण्डानि कुर्वन्, निरस्यन्निलयः । किञ्चिद्विहस्य । अर्थपतिं नृपं
भूयो चभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति
चक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नयं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकेति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं । जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नयं वयो
जीवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन
अल्पफलायेत्यर्थः । 'वष्टो हेतुप्रयोगे' (पा. २।३।३६) इति वष्टो । हातुं त्यक्तुमि-
च्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ ! पितृभ्य पासि ॥ ४८ ॥

भूतेति ॥ तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्य-
मरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति, इयमेका गौः ।
स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत्, जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेम-
पुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पितृव प्रजा उपप्लवेभ्यो
विपद्भ्यः शश्वत् सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षति । न्वप्राण-
व्ययेनैकधेनुरक्षणद्वारं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्प्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाहुरोः कृशानुप्रतिमाद्विमेपि ।

शक्योऽस्य मनुषुमवता विनेतुं गां कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ४९

अथेति ॥ अथेति पक्षान्तरे, अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-
कारणोपन्यास इति क्षेमम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिको-
पनात् । 'चण्डस्त्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य
तस्मादमिकस्याहुरोर्विमेपि इति वाङ् । 'मीप्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५)
इत्यपदानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

॥ अन्तर्गतं प्राणभृतां हि^{४३} वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

संरुद्धेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादि-
कमहं विवक्षुर्बलुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्यादिशब्दोपरकिंकरत्वात्सर्वज्ञ-
त्वां प्रति न हास्यमित्याह-अन्तरिति । हि यतो भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं इदं तं
वाग्युत्वा बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेति । 'विदो लटो वा' (पा. २।४।८३)
इति णलदेशः । अतोऽभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संवक्ष्यते । अन्ये
स्वीयत्वचनमाकर्ण्यसंभाविताथमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु
शास्त्रान्तयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये वद्वक्षोऽहं विवक्षु-
रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरेपीदं धनमाहिताग्नेर्दयत्पुस्ततादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

मान्य इति ॥ प्रत्यवहारः प्रत्ययः । स्थावराणां तदुद्योत्यवीनां जंगमानां मनु-
ष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेण हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः ।
अलङ्घ्यश्चासन् इत्यर्थः । चासन् च 'विहस्यमङ्गागतयत्स्वइति' (२।३८) इत्युप-
सृप्तम् । तर्हि निरुज्य गम्यताम् ; नेत्याह-गुरोरेपीति । पुस्ततादमं नश्यदिदं
माहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गौरुमनुपेक्षणीयम् । 'आहिताग्नेः' इति विशेषणेना-
नुपेक्षाकारणं हविःसावनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुक्यालवत्सा विस्मयतां घेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सोऽङ्गागतयत्स्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको 'माता ममा-
नमिष्यति' इत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः वा महर्षेरियं घेनुर्विस्म-
यताम् ॥ ४५ ॥

अथान्यकारं गिरिगङ्गराणां दंष्ट्रांमयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स मूतेश्वरपाश्वर्यवर्ती किंचिद्विहस्यार्थपेति वभाये ॥ ४६ ॥

पाठा०-१ 'वेष्टसु' २ 'तु' ३ 'विमुष्यताम्' ४ 'कन्दराणाम्' ५ 'शकलं

प्रकुर्वन्'

अयेति ॥ अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुवरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुह्यानाम् । 'देवसातविले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्, निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चिद्विहस्य । अर्थपतिं नृपं भूयो वभापे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निर्चारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकेति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं । जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्थं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन अल्पफलायेत्यर्थः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' (पा. २।३।३६) इति पृष्ठी । हातुं लक्ष्मि-च्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे नम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ ! पितृव्यं पासि ॥ ४८ ॥

भूतेति ॥ तव भूतेश्वरानुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति, इयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत्, जीवेदित्यर्थः । 'सस्त्यासीःक्षेम-पुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पितृव्यं प्रजा उपप्लवेभ्यो विपद्भ्यः शश्वत् सदा । 'पुनः सदायथोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षति । स्वप्राण-व्ययेनैकघ्रेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्प्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुह्यमशदित्यत आह—

अथैकघेनोरपराधचण्डाहुरोः कृशानुप्रतिमाद्विमेपि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोद्भीः ४९

अयेति ॥ अयेति पक्षान्तरे, अथवा । एकैव घेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-कारणोपन्यास इति क्षेमम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिको-पनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादमित्यल्पाहुरोर्विमेपि इति वाकुः । 'गीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानापभनी । अल्पवित्तस्य घनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः

परिमणोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्तुं प्रहृतं तुं प्रहरस्तु ।
नपुंसके भावे कः । रुद्रौजसेधरसामर्थ्येन । न त्वयेल्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे
च' (पा. २।३।३६) इति सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं पिच्छीयितमित्याह—

सेयं स्वदेहापेक्षनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तथैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सेयमिति ॥ सेयं मौमेया । निष्पद्यते प्रत्यादिपतेऽनेन परतर्हीतमिति निष्क्रयः
प्रतिक्षीर्षकम् । 'एरच्' (पा. ३।३।५६) इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहापेक्षमेव निष्क्रय-
त्वेन भवत्तत्त्वताः । पद्यभ्याल्लङ् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता ।
शुकेत्यर्थः । 'धर्मवच्यर्थ' (पा. ४।४।९२) इत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तच्च
पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रियां होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् ।
स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणन्ययेनापि स्वामिगुरुधर्मं संरक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अथ भवानेव प्रमाणमित्याह—

भयान्तेपीदं परवानपैति महान्हि यत्तत्तत्र देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुं हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

भवानिति ॥ परवान् स्वामिपरतश्चो भवानपि । 'परतश्चः पराधीनः पर-
वाजापवानपि' इत्यमरः । इदं बहुवचनमवैति । भवतातुभूत एवेत्यर्थः । 'शेषे
प्रथमा' (पा. १।४।१०८) इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्मादेतोः,
'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । तत्र देवदारौ विषये महान् यत्नः । महता यत्नेन
रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति ॥ रक्ष्यं वस्तु विनाश्य
विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाग्नेन । निवृत्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामि-
नोऽग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्वेषां चैतदप्रतिद्वयमित्याह—

किमप्यहिस्यस्तत्र चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वेनास्त्वा खलु मौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ किमपि किं वाऽहं तवाहिस्योऽप्यहो मतश्चेताई मे यश एव

पाठा०-१ 'अर्थदशक्यम्'.

टिप्प०-१ 'पारणं पावनं पुलां सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासाद्वर्तुं च कष्टं शुद्धि-
कारणम्' इति महावैवर्तपुराणे ।

शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिविवेशः ? अत आह—एकान्तेति ॥ मद्रिधानां मादशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववरयविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादि-मूतविवारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थान-यन्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संयन्धमाभाषणपूर्वमोर्हृत्तुः^५ संनौ^५ संगतयोर्नान्ते^५ ।
तद्भूतनाथानुग^५ नार्हसि त्वं संयन्धिनो मे^५ प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
संयन्धमिति ॥ संयन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संयन्धो वनान्ते संगत-योर्नावावयोर्हृत्तो जातः । तत्ततो हेतोर्हं भूतनाथानुग शिवानुचरः । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संयन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याज्याम् । 'प्रण-यास्त्वमी । विश्रम्भयाज्याप्रेमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं नार्हसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तयते दिलीपः सद्यःप्रतिष्मविमुक्तयाहुः ।
संन्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिपस्य ॥ ५९ ॥
तथेति ॥ तथेति गामुक्तयते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यस्तक्षणे प्रतिष्ममात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो याहुर्यस्य सः । दिलीपः । न्यस्तशस्त्रस्त्यकायुधः सन् । स्वदेहं, अमिपस्य मांसस्य, 'पल्लं क्रव्यमामिपम्' इत्यमरः । पिण्डं क्वलमिव । उपानयत् सम-पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः^६ प्रजानामुत्पश्यतः^६ सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि^६ पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङ्मुख्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितुं रात्र उपर्युपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठात्' (पा. ५।३।३१) इति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

पाठा०—१ 'जातः'. २ 'सन्'. ३ 'अधोमुखस्य'.

टिप्प०—१ शरीरस्य भौतिकपिण्डेष्वनासो भवतीति भगवताप्युक्तं गीतायाम् (२।११)—
'देहिनोऽसिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥' इति ।
२ अतो देहमक्षयेन यशो रक्षणं भवेति तात्पर्यम्—इति मुमतिः ।
३ उग्रे सिंहनिपाते शङ्किते क्रोमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम्—इति शिशुः ।

उत्तिष्ठ वत्सैत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविर्णी न सिंहम् ॥ ६१ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ राजा । अमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् । 'उपमानादा-
चारे' (पा. ३।१।१०) इति वयच् । ततः शानच् । उत्थितमुत्थितम्, 'हे वत्स !
उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अन्तेः शतृप्रत्ययः ।
अग्रतोऽप्ये प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविर्णीं गां स्वां जननी-
मिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुवचा च सौधो ! मया मायामुद्राव्य परीक्षितोऽस्ति ।
अपिप्रभावांन्मयि नास्तेकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥
तमिति ॥ विस्मितमाश्चर्यं गतम् । वत्सैरि चः । तं दिलीपं धेनुवचा च ।
किमित्यत्राह—हे सौधो ! मया मायामुद्राव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽस्ति ।
अपिप्रभावांन्मयि नास्तेको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसा
घातकाः । 'शराश्चातुको हितः' इत्यमरः । 'नमिदमि' (पा. ३।१।१६७) इत्या-
दिना रप्रत्ययः । किमुत छुष्टु, न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्छुष्टु किमुत खल-
वीव च त्रिमेरे' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरो मय्यनुकम्पया च प्रीतासि ते पुत्र ! वरं वृणीष्व ।
नै केवलानां पर्यसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुयां प्रलब्धाम् ॥ ६३ ॥
भक्षयेति ॥ हे पुत्र ! गुरो । भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं
प्रीताऽस्मि । 'क्रियाग्रहणमपि वर्तय्यम्' इति श्रुती । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् ।
'देवाद्देवे वरः श्रेष्ठे त्रिषु ह्रीवन् मत्ताक्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व लोके । तथा
पाठा०-१ 'वत्स' । २ 'न केवलं मां पर्यसां प्रसूति'.

टिप्पण—१ अस्मान्मर्त्यत्वमुक्तं विष्णुपुराणे—'पशुं वेणुं प्रवा इह रक्षतः सेवि तमनुवन् ।
ततो राजेति नामास्यानुरागादजायन् ॥' इति ।

२ अमृतायमानममृतोपममिति विधिव्यापारवैविध्यम् ; यो मरणमाशङ्कते स प्रथमममृ-
तमाप्नोति दैवानुकूलतया इत्यमृतमयम्—इति बल्लभः ।

३ प्रस्रवः क्षीरस्रावः विकटे यस्याः सा; प्रस्रवरतु खेदवशाज्जनन्या अपि स्वार्थेति गवां च
वातिः—इति शिशुः ।

४ विसयस्तु वैसरिषोऽद्वर्जनात्—इति शिशुः ।

५ 'सिंहप्रत्ययः' इति वत्समादित्येकादशतः पाठः । सन्मुखं मिलोकवितुमपि न समर्थः,
किमुत प्रहर्तुं पुर आभूता—इति सुमतिः ।

६ 'वनं पुनरुपं वरं वा; गोः पशोदाने सामर्थ्यं, वतु वरदाने शस्त्रम्—इति शिशुः ।

हि-मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां
माम् । कामान्दोषीति कामदुघा । तामवेहि । 'दुहः कण्ठ' (पा. ३।२।७०)
इति कप्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

चंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन
सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय ।
अज्जलिं बद्धेत्तर्यः । चंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः ।
अनन्तकीर्तिं स्थिरशब्दं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्या पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

संतानेति ॥ सा पयस्विनी गोः । संतानं कामयत इति संतानकामः ।
'कर्मण्यण्' (पा. ३।२।१) तस्मै राज्ञे तथेति । कामयत इति कामो वरः ।
'कर्मण्यं' कप्रत्ययः । स प्रतिश्रुत्य प्रतिशाय, 'हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे
पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्धोपभुङ्क्ष्व पिब' इति तमादिदेशाश्रयितवती । 'उप-
भुङ्क्ष्व' इति या पाठः ॥ ६५ ॥

यत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं भूषेत्तुष्टामधिगम्य मातुः ।

ऊर्ध्वसमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

यत्सस्येति ॥ हे मातः ! यत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमि-
त्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्ट-
मित्यर्थः । तद्य । ऊर्ध्वं गवमूधस्य शीरम् । 'शरीरावयवाश्च' (पा. ४।३।५५)
इति कप्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमित्यर्थः । ऋषेरनुष्ठाम-
धिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन घसिष्ठेन विविष्टापिता प्रीततुरा यभूव ।

तदन्विता हेमयताश्च कुक्षेः प्रत्यायेयावार्थममथमेण ॥ ६७ ॥

पाठा०-१ 'गुरोः'. २ 'भौधस्यम्'.

टिप्पणी-१ 'यामाद्विवाहं न्यर्त्तित्वा न्यहरेरनुष्ठामधिगम्य मानः । सत्त्वं रसं वदिम
तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः' इत्य पाठमादृत्य-रत्सस्य नपुंसकत्वामात्म-
स्वार्थोपसारकत्वत्वेन या, अन्वयउपभोक्तुमिच्छामि, न तु मयदुक्तं पत्रपुटसमिति वानवगते वा-
रि ति श्रुः ।

इत्थमिति ॥ इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा
पूर्वं सुश्रूयमा प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरांति संतुष्टा बभूव । तदन्विता
तेन दिलीपेनान्विता हैमवतादिभ्यस्त्वन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सदासादधमेणा-
नावातेनाधमं प्रत्याययावन्ता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसधेन्दुमुखः प्रसादं गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस चाचा गुरवे निवेद्य ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रसधेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्ष-
चिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमभ्युद्दिष्टं तस्या धेनोः प्रसादमतुप्रहं प्रहर्षचिह्नैश्च
ज्ञातव्यत्पुनरुक्तयेव चाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पद्यादिप्रियायै शशंस ।
कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव
स्मितायेनैव प्रेषणा ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सुदृष्टस्तलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

स इति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्तभाषः । वत्सु वत्सलः प्रेमवान् सुदृष्ट-
स्तलः । 'वत्सांस्तान्नां वामयले' (पा. ५।२।१८) इति लक्षप्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्य-
नुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः
स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव । अतिवृष्णः सम्पपौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तप्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास यशसि पतिष्ठन् ॥ ७० ॥

प्रातरिति ॥ यशी वसिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य प्रतस्य गोप्तेराह-
पस्याहभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचित-
मित्यर्थः । 'वालाद्वम्' (पा. ४।३।११) इति ठव्प्रत्ययः । 'यथाकथंचिद्वृणुष्वपि काले
वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः । इत्येते प्राप्यतेऽनेनेत्यनेन स्वस्त्ययनं
शुभावदगाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्था-
पयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धर्ती च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदप्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

पाठा०-१ 'निपीतशेषम्'. २ 'शुद्धम्'. ३ 'शूपाः'. ४ 'संप्रेषयामास'.
५ 'ततश्च होतारम्'; 'ततस्तु होतारम्'. ६ 'सन्मङ्गलोदप्रतरानुभावः'.

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः ।
'कर्मण्यण्' (पा. ३।२।१) । तं मर्तुर्गुणैरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः ।
अरुन्धतीं च सवत्सां घेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् ।
'तिष्ठद्बुध्प्रवृत्तीनि च' (पा. २।१।१७) इत्यव्ययीभावः । ततश्चिनः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं
संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । संह्रिमङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्र-
तरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यथावनुदातसुखेन मार्गं खेनेन पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

श्रोत्रेति ॥ धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः
श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाद्वादकरखनेनानुदातः पापाणादिप्रतिघातरहितः ।
अत एव सुखयतीति सुखः, तेन रथेन । खेनेन पूर्णेन सफलं मनोरथेनेव ।
मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे, - ध्वनिः श्रुतिः । अनुदातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थमतकश्चिंताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाभ्युद्विर्नयोदयं नाथमिवौपधीनाम् ॥ ७३ ॥

तमिति ॥ अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् ।
प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कश्चितं कुरीकृतमङ्गं यस्य तम् । नयोदयं
नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाभ्युद्विर्नयिष्ठभुमिर्नेत्रैः । ओपधीनां नाथं सोम-
मिव । तं राजानं पपुः । अत्यासया दहश्रुतित्वर्थः । चन्द्रपक्षे, - अदर्शनं कला-
क्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोभहितायम् । व्रतं देवताभ्यः कलाशननियमः - 'तं च सोमं
पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यस्तमानम् ॥ ७३ ॥

पाठा०-१ 'प्रजार्थम्.'

टिप्प०-१ सतां मङ्गलेन प्रणीताग्निप्रदक्षिणादिना मङ्गलद्वत्वेन वा उदग्रप्रतोऽधिकः
प्रभावो यस्य स तथा-इति सिद्ध्यु० । सतां मङ्गलेन प्रीतवद्दिगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन उदग्र-
प्रतो मदीयान् प्रभावो यस्य-इति दिनकर० । चक्षुमस्तु-सन्मङ्गलेनोदग्रप्रभावः-इत्याह ।

२ 'सहिष्णुः' इति पदेन तादृशसर्वे कार्यसिद्धिर्युक्तेति ध्वनिः । यदि वा, - दूरागमनेऽपि
हेयराहित्यमित्यन्यः-इति सिद्ध्यु० ।

३ तथा चोक्तं विष्णुपुराणे- 'नक्षत्रयद्विप्राणां वीरुषां चाप्यशेषतः । सोमं राज्ये ददौ
महा यज्ञानां तपसामपि' इति; एवमेव वेदेऽप्युपगीतम्- 'सोमेनादित्या बलिनः सोमेन श्रुविषी
मही । अथो नक्षत्राणामिषामुपसंख्यं सोम आदितः' (अ. १०।८५।२) सायणाचार्यश्रापि-
अमृतसेकेनोपधा निवृत्त्या पृथिव्या बलवत्त्वम्-इत्युक्तं तद्भाष्ये ।

४ 'सादरमवलोकनं पानमुप्यते'-इति सिद्ध्यु० ।

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससख ॥ ७४ ॥

पुरंदरेति ॥ पुरः पुरीसुराणां दारवतीति पुरंदरः शकः । 'पुःसर्वथोर्दारिसहोः' (पा. ३।२।४१) इति खच्छप्रत्ययः । 'वान्यमपुरंदरो च' (पा. ६।३।६९) इति सुमाग्नो निपातितः । सख्य श्रीरिव श्रीर्वस्यसः । स रूपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताक-मुच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्वाकेतनं ध्वजमखियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारे बले स्थिरांशे च न्याय्ये ह्योवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससख अपितवान् ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरिवैव धौः

सुरसरिदिव तेजो वृद्धिनिष्ठ्यतेमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

शुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ नभिद्वीयरप्रदानो
नाम द्वितीयः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ धौः सुरवर्म । 'धौः स्वर्गसुरकर्मनोः' इति विश्वः । अत्रेयहर्ष-
र्भजनयोः ससुप्तमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतथोपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति
कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'अक्षेयः स्वादग्निनेत्रप्रसूतः' इति
हलायुधः । चन्द्रस्याग्निनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'त्रेष्वाभ्यां वारि मुत्ताय दशधा
द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना दृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा । समेख धारयामासुर्न चैताः
समवाह्रुवन् । स ताम्बः सहस्रेवाप दिग्भ्यो गर्भः प्रभाम्बितः । पपात पाववैहोकाच्छी-
तांशुः सुरभावनः ॥' इति । सुरसरिद्रक्षा वह्निना निष्ठसुतं विशिष्टम् । 'रघूः रघुनु-
नास्तिके च' (पा. ६।४।१९) इत्यनेन निपूर्वात्सीवतेर्बन्धस्य ऊट् । 'सुतानुधासनि-
ष्पृतापिस्त्रिस्तोत्रिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । शत्रु रामायणम्
(पाल. ३।७।१०)—'ते गत्वा पर्वतं राम ! कैलासं प्राप्तुमष्टितम् । अग्निं नियोजया-
मासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवचार्यमिदं देव समाधास्य हुताशनम् । शैलपुण्यां महा-
तेजो गङ्गायां तेज उत्सृज । देवतानां प्रतिज्ञानं गङ्गामभ्येक्ष्य पावकः । गर्भं धारय
वै देवि । देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिग्बन्धं रूपमाधारयत् । स तस्या
महिमां दृष्ट्वा समन्तादवतीर्यत । समन्ततस्तु तां देवीमभ्यपिष्यत पावकः । सर्वसो-
त्तांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दनम् ॥' इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुल-

भूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरंभिनिविष्ट-
मनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः (५।१६) — 'अष्टानां
लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति । अत्र 'आधत्त' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्र-
मुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते — 'यथेयं पृथिवी मङ्गुत्तानां गर्भमाधत्ते । एवं त्वं गर्भ-
माधेहि दशमे मासि सूतवे ।' इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधा-
नशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम् — 'ननमयययुतेयं मालिनी
मोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां
संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्पपायादपि नः स पायात् ॥

'राज्ञी गर्भमाधत्त' (२।७५) इत्युक्तम्, संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति —

अंयेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्षाकुङ्कुलस्य संततेः सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ गर्भधारणानन्तरम् । सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्रातःकालं

भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरमम् । भावे कः । पुनः सखीजनस्योद्दीक्षणानां

दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा, — कौमुदी नाम क्षीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं

भविष्योत्तरे — 'की मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् ।

अत एव केचित् — 'सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमहम्' इति पाठं पठन्ति । इक्ष्वाकु-

कुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः ।

पाठा०—१ 'वतो विशांपत्युरनन्तसंततेर्मनोरमं किंचिद्विधोदयोन्मुखम् । अन-

न्यसौदार्दरसस्य दोहदं प्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा' . २ 'मुखम्' . ३ 'दोहदलक्षणम्' .

टिप्प०—१ कौमुदीमहमिति पाठे—कुशब्देन गह्वी श्रेयासुद इषे च पठ्यते । की मोदन्तां
नरा यस्मात्तेन सा कौमुदी स्मृता । कौमुदीति—क्षीपोत्सवा पूर्णमासी, तत्र महः—उत्सवः,
क्षीपोत्सवस्तदुत्सवमिति कथितम् । कौमुदीति—सुदक्षिणा विशेष्यादोहदलक्षणा इत्यन्यः ।

२ 'मुखम्' इति पाठे—मुखयतीति मुखम्, पचाचच् ।

एवंविधं दोर्हदलक्षणं गर्भविहं वक्ष्यमाणं दधौ । सहस्येन गर्भहृदयेन च द्विहृदया
गर्भिणी । यथाह वाग्भटः (अ. ह. शा. १।५२)—‘मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुष्य हृदयं
ह तत् । संवदं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं धत्ताभिमाननम् ॥’ इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भा
दोर्हदमित्युच्यते । आ च तयोर्गर्हाद्विनीति । तदुक्तं संग्रहे (अ० २)—‘द्विहृदयां
नारी दोर्हदिनीमाचक्षते’ इति । अत्र दोर्हदलक्षणस्येति तत्त्वेन कौमुदीमुपपत्त्येन च
निरूपणाद्गुणकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—‘जती तु वंशस्थमुदीरितं जरी’
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्यरी ॥ २ ॥

शरीरेति ॥ शरीरस्य सादात् कार्यादसमग्रभूषणा परिमितामरणा लोभ्र-

पुष्पवत् पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा मुदशिना । विचेया मर्यास्तारका
यस्यां सा तयोका । विरलनक्षत्रैर्यः । तनुप्रकाशेनाल्पवान्तिना शशिनोपल-
क्षितेपदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीपदनेत्यर्थः । ‘ततिलादिष्वो कृत्व-
मुचः’ (पा. ६।३।३५) इति ‘प्रभात’शब्दस्य पुंवद्भावः । शर्यरी रात्रिरिय । अल-
क्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः (अ. ह. शा. १।५०)—‘क्षामता गरिमा
कुक्षेऽमूर्च्छा धर्दरीर्यकम् । जम्मा प्रसेकः सदनं ऐमराज्याः प्रकाशनम् ॥’ इति ॥ २ ॥

दोहदलक्षणे मृदुलक्षणे हेतुवन्तमुपेक्षते—

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रदस्युपाधाय न तृप्तिमाययौ ।

करीव सिकं पृषतैः पयोमुचां शुचिद्व्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

तदिति ॥ क्षितीश्वरो रदसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या भाननं

पाठा०—१ ‘मुखेन सा केतकप्रपाण्डुना कृत्वाहपष्टिः परिमेवभूषणा । स्थिता-
ल्यताराकरणेन्दुमण्डला विभावयत्वा रजनीं व्यहव्यवत्’ । २ ‘रहः समाधाय’ ।

टिप्प०—१ ‘दोहदलक्षणं’ इति पाठमाहल दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिह्नं मुखपाण्डुरादि,
मपत्रा दोहदस्य लक्षणं चिह्नं यस्यितिवि वैवभिकरण्यवद्विहीहिमाश्रित्य वाह्यं मुखं दधौ—इति
कथनं; तत्र सुन्दरम्, ‘मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना’ (३।२) इति वक्ष्यमाणत्वात् । गर्भस्य
कुल्लेहेतुत्वाच्चधिहस्युपचारः । दुर्हदो भावः भावितातिवित्त्वेन सहस्राजितवीरशब्देन
चेन्नानापेक्षया वाग्भाविरोषध्वनिः सूच्यते ।

१ नृपिण्यस्येदमेतद्व्यवसायि आह्वानि भवतामि आलोक्य यस्याः सा, सा मुद-
मिन्दुमण्डलं यस्यां सा

‘शिशुः’

तदाननं शुद्धिणा मुखमुपाधाय वसिं नाययौ । कः कसिच ? शुचिद्वयपाये
प्रीप्तावसाने । 'शुचि शुद्धेऽनुपहते शङ्करापाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादु-
पधाशुद्धमन्त्रिणि ॥' इति विश्वः । पयोमुर्चा मेघानां पृथर्तविन्दुभिः । 'पृथन्ति
विन्दुपृथताः' इत्यमरः । सिक्तमुक्षितं घनराज्याः पल्वलमुपाधाय करी गज
इव । अत्र परिचयराजिपल्वलानां कान्तरामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां
मृद्वक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदारयं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

दिघं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिग्गन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो वयन्याम्यरसान्विलङ्घय सा ॥ ४ ॥

दिघमिति ॥ हि यस्मादिग्गन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्त्तं तस्याः सुतस्तत्सुतः ।

मरुत्वानिन्द्रः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । दिघं स्वर्गमिव । भुवं भोक्ष्यते ।
'भुजोऽनवने' (पा. १।३।३६) इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा शुद्धिणा तथा
मृद्वपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाधन्तविधे
भूयिषारे इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घय विहाय मनो
ययन्ध । विदधायिलर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्वक्षणस्य पुनर्भोगसूचनार्थत्वमुपेक्षते ॥ ४ ॥

न मे द्विया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहायती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स पृच्छत्यनुवेलमादतः प्रियासरीरुचरकोसलेभ्वरः ॥ ५ ॥

नेति ॥ मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी शुद्धिणा । 'ब्रह्ममगधरलिङ्गसूत्रमसा-
दण' (पा. ४।१।१७०) इत्यणप्रत्ययः । द्विया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे मगं न
शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहायतीत्यनुवेलमनुक्षणमादत आदतवान् ।
वर्तति कः । 'आदती सादरायिती' इत्यमरः । प्रियायाः सरीः सहचरीरुचर-
कोसलेभ्वरो दिलीपः पृच्छति स पृच्छ । 'लद स्ते' (पा. ३।२।११८) इत्यनेन
भूतार्थे लद । शस्त्रीनां विधर्मभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव चमे तदपश्यदाहतम् ।

न हीष्टमेस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिन्यधन्यनः ॥ ६ ॥

उपत्येति ॥ दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौहदं भद्रा कालसं च समं
स्पृष्टम्' इति हलानुधः । सा शुद्धिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां

पाठा०-१ 'महीम्'. २ 'मसुतः'. ३ 'मस्याः'. ४ 'वैमूय दुष्प्राप्य'.

टिप्प०-१ शुच्येः सारि जलशते सौरम्यमिति पत्तलोदि-तिशु० ।

२ दोहदेन गर्भेऽहमभिनेष्टव्या वा दृष्टं तदनुमृतिरीक्षितव्यमेव-इति शिशु० ।

कुमारभृत्याकुशलैरेनुष्ठिते भिषग्भिरासैरथ गर्भमर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभितामिव १२॥

कुमारेति ॥ अथ । कुमारभृत्या नात्यचिकित्सा । 'संहायां समजनिपद-

(पा. ३।३।९९) इत्यादिना कथम् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कुशलः' इत्य-

मरः । आसैर्हितैर्भिषग्भिरैवैः । 'भिषग्भैवौ चिकित्सकौ' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि

भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'सृतिर्मर्म' इति शाश्वतः । सृष्टो मनिष्प्र-

त्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावीचित्रमन्त्रः । अनुष्ठिते कृते

सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र, -ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मु-

खीम् । आसन्नप्रसवमित्यर्थः । 'स्वादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः ।

प्रियां भार्याम् । अभ्राण्यस्याः संजातान्यस्त्रिता ताम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य

इतच्' (पा. ५।२।३६) इतीत्यप्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्मता प्रतीतो दृष्टः

सन् । 'दिवः ख्याते दृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥ १२ ॥

सा सुशशिषा समये प्रसुतिशब्दे सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतिः । उच्चसंध्यैष्यसंस्थैस्तुष्टस्थानपेरसूर्यगौरनक्षत्रमितैः कैश्चिदथासंभवं पद्मभिर्पदैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमञ्जोरसाहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्त्यस्तिस्रः प्रभावोत्साह-मन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । अस्त । 'दृष्ट्वा प्रविगर्भयिमोचने' इत्या-

पाठा०-१ 'अधिष्ठिते'. २ 'गर्भवमनि'. ३ 'उच्चसंस्थितैर'. ४ 'सुनुम्'. ५ 'अक्षयम्'.

टिप्प०-१ कुमारभृत्या नात्यचिकित्सा, तत्संबन्धि कुमारभृत्यं आयुर्वेदाहमुच्यते । शस्त्रं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, मृतनिषा, कुमारभृत्यम्, अगदतर्षं, रसायनतर्षम्, काशी-मृत्पतत्रमिलघ्राह्मणि इति सुश्रुते । अत्रावेक्ष्य कुमारे कुमारभृत्यामयोगो न दोषात्, कुमारभृत्या गर्भकर्मणि जनने च कियते-इति कौटिल्येनोक्तत्वात्-इति दिशुः ।

२ अहायां द्विविधमुच्यते-राशिकृतं भाग्यकृतं च; तत्र प्रथमराशौ सूर्यसोचता दश-

स्मनेपदिषु पठ्यते । तस्मादातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—‘अजवृषभमृगा-
 ज्ञानाडलीरा क्षपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुकिषीन्द्रियांशैस्त्रिनवकवि-
 शतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥’ (घृ. जा.) इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभा-
 द्यो राशयः श्लोकोक्तमविशिष्टा उच्चस्थानानि । खलुतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि
 च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिर्त्रिंशंशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु
 परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशवर्तिशो भागः । यथाह नारदः—‘त्रिंशद्वा-
 ग्गात्मकं लग्नम्’ इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लग्नजातके—
 ‘रविणास्तमयो योगो वियोगस्तदयो भवेत्’ इति । ते च श्लोचस्थाः फलन्ति नास्तगा
 नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाहे—‘श्लोचे पूर्णं स्वर्शकेऽर्धं सुहृद्वे पादं द्विभेऽल्पं
 शुभं श्वेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥’
 इति । तदिदमाह कविः—‘उच्चसंश्रयैरसूर्यगैः’ इति च । एवं सति यस्य जन्मफाले
 पञ्चममृतयो ग्रहाः श्लोचस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—‘सुखिनः प्रक-
 ष्कार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥’ इति ।
 तदिदमाह—पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरतो घबुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविराग्निराददे ।
 यभूय सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् १४
 दिश इति ॥ तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । ‘कालाञ्चनारत्नान्तसंयोगे द्वितीया’
 (पा. १।३।५) । दिशः प्रसेदुः प्रसक्ता यभूवुः । मरतो वाताः सुखा मनोहरा
 घबुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे स्वीचसार । इत्थं सर्वं शुभशंसि
 शुभसूचकं यभूय । तथा हि—तादृशां खप्रमाराणां भवो जन्म लोकाभ्युद-
 याय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
 निशीथदीपाः सहसा हतत्विपो यभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥
 अरिष्टेति ॥ ‘अरिष्टं सतिबाणहम्’ इत्यमरः । अरिष्टे सतिबाणहे शय्यां तत्पं
 परितः सर्वतः । ‘अमृतः परितः समवायिकपाप्रतियोगेऽपि’ (वा. १।४।२) इति द्वितीया ।
 विसारिणा । सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुपतिस्मृत्यः’
 इत्यमरः । तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेन तेजसा सहसा हतत्विपः क्षीणश-
 न्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ’ इत्यमरः । आलेख्ये चित्रे
 समर्पिता इव यभूवुः । ‘निशीथ’शब्दो दीपानां प्रमाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुमे च चामरे ॥ १६ ॥

जनायेति ॥ भूपतेर्दिक्षीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । 'सहस्र-
मसंमिताः' इत्याह दण्ठे । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरा-
यान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् ? शशिप्रभमुज्ज्वलं
छत्रम् । उमे चामरे च, छात्रीनां राज्ञः प्रधानाहुतादिति भावः ॥ १६ ॥

निर्वातपशस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पियतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्दृष्टः प्रहर्षः प्रयभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निचातेति ॥ निचातो निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाधवायातः' इत्यमरः । तत्र
यत्पशं तद्वस्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं
पुत्रमुखं पियतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुदृष्टः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शना-
द्दृष्टमहोदधेः पूरो जलोप इव आत्मनि शरीरे न प्रयभूय स्थातुं न शक्नुत ।
अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यन्तःपुरेऽधिकं भीयत इति भावः । यद्वा,—हर्ष आत्मनि
स्वेस्तिनिवप्ये न प्रयभूव । आत्मानं नियन्तुं न शक्नुत । किन्तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोयनादेत्य पुरोधसा हृते ।

दिक्षीपस्तनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं यमी ॥ १८ ॥

स इति ॥ स दिक्षीपस्तनुः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः । वसिष्ठेन । तपस्वितात्तदनुष्ठितं कर्म सर्वोप स्यादिति भावः ।
तपोयनादेत्यागत्य । अखिले सम्यं जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे
कृते सति । -प्रयुक्तः संस्कारः शाणोष्णरतादिर्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः
सन्निप्रभवः । 'यनिः क्षियामाकरः स्रवत्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं यमी ।
वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तिजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः (२।२९)—'प्राज्ञानिवर्धनात्सुतो
जातकर्म विधीयते' इति ॥ १८ ॥

सुखधया मङ्गलतूर्यनिखनाः प्रमोदन्त्यैः सह चारयोपिताम् ।

न केवलं सप्तनि भागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि १९ ॥

पाठा०-१ 'स वीक्ष्य पुत्रस्य विराजिता मुखं निवानकुम्भस्य युयेय दुर्गतः ।
मुदः शरीरे प्रबभूव नापनः पयोधिरिन्दुवभूच्छितो यथा ॥' २ 'निर्वातः',
३ 'चारमनि', ४ 'नृत्तः'.

सुखश्रवा इति ॥ सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिमुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिखना मङ्गलवाद्यध्वनयो घोरयोपितां वेश्यानाम् । 'वारली गणिका वेदया रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त, किंतु बौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृथोदरादित्वात्साधुः, तेषां पथ्याऽऽकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांश्च त्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य यमूय रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् २०
नेति ॥ रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यमा-
यात् । संयतो यदो न यमूय नास्ति सः । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति ॥
सुतजन्म हर्षितस्तोषितः सन् । यं यदं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किंतु स राजा
तदा पितृणां ऋणाभिधानाद्बन्धनात् केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक
एवेत्यर्थः । 'केवलः इत्यत्र एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्म-
कर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अमृतो यः पुत्री' इति
श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तर्भक्तस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य घातोर्गमनार्थमर्थविच्छकार नास्त्रा रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥
श्रुतस्येति ॥ अर्थविच्छन्दार्थः पार्थिवः श्रुतिविक्षणे दिलीपः । अयम-
भक्तो बालकः श्रुतस्य शीलास्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणा-
मन्तं पारं च यायात् । यातुं शत्रूणादित्यर्थः । 'शक्ति लिट् च' (पा. १।३।१७२)
इति शक्यार्थे लिट् । इति हेतोर्घातोः 'अथिवधित्यधि गत्यर्थः' इति लघिघातोर्गमना-
ख्यमर्थमर्थविरुद्धादवेक्ष्यालेख्य । आत्मसंभवं पुत्रं नास्त्रा रघुं चकार । 'लघिब-
धोर्नलोपश्च' (वा. ४७९८) इत्यप्रत्यये 'बलमूलकत्वमाहुतीनां वा लो रत्वमाप-
वते' (उ. सू. २९) इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्कः
—'आशौचं ॥ म्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥ २१ ॥

पाठा०-१ 'विमोचयेद्यं'.

टिप्पण—१ पुत्रजन्मद्वारा चौरादिबन्धानां मुक्तिः प्रसिद्धाः 'युवराजाभिर्येके च परचक्रा-
वमर्तने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो ब्रह्मस्य हि विधीयते ॥' इति बह्वचनः ।

२ यथा सुते आते जनकः निशान्ताण्डान्मुच्यते इत्यागमा—इति मुमतिः ।

पितुः प्रयत्नात्सं समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोषं वृद्धिं हरिदम्बदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

पितुरिति ॥ स खः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दलीपस्य प्रयत्ना-
च्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदम्बदीधितेः सूर्यस्य रस्मेः । 'मासद्वि-
स्रत्सताश्च हरिदद्योष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने
दिने प्रतिदिनम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति द्विवचनम् । वृद्धिं
पुपोष । अत्र वराहवंहितावचनम्—'सखिलमये षष्ठिनि रवेर्दधितयो मूर्च्छिताहामो
नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दत्सुस्तसदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमेति ॥ उमावृषाङ्गौ पार्वती-वृषभपत्न्यौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्ति-
केयो महासेनः शरजन्मा वदाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दत्सुः । शचीपुरंदरौ
जयन्तेन जयन्ताक्येन सुतेन । 'जयन्तः पाक्यासविः' इत्यमरः । यथा नन-
न्दत्सुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमा-वृषाङ्गभ्यां शची-पुरंदराभ्यां च समौ समानी
सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन नन-
न्दत्सुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावयन्धनं वभूव यूपमे परस्परस्थायम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गेति ॥ रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानी चक्रवाको । 'पुमा-
न्धिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दप्योर्भावयन्धनं हृदया-

पाठा०-१ 'मप्येकसुतेन' २ 'पर्यहीयत' ३ 'न व्यहीयत'.

टिप्प०-१ श्रीसूर्यस्य अगा (सुपुत्रा) नाम कला, तस्याः प्रवेशाद्वृद्धिं पुण्याति-चन्द्रमाः
किञ्च सूर्यस्य सुपुत्रा नाम भोक्तृकामनुप्रविष्टवर्षते—इति बहुमः । अनावास्यायां चन्द्रो
रवौ गच्छति, प्रतिपदि निःसरति, तत उदयं प्राप्य वया दिने दिने वर्षते, तयाऽयमपि वृद्धिं
इत्यर्थः—इति शिशु० ।

२ जन्मेतज्जगद्वन्द्वेन प्रवर्तनीश्वरीश्वरेन्द्रसादृश्ये लब्धे । तत्समाधिति व्यर्थमिति, व्यक्ति-
अतो

३ तथा चोक्तमुत्तरायचरिते—'मानन्दमन्थिरकोऽयमपत्यमिति कथ्यते' इति, बहुमस्तु-
अनेकमिहानन्दं येष नतोः, अतोऽरिव ? रथाङ्गनाम्नोरिव, यथा रथाङ्गनाम्नीः कोकमिश्रुणोः
न पर्यहीयत न न्यूनीयन्व-इत्यादि ॥

कर्पकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम चमूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन
चा । 'एके मुरयान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि वृत्तिविभागमपि पर-
स्परस्योपरि पर्यचीयत वष्टुषे । कर्मकर्तारि लिङ् । अष्टनिमत्वात्स्वयमेवोपचितः,
मित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेवै-
ककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत, प्रत्युतोपचितमेवा-
भूदिति भावः ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्यो प्रथमोदितं यच्च ययौ तदीयामहुलिमवलम्ब्य चाहुलिम् ।
अभूच्च नम्रोः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन तताने सोऽर्भकः ॥ २५ ॥
उवाचेति ॥ सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पात्रोऽर्भको डिङ्मः पृथुक्' शायकः
शिशुः' इत्यमरः । धाड्योपमाना । 'धात्रीजनन्यामलकीवमुत्पुपमातृपु' इति
विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं यच्च उवाच । तदीयामहुलिमवलम्ब्य ययौ
च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं
ततान ॥ २५ ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निपिञ्चन्तमियामृतं त्वेचि । —
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
तमिति ॥ शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वग्निन्दियेऽमृतं निपिञ्चन्तं ययौ-
न्तमिय तं पुत्रमङ्गमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलो-
चनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादुः ॥ २६ ॥
अमृतं चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरमेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिमेदेन गुणाऽप्यवर्तिनी पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥
अमंस्तेति ॥ स्थितेरमेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टज-
न्मनाऽनेन रघुणाऽन्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्गदा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वप्येव
मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाऽप्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिमेदेनाप-
तारविशेषेण विष्णुनाऽऽत्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठाप्यन्तममंस्त

पाठा०-१ 'शिशुमतान सः'.

टिप्प०—१ एतेन म्वाचागनिष्ठत्वोक्तिः—इति शिशुः । यथा सत्त्वं प्रधानं दाक्षिण्यादि
द्वया सर्गं स्थितिमन्तं गदा मेने, तद्वत् सृष्टरूपमयान्वयसानन्त्यमुत्तम्—इति शिशुः ।
दिनकरनिभास्तु—'नद्वारे सुवते लोकाविष्णुत्वे पालयस्व । रुद्रत्वे सारलेव तिस्रो-
ऽवस्थाः स्वयम्भुव' इत्युक्तस्यान्मूर्तिमेदत्वम्—इत्याहुः ।

मन्वते स्म । मन्वतेरनुदात्तादिद्रष्टविषयः । अत्रोष्मानोपमेययोरितरेतरविशेषणा-
नीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे, -युष्मा विद्याविनयादयः । 'युष्मोऽप्रधाने रूपादौ
मौर्व्याः सुदे वृकोदरे । स्वम्ने सत्त्वादिसंख्यादिविद्यादिहरीतादियु ॥' इति विधः ।
शेषं सुषमम् ॥ २७ ॥

सं वृत्तचूलचलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सर्वयोभिरन्वितः ।

लिपेर्ययावद्ब्रह्मणेन चाक्षेप्यं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

स इति ॥ 'ब्रूडाकर्म दिवालीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽन्दे तृतीये वा
कृतैर्म्यं क्षुतिचोदनात् ॥' (२।३५) इति मनुस्मृत्या तृतीये 'वर्षे वृत्तचूलो
निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । उलयोरभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पश्यमे वर्षे विद्यारम्भं च
कारयेत्' इति वचनात्पश्यमे वर्षे चलकाकपक्षकैर्धनसिखण्डकैः । 'बालानां तु
शिक्षा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सर्वयोभिः त्रिभिः । 'वयस्यः
त्रिधः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया
मातृकाया यथायद्ब्रह्मणेन सम्यग्भोधेनोपावभूतेन चाङ्गमयं शब्दजातम् । नद्या
मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुखारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चि-
न्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत् प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेन गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च धर्मवुरात्र ते क्रिया हि चस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

अथेति ॥ 'गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणसोपनायनम् । गर्भादेकादशे राशौ
गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' (२।३६) इति मनुस्मृत्यात् । अथ गर्भादेकादशेऽन्दे
विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं खं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः
शिक्षितवन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्नगौ अवन्ध्ययत्नाश्च पभूयुः । तथा हि-क्रिया
शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाविकित्तोपायकर्मसु' इति यादवः । यस्तुति पात्र-
भूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्'
इति कौटिल्यः ॥ २९ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तचूलः'; 'वृत्तचूडः'. २ 'अर्भके'.

टिप्प०-१ समानवयस्कचलकाकपक्षकै-इत्याह सिन्धु० ।

२ समुद्रस्य दृष्टान्तेन चाध्यवसायारम्भमुक्तम्-इति न्यास्याय, वृत्तचूडाकर्मादिभि-
संख्यानां नाथ युक्तीत इति चाणक्य-इति सिन्धु० ।

धियः^३ समग्रेः^४ स^५ गुणैर्द^६दार्धोः^७ क्रमाच्चतस्रश्चतुर्णोपमाः ।

ततार^८ विद्याः^९ पयनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दिह^{१०}रितामिवेश्वरः ॥३०॥

धिय इति ॥ अत्र कामन्दकः—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥’ इति । ‘आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इति च । उदारधीस्तद्वद्वुद्धिः स रघुः समग्रेर्धियो गुणैः । चत्वारोऽणवा उपमा यामां ताश्चतुर्णोपमाः । ‘तद्वितार्योत्तरपदसमाहारे च’ (पा. २।१।५१) इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पयनातिपातिभिर्हरिर्दिह निर्जाधैः । ‘हरित्स्वमि षणं च तृणवाजिविशेषयोः’ इति विधः । चतस्रो दिश इव । क्रमाच्चतार । चतुर्णोपमात्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वं च^१ स^२ मेध्यां^३ परिधाय^४ रौरवीमशिक्षतास्त्रं^५ पितुरेव^६ मन्त्रयत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः^७ क्षितीचभूदेकधनुर्धरोऽपि^८ सः ॥ ३१ ॥

त्वचमिति ॥ स रघु । ‘काष्णंरौरवयानानि चर्माणि मद्मचारिणः । वसीरमानुपूर्व्येण शाणशौमादिकानि च ॥’ (२।४१) इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं दूरसंपन्विनीम् । ‘दूर्महाकृष्णसारः’ इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वशिषा मन्त्रयत् समग्रमस्त्रमात्रेपादिकं पितुरेयोपाध्यायादशिक्षताऽभ्यस्तवान् । ‘आख्यातोपयोगे’ (पा. १।४२९) इत्युपादानसङ्गा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति ॥ तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः^९ पार्थिवः केवलं पृथिवीधर एव नाभूत्, किन्तु क्षितौ स द्वितीय एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

(महोक्षतां यत्सैतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभायुं कलमः धर्यन्निव ।
रघुः क्रमाद्योर्धनमिन्द्रशैशोवः पुपोर्धनाम्मीत्यमनोहरं यपुः ॥ ३२ ॥
महोक्षतामिति ॥ रघुः क्रमाद्योर्धनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुमावः सन् । महानुष्ठा महोक्षो महर्षमः । ‘अचतुर—’ (पा. ५।४।७७) आदिसूत्रेण

पाठा०—१ “नानिचर्तिभिः”. २ “मन्त्रयत्”. ३ “गम्भीर”.

टिप्प०—१ वसुभस्त्रवशात्—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।’ श्रोतुनिष्ठा शुश्रूषा, श्रवणानाकणनम्, ग्रहणं शास्त्रार्थोपादानम्, धारणं अवीणस्यादिसारणम्, ऊहाः पूर्वग्रहः, अपोहः समाह्वनेऽप्योपरी ध्यानम्, तत्त्वज्ञानं परमार्थस्वरूपम् । इति धीगुणाः । ‘आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इति च । २ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती राजनिष्ठा—इत्याह बल्लभः ।

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गमस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रमेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

विभावसुरिति ॥ सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुतरवाक्येष्वाप्यनुवृत्त-
नीयम् । वायुना विभावसुरेतिरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसु' इत्यमरः । घनव्यपायेन
घातसमयेन सारथिना गमस्तिमान् सूर्य इव । कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मही
वानम्' इत्यमरः । तस्य प्रमेदः स्फुटनम् । महीदय इत्यर्थः । तेन करीव ।
पार्थिवो दिलीपः । तेन रघुनाऽतितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुदृढस्यो बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुवृत्तम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविप्रमेमाप सः ॥ ३८ ॥

नियुज्येति ॥ शतक्रतुरिन्द्र उष्मा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । 'शतं
वै तुल्या राजपुत्रा देवा आक्षापालाः' इत्यादिभ्रूया । राजसुतैरनुवृत्तमनुगतं
धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकोनं
क्रतूनामध्वमेपाणां शतमपविप्रमपगतविप्रं यथा तथाऽऽप ॥ ३८ ॥

तैः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनैर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहारे शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन
दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियायौपपदस—' (पा. २।३।१४)
इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुष्मन्गलमप्रतिग्रन्धम् । अग्राह्यस्यैरणतिमि-
त्यर्थः । 'अपरावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बसारण्यत् । तुरंगं धनुर्भूतां
रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः शत्रुं । जहार किल ।
'किल' इत्येतिह्ये ॥ ३९ ॥

विपादलुप्तप्रतिपत्तिं विसितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वसिष्ठधेनुश्च यदञ्छयागता श्रुतप्रमाणा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

विपादेति ॥ तत् कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विपाद इत्यनाश-
कृतो मनोमहः । तदुक्तम्—'विपादधेतसो मद्ग उपायामावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता
प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विसितमवनाशस्याकस्मिन्कथादाधर्या-

विष्टं सत् । स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया सेच्छयागता ।
रघोः सप्रसादलक्षणादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठवेनुश्च
दृष्टो । द्वौ चैवारावविलम्बसूचयौ ॥ ४० ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सत्ताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो वैभूय भावेषु । दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

तदिति ॥ सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघु पुण्येन तस्या
नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मृमल्लिष्यं । तेन
लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिमान्तेषु । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा. १३३६) इति समासः । दिगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगानि-
मासेषु परयल्लिखताप्रतिषेधाद्विषेयनिवृत्तम् । भावेऽप्यपि वस्तुपूपपन्नदर्शनः
संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्वैभूय ॥ ४१ ॥

सं पूर्यतः पर्यतपक्ष्णं शातनं ददशं देव नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमर्थं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघु पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं
निवारितौदत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहे । 'किरणप्रग्रहो रश्मी' इत्यमरः । संयतं
यद्ग्रहं हरन्तं पर्यतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वसां दिशि
ददशं ॥ ४२ ॥

शतैस्तमह्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरि विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अयोचदेतं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निर्वर्तयन्निय ॥ ४३ ॥
शतैरिति ॥ रघुस्तमहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारश्चर्यैरह्णां शतै-
र्हृतिभिर्हरिद्वेण । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हर्मित्पिलवर्णयो' इति विश्वः । वाजि-
भिरथैश्च हरिभिर्न विदित्वा । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः ।
एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनेव निच-
तयन्निय । अयोचत् ॥ ४३ ॥

टिप्पण-१ कुनः प्रभावो रघुत्वसिद्धप्रदानलक्षणे यस्याः सा-इति दिनकामिभ्रातः ॥
अवर्णितमाहात्म्या-इत्याह शिशुः ।

२ यत्पुनरु-दो चकारो गुन्यच्छाप्येषां गमयेवे-इत्याह ॥ चकारो गुन्यच्छाप्य-
माचको-इति पु शिशुः ।

३ गगनस्पृशेति धीरत्वेन नीलमानोदित-इति शिशुः ।

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिमिस्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्दुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ? ॥ ४४ ॥

मखेति ॥ हे देवेन्द्र ! मनीषिमिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां

प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां निलदीक्षायां प्रयतस्य
मद्दुरोः क्रियाविघाताय कृनुविघाताय, क्रियां विद्वन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्याच्च भाव-
वचनात्' (पा. २।१।१५) इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ? ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्सर्वं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रिलोकेति ॥ त्रयाणं लोकानां नायस्त्रिलोकनाथः । 'तद्विद्वान्' (पा.

२।१।५९) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषाऽः
तीन्त्रियाथदर्शना त्वया मखद्विपः कृनुविघातवाः सदा नियम्या ननु मित्या-
सक्त । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु कृनु स्वयमन्तरायो विप्रो भवसि
चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः दतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमर्ह्यं मध्यममहाकृतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्षमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ हे मध्यम् । तत्तत्सारकारणात् । महाकृतोरथमेवस्यार्घ्यं श्रेष्ठमङ्गं

साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्षं प्रतिदातुमर्हसि । तथा हि—श्रुतेः पथो दर्श-
यितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं
नाददते न स्वीकुर्वते, अस्तन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कचरं
मल्यपितम्' हलमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं यच्चो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविसर्यैः प्रधक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'यतः'. २ 'सताः', 'सताम्'. ३ 'स्वमन्तरायी'. ४ 'शुचेः'.

टिप्प०-१ ननु 'नियम्याः' इत्यत्र 'यदमद्वयममध्यानुपसर्ग' (पा० ४।१।२००) इत्या-
दिनोपसर्गाभावे निहितत्वात्कथं वक्तव्यम् ? उच्यते—यदस्तत्कारणं तेन लक्षणे यत्प्रत्ययः,
पश्चात्तिशब्देन समासः । यदा,—तत्र न भवेन्नियम्यम् इति कात्यायनप्रयोगशापकात्
साधुः । यदा,—उपसर्गप्रतिरूपको निशब्दो निपातः । यदा,—नियमे सापको नियम्याः, 'तत्र
साधुः' (पा. ४।४।९८) इति वक्तव्यम् । यदा,—नियममर्हतीति यत्—इति शिशु० ।

२ 'शुचेः पथः' इति पाठमादृत्य, शुचेः शुद्धस्य पथ आचारस्य दर्शयितारः प्रवर्तका-
ईश्वराः प्रभावे मलीमसां कृत्वा पद्धतिमाचारं नाददते—इति शिशु० ।

इतीति ॥ इति रघुणा समीरितं प्रंगल्भं चचो निशम्याऽऽनर्थं ।
दिवौकसः स्वर्गोक्तः । 'दिवं स्वर्गोऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो
रघुप्रभावात् सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिचक्रुं
प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

येदं^१ राजन्यकुमारः^२ तत्तथा^३ यशस्तु^४ रक्ष्यं^५ परतो^६ यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं^७ तदशेषमिज्यया^८ भवहुस्तृप्तयितुं^९ ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

यदिति ॥ हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ! 'मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । यद्वान्यमात्य प्रवीपि । 'युवः पद्यानाम्-'
(पा. ३।४।८४) इत्यादिनाहदेशः । तत्तथा सत्यम्; किंतु यशोधनैरस्मा-
देषैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भवहुस्तृप्तापिता
जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यज्ञ इज्यया यागेन लब्धयितुं
तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

किं तद्यज्ञ इत्याह—
हरियथैकैः^१ पुरुषोत्तमः^२ स्मृतो^३ महेश्वरस्त्वय्यम्यक एव^४ नापरः^५ ।
तथा^६ विदुर्मां^७ मुनयः^८ शतक्रतुं^९ द्वितीयगामी^{१०} न हि शब्द एष नः^{११} ४९
हरिरिति ॥ पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमातः । 'न निर्धारणे' (पा. २।२।५०)
इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्तरमोत्तमोत्तृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्त-
मपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च
इयम्यकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान् । तथा मां
मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो या' (पा. ३।४।८३) इति श्लेष्मा-
देशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेतयः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीय-
गामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे नमिगम्यादीनानुपसृत्यानात्समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमैश्वर्यः^१ कपिलानुकारिणा^२ पितुस्त्वंदीयस्य^३ मर्यापहारितः ।
अलं प्रयेत्तेन^४ तयार्थं मां निर्धाः^५ पदं पदव्यां^६ सगरेरस्य^७ संततेः ॥ ५० ॥
अत इति ॥ अतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वंदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः
कपिलानुकारिणा कपिलमुनिवृत्तेन मयाऽपहारितोऽपहतः । अपहारित इति

पाठा०-१ 'यथा'. २ 'अनुसारिणा'. ३ 'मानुगाः'. ४ 'पदव्याः'.

टिप्प०-१ प्रगल्भमिति विलसद्वत् इति शिशु० ।

॥ पुरा यशःशमनैरपमानात्तुरगात्तद्वर्षमिति वदन्तः सगरात्मजाः कपिलमुनिना व्यापा-
रिताः तथा मयाही त्वं नादयम इति कपिलानुहया वृत्तयति इति शिशु० ।

स्वार्थे णिन् । तवात्राधे प्रयत्नेनालम् ; प्रयत्नो मात्रासीत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदद्वयां पदं मा निध्या न निषेहि । निपूर्वाद्याषातेर्लुङ् । 'न माङ्योमे' (पा. ६।४।७४) इत्यङागम-प्रतिषेधः । महदास्त्रन्दनं ते दिनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्योपमयः पुरंदरं पुनर्वमापे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं पश्यते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहसं कृत्वा । अपभयो निर्भाक् सन् । पुनः पुरंदरं वमापे । किमिति ? हे देवेन्द्र ! यद्येपोऽधामोवन-रूपस्ते तव सर्गो निधयः । 'सर्गः स्वभाषनिर्मांशनिधयाप्यावसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृत-कृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' (पा. ५।२।८८) इतीतिप्रत्ययः । रघुमिदमेना-त्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्या मघधन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासमम् ।

अतिष्ठदालीढप्रिशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स रघुन्मुखः सन् मघधन्तमिदमेवमुक्त्वा शरासमं : वापं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेवालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशो-भिनाऽतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहीसख्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाक्षी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पथे रात्रि वैशा-खमल्लियाम् । त्रिविधस्तन्वरी, पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्वात्मपदमा-ली' ॥

॥ ५३ ॥

रघोरिति ॥ रघोरवष्टम्भमयेन सम्प्रत्ययेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च लघ्न-प्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पणिणा वागेन हृदि दृश्ये क्षतो विश्वः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रमिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरैऽपि गोत्रः सोणीधरे मघः' इति विश्वः । भवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्ते क्षणमात्रं लाङ्गुले चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवध्वं-सायकं वाणं समघञ्च संहितवान् ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'माह पुनः'. २ 'अनेवभीर्गुमिपुरंदराखनः'. ३ 'गर्गः'.
४ 'मार्गणम्'.

दिलीपसूनुः स गृहद्वजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपायनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥
दिलीपेति ॥ भीमानं मयंराणामसुराणां शोणिते रधिरे उचितः
परिचितः स इन्द्रमुक् आशुगः शायको दिलीपसूनु रघोर्गृहद्विगतं भुजा-
न्तरं वशः प्रविश्य अनास्यादितपूर्वं पूर्वगनास्वादितम् । सुप्नुषेति समाधः ।
मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥ ५४ ॥

दरः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनककंशाद्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सौयकम् ॥ ५५ ॥
दरेरिति ॥ कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तपोक्तः ।
'साम्युपमानः' इत्यादिना समाधः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावत-
स्यास्फालनेन कर्कशा बहुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकै-
रङ्गिणे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते दरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं
स्तापकं निचखान निष्ठातवान् । निष्कण्टकावयमस्तस्यायं महानस्मिन्व
इति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्यजम् ।
शुकोप तस्मै स भृशं सुरधियः प्रसेहा केदाल्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
जहारेति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवत् शरेण शक्रस्येन्द्रस्य
महाशनिध्यजं महान्तमग्निरुपं ध्वजं जहार विच्छेद ख । स शक्रः । सुर-
धियः प्रसेहा बलादस्य केदानां ध्वपरोपणादवतारणच्छेदनादिव । तस्मै
रघवे भृशमलर्षं शुकोप । तं हनुमन्नेवेत्यर्थः । 'कुघट्ट' (११. ११४।३७)
इत्यादिना संज्ञानामधुर्वा ॥ ५६ ॥

तयोदपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
यभूय सुदं तुमुलं जयपिणोरघोमुखैरुच्यमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥
तयोरिति ॥ जयपिणोरन्योन्यजयाराहिणोस्तयोरिन्द्रस्थोः । गरुत्मन्तः
पशवन्तः । 'गरुपश्चछदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविषाः । आशिवि दंष्ट्रायो
मिषं वेषो त आशीविषाः सर्पाः । शृपोदरादित्यास्तापुः । 'श्री स्वाशीहिताशंकादि-
र्षद्वयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः सपशाः सर्पा इव । द्रष्टुं भयावहा
इत्यर्थः । तैरघोमुखैरुच्यमुखैश्च । पत्रिनोरुच्यपौदेरावस्थितत्वादिति भावः ।

पाठा०-१ 'जनेन्द्रसूनुः'. २ 'शचीपत्रलताविशेषिते'. ३ 'मयूरपदमया'.

स्वायं पिब । तवात्राद्ये प्रयत्नेनालम् ; प्रयत्नो माकासीत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निषेहि । निपूर्वादायातोर्लुङ् । 'न माद्योगे' (पा. ६।४।७४) इत्यङागम-प्रतिषेधः । महदास्फुन्दने ते दिनाशमूलं भवेदिति सावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्योपभयः पुरंदरं पुनर्वमापे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं ब्रमापे । किमिति ? हे देवेन्द्र । यद्येषोऽध्यामोचन-रूपस्ते तव ससौ विधवः । 'सर्गः स्वस्वनिर्मोक्षविधयाध्यायश्चष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृत-कृत्यो न खलु । 'इष्टदिभ्यश्च' (पा. ५।२।८८) इतीनिश्चयः । एषुमित्यनेना-त्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः, शशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स एवमुन्मुखः सन् मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चर्प शशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येव स्थानमेदेन विशेषशो-भिनाऽतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहोत्तलेन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि घम्बिनां पद्म तत्र वैशा-सनक्षियाम् । अत्रितत्स्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणादिति ॥ अन्वर्थं स्यात्तत्रपदमा-लीढः' ॥

॥ ५३ ॥

रघोरिति ॥ रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णं च स्तम्भ-प्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्रिणा वायेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चोरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने विहभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्य-सायकं यत्नं समधत्त संदितवान् ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'आह पुनः' २ 'अपेतमीर्युमिपुरंदरात्मजः' ३ 'गर्वः' ४ 'नार्गणम्' ५

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
 पपावनास्तादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥
 दिलीपेति ॥ भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रधिरे उचितः
 परेचितः स इन्द्रमुक् आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्विशालं भुजा-
 न्तरं वक्षः प्रविश्य अनास्तादितपूर्वं पूर्वमनास्तादितम् । गुप्सुपेति समासः ।
 मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥ ५४ ॥

हरेः कुर्मारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाहुलौ ।
 भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥
 हरेरिति ॥ कुमारस्य इन्द्रस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ।
 'तत्तम्युपमान-' इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैव त-
 स्पास्फालनेन कर्कशा अहुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकै-
 रङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं
 सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महाननिमय
 इति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शकस्य महाशनिध्यजम् ।
 शुकोप तस्यै स भृशं सुरधियः प्रसेहा केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
 जहारिति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शकस्येन्द्रस्य
 महाशनिध्यजं महान्तमशनिर्घ्नं ध्वजं जहार विच्छेद च । स शकः । सुर-
 धियः प्रसेहा पलायस्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्यै
 रप्ये भृशमत्यर्थं शुकोप । तं हनुमियेवेत्यर्थः । 'कुपद्वह-' (पा. १।४।१७)
 इत्यादिना संप्रदानावतृषी ॥ ५६ ॥

पत्रिभिराङ्गैरुपान्तस्थितास्तस्याः सिन्धु देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रथोर्यसि-
स्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं वमूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाधयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाकं निर्वापयितुं न चासंवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवोद्दिग्मद्बुदः ॥ ५८ ॥

अतीति ॥ चासवोऽतिप्रबन्धेनाविषातत्वेन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्र-
वृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रमदत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्यसह्यत्वेत्यर्थः ।
तेजसः प्रतापस्याधयं तं खम् । अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्नि-
मिव निर्वापयितुं न शशाक । रणेऽपि लोफपाजामकसेन्द्रांशसंभवत्वादिति
भावः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्द्रेणाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्गार्धमुखेन पवित्रा शरासैन्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततो रघुर्हरिचन्द्रेणाङ्किते प्रकोष्ठे मथिष्यन्ते प्रमथ्यमाना-
र्णवधीरनादिनीम् प्रमथ्यमानाङ्गैश्च धीरं यस्मीरं नदतीति तां तथोक्तम् ।
वेवेदि न्यामोतीति मिदं व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य । पृषोद-
रादित्वात्साधुः । शरासैन्यां पनुमोषम् । शशाङ्गस्यार्धः खण्ड इव मुखं
फलं यस्य तेन पवित्राऽलुनादच्छिन्नम् ॥ ५९ ॥

संघापैस्तुष्टैर्ज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवर्लस्य विद्विपः ।

महीप्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

स इति ॥ विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्खृज्य प्रवर्लस्य
विद्विपः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीधराः पर्वताः ।
मूलविमुजादित्वात्कप्रलयः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभा-
मण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे अग्रह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात् भूमौ सह सैनिकैश्चुभिः ।

निमेषमोत्रादवधैर्यं च व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुरिति ॥ रघुस्तन वज्रेण भृशमत्यं वक्षसि ताडितो हतः सरः ।
सैनिकानामशुभिः सह भूमौ पपात् । तस्मिन्पठिते ते रुदुरित्यर्थः । निमेष-
पाठा०-१ 'व्यपरोपणोद्धतम्'; 'व्यपरोपणोद्धतम्'. २ 'तद्यथा'.

टिप्पणी-१ एतेन वराहमिहिराचार्येण शिशुः ।

२ विडं मेदकमोजो तस्य स तस्य विडौजसः, विडं व्यापकमोजो वक्षसि वा पर्वविग्रहे
वर्णस्य व्यत्यय इति शिशुः ।

पमानाद्वयां दुःसमवधूय तिरस्त्रय सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः श्वेदान्तैः
सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षोत्सिद्धान्दंश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्थुषः ।
तुतोपि वीर्यातिशयेन घृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणनिधीयते ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्याप-
रेण निष्ठुरे कूरे विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्या-
तिशयेन । घृत्रं हत्वानिति घृत्रहा । 'ब्रह्मभ्रूणद्वयेषु क्लिप्' । (पा. ३।२।८७)

तुतोप । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं, शत्रोः सतोपोऽत आह—
गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्गिनिधीयते । गुणैः सर्वत्र संन्यत
इत्यर्थः । गुणाः शत्रुनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्रिष्यपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमयुधम् ।
अवेहि मां प्रीतं नृत्तं तुरंगमार्त्तिकमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

असङ्गमिति ॥ सारवत्तयाऽद्रिष्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वद-
न्येन न विसोढम् । अतो मां प्रीतं संतुष्टमेहि । तुरंगमादत्ते तुरंगं वर्ज-
यित्वा । 'अन्यारादितरते' (पा. २।३।०९) इति पद्यमी । किमिच्छसीति
स्फुटं वासव आह । तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥

ततो निपङ्गादमममममुद्धतं सुयणपुङ्खुतिरञ्जिताहुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसिंहरत्निपुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेभ्यरम् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो निपङ्गात्पूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धतं सुयणपुङ्ख-
युतिनी रञ्जिता अहुलयो देन तमिपुं प्रतिसिंहरत्तिवर्तयन् । 'नाप्रहरन्तं
प्रहरेत्' इति निषेधादिति भावः । प्रियं यदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवसे वदः
सन्' (पा. ३।२।३८) इति सचप्रत्ययः । 'अर्द्धपद' (पा. ६।३।९७) इत्यादिना
समागमः । नरेन्द्रसूनु रघु सुरेभ्यरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ! ततः समाप्तं विविधैव कर्मणि ।
अजक्षदीक्षाप्रियतः स महत्तः प्रतोरोपेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

अमोच्यमिति ॥ हे प्रभो इन्द्र । अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्त-
पाटा०-१ 'विधीयते'. २ 'अममम्'. ३ 'अवेहि'. ४ 'वरं पृणीष्येति समाह
पृत्रहा'. ५ 'वरं पृणीष्येति समादिदेश म.'. ६ 'अममप्रतिपत्तम्'. ६ 'द्वितीयसूनुः'.
; ७ 'प्रियंवदम्'. ८ 'य मे शत्रुः'.

होजसदीक्षायां प्रयतः स महुसर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति
क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेपेण कृत्स्नेन युज्यतां वृत्तेऽस्तु । अश्वमेधफललाभे
किमश्नेनेति भावः ॥ ६५ ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहरादिशांपतिः शृणोति लोकेश ! तर्था विधीयताम् ६६
यथेति ॥ सदोगतः एवो यद् यत्त्रिलोचनस्येधरस्यैकांशतया, अंश
नामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदो मादृशैर्दुष्पाप्यो विशांपतिर्यथेयं वृत्तान्तं
तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र ! तया विधी-
यताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुचान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासन्नुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तथेति ॥ मातलिसारथिरन्त्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति
'तथास्तु' इति प्रतिशुश्रुचान् । 'मापायं सवनश्रुतः' (पा. ३।१।१०८) इति
कसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ सुदक्षिणासन्नू रघुरपि नातिप्रमना विजय-
लानेऽप्यश्वनाचाजारीव वृष्टः सन् । ननर्थस्य नशब्दस्य सुष्ठुपेति समासः । नृपस्य
सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रयोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृशान् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्याघ्रितम् ॥ ६८ ॥

तमिति ॥ हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रयोधितो
शपितः । शृतान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो हिलीपो हर्षजडेन हर्षशिरिरेण
पाणिना कुलिशव्याघ्रितम् । तस्य रथोत्तरे तदीयम् । अङ्गे शरीरे परामु-
शन्, ॥ रघुमभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नम्रति नवाधिकां महाकृतानां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमथिपः क्षये ततान्न सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'इदम्'. २ 'देवेनाः'. 'देवेन्द्र'. ३ 'हर्षचलेन'. ४ 'हृत्पम्'.

टिप्प०-१ दीक्षितस्याहमूर्तिवत्-इति शिशुः ।

२ मातलिनामा सारथिर्यस्य त इन्द्रः यथाऽऽगतस्तथैव ययौ गतः, नृपं च मिला । मात-
लिसारथित्वेन शपितमनन्वयमिति शिशुः ।

इतीति ॥ महनीयशासनः पूजनीयाश्च स्मितीश्च इत्यनेन प्रकारेण ।
'इति हेतुप्रकरणप्रकर्यादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । महाक्रतूनामथनेषां नवमिर-
धिकां नवतिनेकोनशतमायुषः क्षये एति दिवं खर्गं समारुहक्षुरारोहमिच्छुः
सोपानानां परम्परां पङ्क्तिमिव ततान् ॥ ६९ ॥ ४ ६

अथ स विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनियनतरोदछायां देव्यां तथा सह शिथिये

गलितवयसामिदं कृणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

इति भीमपुत्रो महाकाशे कविषीकालिदासकृषी रघुराज्याभिषेको
नाम तृतीयः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथा-
विधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजविदम् । 'ककुदत्ककुदं धेष्ट
व्याहरे राजरत्नमि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दद्यात् तथा देव्या
सुदक्षिण्या सह मुनियनतरोदछायां शिथिये श्रितवान् । वानप्रस्थाधर्मं स्वीकृ-
तवानित्यर्थः । तथा हि-गलितवयसां वृद्धानामिदं कृणामिदं कृणामिदं प्रापसा-
नाम् । तद्यजर्वंशत्वादयो ह्यहम् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । 'देव्या सह' इत्य-
नेन सपत्नीत्वानप्रस्थाधर्मपक्ष उक्तः । तथा च वासववचनः (प्राय० १।४५)—
'श्रुतमिन्द्रस्तपमीकृत्या वाऽनुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी सामिः सोपानो
भजेत् ॥' इति । इतिनीकृतमेतत् । तदुक्तम्—'रघुपुत्रद्वयेन्मौ सौ स्तौ गो वदा
दरिणी तदा' इति ॥ ७० ॥

इति भीमपुत्रोपाध्यायकोलाचलप्रक्षिणाथसुरिसिरवितायां संजीविनी-
समाख्यायां तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

नारदा नारदागमोजवदना भवनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सखिभिः संमिथि क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणां दुःसं प्रतिपद्याधिकं यमी ।

दिनान्ते निहितं तेजः सविश्रयं द्रुताशनः ॥ १ ॥

टिप्पणी—१ 'अथ'महर्षिः ॥ अथप्रायेऽपि अथास्यदनायेव इति-सिधुः ।

स इति ॥ स रघुर्युक्ता पित्रा दत्तं राज्यं राक्षः कर्म प्रजापरिपालनात्म-
कम् । उरोदितादिवायवक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सपंचाटे सदित्रा
सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ । 'सौरं
तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा धत्तं यज्ञमिमनुप्रविशति । अग्निं वा चादित्यः
सायं प्रविशति ।' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राक्षां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपेति ॥ दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्या-
कर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राक्षां हृदये प्रधूमेन घूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः
संतापमिरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वोऽग्निः संतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृ-
कस्यापि निशमनस्याभावपञ्चारात् समानकर्तृत्वनिरोधः ॥ १ ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कजम् ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननःसुः संप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतेति ॥ पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्ब्रह्मण्यै पूज्यत इत्युक्तं
अविष्योत्तरे—'एवं यः कुरुते वायामिन्द्रकेतोर्बुधश्चिरः । परमैव्यः कामपयी स्वात्सल्य
राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजसूते प्रतिष्ठितम् । बाहुः ध्वज-
ध्वजं नाम पौराणिकमुखावहम् ॥' इति च । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नयन-
भ्युत्थानमभ्युत्थितमभ्युत्थं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उद्भूतं
प्रस्थिता उन्नयिता च नयनपङ्कजो वाक्च वाः संप्रजाः सर्वजाः प्रजाः जनाः ।
'प्रजा'

.....

सममिति ॥ द्विरद इव द्विरदैव पश्यतीति द्विरदगामिना । 'यत्तदुपमाने'
(पा. ३।२।१५) इति, 'सुप्रजासौ' (पा. ३।२।१८) इति च निनिः । तेन
पाठा०—'न्यसन्नं मीलीपं च तं च सुप्रजां वनिम् । राक्षसुद्धतनाराचं
हृदि सस्यमिवापितम् ॥' १ 'प्रधूमितः'. २ 'सुप्रजाः'. ३ 'विषयम्'.

टिप्पण—१ पुरुहूतो वेपो ध्वजो यस्य वेति यथिम्—इति सिङ्गु ।

२ द्वे रदौ यस्यासौ द्विरदः, तेन गन्तुं दीप्तमस्य सः । यद्वा—द्विरदपश्यतीति उन्नयने.
निनिः । अविषिको राक्षस इति नयनपङ्कजो युरे भवतीत्यापाद—इति सिङ्गु ।

रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्वयम् ? पितुरागतं
पित्र्यम् । 'पितुर्यत्' (पा. ४।३।७९) इति याप्रत्ययः । सिंहासनम् ।
अखिलमरीणां मण्डलं एष्टं च ॥ ४ ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण मेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

छायेति ॥ अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमि-
त्युपेक्षते—पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हृदिप्रिया' इत्यमरः ।
'सा स्वयमदृष्ट्या किल' । 'किल' इति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण
कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । 'छायामण्डलम्' इत्यनेनानातपत्तानं
लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयप्राप्यमरः । पद्मा-
तपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्य-
वर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं मेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंप-
त्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

संप्रति सरस्वतीसंनिध्यमाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिमिरर्थाभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

परिकल्पितेति ॥ सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योक्तव्यकालेषु । 'निल-
धीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति वीष्मायां दिवंचनम् । वन्दिषु परिकल्पित-
सांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्थाभिरुपादन-
पेताभिः । 'धर्मपथ्यर्मन्यायादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति याप्रत्ययः । स्तुतिभिः
स्तोत्रैः । उपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च—'ना विष्णुः
पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वादित्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपादेवपूजा-
संगतिररणमित्रकरणपथिषु' (पा. ३।१।४) इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

मनुभ्रमृतिमिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीदसुधरा ॥ ७ ॥

- टिप्प०—१ काले काले स्तुत्यवसरे वन्दिषु वैराग्येण परिकल्पितं पूज्यं सांनिध्यं यथा सा
सरस्वती-रत्याह शिशुः ॥ काले काले सर्वसिन्धवेति सुमतिः ।

मन्विति ॥ वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मन्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः । 'यद्यपि' इत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्धे 'स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन् राशिः । अन्यः पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यन्यपूर्वा । शनन्योपभुक्तेवासीत् । तत्प्रथमपक्षीकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो न भस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

स इति ॥ हि यस्मात्कारणात् स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव ? अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नभर्यस्य नशब्दस्य सुप्तपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो न भस्वान् वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः । 'युक्तदण्डतया' इत्यत्र कामन्दकः—'जडेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिसत्त्वाद्युक्तदण्डः प्रसृत्यते ॥' इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इय प्रजाः ॥ ९ ॥

मन्देति ॥ तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलोपविषये । सहकारोऽपिसौरभः श्रुतः । 'आम्रश्रुतो रसालोऽसी सहकारोऽसौरभः' इत्यमरः । तस्य फलेन पुण्योद्गमे पुण्योदय इव । ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विचारयतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसद्योपेदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिरिति ॥ नयविद्भिर्नातिशयवैतरे तस्मिन्पक्षि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सदमर्मुदादिकम्, असत् कृत्यमुदादिकं चोपदर्शितम् । तस्मिन्पक्षि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेनाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं ॥ ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्थगदस्ताध्यसहायवृत्तभित्तिषु' इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमियामवत् ॥ ११ ॥

टिप्पण—१ अनेन विरोधाभास इत्याह तिशु० ।

पञ्चानामिति ॥ पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्क-
पमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघो नाम नवे महीपाले सति
सर्वं वस्तुजातं नयमिवामयत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवा-
भवदिति भावः ॥ ११ ॥ २

यथा प्रह्लादनाश्वन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्यथा राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

तपनः सूर्यः । नन्यादित्याहुप्रत्ययः । प्रतापात् संतापजननादन्यथा । तथैव
स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्यथाः सार्यकराजस्योऽभूत् । यद्यपि 'राज'शब्दो
राजतेर्वात्म्यपारिनिप्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि घातनामानेसार्यत्वाद्भक्षणाद्भक्षेयुक्त
कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

काममिति ॥ विशाले तस्य रपोलोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते
फलप्राप्तगते । चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान् कार्यार्थान्दर्शयमानान्
दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं दृष्टिविवेकिना-
मिति भावः ॥ १३ ॥

लङ्घ्यप्रशमनस्यस्यमयेनं समुपस्थिता ।

पार्थिवथीद्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

लङ्घ्येति ॥ अथ लङ्घ्यस्य राजस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुत्पन्नप्रद्वीकाराभ्यां
स्थिरद्वरेण स्वस्थं समाहितचित्तमेतं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मविहा । धिदोऽपि
विशेषनमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवथी राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता
प्राप्ता । 'रसा पौरजनस्य देशनगरप्रामेयु गुणित्तया योपानामपि संग्रहोऽपि बुद्ध्या
मानम्भवत्पानम् । छाम्यं लिङ्गिषु दानेष्टित्तरणं ह्यागः समानेऽर्पणे कार्यार्थेय
महीभुजं प्रशमनान्नेतानि राज्ये' नवे ॥ इति ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'दर्शिनः', २ 'लङ्घ्यप्रशमनं स्वस्थम्'.

टिप्प०-१ इदमेवैवकाव्याकृतानि वधमहाभूतानि, गन्धादयस्तद्विषयाः प्रतिभाः ।

निर्वृष्टलघुभिर्मैघैर्मुक्तवर्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

निर्वृष्टेति ॥ निःशेषं च निर्वृष्टाः । कर्तारि कः । अत एव लघवः, तैमैघै-
र्मुक्तवर्मा लक्ष्मणः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः
पौरुषमातपश्च । 'प्रतापं पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपदिदो व्यानशे
व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्वधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

वार्षिकमिति ॥ इन्द्रः । वर्षासु गर्भं वार्षिकम्, वर्षानिमित्तमित्यर्थः ।
'वर्षाभ्यष्टक्' (पा. ४।३।१८) इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं
जयशीलम् । 'जैत्' शब्दात्तृकन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. ५।४।३८) इति लार्घ्येऽण्प्र-
त्ययः । धनुर्वधौ । हि यस्मात् साविन्द्रघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजय-
लक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके वार्ष्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ।
'पर्यायोद्यमविभ्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विभ्रमश्च ययोस्तौ पर्या-
योद्यमविभ्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणाद्वैश्व इति भावः ॥ १६ ॥

चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुपगः समरसा समखादा ।
तुल्यभोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विध्वः । आसीत् ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥^१

हंसेति ॥ हंसानां श्रेणीषु पक्षिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु
सन्तीति कुमुदन्ति । 'कुमुदान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । 'कुमुदनद्वेतेभ्यो ऋतुप्'
(पा. ४।१।८७) । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघुसं-
न्निधनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ।
अन्यथा कथमेवां धवल्येति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्गुणः ॥ २० ॥

इश्चिषति ॥ इक्षुणा छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुभ्ये' (पा. २।४।२२) इति
नपुंसकत्वम् ; तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः'
इति ङीलिङ्पाठ इक्षोऽछायेति विग्रहः ; अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन्
गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः । 'कर्मण्यण्'
(पा. ३।२।१) । 'टिङ्गणन्—' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । गोप्तु
रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमा-
रादारभ्य कथोद्धातः कथारम्भो यस्य तम् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः ।
यशो जगुर्गायन्ति स्म । अथवा,—कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत
आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन्
कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्वादभ्यादानमुद्धात आरम्भः' इत्यमरः ।
'आकुमारकथोद्भूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतत्तास्य कथामिथरितैरुद्धृतं यद्य-
त्तत्र आरभ्य यशो जगुर्गति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयोदम्भः कुम्भयोनेर्महोजसः ।

रघोरभिर्वाशङ्कि चक्षुमे द्विपतां मेनः ॥ २१ ॥

प्रससादेति ॥ महोजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः'
इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव । महोजसो रघोरुदयादभि-
पाठा०—१ 'श्रेणिषु' । २ 'तस्य गोमुद्दिरेफाणां कर्णोत्पलनिपातिनाम् । स्वरसं-
वादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥' । ३ 'रघोः परिभवांशङ्कि' ।

भवाशङ्कि द्विपतां मनश्चक्षुमे कलुषं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' ।
इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदोदग्राः^१ ककुभ्रन्तः^२ सरितां कूलमुदुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुमहोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदेति ॥ मदोदग्रा मदोदताः । ककुभ्रन्तस्तीति ककुभ्रन्तः । महाब्रुव
इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्त्वाभावः । सरितां कूलान्युदुजन्तीति कूलमुदुजाः ।
'उदि कूले रुजिवहोः' (पा. ३।१।३१) इति खदप्रत्ययः । 'अर्धर्द्धिपद' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना सुमागमः । महान्त वक्ष्यन्ते महोक्षाः । 'अबतुट' (पा. ५।४।७७)
इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेलं विलासमुभयं तस्य रघोरुत्साहवतो
वपुष्मतः परमृजकस्य विक्रमं शौर्यम् । अनुप्रापुरुचकुः ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्षानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेष्व तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

प्रसवैरिति ॥ मदस्रैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । 'उपमानाश्च' (पा.
५।४।१३७) इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्षानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशा-
लत्वक्धारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोरनागा
गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूययेवाहतिनिमित्तया स्पर्धयेय सप्त-
धैव प्रसुस्रुवुर्मदं वक्षुः । प्रतिवज्रगन्धाभियानादिति भावः । 'करात्कद्राभ्यां
नेत्राश्च नेत्राभ्यां च मदस्रतिः' इति पालकाप्ये । करान्नासारभ्रान्भोमिलयः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाथाः पथोच्चादयानकर्मणः ।

यात्रायै चोदयामास तै शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरित इति ॥ सरितो गाथाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गोच्चादयान-
कर्ममाश्रुष्कपश्चान् कुर्वती । 'संयोगदेरातो धातोर्व्यवतः' (पा. ८।४।४३) इति
इत्येतेर्निष्ठातस्य नात्वम् । शरच्छरत्तुस्तं त्वं शक्तेस्तसादशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै
दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत् सप्तसुताह-
मुत्पादयामासैल्लयः ॥ २४ ॥

तैस्यै सस्यगन्धुतो वक्षिषोजिनीराजनाविषौ ।

प्रदक्षिणोर्विव्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥ २५ ॥

पाठा०-१ 'चोदयामास' ; 'प्रेरयामास' . २ 'सस्यवत्स' . ३ 'एव' .

तस्मा इति ॥ वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि
सम्यग्विधिवद्भुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्-
प्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं याऽर्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै
जयं ददौ । उक्तं महायानायाम्—‘इदं प्रदक्षिणगतो हुतमुहं नृपस्य धार्मी समु-
द्ररशनां वशगां करोति’ इति । ‘वाजि’ग्रहणं राजादीनामप्युपलक्षणम्, तेषामपि
नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिर्गुणान्वितः ।

पङ्क्तिर्धैर्यमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीपया ॥ २६ ॥

स इति ॥ गुप्तं मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूल-
प्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिर्गुणरुद्रतृष्टशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः
शुभदैवान्वितः । ‘अयः शुभावहो विधिः’ इत्यमरः । स रघुः पङ्क्तिर्धैर्यमादाय-
रूपं धैर्यं सैन्यम् । ‘मौलं मूलः सुहृच्छ्रेणी द्विपदाठविकं यत्नम्’ इति कोशः ।
आदाय दिशां जिगीपया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥

अग्राकिरन् गोपे नैवेः नैवेः नैवेः नैवेः ।

अतः ।

राजैः । मन्धरोद्धतैः पृषतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुशोर्मयोऽच्युतं
विष्णुमिव । अग्राकिरन् प्रयक्षिपन् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

स इति ॥ प्राचीनवर्हिर्नाम वक्षिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिर्निद्रः ।
‘पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा’ इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधभिधानात् ।
तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्वर्जैरहितान् रिपून् ।
तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिमत्स्योरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिणे वित्करणेनानुदात्त-
स्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परसौपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं
ययौ ॥ २८ ॥

२ रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभिः ।

भुवस्तलमिव ध्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन्? स्यन्दनोद्धृते रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः
क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथावत् व्योमाभ्रं भुवस्तलमिव भूतलं
च व्योमेव कुर्वन् । 'द्यौ' इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

प्रताप इति ॥ अग्रे प्रतापेस्तेनोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोश-
दण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाद्विकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः ।
'परागः पुष्परजसि धूलिकान्तीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्चादिकं
चतुरङ्गबलम् । 'रथानीकम्' इति पाठे 'इति' शब्दाप्याहारेण योज्यम् । इतीत्यं
चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाशे कार्यांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । दृष्टे
ऽमूहे प्यूहे च' इति हेमः । सा चमूर्ययौ ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

मर्विति ॥ स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि ।
'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांस्युद्धृतजलानि चकार । नाव्या नौभि-
स्तार्या नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौवयोर्मविषमूल' (पा. ४।४।९१)
इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि ।
'अदभ्यस्वं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्दशाणि चकार । शक्त्युत्कर्षा-
त्सागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।—

यभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव मगीरथः ॥ ३२ ॥—

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् स रघुः । हरस्य

पाठा०—१ 'पुरोगाः' । 'पुरोगैः कम्पुपायस सह प्रस्थाविभिः कृत्वा । पश्चा-
त्प्रस्थाविभिः पङ्काश्चकिरे मार्गेनिष्ठागाः ॥'

टिप्प०—१ दार्ढ्यां भयजननवार्तां प्रतापः—इति वल्लभः ।

२ सगरस्य पत्नी सुमतिः पृष्टिसदृशं पुत्रार्थं प्रासूत । यैश्चेन्द्रापहृतयद्याशोषार्थं पृथिव्यु-
त्खाता इति श्रूयते । गर्भेण विप्रेण सह जातः सगरः, सगरेण निर्दुःखः सागरः, यच्चोक्तं
पद्मपुराणे (सर्ग०)—'ज्वायत महाबाहुर्गणैश्च सह द्विजः । सगरो नाम सेनामूढाल-
कोऽतिमनोहरः' इति । वायुपुराणेऽपि (२।२६।१२२) 'सगरस्तु सुखो बाधोर्भवे सह गर्भेण
वै । सुगोराग्रममासाय त्वीर्वेण परिरक्षितः' इत्युपक्रम्य 'पत्नी ॥ यद्वदी तस्य सगमं
पृष्ठतोऽङ्गनाम् । सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिपांसया ॥' इति ।

जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्पन् । सापि पूर्वसगरगामिनी । भगीरथ इव ।
चमौ । भगीरथो नाम कथितकपिलदग्धानां सागराणां नत्ता तत्सावनाय हरकिरीटा-
द्रक्षा प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्मग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुत्थणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

त्याजितैरिति ॥ 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः ।
फलं लाभम् । वृक्षपक्षे, -प्रसवं च । त्याजितैः । त्यजेर्ष्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने धर्मेणि
षः । उत्प्रातैः स्वपदान्याजितैः । अन्यत्र, -उत्प्रातैः । बहुधा मग्नै रने जितैः ।
अन्यत्र, -छिन्नैः । नृपैः । पादपैरिव दन्तिनो गजस्येव तस्य रथोर्मार्गं उत्थणः
प्रकाश आसीत् । 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुत्थणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेयमोक्तामंस्तांस्तान्नपदाजयी ।

प्रापितालीयनंदयाममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

पौरस्त्यानेति ॥ जयी जयनशीलः । 'जिह्मिधि' (पा. ३।२।१५७)
इत्यादिनेनिप्रत्ययः । त एवेवम् । पुरो भवान् पौरस्त्यान्प्राप्यन् । 'दक्षिणा-
पश्चात्पुरस्त्यक्' (पा. ४।२।९८) इति ल्यप्रत्ययः । तांस्तान्, सर्वानित्यर्थः ।
वीप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान्देशानामुक्तम् । तालीयनैः इयामं महोदधे-
रुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥ ३४ ॥

अनप्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुखवृत्तिमोक्षित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनप्राणामिति ॥ अनप्राणाम् । कर्मणि पठ्यते । समुद्धर्तुं दम्बलविवृत्त-
साधयोः सकाशात् । 'भीत्राणां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानत्वात्पद्यमी ।
सिन्धुरयाश्रयीवेगादिव सुहृदः सुहृद्देशीवैः । सुहृदादयः सन्दा जनपदवचनाः क्षत्रि-
यमाचक्षते । वैतसीं वैतसः संबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आधित्य ।
आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाभिवुक्तो दुर्बलः सर्वप्रातुप्रणतो
वैतसं धर्मेणातिष्ठेत्' इति ॥ ३५ ॥

यज्ञानुत्थाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखानं जयन्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

पाठा०-१ 'आत्माय' । २ 'उद्यतान्' ।

टिप्पणं—१ गङ्गादेशीये राज्ञि-इति वक्तव्यम् ॥ सुहृदः गङ्गादेशीवैः-इति सुमतिः ।

वद्भानिति ॥ नैता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्वान् वद्भान्नाह-
स्तरसा गलेन । 'तरसी बलहरी' इति यादवः । उत्खापोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां
प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भाग्निचखान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादेति ॥ आपादपद्ममङ्गिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अतएव, उत्खाताः पूर्वमु-
द्यता अपि प्रतिरोपिताः पद्मास्थापितास्ते वद्भान् । कलमा इव शालिविशेषा इव ।
'शालयः कलमायाश्च शटिकायाश्च पुंसमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं पादपद्ममूल-
पर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुभे तुरीयांश्च शैलप्रत्यन्तपर्यन्तः' इति विश्वः । वत्खातप्रतिरो-
पिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र,—ससैः । संवर्धयामासुः । 'फलं फले धने
वीजे निष्पत्तौ भोग्यप्रभयोः । सस्ये' इति केशवः ॥ ३७ ॥

स तीर्थां कपिशां सैन्यैर्वददिरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गामिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स इति ॥ स रघुर्वद्भान् दिरदा एव सेतवो गैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम
नदीं तीर्थां । 'करमाम्' इति केचित्पठन्ति । उत्कलैः राजभिरादर्शितपथः
संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गामिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्ति-
मत्तृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सतैते कुलपर्वताः ।' इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि
तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिगम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य
मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्नक्षिप्तवान् । 'त्वग्मेदाच्छोभित-
हावान्मांसस्य क्रयनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥' इति
राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिष्टां परिणितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो
गजवेदिभिः ॥' इति मृगन्मथि ॥ ३९ ॥

पाठा०—१ 'प्रवजाः'. २ 'उत्कलैर्दर्शित'; 'उत्कलादर्शित'. ३ 'मुसम्'.

टिप्प०—१ शाल्यादयस्तत्त्वाव प्रतिरोपिताः सप्तसंज्ञिमापवन्ते इति इहवरम् ।

२ उत्कलाः संप्रति 'ओरिसा' इति यः परिचितः प्रदेशस्तदभिन्ननाक्षैरिति भावः ।

प्रतिजग्राह^१ कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

प्रतीति ॥ गजसाधनः चर कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'मन्नागपक्षिङ्ग-'
(पा. ४।१।१७०) इत्यादिनाम्प्रत्ययः । यस्त्रैरनुपैस्तं रघुम् । पक्षाणां छेद उद्य-
तमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विपां विपहा काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्विनम् ।

सन्मङ्गलभात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

द्विपामिति ॥ काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्रादौ द्विपां नाराचदुर्विनं नारा-
चाणां बाणविशेषाणां दुर्विकम् । दृष्टव्यम् । वृषमुच्यते । विपहा सहिका सद्यन्नाश्रयं
मङ्गलभात इव विजयपक्ष्मकार्यमभिपिफ इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु
सर्वीपशिक्षानं तन्माहृत्यमुदीरितम्' इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शान्नयं च पपुर्वशाः ॥ ४२ ॥

ताम्बूलीनामिति ॥ तत्र महेन्द्रादौ । मुख्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् ।
रचिताः कलिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा येस्ते तयोक्ताः सन्तो
नारिकेलासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवलीनां दलैः पपुः । तत्र विज-
हुरितयः । शान्नयं यथाश्च पपुः, जहुरितयः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

गृहीतेति ॥ धर्मविजयी धर्मविजयवशीतः स नृपो रघुः । गृहीतधातौ
प्रतिमुक्तस्य गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कलिङ्गस्य श्रियं जहार ।
धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

ततो घेलातटेनैव फलघटपूगमालिना ।

भगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

पाठा०-१ 'वायम्यात्रविनिर्घृतात्पक्षविद्वान्महोदधेः । गजानीकास्त कालिङ्ग-
तादर्थः सर्वमिन्द्रदे ॥' २ 'नालितैरात्तरम्' । ३ 'माहेन्द्रनाथस्य' । ४ 'भगस्त्य-
चरिताम्' ।

टिप्पणी-१ विपदिगुणां वैविध्यमाह बहुधा-धर्मविजयी, धर्मविजयी, अमुरविजयी
येति विभिन्नो राजा, 'य' शब्दं विभक्तिवदीयां नृपशिव नीत्या कलिङ्गस्य स्थाने स्थापयति
स 'धर्मविजयी' । यः शब्दं विभक्तिवदीयां सर्वथा विव मेदिनीं च गृहीत्या प्राप्तेन विजयदे स
'रौप्यविजयी' । यः शब्दं दृष्ट्वा वदीयां श्रिय मेदिनीं च गृह्णाति स 'अमुरविजयी' इति ।

तत इति ॥ ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितकमुकश्रेणी-
मता । मीमांसित्वादिनिप्रलयः । चेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येना-
चरितामाशां दक्षिणं दिशमनाशास्यजयः । अवलसिद्धत्वादप्रायःनीयजयः सन् ।
ययौ । 'अगस्त्यो दक्षिणमाशामाश्रित्य नमसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्य-
वातापिमर्दनः' इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिमोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स एषः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
'गन्धस्येन' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वेः
तदेवान्तप्रहृणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि 'निरङ्कुशाः
कवयः' । तथा च मापकाल्ये (६।५०)—'बबुरयुक्कडगच्छसुगन्धयः सततग्रास्तत-
गानगिरोऽलिभिः', नैषधे च (३।९३)—'अर्षा हि कृत्वाय च कारिधाराः स्वादु-
सुगन्धिः स्वदत्ते तुषारा' इति । 'न कर्मधारयान्मात्वर्थीय' इति निषेधादिनिप्रलयपक्षोऽपि
जप्य एव । सेनार्या समवेताः सैन्याः । 'सेनार्या समवेता ये सैन्यास्तैः सैनिकाश्च ते'
इत्यमरः । 'सेनाया पा' (पा. ४।४।४५) इति व्यप्रलयः । तेषां परिमोगेन
कावेरीं नाम सरितां सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विधत्तनीयामिवा-
करोत् । संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविधातो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरभ्युषितास्तस्य विजिगीषोर्मताश्चनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयद्वेष्टपत्यकाः ॥ ४६ ॥

बलैरिति ॥ विजिगीषोर्विजेष्टुमिच्छोर्मताश्चनस्तस्य रपोर्बलैः सैन्यैः ।
'बलं शक्तिर्वलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता
हारीताः पक्षिविशेषा यासुताः । 'तेषां विशेषा हारीतो बहुः कारुडवः द्वयः' इत्यमरः ।
मलयद्वेष्टपत्यका आसन्नभूमयः । 'उपलकाद्रेष्टासत्ता भूमिरुर्ध्वमधिलका' इत्यमरः ।
'उपधिभ्यां लङ्' (पा. ५।४।३४) इत्यादिना लङ्प्रत्ययः । अभ्युषिताः ।
उपलकाद्विषितमेलयः । 'उपान्वध्याहृतः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरभ्युष्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'मरीचोद्भ्रान्तहारीताः'; 'मरीचोद्भ्रान्तहारीता'. २ 'आजारेपसुर-
क्षुणापकलाक्षेत्रसंभवम् । व्यावर्ते सपदि व्योम कीटकाशाविलं रवः ॥'.

ससञ्चुरिति ॥ अथैः श्रुण्णानामेलानामेलानामुत्पत्तिष्णघ उत्पत्त-
नशीला. 'अलंकृन्-' (पा. ३।२।१३६) इत्यादिनेष्पुच्छप्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजाणि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवद्विजन्ताद्बहुव्रीहिः । मत्तेभानां
कटेपु ससञ्चुः सचा । 'गजगण्डकटी कटौ' इति कोप ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्द्रनानां समर्पितम् ।

नास्त्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

भोगीति ॥ चन्द्रनानां चन्दनद्रुमाणा भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनाग्नित्रेषु
समर्पितं सजितं त्रिपदीच्छेदिनां पादगङ्गलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी पादगन्ध-
नम्' इति यादव । करिणाम् । प्रोवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् । 'मीशाभ्योऽप्य' (पा. ४।३।५७) इत्यप्रत्ययः । नास्त्रसञ्च सस्त्रमभूत् । 'पुच्छो छुष्टि' (पा. १।३।११)
इति परस्मैपदम् । पुषादिवादर् । 'अनिदिताम्-' (पा. ६।४।२४) इति नशर-
लोपः ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥ ४९ ॥

दिशीति ॥ दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ।
कोहिसादिखात्यन्तप्रसङ्गः । 'पा ययप' (पा. १।३।१०) इत्याहमनेपदम् । दक्षिणायने
तेजोमान्वादिति भावः । तस्यामेव दिशि । पाण्ड्याः पार्श्वेन जनपदानां राजानः
पाण्ड्याः । 'पाण्डोर्ज्ज्वकम्' (वा. २६७१) । रघोः प्रतापं न विपेहिरे न
सोऽयन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महाबुद्धिर्गो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णासमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ताम्रपर्णाति ॥ ते पाण्ड्यास्तैम्रपर्णा नद्या समेतस्य समेतस्य महोदधेः
सगन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकचरम् । 'सारो नटे शिरांशे च न्याप्ये क्लीबं वरे
त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वरीयं संचितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य
ददुः । यशसः शुभ्रत्वादीपम्यम् । ताम्रपर्णास्रगमे मौक्तिकेत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

टिप्प०—१ त्रिपदी छिन्नीति त्रिपदीच्छेदिनः, तेषां मुखावस्थात्यागिनामपि । मुखाव-
स्थितस्य गनस्य पदत्रयावस्था त्रिपदीत्युच्यते-इति चक्षुः ॥ चरणबन्धनमिलन्ये ।

२ अर्वाचीनप्रावण्योद्देशान्तर्गता 'टिडिगल्-विनेवेल्' इति ख्याता पदे जनपदा ।

३ ताम्रपर्णां पाल्मवृक्षतो मानारं प्रति वाहिनी 'तांरवरी'लपरनामपेया नदीत्यर्वाधः ।

इत्यमरः । 'शुश्रावमखट्वादपादपादयू' (पा. ४।३।११९) इति संज्ञायामप्रत्ययः । तेषां पटलैः स्ववकेरिव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पट्टिके परिवारे च' इति हेमः । महीं तस्माराच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

अपनीतेति ॥ शेषा हठापरिष्ठा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः 'शीर्षकम् । शीर्ष्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागततक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथा हि-महात्मनां संरम्भः शेषः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य च हि । महतां परकीयमौद्धत्य-मेवासार्थं, न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्ते स तद्योधा मधुमिर्विजयध्रमम् ।

आस्तीर्णजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

विनयन्त इति ॥ तस्य रघोर्योधा मया आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मधेयानि पाशु तावद् द्राक्षावलयाणां भूमिषु । 'सूक्ष्मा गोस्तनी द्राक्षा स्वादी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुमिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकर्मवैर्षिजयध्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्थाप-नीतवन्तः । 'कर्तव्ये चाक्षरीरे कर्मणि' (पा. १।३।१७) इत्यात्मनेपदम् । 'लद स्ते' (पा. ३।२।११८) इति भूतायें लट् ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुक्षैरियोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिध ॥ ६६ ॥

तत इति ॥ ततो रघुर्भास्वान् सूर्य इव शरैर्वर्णैरुक्षैः किरणैरिव । 'किरणो-लम्बपूर्वांशुगमलिषुणिरदमयः' इत्यमरः । उदीच्यानुद्धमवानृपान् रसानुदकानी-वोद्धरिष्यन् कौबेरीं कुबेरसंवन्धिनी दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अनेकेवशब्देनेय-सुपमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवशब्दस्तात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'औदीच्यान्' । २ 'जितान्नव्यस्तानेव कृत्वा रघुपुरःसरान् । महा-र्षवमिबौर्षभिः प्रविशेशोत्तरापयम् ॥' ।

द्विष्य०-१ मधुनः शिण्डैरिव महीं तस्माराच्छादयामास-इति त्रिनकर० ।

२ शेषा स्तेछमया अपनीतानि त्वकानि शिरस्त्राणानि मुकुटा येस्ते तथाभूता रघुं शरणं ययुः-इति सुमति० ।

विनीताध्वध्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः । . .

दुधुधुर्वाजिनः स्कन्धोल्लङ्घकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

विनीतेति ॥ सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु बहिर्नदविशेषः । देशे नदविशेषेऽन्धेः सिन्धुर्नाम सति विनाम इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरुपरिवर्तनैर्विनीताध्वध्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽथा लज्जाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुङ्कुमकिञ्चन्येपां तान् । यद्वा,—लज्जकुङ्कुमाः केसराः सटा येपा तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरगसिंहयोः स्कन्धकेषु बहुलहमे । पुंनागरक्षे किञ्चलके स्यात्' इति हैमः । स्कन्धान् कायान् । 'स्कन्धः प्रकाशे कार्येऽपि विज्ञानादिषु पञ्चसु । वृषे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुधुः कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

तत्र हृणाचरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रेति ॥ तत्रोर्वीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपरान्कमिलपर्यः । रघुचेष्टितं रघुम्यापारः । हृणा जनपदाः रणाः क्षत्रियाः । तेषामधरोधा अन्तःपुरस्त्रियस्त्रासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलित्रस्ताडनादिकृताख्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव । अथवा,—पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

काम्योजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्योजा इति ॥ काम्योजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः । सोढुमनीश्वरा अशक्त्यः सन्तः । राजाना-

पाठा०—१ 'वहूतीर'; 'वहूतीर'. २ 'हृणा[=तुरङ्का]चरोधा'. ३ 'अक्षोटैः'; 'अक्षोटैः'.

टिप्प०—१ बहुभक्तु 'वहूतीरविचेष्टनैः' इति पाठमाह्वस्य वहूतीरनाम्नी नदी-इत्याह । वहू नाम काश्मीरे हृदयस्थीरे यानि विचेष्टितानि तैल्लोठनादिभिः-इति शिशु० ।

२ काश्मीरदेशे कुङ्कुमलेश्वराह्वत्याचत्राटलोठनेन लज्जकुङ्कुमकेसरत्वं युज्यते-इति जिनकर० ।

३ 'अक्षोटैः' इत्येतेन लक्षणया स्त्रिय उच्यते-इति जिनकर० ।

४ कावोजाः बन्धोचदेष्टीया नृपाः-इति बल्लभः ।

मालानं वन्धनम् । भावे ल्युटि 'विषाया लीयते' (पा. ६।१।५१) इत्यात्वम् ।
तेन परिहृष्टैः परितोत्तरक्षोटेर्दृष्टविशेषैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषामिति ॥ तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रवि-
णानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युग्मम्' इत्यमरः । राशय एवोपदा उपाय-
नानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वरं कोसलदेशाधि-
पतिं तं रघुं शश्वद्वचद्विविशुः । 'शुहुः पुनः पुनः शश्वदमीक्षणमसकृतसनाः' इत्य-
मरः । तयाप्युत्सेका गर्गास्तु न विविशुः । सत्यपि गवैकारणे न जगर्वैत्यर्थः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमाकरोहाभ्यसाधनः ।

वर्धयन्निष तत्कृष्टानुद्धतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरमभ्यसाधनः सन् गौर्या गुरुं पितरं शैलं
हिमवन्तम् । उद्धतैरश्वसुरोद्धतैर्धातूनां गैरिकासीनां रेणुभिल्लकृष्टांसस्य शृङ्गाणि ।
'कृष्टोऽस्त्री शिखरं शङ्खम्' इत्यमरः । वर्धयन्निष । आकरोह । उत्पतद्बुद्धिदर्शना-
द्विपिशिखरद्विभ्रमो जायत इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

शशंसेति ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् । गुहासु शेरत इति
गुहाशयालेशाम् । 'अधिकरणे शेते' (पा. ३।२।१५) इत्यचंप्रत्ययः । 'दती तु
कन्दरो वा ली देवसातविडे गुहा' इत्यमरः । सिंहानां इरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः
पयासो हर्म्यक्षः केतसी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं
शयित्वैव प्रीवामन्तेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकलेसंभ्रमकारणे सत्यप्यसं-
भ्रममन्तःशोभविरहितम् । ननः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि स्यास इष्यते । शशंस कथ-
यामास । 'सैन्येभ्यः' इत्यर्थात्संभ्रयते । नात्यवेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुभाषकमिति भावः ।
असंभ्रान्तत्वे हेतुः-तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलद्विभेतीति भावः ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'तुङ्गद्रविणराशयः'. २ 'विविशुसं कोसलेशमुदन्वन्तमिवापगाः';
'विविशुसं विशानायमुदन्वन्तमिवापगाः'. ३ 'उद्धतैः'. ४ 'सैन्यघोषोऽथ
संभ्रमम्'. ५ 'गुहागतानाम्'. ६ 'सत्त्वानाम्'.

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकाध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे महत्तस्तं सिपेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेष्विति ॥ भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो मुजो भूर्जो मृदुत्वमन्मिका मता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपण्ड्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अयं च झुझादिशब्दबहुषिष्यपि वर्तते । प्रयोज्यते च—'मर्मरैरगुणधूपगन्धिभिः' इति । अतो मर्मरीभूताः । 'मर्मर'शब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेषुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । भोजसुखाद्येति भावः । गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गे तं सिपेविरे ॥ ७३ ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायासध्यास्य सैनिकाः ।

दृपदो वासितोत्सङ्गा निपण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

विशश्रमुरिति ॥ सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयपुत्रप्रलयः । नमेरूणां सुरपुनागानां छायासु निपण्णानां दृपदुपविष्टानां मृगानां कस्तूरीमृगानां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृपदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय । अधि-
शीव्स्यासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्म । दृपत्त्वधिरुहोत्तर्यः । विशश्रमु-
र्विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गप्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेति ॥ सरलेषु देवदाहविशेषेभ्यः आसक्तानि यानि मातङ्गानां गज-
नाम् । ग्रीवासु भवानि प्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्व' (पा. ४।३।५७)
इति चकाराहङ्गप्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिकलितभास ओपधयो ज्वल-
न्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नावकस्य रधोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः
प्रदीपा आसन् ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

पाठा०-१ 'गजवर्म'.

टिप्प०—१ मर्मरीभूताः पत्रान्दोलनपराः—इति बहुभ्यः ।

२ कीचको विद्रो वेगुः, 'सच्छिद्रः कीचको वेगुः' इति त्रिविक्रमः ।

३ गङ्गाशीनिलपयुक्ता इति वंशत्वम्—इति बहुभ्यः ।

तस्येति ॥ तस्य रघोस्तृष्टेयुज्जितेषु निर्वासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जु-
भिर्गजप्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो
गजानां चर्म प्रमाणम् । 'वर्षं देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः,
देवदारवस्तन्वत्त्वक्षतैर्गजानामौजसमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्र जैन्यं रघोर्घोरं पर्येतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयादमनिष्पेपोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते मयैः पर्येतीयैः । 'पर्वताक्ष' (पा. ४।२।१५३)
इति उपस्यपः । गणैस्तत्त्वसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त
पाण्डवः' इति महाभारते । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानां
महमतां च निष्पेदेण संष्वेणोत्पतिता अनला यस्मिन्सप्तधोऽक्षम् । 'क्षेपणीयो
भिन्दिपालः खड्गो वीर्यो महाफलः' इति यादवः । घोरं भीमं जन्यं शुद्धमभूत् ।
'शुद्धममो धनं जन्यम्' इत्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैर्यत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सयान् ।

जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

शरैरिति ॥ स रघुः शरैर्बाणैर्यत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सयान्कृ-
त्वा । जिवेल्यर्थः । किन्नरान्बाह्योः समुजयोर्जयोदाहरणं जयस्यापकं प्रपञ्च-
विशेषं तापयामास । 'गतिबुद्धि—'(पा. १।४।५३) इत्यादिना किन्नराणां पर्म-
त्वम् ॥ ७८ ॥

परस्परं विज्ञातस्तेषूपायनपराणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

पाठा०—१ 'शुद्धम्'. २ 'पर्येतीयैः'. ३ 'विमर्दः सह तैस्तत्र निष्पेपोत्पतिता-
नलः'. ४ 'उच्छिन्नः'. ५ 'परस्परस्य'.

टिप्प०—१ किं पर्यन्तमन्तीति किंरात्राः फलमूलापञ्चना हिंसकृत्यधेति श्रूयते । तथा
च पञ्चतत्रे तेषां वर्णनं—'पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवज्रनं तथा नित्यं । निष्पाकृत्यस्य कपनं
प्रकृतिरिषं स्वाद् किराटानाम्' इति । 'पर्यन्तावविभिर्निजस्य सहस्रे नाशः किरातैः कृतं'
(रत्ना. २।२९) इति ।

॥ उत्सवसंकेतानां क्षत्रियान्-इति घल्लमः ।

३ जयोदाहरणगीतलक्षणे तु प्रजापत्युद्गीये—'येन केनाति तानेन गवरदसमन्वितम् । जय-
त्युपक्रमं मान्त्रियादिप्राप्तविचित्रिवन् ॥ तदुदाहरणं नाम विमर्शपूर्णसंयुतम्' इति दिनकरः ।

परस्परेति ॥ तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणा-
न्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनस्यो विज्ञातः । हिमाद्रिणाऽपि राज्ञः
सारो बलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वध परा-
जय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेद्याचरुह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

तत्रेति ॥ स रघुस्तत्र हिमाद्रिचक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेद्य
निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमादधानो
जनयन्निव । अचरुहोहावततार । कैलासमगतैव प्रतिनिरुत इत्यर्थः । न हि शराः
परेण पराजितमभिगुज्यन्त इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुर्मैः ॥ ८१ ॥

चकम्प इति ॥ तस्मिन्नरघो । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौ-
हित्ये सति । प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां
प्राप्तेः कालागुरुदुर्मैः वृष्णागुरुदुर्मैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधाराघर्षदुर्दिनम् ।

रथवत्स्रजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

नेति ॥ स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमारुतसूर्यम् । अधाराघर्षं च तदुर्दिनं
च धाराघर्षं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवत्स्रजोऽपि न प्रसेहे ।
पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याजण्डलविक्रमम् ।

मेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध यैः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽस्याखण्डलविक्रममतीन्द्र-
पराक्रमं तं रघुम् । भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैः ।

पाठा०-१ 'लौहित्ये'. २ 'अधाराघर्षं दुर्दिनम्'.

टिप्प०-१ प्राग्ज्योतिषाख्योऽयं जनपदः शाकलदेशस्योदीची दिशमाश्रितः । महाभार-
तयुद्धसमये भगदत्ताख्यो नृपस्तत्र आसीत्, 'अत्रैव हि सितो ब्रह्मा प्राह्मक्षयं ससर्ज ६ ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा' इति च महाभारते (सुभा. अ. २६) वर्णनम् ।
स च प्रदेशोऽवांचीन-भोतान-जासाममध्यविन्दुगत इत्यर्थाधः

पञ्चमः सर्गः

इन्दीवरदलइयाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

चन्दारुजनमन्दारं घन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थो कौत्सः प्रपेदे यरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

तमिति ॥ विश्वजिति विश्वजिनाम्यध्वरे यस्ते । 'यज्ञः सनोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं वृत्तम् । 'अण दाने' उरादिः । कोशानामर्ध-
राशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् । 'कोशोऽस्त्री कुन्दा ले खड्गपिधानेऽर्धोपाधिष्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति साक्षतः । एतेन कौरवस्यानवतरप्राप्तिं सूचयति ।
तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो उन्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'तन्म्य-
न्धक-' (पा. ४।१।११४) इत्यम् । इतोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थो । 'पुनरादिभ्यो
देशे' (पा. ५।२।१३५) इत्यप्रार्थाचासंनिहिते सप्तन्ताचेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति
भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे पृथमुपजातिः । राक्षसं तु—'स्पादिन्द्रवज्रा यदि
ती जगौ यः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अमन्तरोदीरितरक्ष्मभाजौ पादौ यदी-
पाधुपजातयस्त्राः' इति ॥ १ ॥

स मृण्मये धीतहिरण्यत्वात्पात्रे निधायाच्यंमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

स इति । मनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । अस्वधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये
पूजाविषावर्धः' इति । 'शीलं स्वभावे सद्गते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा धीर्त्सा ।
प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुतातिथेयः । 'पच्यतिथिवसति-
स्वपतेर्दम्' (पा. ४।४।१०४) इति टम् । स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यम् ।
'शण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) आदिसूत्रेण निपातः । धीतहिरण्यत्वा-
दपमत्तमुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणावत्त्वादिति भावः । मृण्मये मृदिकारे
पात्रे । अर्घ्यायैमिदमर्घ्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत् । पूजार्थं

टिप्पण—१ वरतन्तुनाम्नो गुतेर्वरतन्तोर्वस्त्रिष्वस्य शिष्यो वा इति धर्ममेव । सिन्धुद्विपे-
नीटीका (B.O.B.I. संग्रहालवस्य) मूल्यदर्शनाय ५४-५५ तमं पत्रद्वयं नष्टमिति माति, तत्स्थले
च केनापि महानुभावेन धर्ममेवैकीकृत्वाः पत्रद्वययोजनेन ग्रन्थपूर्तिः कृतेति प्रवीपते ।

द्रव्यं निधाय श्रुतेन ज्ञात्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं
 'क्षात्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कैतसम् । 'अतिथिर्ना गृह्यमते' इत्य-
 मरः । प्रत्युज्जगाम ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानघनाप्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

तमिति ॥ विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्ययायमीक्षित्यर्थः । मानघना-
 नामप्रयात्यप्रेसरः । अपयशोमीक्षित्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनम-
 वश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिर्मानुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्य-
 मरः । विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठा-
 शमासनम्' । इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' (पा. ८।३।९३) इति निपातः । तं
 तपोधनं विधिवद्विध्यम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' (पा. ५।१।११७) इति
 वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वा । आरात् समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृता-
 ञ्जलिः सन् । इति वक्ष्यमाणप्रसारेणोवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे ! कुशली शुदस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिद्योष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

अप्यग्रणीरिति ॥ हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्म-
 दर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रज्ञपूजाम् । 'सुत्रमपापमन्त्र-'
 (पा. ३।२।८९) इत्यादिना कृप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुश-
 ल्यपि क्षेमयान्तिम् । 'अपि' प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः ।
 यतो यस्माद्गुरोः सकाशात् त्वयाऽशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याद्यैतन्यं
 प्रबोध इव । आप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कचिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'अयि'. २ 'चैतन्यमुष्मादिव दीक्षितेन'. ३ 'च'. ४ 'वज्रिणो
 धैर्यविलोपि तप्तम्'.

१ 'अया' इति पाठमात्रेण यनस्तु गुरोस्त्व ज्ञानमया अधिगतवानिति, यया जीवल्लोकोऽ-
 कांश्च सूर्यादिलोकं प्राप्नोति । अया इति 'या प्रापणे' इत्यस्यात् । यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं
 मिति व्याख्यायां 'जीवलोक' इति प्रथमा । तेन वैषम्यं, 'अपि' इत्यपि पाठे तु 'अपि'शब्दः
 । सानुनयप्रश्ने-इत्याह शिशुः ।

कायेनेति ॥ कायेनोपवासादिहृच्छ्रयान्द्रायादिना वाचा वेदपाठेन मनसा
गायत्रीजपादिना वायेन वाचा मनसापि करणेन वासवसेन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वास-
वधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । वक्ष्यः शश्वदसकृत् । 'मुहुः पुनः
पुनः शश्वदमीक्षणमसकृत्समाः' इत्यमरः । संमृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं
वाङ्मनःकथजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरेन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते
कश्चित् न नीयते किम् ? 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कश्चिन्न वाट्यादिरुपप्लवो यः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारेति ॥ आधारबन्धप्रमुखैरात्मबालनिर्माणदिभिः प्रयत्नैरुपायैः ।
'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यो निर्गतो विशेष-
पौऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिदां च आश्रमपाद-
पानां वाट्यादिः । 'आदि' शब्दाद्वान्तादिः । उपप्लवो वाधो न कश्चिन्नास्ति
किम् ? ॥ ६ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद्भग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्कशाप्याच्युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीषामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियेति ॥ क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्स-
लत्वान्मृगज्ञेहाद्भग्नकामाऽप्रतिहतच्छा । तेषां मृगीषामङ्का एव शय्यास्तासु
च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तयोका मृगीषां प्रसूतिः संततिरनघा-
ऽव्यसना कश्चित् ? अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःसैनोव्यसनेष्वपम्' इति यादवः ।
ते हि व्यालमयादशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिपेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युच्छपष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्यजलानि कश्चित् ॥ ८ ॥

निर्वर्त्यते इति ॥ यैस्तीर्यजलैर्नियमाभिपेको नित्यस्नानादिर्निर्वर्त्यते निष्पा-
द्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृतेति शेषः । पितृणामग्निप्राज्ञां निवापाञ्जलय-
स्त्पर्षणाञ्जलयः । 'पितृदानं निवापः स्वात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । उद्धृतानां प्रकीर्ण-
द्वृत्तधान्यानां षष्ठैः षष्ठमागैः पालकृत्वाजप्राज्ञैरुद्धृतानि सैकतानि पुलिनानि

टिप्पणम्—१ यद्यपि 'निवाप'शब्देन 'पितृणां'मित्यपि लक्ष्यम्, तथाप्यस्नानादिशब्दवदु-
क्तिरप्युक्तत्वात् दोषः इति दिनकरः ।

येषां तानि तथोक्तानि चो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् ?
अनुपपन्नानि किमित्यर्थः । 'तच्छो धान्यांशकादानं कणिशावर्जनं शिलम्' इति यादवः ।
'पष्टाष्टमाभ्यां च च' (पा. ५।३।५०) इति षष्ठ्यश्चोदात्तागायंऽन्प्रत्ययः । अत एवापूर्-
णार्थत्वात् 'पूरणयुण-' (पा. २।२।११) इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता चेषु
सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कण्डंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यमाशं धन्यं शरीरस्थितिसाधनं च ॥ ९ ॥

नीवारेति ॥ कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या
भागा यस्य तत्तथोक्तम् । यने भवं धन्यम् । शरीरस्थितेर्जानस्य साधनं
चो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि ।
'आदि'शब्दाच्छयामादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः । 'तत आगतः'
(पा. ४।३।७४) इत्यण् । कण्डंगरीयैः । कण्डंगरं पुंसमर्हन्तीति कण्डंगरीयाः । 'कण्ड-
गरो पुंसं ह्रीन् धान्यावचि तुयः पुमान्' इत्यमरः । 'कण्डगरदक्षिणाच्छ च' (पा. ५।१।६९)
इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिर्नोमृश्यते कञ्चित् ? न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

अपीति ॥ किंच, त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा ।
विद्यानुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियायौपपद्-' (पा. २।३।१४)
इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ? हि^१ यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्र-
माणां प्रद्वयव्यवधानप्रस्य यतीनामुपकारे क्षमं शकम् । 'क्षमं शक्ते द्वित्वे त्रिषु' इत्य-
मरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विशाग्रहणानन्त-
र्याप्तत्वेति भावः । 'कालसमयवेव्यसु तुमुन्' (पा. ३।३।१६४) इति तुमुन् । सर्वोप-
कारक्षममित्यत्र मनुः (३।७७)-'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
नर्तन्ते गृहिणस्तद्वदामित्येतर आश्रमाः ॥' इति ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'कण्डंगरीयैः'. २ 'अपि'.

टिप्प०-१ इतराश्रमाः सामुपकारसमर्थमिति स्वीकारहेतुः-इति शिशु० । हि यस्मात्
सर्वेषां मद्राचारि-वानप्रस्थ-वतीनामुपकारसमर्थं द्वितीयमाश्रमं गृहाश्रमं प्रवेष्टुं तत्रापि काल-
इति दिनकर० ।

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याह्वया शासितुरात्मना वा प्रातोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

तवेति ॥ अर्हतः पूज्यस्य प्रशंस्यस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।११३) इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमेनागमनमात्रेण मे मनो न तप्तं न तृष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाऽऽज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् । 'इधर्थोयुक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शासितुर्योराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६) इति तृतीया । मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि ? गुर्वयं स्वार्यं वाऽऽगमनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यर्थपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

इतीति ॥ अर्थपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वलापो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' (५।११) इत्येवंह्यमाम् । 'स्वर्गेषुपशुवागवज्रदिङ्मेषुपृणिभूजले । लक्ष्यद्वय्या क्रियापुंति गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन् मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् । तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिच्छा ॥ १३ ॥

सर्वत्रेति ॥ हे राजन् ! त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्ते स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं कल्पुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भग्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदार्थमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ? तथा हि—अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिच्छा तमस्ततिः । 'तमिच्छं तिमिरं रोगे तमिष्ठा तु तमस्ततौ ।

पाठा०—१ 'अनुग्रहेणाभिगमस्थितेन तवार्हतस्तृप्यति मे न चेतः'. २ 'अयि'.

३ 'तं प्रत्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः'; 'प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम्'.

टिप्प०—१ सर्वत्र शुवाग्रमद्रुमप्रभृतिषु नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि—इति शिशु० ।

पृष्ठापक्षे निशावां च' इति विधः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तमिस्रं
' तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टे-
रावरणाय कथं कल्पेत ? दृष्टिमावरितुं नालमिच्छयैः । कल्पेरेलमर्थत्वात्तयोगे
'नमःस्वस्ति—' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याय्यपदग्रहणम्' इति
भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत । संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः । 'कृपि संपद्यमाने चतुर्थी'
(वा. १।४।५९) इति वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

'ववार्हत—' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमिल्लाह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महामाग ! तयातिशये ।

व्यतीतकालस्त्यहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विपादः ॥ १४॥

भक्तिरिति ॥ प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुराग-
विशेषस्ते तत्र कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽभ्युचितं न्याप्यम्' इति यादवः ।
हे महाभाग सार्वभौम ! तया भक्त्या पूर्वानतिशयेऽतिवर्तते । किंतु सर्वत्र
वार्त चेत्तर्हि कथं खेदस्तित्र इव दृश्यसेऽत आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीत-
कालोऽतिक्रान्तकालः स्वार्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मन विपादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्भेन नीचार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

शरीरेति ॥ हे नरेन्द्र ! तीर्थे कृष्णने प्रतिपादिता दत्ता श्रद्धिर्न ।
तपोक्तः । 'योनौ जन्मवतरे च मद्यावष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं
स्मरणेनैवपि ॥' इति द्रव्यसूत्रः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये
भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' (पा. ४।२।१२९) इति युष्मत्प्रत्ययः ।
तदपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्भेन काष्ठेनावशिष्टः । प्रह्लादित्वा-
चूचीया । नीचार इव । आभासि शोभते ॥ १५ ॥

स्थाने मयानेकनराधिपः सध्वकिंचनत्वं मखजं ध्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

स्थान इति ॥ मयानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं मखजन्यम् ।
न विस्तरे किंचन यस्येत्यकिंचनः । मयूरव्याख्यदित्वात्तल्लक्षणः । तस्य भावस्तत्त्वं
निर्धनत्वं ध्यनक्ति प्रकटयति । स्थाने शुक्लम् । 'युक्ते द्वे शीघ्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

तथा हि-सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेत्पच-
याच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु । 'मभिः शाणोल्लीडः समरविजयी हेतिनिहतो मद-'
क्षीणो नागः शरदि सरितः शयानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता घालयन्तिता
तन्निम्ना शोभन्ते गलितविमवाधार्थिषु रूपाः ॥' (मर्त० २१४४) इति भावः ।
अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य
कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥ १६ ॥

तद्वन्यतस्तावदनन्यकार्ये गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत्तत्तावत् । तावदनन्यकार्यः । 'यावतावच्च साकल्येऽवधौ माने-
ऽवधारणे' इति विद्मः । प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तएहूर्वर्थे शु-
धमाहर्तुमर्थयितुं यतिष्य उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । 'नमःस्वस्ति-'
(पा. २१३/१६) इत्यादिना चतुर्थी । तथा हि-चातकोऽपि । 'परणीपतितं तोयं
चातकानां एजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिर्योऽपीत्यर्थः । निर्गलितोऽम्बुश्चैव गर्भो
यस्य तं शरद्धनं नार्दति न याचवे । 'भर्दं यती याचवे च' इति धातुः । 'याचनार्थे
रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥ १७ ॥

पतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्पेर्नृपतिर्निषिध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियदेति तमन्वयुक्त्वा ॥ १८ ॥

पतावदिति ॥ पतावद्वाच्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रति-
यातुकामं गन्तुकामम् । 'तुं काममनसोरपि' इति मच्चरलोपः । महर्पेर्वरतन्तोः
शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य, हे विद्वन् ! त्वया गुरवे प्रदेयं

यस्तु किं किमान्मकं कियत् किंपीमाणं वा ? इत्येवं तं कौत्समन्ययुक्ताश्चक्षुः ।
'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै सयावेशविचर्जिताय । -

घर्णाश्रमाणां गुरवे स घर्णां विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥ १९ ॥

तत इति ॥ ततो यथावद्व्याहर्म । अर्हन्ति वतिः । विहिताध्वराय विधि-
बद्धप्रतिपक्षाय । सदाचारपेल्यर्थः । सयावेशविचर्जिताय गर्वाभिनिवेश-
शून्याय । अनुदत्तापेल्यर्थः । घर्णानां ब्रह्मण्यरीत्याश्रमाणां ब्रह्मवर्षादीनां च गुरवे
नियामकाय । 'घर्णाः स्याद्ब्रह्मणादयः' इति । 'ब्रह्मचारी गृही बानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ।
आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकापेल्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणो
विद्वान् घर्णां ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'घर्णाद्ब्रह्मचारिणि'
(पा. ५।२।१३४) इतीतिप्रत्ययः । सः कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षे ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्सलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तेति ॥ समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीका-
रणं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुरधिरायास्सलितोपचारां तां दुष्करां मे
भक्तिमेव पुरस्तात् प्रथमम् । अगणयत् संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः, किं दक्षिण-
यायुक्त्यानिस्पर्शः । अथवा, - भक्तिमेव तां दक्षिणासगणयदिति योग्यम् ॥ २० ॥

निर्यन्धसंज्ञातरुषार्षेकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य निघापरिसंख्यया मे कोटीधत्तस्यो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्यन्धेति ॥ निर्यन्धेन प्रार्थनातिशयेन संज्ञातरुषा संज्ञातव्येन गुरुणा ।
अर्षेकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाऽविचार्य । अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रो
दश च कोटीधत्तुर्दशकोटीर्मे मममाह्वानयेति निघापरिसंख्यया निघा-
परिचर्यानुसारेणैवोक्तः । अत्र मनु-—'अज्ञानि वेदाधत्तत्वादे मीमांसा न्याय-
वित्तरः । पुराणं पर्यन्तार्थं च विद्या होताधत्तुर्दश' इति ॥ २१ ॥

पाठ०-१ 'अवाप्तविद्येन'.

टिप्प०-१ अनुपमर्गो युधिः पृच्छार्थ-इति दिनकरः ।

२ 'दशैकपञ्चदशैवाचारोक्ति-इति हेमाद्रिः ॥ अथानुपपन्नत्वेनादरोक्ति-इति
न सिद्धम् ।

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रमुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्लेपतरत्वाच्छ्रुतनिष्कयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहमिति ॥ सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनाभ्यासेन भवन्तं 'प्रभु'-
शब्द एव शेषो यस्य तं गत्वा । निःसं निधित्वेत्यर्थः । श्रुतनिष्कयस्य विद्यामूल्य-
स्याल्लेपतरत्वादतिमहत्वात् संप्रत्युपरोद्धुं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां चरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

इत्थमिति ॥ द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः
क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ग्राह्यगानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराज-
कान्तिस्त्वेनार्योक्तिर्वैराग्यं वारयति । एनसः पापघ्नवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जग-
देकनाथो रघुर्वेदविदां चरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन । इत्थमावेदितो निवेदितः
सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद् ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

गुर्वर्थमिति ॥ श्रुतलंघनं दृष्ट्वाच्छ्रुतपारदृष्ट्वा । 'दृष्टेः कनिष्' (पा.
३।१।५४) इति कनिष् । गुर्वर्थं शुद्धक्षिणार्थं यथा तथाऽर्थी याचकः । विशेषणद्वये-
नाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात् कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य
वदान्यान्तरं दात्रन्तरेः गतः । 'सुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः ।
इत्येवंल्लोऽयं परीवादस्यापवादस्य नैखो नूतनः प्रथमोऽघत्तार आविर्भावो मे
मां भूम्नाऽस्तु । 'रघोः' इति स्वनामग्रहणं संभावितत्वशोक्तनार्यम् । तथा च (म.
गी. २।३४) — 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥ २४ ॥

टिप्पण— हेमाद्रिस्तु द्विजराजकान्तिस्त्वेन तदवैराग्यो वैराग्यं इति व्याख्याय चन्द्र-
प्रदान्यान्तरमेव साधयितुमेति तन्मेव प्राप्तिरित्यन्तः ।

प्रयान्ति' इत्युदाहरति ।

—३ अन्यो वदान्यो वदान्यान्तरम् इति मयूरवृंशकादिः । 'अवतारावतारयोर्द्विष्वग्यस्यासौ
वालिदानाम्' इति वामनः । 'नवे एखोर्वेभ' इति करणाधिकरणयोर्विधानात् मार्गपरत्वेनात्र
निर्वाहः इति हेमाद्रिः ।

४ 'नव'शब्देन प्रथममेव रघोः सकाशायाचका न यत्र इति भावः इति शिशुः ।

स त्वं प्रशस्ते मंहिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाश्रयगारे ।

द्वित्राण्यद्वान्यर्हसि सोदुमर्हन् । यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स इति ॥ स त्वं मंहिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽश्रयगारे त्रेतामि-
शालार्थं चतुर्थोऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाऽहानि दिनानि । 'संख्य-
याव्ययासहादूराधिकसंख्याः संख्येये' (पा. २।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ
संख्येये ङञबहुगणात्' (पा. ५।४।७३) इति इच्छप्रत्ययः समासान्तः । सोदुम-
र्हसि । हे अर्हन्मान्य । त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये ।
'यावत्पुरातिपातयोर्लट्' (पा. ३।३।४) इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति तस्यैवितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कण्टुमर्थं चकमे कुचेरात् ॥ २६ ॥

तथेतीति ॥ अग्रजन्मा प्राज्ञः प्रतीतः प्रीतः सन्, तस्य रघोरधि-
तथममोर्धं संगरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । 'तां
गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्त-
सारां रहीतधनामवेक्ष्य कुचेरादर्थं निष्कण्टुमाहर्तुं चकस इयेप ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजातप्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव यलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य ओक्षणं तज्जातप्रभावात्
सामर्थ्याद्धितोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषुदन्वत्युदधावासां महीधरेषु वा ।
मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायु-
सहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको यलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः, तस्येव
मेवस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारे न विजग्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

पाठा०-१ 'महितः'. २ 'भवितथं प्रतीतः'. अवितथप्रयत्नः.

टिप्प०-१ अग्निप्रयमुक्तं कुहूकेन-पितृव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, माताचरं आहव-
नीयः, सेयमग्निविता जेष्ठतरा इति ।

२ 'हे वा त्रीणि ॥' इति समासे 'बहुव्रीहौ संख्येये ङञबहुगणात्' इति ङञ्; बहुवं
तु संशयस्योपपन्नत्वात्कर्मित्वेन पञ्चवस्तुविषयत्वात्-इति हेमाद्रिः ।

३ मेघेन गमनार्थं मरुदपेक्षितत्वात् 'मरुत् सखा यस्य' इति समासोऽभिमतो न स्यादः
तस्य तत्पुरुषाभिधानात् तद्विशिष्टमिदम्-इति विशु० ।

अथाधिशिष्ये प्रयतः प्रदोषे रयं रघुः कल्पितशखगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तस्मिन्नेव यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्नेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं तस्मिन् शस्त्रं गर्भे यस्य तं रयमधिशिष्ये । रये शक्तिवानित्यर्थः । 'अधिशीडूत्यात्तां कर्म' (पा. १।१।४६) इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोपगृहे नियुक्तः ।

हिरण्मयीं कोपगृहस्य मध्ये घृष्टं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातरिति ॥ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोपगृहे नियुक्ता लघ्विहृता माण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोपगृहस्य मध्ये नभस्तो नमसः । पश्यन्त्यास्तमितप्रलयः । पतितां हिरण्मयीं गुणवर्णयामीम् । 'दार्ढ्यनामन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिना निपातनात्तापुः । घृष्टं शशंसुः कथयमानासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभिपास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव यज्ञभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ भूपती एषः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमानात् कुबेराद्-लब्धम् । यज्ञेन पुल्लिङ्गेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्यन्तमिव स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्यन्ताः' इत्यमरः । 'गृहम्' इति षष्ठित्वाठः । तं मासुरं भासुरम् । 'भञ्जभासमिदो घुरब्' (पा. ३।२।१६१) इति घुरब् । हेमराशिं समस्तं हृत्प्रमेय कौत्साय दिदेश दत्तौ । न तु शत्रुदंशवोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनियासिनस्तौ द्वापप्यभूतामभिनन्द्यस्तथौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थो नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

जनस्येति ॥ द्वापपि-दत्तौ द्वापपि साकेतनियासिनोऽयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्वादभोष्ठायां बोसता नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यस्तथौ इत्युत्पत्त्यवगमायभूताम् । 'द्रव्यागुप्यवकाशेण सारमयी तु जगुः' इत्यमरः । यौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिच्छद्व्ये निःस्पृहोऽर्थो । अर्थिकामादर्थिनोरेणादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'त्रि दाज्ञः' । (पा. ३।२।६) इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥ ३१ ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरौहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशोड्स्थासा कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्सयाः कोपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोपगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातरिति ॥ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोपगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्सयाः सन्तः कोपगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः । पद्मम्यास्तसितप्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं कुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१०४) इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव बज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ भूपती रघु । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात् कुबेरात् लब्धम् । यज्ञेण वृद्धिनेन मिश्रं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । 'पादा' प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गम्' इति वृत्तिताठः । तं भासुरं भाल-
रम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (पा. ३।२।१६१) इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं कृत्तमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशबोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्य सत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

जनस्येति ॥ तावद्विन्दातापौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः 'साकेतः सादयोध्याया कोसल नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द-
सत्त्वौ स्तुल्यव्यवसायावभूताम् । 'द्रव्यामुन्वयमायेषु सस्वतमग्री तु ज-
इत्यमरः । कौ द्वौ ? गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्वये निःस्पृहोऽर्थी । अर्थि-
मादर्थिनोरप्यादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'अे दाज्ञः' । (पा. ३।२।६)
कप्रत्ययः । नृपश्च ॥ ३१ ॥

श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तदेयमिति संशितम्'
इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामात्रकाङ्क्षेयम् । यौवराज्या-
होऽभूदित्यर्थः । 'अनुज्ञा'ञ्जन्दातिपुत्रपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्याभिप्रहणयोग्यता च
भव्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण कथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आतः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथेति ॥ अथ स्वसुरभगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्या-
नयन उत्सुकेन कथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन
राज्ञासौ हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तं ऋष्यसंघन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ असौ रघुस्तं भोजं ऋष्यसंघन्धमनूचानत्वाद्विगुणयोगात्सृ-
हणीयसंघन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं दिवाहयोग्य-
यसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राज-
धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरण-
योध' (पा. ३।३।११७) इत्यधिकरणे त्युदप्रत्ययः । राक्षं धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूतोर्वभूवुर्दधानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

तस्येति ॥ उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनदिषु । 'सौधोऽहो राजसदनमुप-
कार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पट-
मण्डपादि राजसदनमिति । रक्षिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तयोक्ताः ।
जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे
येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुवीहो' (पा. १।१।१९)
इति सर्वनामसंज्ञानियेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्जारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूतो-
रजस्य मार्गे निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्'
इत्यमरः । तान्येव विद्वारा विदारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्तदृशा इत्यर्थः ।
'ईपदसमाप्तौ—' (पा. ५।३।६७) इति कल्पप्रत्ययः । यमवुः ॥ ४१ ॥

पाठा०—'कथकैशिकानाम्' २ 'कीर्णान्तरा'.

टिप्प०—१ हेमाद्रिस्तु उपकार्याः पटवेदमानि कर्जः मार्गे निवासा नपुंसक, इति व्याख्याय
'वदा-मार्गेनिवासा शयनं पदम्' इति व्याचष्टे ।

स नर्मदारोघसि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोभिर्धूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

स इति ॥ विलङ्घिताध्वाऽतिशयान्तर्गतः सोऽयः सीकराद्रैः । शीत-
लैरिलयैः । मरुद्भिर्वातैश्चानर्तितः कम्पितः नक्तमालाधिरवित्वाप्यक्षमेदाः ।
'चिरवित्त्वो नक्तमालः वरजश्च करणके' इत्यमरः । चासस्तसिन् । निवेशार्ह-
इत्यर्थः । नर्मदाया रोघसि देवायत्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः
केतव्यो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्स्वचित्तान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धातदानामलगण्डभित्तिर्यन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथोपरिष्ठादुप्यम् । 'उपर्युपरिष्ठत्' (पा. ५।१।११) इति
निपातः । भ्रमद्भिः । मदलेनादिति भावः । भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो
झापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य ॥ तथोक्तः । निर्धातदाने क्षाब्धिमदे अत-
एव, अमले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे रागे' इति प्राश्नतः ।
प्रशस्ती गण्डी गण्डनिर्णी । 'प्रशङ्गावचनैश्च' (पा. २।१।६९) इति उपासः ।
'भित्ति'शब्दः प्रशस्त्यर्थः । तथा च गण्डमहोदधौ—'मत्तत्रिहोदमिथाः सुः प्रश-
ण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे पुष्पेऽपि' इति विश्वः ।
निर्धातदानेनामला गण्डभित्तिर्यन्येति वा । अन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः पदा-
शात् । पञ्चम्यास्तुतिप्रसवाः । उन्ममज्जोन्नितः ॥ ४३ ॥

संहारविशेषलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

यमौ स भिन्दन्वृहत्तस्तरंगान्धार्यर्गलामङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारेति ॥ संहारविशेषयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुष्मादप्येन । 'इत्यो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं वृहत्तस्तरंगान्भिन्दन्विदारयन्तीराभिमुखः स गजः वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी ॥ गजबन्धनी' इति यादवः । धार्या अर्गलाया विष्टम्भस्य भङ्गे भङ्गे प्रवृत्त इव यमौ ॥ ४५ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्पणुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तदमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलेति ॥ शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्पणं पश्चात्तदमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो तुषो वारिराशिर्नृस स सरित्प्रवाहस्तदमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलमित्योर्जलाधगाहक्षणमाघशान्ता ।

वन्धेतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकनागस्यैकान्नो गजस्य कपोलमित्योर्जलाधगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्नन्दवपेलक्ष्मीर्वन्धेतराणां ग्राम्याणामनेकपानां दिपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे वरुणे ॥ ४७ ॥

सतच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुक्ता यभूवुः ॥ ४८ ॥

पाठा०—१ 'स भोगिभोगाधिकृषीवरेण' संवेष्टितार्धप्रसूतेन दीपान् । चित्तेय तीराभिमुखः सशब्दं हस्तेन वारीपरिधानिवोर्ध्वान्. (*'संवेष्टितोऽर्धप्रवृत्तेः'.) २ 'सहसा'. ३ 'कारणवोत्सृष्टप्रवाहाः' पुलिन्दयोपाम्बुपिदारकाव्योः । कर्पणस्य सिवाल्लवा नदीप्यः । प्रौढाविलग्रास्तदमुत्ससर्प । (*'प्रवानाः'. †'शैवाल'. ‡'प्रोवाहलगाः'; 'प्रवाहलगाः'.) ४ 'वरसा'. ५ 'इदावगाह'. ६ 'विमुक्तीयभूवुः'.

टिप्प०—१ वारी गजबन्धनस्थानम्, तस्या बहिर्गमनरोपार्थं दत्ताऽर्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त ॥ 'वारी तु गजबन्धनी । तदिहंभोऽर्गलं न वा ।' यद्वा-वार्येव जलनेवारगला इति पाठान्तरम्-इति हेमाद्रिः ।

॥ जलानगाहाद क्षण एव शुणमात्रं शान्ता मददुर्दिनश्रीर्वन्धेतरानेकपानां सेनागजानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे । 'दुर्दिन'शब्देन वर्णमुच्यते । 'एक'शब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा-इति हेमाद्रिः ।

सप्तच्छदेति ॥ सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत् कटुः दुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिकृपायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः । असह्यं तवीयं मदमाधाय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्त्रिरुक्त आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान् यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा वभूवुः ॥ ४८ ॥

स छिन्नवन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नवन्धा द्रुताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्तः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रपावय-
वदारविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाणकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिन्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता न्याकुलाः । 'विहस्तन्याकुलौ समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिन् सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्निशिरेण कुम्भे जघान नात्यायतरुष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

तमिति ॥ नृपते राज्ञो वन्यः कर्णवध्य इति श्रुतवान् दारुणाज्ज्ञातवान् । कुमार आपतन्तमभिधाकृतं तं गजं निवर्तयिष्यन् नु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिरिष्यं वया स्वात् । नवर्धस्य नद्यन्दस्य सुप्नुपेति समासः । कृष्ट-
शार्ङ्गं ईपदाकृष्टवापः सन्निशिरेण रात्रौ कुम्भे जघान । अत्र चाक्षयः—
'लक्ष्मीक्षमो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि धीर्यं करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति श्रोतनार्थमेव 'वन्य'प्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्तिं कान्तं यपुर्व्यामचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स गजो विद्धमात्रस्तद्विमानः किल न तु प्रहृतस्तथापि नाग-
रूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् ।

पाठा०— १ 'चपलम्'. २ 'चापः'.

टिप्प०—१ हेमाद्रिस्तु 'सेनानिवेशं शिविरं चकार' इति पाठमाहृत्य स गजः सेनायां निवेशं स्नानं शिविरं चकार । वन्यन्तं धर्मिरिति वन्या रज्ज्वारदः छिन्नवन्धेऽङ्गुलीयुग्मैः युग्यं युग्यं पथवारानं 'युग्यं च पत्र' इति साधुः युगं वहतीति यथार्थयो वा' इति व्याचष्टे.

स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे
प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभावेनोपनतैः श्रुतैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः
पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता
उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारस्तो येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति
वाग्मी वक्ता । 'वाचो मिमिः' (पा. ५।२।१२४) इति मिमिप्रत्ययः । स पुरुष
उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानसि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्षपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

मतङ्गेति ॥ अवलेपमूलादवलेपहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वं स्नाह्वरेने द्वेषणेऽपि
च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानसि । मां
प्रियदर्शनस्य, प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्षपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।
'स्त्रियां श्रुतिस्तनुत्तनूः' इत्यमरः । 'तन्यादेर्वा' (पा. ३।१।७९) इत्युडिति केचित् ।
प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः
खच्' (पा. ३।२।३८) इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चालुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमग्रेयात्पसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स इति ॥ स महर्षिं प्रणतेन मयाऽनुनीतः, सन् पश्चान्मृदुतां शान्ति-
मगच्छत् । तथा हि-जलस्योष्णत्वमग्रेयात्पस्य वा संप्रयोगात् संपर्कात् ।
न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्रधान्यात् 'सा'
इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते मेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन धनुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'चारुहारः'.

टिप्प०-१ 'कथित्वान्ताविरदुत्तुल्यं स्थापित्वराज्यमप्युः श्रुतेनास्त्रं वित्तमदिमा कर्षभोन्मयेण
भर्तुः । यद्युश्वेके' (मेघदूते. २।२) इति १०० श्लोकानेन भावसाम्यं प्रतिपादयति ।

प्रवेक्ष्येति ॥ एनमजमग्रयायी । सेवधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नमः
पुरं प्रवेक्ष्य प्रवेशं करयित्वा ग्रीष्माऽर्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपच-
रितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमा-
गन्तुं प्राधूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टं

प्राग्द्वारवेदिषिनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रस्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या

वाल्यात्परांमिव दशां मदनोऽभ्युवाच ॥ ६३ ॥

तस्येति ॥ रघुप्रतिनिधी रघुर्गुणः । रघुर्गुण इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना
सादृश्यवाचकप्रस्तावे—‘वस्त्वदेशीयदेशादि प्रत्यप्रतिनिधी अपि’ इति । सोऽजः
प्रणतैर्नमस्कृतवद्विः । कतरे कः । तस्य भोजसाधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः ।
अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टं निर्दिष्टं प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः
पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशमित्यर्थः । रस्यां रमणीया नवो-
पकार्या नूतनं राजभवनम् । ‘उपकार्या राजसम्पन्न्युपचारचित्तेऽन्यवत्’ इति विश्वः ।
मदनो वाल्यात्परां शैलवादनन्तरं दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अभ्युधा-
साधिष्ठितवान् । तनोषितवानित्यर्थः । ‘उपान्वन्धाकुसः’ (पा. १।४।४८) इति
कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव राज्ञो

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रेति ॥ तत्रोपसर्गायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः समेष्टितो राज-
लोको येन तत्कम्पनीयं स्पृहणीयं—कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । ‘ललामोऽस्त्री
ललानापि प्रभावे पुरुषे चजे । श्रेष्ठभूषणशुद्धशुचिपुच्छचिह्नयल्लिप्ति’ इति यादवः ।

पाठा०—१ ‘अधिकारिपुरुषैः’ २ ‘हेमकुम्भाम्’.

टिप्प०—१ अधिकारिपुरुषैः कनकाभूषादिभिर्निर्दिष्टं प्राग्द्वारं यस्याः सा इति-
दिनकर० ।

२ दिनकरमिश्रास्तु—प्राग्द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारं, सा चासी वैदिश्व । तत्र निवेशितो
हेमः कुम्भो यस्याः सा—इति न्याचस्तु ।

लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सज्जन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावाद्यबोधे पुरुषस्या-
भिप्रायपरिज्ञाने कलुषाऽसमर्था दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभि-
मुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । 'अभि-
मुखी'शब्दो दीपन्तश्च्यवन्तो वा ॥ ६४ ॥

तं कर्णभूयणनिपीडितपीवरं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

तमिति ॥ कर्णभूयणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनायंसौ यस्य तम् ।
शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवन्नस्य विमर्देन चर्षणेन कृशो विरलोऽङ्ग-
रागो यस्य तम् । न त्वङ्गनास्रश्रादिवि भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेन-
मजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दि-
पुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः
स्तुतिपाठैः । उपसि । प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर ! मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेकतस्तथ विभर्ति गुरुर्विनिद्रे-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां वर ! निर्धारणे षष्ठी । रात्रिर्गता । शय्यां
मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति ॥ धात्रा ममणा जगतो
धूर्भारः 'धूः स्यादानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकार-
स्तृतीयनिर्धार्यः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापित्य खलु । तत्किमत आह—तां
पुरमेकत एककोट्यै तथ गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभर्ति । तस्या पुरो
भवान् । पुरं वहतीति धुर्यो मारवाही । तस्य पदं वहन्स्थानम् । अपरं यदुर्यपदं
तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न तुमयवाद्यमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः'. २ 'यासु'. ३ 'वितन्द्रः'.

टिप्प०-१ यथा काचिद्विवाङ्मयं मम कान्तोऽन्यस्यानुरक्तमिति योऽसौ भावस्तस्यावरोधो
विह्वलनं तेन कलुषाश्च सती कर्णचिद्विवाभिमुखी जायते तवेत्यर्थः—इति दिनकरमिश्राः ।

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

निद्रेति ॥ चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमात्रि-
त्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । रुयन्तारासञ्ज्ञोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सु-
कत्वमपि त्वप्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकम्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४)
इति सप्तम्यर्थे तृतीया । 'अपि' शब्दस्य द्विषयानुरागस्थानपेक्ष्यत्वदीतनार्थः । निशि
खण्डिता भर्तुरन्यासप्रहानकल्पिताऽखलेव नायिकेव । 'हायेऽन्यासत्रयिदृते
खण्डितेर्ष्याकपायिता' (२।२५) इति दशरूपके । अनवेक्षमाणाऽपिचारयन्ती सती ।
उपेक्षमाणेत्यर्थः । 'हानवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवताऽनवेक्ष्यमाणाऽ-
निरीक्ष्यमाणा । कर्मणि घानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्रा । येव । प्रयोज्येन चन्द्रेण ।
पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमस्त्वमौत्सुक्यं मनसापज्वरादिभूत' इत्यलं-
कारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नायकत्वार्थोपपत्तिरपदस्य-
क्षिप्तं पक्षमुपेक्षिष्ट । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनो-
दयति विनोदं करोति । 'विनोद' शब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग.सू. २०४)
इति निच्प्रत्ययः । साहचर्यदर्शनादयो हि विरहिणा विनोदस्थानानीति भावः । स
चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पथिमाशां गतेः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव

पाठा०-१ 'निद्रावशं त्वयि गते निवरो कथंचिदात्मानमाननरुचा भवतो
विद्युज्ज' । लक्ष्मीर्विभातसमयेऽपि हि दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी निशि खण्डितेव' ।
२ 'अप्यनवेक्षमाणा' ; 'अप्यनवेक्ष्यमाणा' ; 'हानपेक्ष्यमाणा' ।

निशि रात्रौ नार्यन्तरसप्ताद् अर्थाऽनवेक्ष्यमाणा सती 'कापि सत्यतिनिषिद्धासंनिधाने
औत्सुक्यं विनोदयति' इति बहुभ्यः ॥ अतः श्रम्यन् परितन्त्र्य स्वकीयामाननरुक्षीं स्वीतुर ।
गतः-सप्तः प्रणयमुन्मत्तं त्रिदशे चातिशयोपनाः । मानिन्दः सखिदत्तादिव वरसुगादपसादिताः-
इति शिशुः ॥ यथा प्रमदान्तरानुरक्तं कान्तमविच्छन्ती खण्डिता नायिका प्रस्थान्तरेण
संकीर्णते, सोऽपि भीला पलायमानो दिगन्तानालम्बते इति छायावर्धः । 'प्रयोगादुचिते यस्या
वासके नागतः शिवः । तदनागमनार्थं तु खण्डितेन भिर्संज्ञितः' इति त्रिलोचनादित्य-
इति दिनकरः ।

त्वदाननरुचिं तन्मुखसादृश्यं विजहाति । खजतीत्यर्थः । अतो निद्रा विहाय
न तां लक्ष्मीमनन्यशरणं परीगृह्णाणेति भावः ॥ ६७ ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेत रतारमन्त-

श्चक्षुस्तय प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्यालक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोहेन । 'वल्गु स्थाने मनोहे च
वल्गु भाषितमन्यवत्' इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलनेन
सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां
लोद्व । के द्वे ? अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका
यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः । तव चक्षुः । अन्तः
प्रचलितभ्रमरं चलद्भ्रमं पद्मं च । युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति
भावः ॥ ६८ ॥

चृन्ताच्छुभं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

चृन्तादिति ॥ विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव
मुखमारुतस्य निःश्वसपवनस्य सौरभ्यम् । तावत्सौमन्यमित्यर्थः । परगुणे-
नान्यरीपगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुरामुमिच्छुरिव । 'आप्ताप्युधामीत्'
(पा. ७।४।५५) इतीधारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं
चृन्तात् प्रसवबन्धनात् । 'चृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणां-
शुभिन्नैस्सरणिफिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुत्रे
कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलङ् । संसृज्यते संगच्छते ।
सजेर्देवादिक्कतैरि लट् ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'चृन्ताच्छुभम्'. २ 'सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यज्ञो गुणा-
न्प्रति निशापरिणामवायुः'.

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलासितं सदृशनाचिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

तामेति ॥ ताम्रोदरेष्वल्पाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता वा
हारगुलिका मुकामण्यस्तादृशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्ष-
तया । 'परभातो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदृशनाचि-
रन्तकान्तिसहितं लीलासितमिवाभाति शोभते ॥ ७० ॥

याधत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर! याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति? ॥ ७१ ॥

यावदिति ॥ प्रतापनिधिर्लज्जोनिधिर्मानुर्यावधाक्रमते नोदृच्छति । 'आव
उद्गमने' (पा. १।३।४०) इत्यारमनेपदम् । तावत् । मानावमुदित एवेत्यर्थः ।
अहाय इदिति । 'द्रामकटिलज्जहाय' इत्यमरः । अरुणेनानूत्तमम् । 'सर्वसत्तोऽरु-
णोऽनूत्तमः' इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथा हि-हे वीर! त्वव्यायोधनेषु
बुद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव
गुरुः पिता रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किं वा? नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न सल्लु-
योग्यपुत्रन्यस्तभाराणो स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥ ७१ ॥

पाठा०-१ 'हुमपल्लवेषु'. २ 'निर्धौतहारगुलिका'.

टिप्प०-१ अहो वीर! त्वयि आयोधनाग्रसरतां युद्धमायोधनं याते सति तव गुरुः पिता
रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किम्? न मारयतीत्यर्थः । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' । 'पुरोऽग्ररोऽग्रेषु
सर्वे' इति सूत्रे न्यासकृतम् । 'अग्रेसर' इत्येतद्वचं सप्तम्या बहुवचसि तिप्पत्येव । अग्रे सरतीति
सप्तम्यन्त उपपदे 'अग्रेसर' इति तद्वचं यथा स्वादित्येवमर्थ 'अग्रे'शब्दस्यैकारान्तत्वं विवेक-
मिति । 'अग्रसर' इति प्रयोगश्चित्तः । 'पुरोगाग्रशरशृङ्गाग्रतारापुरसरता' इत्यमरः । यथा-
नैव १७ सर्गे 'अग्रसरैर्वाभिहितव्रजानि' इति हेमाद्रिनिर्णय 'पचादच्' इति विशेषणसमाप्ते
साधुत्वमिति वा । 'यदोऽन्वि च' इति सूत्रे सर्वे पातवः पचापन्तपातिनः इति न्यासकृतम्
इति समापने ।

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरप्युल्लङ्घ्यकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-

द्विन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

शय्यामिति ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वभ्यां विनीताऽपगतौ निद्रा येषां त
उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय 'उभ'शब्दस्थाने 'उभय'शब्दप्रयोग
एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैवटः—'—'उभाभ्युदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहण-
स्येदं प्रयोजनं इतिविषय 'उभ'शब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । 'उभय'शब्दस्यैव यथा
स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति । मुखरप्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि
शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्त्यस्ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा
हस्तिनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (पा. ३।२।१३) इत्युत्प्रत्ययः । 'हस्तिमू-
कयोः' (वा. १११४) इति वक्तव्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पयो' इत्यमरः । 'तत्पु-
रुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति
येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशाः इव दन्तकोशाः । दन्तकुण्डलस्तदणा-
रुणरागयोगाद्वालार्कारुणसंपर्काद्वेतोभिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति ।
धातुरका इव भान्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजाक्ष ! वनायुदेक्ष्याः ।

घफ्नोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाहाः ॥ ७३ ॥

दीर्घेष्विति ॥ हे वनजाक्षं नीरजाक्ष । 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति
शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता वद्धा वनायुदेक्ष्या वनायुदेशे

पाठा०—१ 'सेनां राजा मुखर' । २ 'कान्तियोगात्' । ३ 'वनजाक्ष वनायु-
जास्ते' ; 'वनजेक्षणवाह्निदेक्ष्याः' ।

टिप्प०—१ भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव वेदं प्राप्ता गैरिकखली इव इत्यन्वयः । उभयपक्षाभ्यां
वामदक्षिणपार्श्वयोः परित्वर्जनेन विनीताऽपगतौ निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । हस्तिनां
स्वभावोऽयम् । हस्तिनः पथिपरात्री जागरूक्य भवन्ति । मुखराः शब्दायमानाः शृङ्खलाः
कर्षयन्त्येवंशीला मुखरशृङ्खलकर्षिणः—इति सुमतिः ।

२ वनं पानीयं तस्माज्जातं वनं कमलम् ; तद्वदक्षिणी यस्य स उत्तमुद्वी—इति शिशुः ।

भवाः । 'पारसीका वनायुजाः' इति हलध्रुवः । अमी वाहा अथा निद्रां
विहाय पुरोगतानि लेह्यान्वाखायानि सैन्धवशिलाशकलानि । 'सैन्ध-
वोऽध्री सितशिवं माभिमन्यं च सिन्धुजे' इत्यमरः । वक्रोष्मणा मलिनयन्ति
मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—'पूर्वाह्नकाले चाध्वानां प्रायशो लवणं
हितम् । शूलानाहविबन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ॥' इत्यादि ॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेपोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुषदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

अयतीति ॥ म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्ति-
विरलरचनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेपस मण्डलसोद्भेदेन
सुरणेन शून्या भवन्ति, निस्तेजस्ता भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाक्प-
ञ्जरस्थः पञ्जरस्थस्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तानुषारितो नोऽ-
स्माकं गिरं वाणीमनुबदति, अनुकूल्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि
वर्तन्ते, अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्ज्ञांचकार ।

मदपटुनिनदद्भिर्वोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः । 'पुत्र'महर्षेण समान-
वयस्कस्त्वयोतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं शय्याम् । 'तल्पं
शय्यादृशे' इत्यमरः । उज्ज्ञांचकार विसर्ज्य । 'इजादेव शरमतोऽवृच्छः'
(पा. ३।१।३६) इत्याम्बलवः । कथमिव ? मदेन पटु मधुरं निनदद्भी
राजहंसैर्वोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगज ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं

पाठा०-१ 'इति स विगवनिद्रस्तल्पमल्पेतरातः सुरगज इव गङ्गासैकतं
सुप्रतीकः । परिजनवनिदानां पादयोर्न्यापृतानां बलयमभिविदिष्टं प्रच्छदान्तं
सुमोच ॥' २ 'विहितनिद्रः', 'विहृतनिद्रः'.

टिप्प०-१ केष्वनिवारणार्थमास्तायानि-इति चक्षुषः । पुष्टवर्ध केदव्यानि-इति शिशु० ।

गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव । 'तोयोत्यितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्य-
मरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यण्यल्ययः । 'सुप्रतीक'महणं
प्रायशः कैलासवासिनस्तास्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥ ७५ ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं

दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेषः

क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजस्वयंवराभिगमनो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

अथेति ॥ अथोत्थानानन्तरम् । अञ्चितानि चाख्याक्षिपक्ष्माणि यस्य
सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगन्तं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठान-
मवसाय्य समाप्य । स्वतेर्ण्यन्ताह्वयम् । कुशलेः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः
स्वयंवरोन्नितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राज-
समूहमगाद्वगमत् । 'इणो गा छञि' (पा. २।४।४५) इति गादेशः । पुष्पिताम्रादुत्त-
मेतत् । तत्क्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजी जरगाश्च पुष्पिताम्रा'
इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

आहूवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं भजामहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेपान्सिंहासस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपद्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

स इति ॥ सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु मञ्चेषु पर्य-
ङ्केषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेपान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चर-
पाठा०-१ 'ननुरूपवेषः'.

टिप्प०-१ सिंहासनस्योरि सिंहासने मञ्चकं कथ्यते-इति सुमतिः ।

ताम् । 'वरति' (पा. ४।४।८) इति ठक्प्रत्ययः । मरुताममराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमहलीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यप्रत्ययः । तान्भूषणानपश्यत् । सर्वेऽस्मिन्भूषजातिरञ्छन्दः ॥ १ ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥२॥

रतेरिति ॥ 'रतिः सरप्रियायां च रागे च सुरते स्पृता' इति विश्वः । रतेः कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भानिःस्पृहं बभूव, 'इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यति' इति निश्चिन्त्युरित्यर्थः । सर्वाविशयसौन्दर्यं मत्वेति भावः ॥ २ ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः कृतेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥ ३ ॥

वैदर्भेति ॥ असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं कृतेन अविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पानोऽर्भको विम्भः पृथुकः शावकः विशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुच्यते नगोत्सङ्गं शैलममिव । आरोह ॥ ३ ॥

पराध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्त्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाभ्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

पराध्येति ॥ परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं रत्नवद्भजसचितमासनं सिंहासनमासेदिवान्पिष्टितवान् सोऽजः । मयूरपृष्ठाभ्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । 'सेनानीरभिभूग्नुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठमलर्घ्यमुपमेयकान्तिरासीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य, तद्वारा च तदारूढगोरपीति भावः ॥ ४ ॥

पाठा०-१ 'भयो'.

टिप्प०-१ प्रशस्तवर्णाच्छादनपटयुक्तम्-इति वल्लभः ।

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तास्त्विति ॥ तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कन्या पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरंगेषु तरंगिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावैर्न दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचमयोतिष्ठ । 'द्युन्मो लुठि' (पा. १।३।५१) इति परस्मै-पदम् । द्युतादित्वाद्वप्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकृतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसुनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तेषामिति ॥ महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदार-
नेपथ्यभृतामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात
इव सुरद्वयविशेष इव । 'पद्मैते देवतरणो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्प-
वृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । स रघुसुनुरेव धाम्ना तेजता । 'भूम्ना'
इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज । अत्र 'कल्पद्रुम'शब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः ।

पाठा०-१ 'सहस्रधामा'. २ 'संस्थितानाम्'.

टिप्प०-१ अत्र मेघोपमा राज्ञां गतिन्यायेन-इति हेमाद्रिः ।

२ विद्युत्स्वरूपमिव, विशुद्धो प्रभाविशेषो वर्णभेदः । 'वाताय कपिला विद्यादातपायातिलो-
दिता । पीता शस्याय विषेया दुर्निश्चाय सिता भवेत्'-इति हेमाद्रिः ।

३ अखण्डनेऽपि विभक्तशब्दे यथाऽनैव, 'विभक्तात्मा विमुक्तात्तमेकः कुक्षिप्नेकधा'-
इति हेमाद्रिः ।

४ प्रभाया विशेषः प्रभाविशेषः, प्रभाविशेषस्योदयः प्रभाविशेषोदयः, प्रभाविशेषोदयेन
दुर्निरीक्ष्यः दीप्त्यतिशयदुर्दर्शः । कया इव ? विद्युता इव । यथा विद्युता सौदामिन्या आत्मा
तेजःपुञ्जः पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु श्रेणिषु सहस्रधा विभक्तः स व्यरुचश्च शोभते-इति
चल्लभः ॥ दिनकरमिधालु-सहस्रधामा इति पाठमाह्वय यथा मेघपङ्क्तिषु विद्योतनं
विद्युत्प्रकाशस्तथा सहस्रधामा सर्वो विराजते-इति व्याचक्ष्वुः ।

५ कल्पवृक्षमनोरथं कल्पः, स चासीद्दमश्च तेषां मध्ये । पारमस्यास्तीति पारी, पारि-
प्वन्मो जातः पारिजात इव । पञ्चानां मध्य एकस्य कल्पद्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि
प्रदीपते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पात्तस्य 'कल्प'शब्दात्तस्य रूपेण पञ्चानामपि तावा-
रण्याद 'कल्पद्रुमाणाम्' इति बहुवचनम् । तथा माघशब्दे (५१६) 'कल्पद्रुमैः सह
विविधफलैर्विरेजुः'-इति हेमाद्रिः ।

उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्यां गुरुदममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ।
कल्पा इति दुर्माः कल्पदुर्मा इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रम्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्निवहाय सर्वाङ्गपतीन्निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

नेत्रेति ॥ पौरजनस्य नेत्रम्रजाः सर्वाङ्गपतीन्निवहाय तस्मिन्ने
निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण वदद्य इत्यर्थः । कथमिव ? मदोत्कटे मदेनोद्विजगन्धे
निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिचीकृताः पुष्पाणां
वृक्षा वैस्ते । लक्षपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा मुग्धा इव । द्विपस्य 'वन्य' विशेषणं
द्विरेफाणां पुष्पवृक्षरागसंभाकार्थं कृतम् ॥ ७ ॥

त्रिभिर्विशेषणमाह—

अथ स्तुते चन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे संमुत्सर्पति चैजयन्ती ॥ ८ ॥

अथेति ॥ अथान्वयज्ञैः राजवंशभिर्देव्यन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । 'चन्दिनः
स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे
स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते सम-
न्तालसंचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च चैजयन्तीः
पताकाः समुत्सर्पति सति अतिरुम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

पुरोपकण्ठोपयनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रभमातंशङ्गे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

पुरोपकण्ठेति ॥ किंच, पुरोपकण्ठे समीप उपयनान्वाश्रयो येषां
तेषां कलापिनां शङ्खेणामुद्धतनृत्यहेतौ भेषध्वनिसाहस्यतात्पण्डवकारणे ।
प्रभमाताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने
वाद्यधोपे । परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्याघ्रवति सति ॥ ९ ॥

पाठा०—१ 'क्षिप्तास्थापितवेतुमाले'. 'क्षिप्ताभावितवेतुमाले'. २ 'आश्रिता-
नाम्'. ३ 'क्षिप्रिण्डनाम्'.

टिप्प०—१ 'यस्य गन्धं समाग्राह्यं न क्षिप्रं प्रतिदिष्टाः । तं गन्धहस्तिनं प्रादुर्गन्धेवि-
जयावद्म्' इति-गजशास्त्रकारा-दयो दिनकरः ।

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिवरां कृतविवाहवेया ॥ १० ॥

मनुष्येति ॥ पतिं शृणोतीति पतिवरा स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा । पतिवरा च वर्याथ' इत्यमरः । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (पा. ३।२।४६) इत्यादिना सच्यप्रत्ययः । कृतविवाहवेया कन्येन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं विविधमध्यास्यास्त मञ्चान्तरे मध्यमध्ये यो राजमार्गं च विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

तस्मिन्निति ॥ नेत्रशतानमेकलक्ष्य एकदशे कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधानुर्यिधानातिशये सष्टिविधे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि मिहमूल तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥ ११ ॥

तां प्रत्यभिषेकमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा यभूवुः ॥ १२ ॥

वामिति ॥ तामिन्दुमतीं प्रति । अभिषेकमनोरथानां प्रलुब्धामिलापानां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वमी । विन्नन्मयाज्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्गीतृत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविद्याराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपद इव यभूवुस्त्यक्ताः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रसमुधाकरे—'विभावैरनुभावैश्च स्तोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्वरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥'

पाठा०-१ 'चतुरं च यानम्'.

टिप्प०-१ इन्दुमतीदर्शनमात्रेण तेषां मन आचर्य वाक्यार्थः इति हेमाद्रिः ।

२ 'अन्योन्यानुक्तयोः स्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गारः' इति रुद्रटः । यथा—'स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्ते वाचनमुखाभिमानः शृङ्गारः' इति भोजः । यदाह—'चेष्टा भवन्ति यथा-वर्णा रत्युमातिरिक्तयोः । संभोगो विप्रलब्ध शृङ्गारो द्विविधो मतः ।' 'ऋतुमात्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वसेवाभिः । जपनममचलिहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति । नयनवदनप्रसारैः स्मृतेमधुरवचोभूतिप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनवः संप्रयोजक्यः' इति भरतः ।

रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—‘यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता’ इति । ‘चेष्टा’शब्देन तदनुभावविशेषो उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—‘भावं मनो-गतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवागबुद्धारम्भसंभवाः ॥’ इति । तत्र गान्धारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दो-क्ताननुभावान् ‘कश्चित्’ (६।१३) इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शङ्काराभासधायम्; एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—‘एकत्रैवानुरागधैर्यव्यवशब्दगतोऽपि वा । योषितां यदुसक्तिध्वंसाभासोऽत्र मतः ॥’ इति ॥ १२ ॥

‘शङ्कारचेष्टा बभूवुः’ (६।१२) इत्युक्तम्, ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेपयन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिदज्ञा कराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तःपरिवेपं मण्डलं वभातीत्यन्तःपरिवेपयन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । ‘करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाऽहं भ्रमयितव्यः’ इति-रूपाभिप्रायः । ‘हस्तपूर्ण-कोऽयमपलक्षणः’—इतीन्दुमलभिप्रायः ॥ १३ ॥

विस्मस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलक्षम् ।

प्रालम्ब्यमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचादवक्त्रम् ॥ १४ ॥

विस्मस्तमिति ॥ विस्मस्तशीलो विलासी । ‘बौ कपलसकृत्पक्ष्मः’ (पा. ३।२।१४३) इति पिशुप्रलयः । अपरो राजा । अंसाद्विस्मस्तं रत्नानुविद्धं रत्नवर्जितं यदङ्गदं केयूरं तस्कोटिलक्षं प्रालम्ब्यमृजुलम्बिनीं सजम् । ‘प्रालम्ब-मृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्’ इत्यमरः । ‘प्रावारम्’ इति पाठे तृतीयं वक्ष्यम् । उत्कृष्योदृष्ट्वा साचीकृतं तिर्यक्तं चारु वक्त्रं यस्य ॥ तथोक्तः सन्, यथाव-काशं स्वस्थानं निनाय । ‘प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्वे’—इति रूपा-भिप्रायः । ‘गोपनीयं किञ्चिदज्ञेऽस्ति न्तोऽयं प्राशुषे’—इतीन्दुमलभिप्रायः ॥ १४ ॥

आकुञ्चिताप्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रमेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

पाठा०-१ ‘अन्तःपरिवेपशोभि’; ‘अन्तःपरिवारवन्धि’. २ ‘प्रावारमालम्ब्य’; ‘प्रालम्बमुत्कृष्य’. ३ ‘यथाप्रदेशम्’. ४ ‘शोभी’. ५ ‘रत्नानुसंपृक्तनखप्रमेण’.

आकुञ्चितेति ॥ ततः पूर्वोक्तान्योऽपरो राजा किञ्चित्समावर्जित-
नेत्रशोभ इपदवर्णपातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिताभामुमा अग्राहुलयो यस्य
तेन तिर्यग्विसंसारिण्यो नखप्रभा यस्य तेन च पादेन ह्रैमं हिरण्यं पीठं
पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाहुलीनामाहुत्यनेन 'त्वं मत्समीपमागच्छ'-
इति नृपाभिप्रायः । 'भूमिविलेखोऽयमपलक्षणकः'—इतीन्दुमलाशयः । भूमिविलेखने
तु लक्ष्मीपिनाशहेतुः ॥ १५ ॥

निवेद्य वामं भुजमासनाथं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विद्युत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

निवेद्येति ॥ कश्चिद्राजा वामं भुजमासनाथं सिंहासनेकदेशे निवेद्य
संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतोंऽसौ
वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विद्युत्ते परारुते त्रिके त्रिकप्रदेशे निन्न-
हारो लण्ठितहारः सन् । 'शृण्वंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । सुहृत्समाभाषण-
तत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव विद्युत्त-
त्रिकत्वं पठते । 'त्वया वामाग्रे निवेद्यितया सर्व्वं वार्तां करिष्ये'—इति नृपाभि-
प्रायः । परं 'इष्ट्वा पराभुखोऽयं न कार्यकर्ता'—इतीन्दुमलाशयः ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्योचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

विलासिनीति ॥ अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्त-
पत्रं दन्तपत्रभूतमापाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्य उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणनखाग्रैर्विपाटयामास । 'अहं
तव नितम्ब एवं न रामणावीन्दास्यामि'—इति नृपाशयः । 'तृणच्छेदकवत् पत्रपाटकोऽ-
यमपलक्षणकः'—इतीन्दुमलाशयः ॥ १७ ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाहुलीयप्रभयानुविद्यानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कुशेशयेति ॥ कश्चिद्राजा कुशेशयं उत्तपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन ।
'उत्तपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखास्यो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन करेण । अह-
रिषु भवान्यहुलीयान्यूर्मिकाः । 'अहुलीयक्यूर्मिका' इत्यमरः । 'त्रिगुणलाहुलेशः'
(पा. ४।१।६२) इति उपलब्धः । रत्नानामहुलीयानि तेषां प्रभयाऽनुविद्यान्

व्याप्तानक्षान् पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशनाथ ते' इत्यमरः । सलीलमुदीर-
यामासोचिक्षेप । 'अहं त्वया सहैवं रंखे'—इति नृपाभिप्रायः । 'अक्षचातुर्ये
वापुस्पोऽयम्'—इतीन्दुमल्लभिप्रायः । 'अधैर्मा बीज्वः' इति श्रुतिनिषेधात् ॥ १८ ॥

फश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाच्चतिलङ्घिनीव ।

वैज्रांगुगर्भाद्बुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

फश्चिदिति ॥ फश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशा-
च्चतिलङ्घिनीव स्वस्थानाचक्षित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशयो गर्भे
येषां तान्मृद्बुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास । 'किरीटवन्मम
शिरसि स्थितामपि त्वा भारं न मन्ये'—इति नृपाभिप्रायः । 'शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमप-
लक्ष्मणः'—इतीन्दुमल्लभिप्रायः ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राप्तसंनिकर्षं मगधेभ्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतवृत्तवंशेऽर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्ववृत्तमास । प्रगल्भा यामिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रति-
हारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी प्रारणालिका । वमंभ्यःप्रत्ययः । 'दिङ्वाणञ्—'
(पा. ४।१।१५) इत्यादिना षीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेभ्वरस्य
संनिकर्षं ममीषं नीत्वा पुंवत् पुंसां तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः'
(पा. ५।१।१५) इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारक्ष्णलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असाविति ॥ असौ राजा । 'असौ' इति पुरोवर्तिनो निर्देष्टः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणाधिना शरण्यः शरणे रक्षणे साधु । इति यत्प्रत्ययः ।
शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति—नाथनिरर्किर्नर्मूलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः ।
'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ चले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । मगधा जनपदाः, तेषु
प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठाकृत्स्नास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारक्ष्णे
लब्धवर्णो विचक्षणः । यद्वा,—प्रजारक्ष्णेन लब्धोत्तमः । पराञ्चक्रं स्थापयतीति

पाठा०—१ 'यथास्थानम्'. २ 'स्वसंनिवेश'. ३ 'वज्रांगुभिर्वाद्बुलिरन्ध्रम्';
'वज्रांगुभिर्वाद्बुलिरन्ध्रम्'. ४ 'प्रतिहाररक्षा'.

परंतपः परंतपाख्यः । 'द्विपत्तरयोस्तापेः' (पा. ३।१।३९) । इति खप्रत्ययः ।
'रात्रि हस्त' (पा. ६।४।९४) इति हस्तः । 'अर्द्धिपदजन्तस्य मुम्' (पा. ६।३।९७)
इति मुमागमः । नामेति प्रसिद्धो । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

काममिति ॥ अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राज-
न्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैराहक्यविदस्तीत्यर्थः । 'सुराणि देशे राजन्वान्स्यात्-
'तोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' (पा. ८।२।१४) इति निपातना-
त्साधुः । तथा हि-नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहीर्भामादिभिश्च
संकुलाऽपि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन
ज्योतिषेत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियाप्रयन्धादयमध्वराणामज्ञसमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याध्विरं पाण्डुकपोललभ्यान्मन्दारशून्यान्लकांश्चकार ॥ २३ ॥

क्रियेति ॥ अयं परंतपोऽध्वराणां कृतनां क्रियाप्रयन्धादनुष्ठानसात-
त्वात्, अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अज्ञसं नित्यमाहृतसहस्रनेत्रः सन्, चिरं
शच्या अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लभ्यान्लकान् । पचायच् । मन्दारैः कल्प-
वृक्षकुसुमैः शून्यांश्चकार । प्रोषितभर्तृघ्न हि केदसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते
महिना कृता' इति 'भीष्म' धरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे दानं
स्वजेप्रोषितभर्तृघ्न ॥ (याज्ञ० १।३।८४) इति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं यरेण्येनं कुरु प्रवेशे ।

प्रासादयातायनसंभ्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

अनेनेति ॥ यरेण्येन वरणीयेन । गृणोतेरंणादिक एव्यप्रत्ययः । अनेन
राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे

पाठा०-१ 'सर्वि', २ 'सहस्रसंख्यः', ३ 'मंभ्रयाणां', 'संस्थितानाम्'.

टिप्प०-१ परंतपदेन दूरत्वं लोकरक्षणव्यवस्था चेन्दुमत्सा वैराग्यगूढनम् । अजन्मवि-
रिधेः सुविनिन्द्यवत्त्वात् सर्वत्र देशाव्यवहारः-इति दिनकरः ।

२ एतेन तस्य वदकर्मत्ववन्मेवेन्दुमत्सा वैराग्यवद्गुणं सूचितम्-इति दिनकरः ।

३ चेदिच्छि सत्सत्तानिश्चिका-वनि हेमाद्रिः ॥ अनेनाननोऽनंनोत्तरः सुनंदया सुप्रियः
-इति ताम्रः ।

प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंस्थितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुरा-
ङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया
भविष्यसीति भावः ॥ २४ ॥

एवं तयोके तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रांसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैवं तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभापमाणा ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ एवं तथा सुनन्दयोके सति तं परतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रा-
सिनी दूर्वाङ्गा दूर्वाङ्गानि मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा । 'मधूके तु गुड-
पुष्पमधुङ्गो' इत्यमरः । वरुणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमती । एनं नृप-
मभापमाणम् । ऋजुया भावश्चन्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश
परिजहार ॥ २५ ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेय तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

तामिति ॥ सैव नान्वा । वित्तश्रवाविति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता
दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजावं निनाय । नयतिद्विक-
मैकः । कथमिव ? समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि
या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥ २६ ॥

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनध्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

जगादेति ॥ एनामिन्दुमतीं जगाद् । किमिति ? अयमङ्गनाथोऽज्ञदेशधी-
श्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनध्रीर्यस्य ॥ तथोक्तः । पुन किल-
नमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च, सूत्रकारै-
र्गजशालकृद्भिः पालकाभ्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षितगजः । 'किल'
इत्येतत्स्थे । अत एव भूमिगतोऽप्यैन्द्रं भुङ्क्ते । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवती-
त्यर्थः । गजाप्सरसेवर्षिसेव्यत्वं 'ऐ-द्रपद'शब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणा-

पाठा०-१ 'इव'. २ 'तरंगमाला'. ३ 'विनीतभागः किल सूत्रकारैः';
'विनीतभागः किल सूत्रकारैः'.

टिप्प०-१ अत्र "संश्रवाणां" इति पाठमात्रेण संश्रवाणां संस्थितानामित्युक्तम्; संपूर्वाव-
तिवृत्तेर्वाचकादनर्थः इत्याह सुमतिः ।

२ विवाहसमये कन्या मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गमधूकमालां कण्ठे धिभ्रति-इति सुमतिः ॥
मङ्गलार्थत्वेन दूर्वाङ्गमधूकमाला युक्ता इति-दिनकरः ।

३ वायज्जोऽयं नृपचारित्वेन वन्द्यः-इति हेमाद्रिः ।

ह्रस्वमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयंमशकेरिन्द्रम्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन
शास्त्रेण गजान्वशीकृते भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

अनेनेति ॥ शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रु-
विन्दून् । 'अक्षमधुनि शोणिते' इति विद्यः । पर्यासयता प्रस्तरयता ।
भर्तृवधादिति भावः । अनेनाज्ञापयेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा
एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सन्नहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा
गम्यते ॥ २८ ॥

निसर्गमिश्रास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

निसर्गेति ॥ निसर्गतः स्वभावतो मिश्रास्पदं मित्राभयम् । सहावस्थान-
विरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नज्ञानाय एकत्र संस्था स्थिति-
र्यस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संवतमित्यर्थः । हे कल्याणि । 'पाहादिभ्यश्च'
(पा. ४।१।९६) इति ङीप् । कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गाश्च त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणबोधुवबोधांपलं पुज्यत
एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः'
इति ॥ २९ ॥

अथाङ्गराजाद्यतार्यं चक्षुर्योहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च चेद'सम्यग्द्रष्टुं न सा मिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथ कुमार्यङ्गराजाद्यक्षुरवतार्यं । अपनीयेत्यर्थः । जन्यां
मातृसखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् ।
'यातेति जन्यामवदत्' इति पाठे—जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूवन्धवः ।
तान्वात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूजातिप्रियतुल्याहिवेऽपि च' इति विश्वः ।
अथवा,—जन्या वधूमूलाः । 'मूलाद्यापि नवोदायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या'
पाठा०—१ 'पर्याभ्रइता'. २ 'आक्षिप्य'. ३ 'यातेति यान्यामवदत्'.

टिप्पणी—१ अनेन प्रावर्तयतीया पत्नी न शुभावहा इत्युक्तम्, एतौयमिवाहेडंविवाहस्य
शौनकोक्तत्वात् । सपत्नीसहस्रो वा इति हेमाद्रिः ॥ 'प्रायेण द्वीशरा मूर्खाः पण्डिता अपि
निर्धना' इत्युक्तम्, 'उत्पत्ति-सरस्वतीरूपसपत्नीसंभवादस्य त्यागः सुविज्ञ-रत्नाद सिद्धः ।
एव १०

(पा. ४।४।८२) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह श्रुतिकारः—‘जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्यः’ इति । यचामरः—‘जन्याः स्निग्धा वरस्य ये’ इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमद्भिराजनिषेधो दृश्यदोषाद्यापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना ॥ असावद्भिराजः काम्यः कमनीयो नेति न, किंतु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न, वेदेत्यर्थः । लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिरमपि किञ्चित्कस्यैविज रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ३० ॥

ततः परं दुःप्रसहं द्विपद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषेदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमल्यै ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारवेशे नियुक्ता वीरारिणी । ‘स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । द्विपद्भिः शत्रुभिर्दुःप्रसहं दुःसहम् । शरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्मिलयः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमल्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रध्रममुण्णतेजास्त्यष्ट्रेय यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

अवन्तीति ॥ उदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलनप्योऽयं राजाऽवन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तृसेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रध्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्पन्नमन्त्रम् । ‘भ्रमोऽभ्युत्थिते भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके’ इति विश्वः । आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उण्णतेजाः सूर्य इव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः—‘विश्वकर्मा त्वष्टृज्ञातः शाकद्वीपे भिष्यता । भ्रमनारोप्य तत्तेजः शतनाभोपचक्रे ॥’ इति ॥ ३२ ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्रेऽप्रेसरैर्याजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

अस्येति ॥ समग्रशक्रेः शक्तिरयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्र-

पाठा—१ ‘परेषाम्’. २ ‘प्रयुक्त’. ३ ‘विशेषकान्तम्’.

टिप्पणी—१ ‘तस्य संज्ञाभिषाया दुहित्रादित्यपत्न्याख्येनोऽसहमानायाः कृते रविपक्षेऽल्लिखितलग्नम्’—इति हेमाद्रिः ॥ पूर्वं सूर्यस्य तेनोऽसहमानाया रविपत्न्याः कृते त्वष्टा सूर्यः शुक्लमार्जनयत्रे रोषित इति । भ्रमनकर्मणीति केचित्—इति तिशुः ।

३ भवेन परदेशवाधाभिनिवेश उक्तः—इति हेमाद्रिः । अतिदेवत्वित्तावर्गनं पेराम्य-हेतु—इति दिनकरः ।

यात्रास्यमेसरेषांजिभिरथैरुथितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भवानां
राज्ञा ये शिखामणययूढामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहस्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं
कुर्वन्ति । नारीरैवास्य शत्रवः परजीयन्त इति भावः ॥ ३३ ॥

असौ महाकालनिकेतनस्य वंसघट्टे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिच्छपक्षेऽपि सह प्रियाभिज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ३४

असाविति ॥ असावयन्तिनायः महाकालं नाम स्थानविधेयः, तदेव निके-
तनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरत्वाऽदूरे समीपे यस्तन् । अत एव हेतो-
स्तमिच्छपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियामिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्नाश्री-
निर्विशत्यनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारसमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥ ३४ ॥

अनेन यूना सह पाथिबेन रम्भोर ! कचिन्मनसो वचिस्ते ? ।

सिप्रोतरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ ३५ ॥

अनेनेति ॥ रम्भे कदलीस्तम्भाविबोरु यस्याः सा रम्भोरत्नस्याः संबोधनम् ।
हे रम्भोर ! 'कस्तुरपदाक्षपम्पे' (पा. ४।१।६९) इत्युद्गमलः । नदीत्वाद्गलः ।
यूनाऽनेन पाथिबेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरंगानामनिलेन
कम्पितासुद्यानानां परंपरासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते वयं मनसो वचिः कथित् ?
इहाऽस्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्यो स्तृहायां च गभस्तौ च रविः प्रियाम्'
इत्यमरः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्निधितयःपुपुषे प्रतापसंशोपितशत्रुपदे ।

वयन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुसुमती भानुमतीय भावम् ॥ ३६ ॥

तस्मिन्निति ॥ उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाहमार्दवा सेन्दुमती । अभिघो-
तितान्युद्विगतानि यन्धय एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशो-

पाठा०-१ 'यन्धायमौलेर्निवसद्यदूरे'. २ 'दिवापि जालान्तरचन्द्रिकाणां
नारीसखः स्पर्शसुखानि भुङ्के'. ३ 'वामिस'. ४ 'क्षिप्रा'.

टिप्प०-१ चण्डीश्वरस्येदं नामावन्त्यां प्रख्यातमेव । तथा च मेघवृत्ते (१।३३-३४)
वर्णनम्- 'भर्तुः कण्ठच्छविरिति गन्धेः सादरं वीक्ष्यमाणः पुष्पं यावत्त्रिभुवनयुरोर्ध्वं चण्डी-
श्वरस्य' इति । मालतीनाथवेऽपि (१।५) 'सनिपतितयः सगवः कालप्रियनाथस्य याना-
प्रसंगेन' इत्यादी ।

२ अनेनास्य कदलीकता सूचिता-इति हेमाद्रिः ।

३ 'कचिद्' इत्यनेन सुनन्दाया अवसंभित्वम्-इति विश्वः ।

विताः शयव एव पङ्काः कर्मा येन तस्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती ।
 'कुमुदनद्वेतसेभ्यो द्रुतृ' (पा. ४।२।८७) इति द्युतृप्रत्ययः । भानुमल्यंशम-
 तीव । भावं वित्तं न च वन्द्य । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन
 शत्रूणां पद्मत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥ ३६ ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधानुर्लगाद् भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

तामिति ॥ सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनक-
 गौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकमित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ।
 'ययसि दन्तस्य दतृ' (पा. ५।४।१४१) इति दन्तादेशः । 'उगितश्च' (पा. ४।१।६)
 इति ङीप् । तां प्रहृतं प्रसिद्धा वा विधानुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रिय-
 मित्यर्थः । अनुमता आपो येषु तेऽनूपा नाम देवाः । 'ऋक्पूरुषः पयामानक्षे'
 (पा. ५।४।७४) इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदवोर्देशे' (पा. ६।३।९८) इत्युदादेशः ।
 तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्लगाद् ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं चाहवो यस्य स
 तथोक्तः । युद्धादन्यत्र दिभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः
 स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वकतुवाजी सर्वभौमथेति भावः । जरायु-
 षादिसर्वभूतरक्षणदन्त्यस्ताधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी ।
 ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । ॥ किल भगवतो दत्तात्रेयाहम्भयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्या-
 पत्नं पुमान् कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि
 दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते (वन. अ. ११५; अनु. अ. १५२) दृश्यते ॥ ३८ ॥

टिप्पण—१ अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राजस्त्रीण्य सञ्चितम्—इति हेमाद्रिः ।

२ 'अग्रान्तः' इत्यत्र चकारसानुक्तसमुच्चयावेलादथादेशः, 'ययसि दन्तस्य' इत्यत्र
 सख्या सपूर्वस्य' इत्यनुवृत्तेर्मिति चेत्, तत्र; युद्धादवचः स्वगिपायिनो योगरूढाः शब्दाः ।
 तेन 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति उवादेशे 'उगितश्च' इति ङीप् इति हेमाद्रिः ।

३ प्रायेणोर्न्यां सप्तद्वीपत्वम् । नवान्तरगणनायामष्टादशद्वीपता—इति घट्टभः । तथा च
 नैषधीयेऽपि (२।५) 'अगाहताष्टदशतां विगीप्सा नवद्वयद्वीपपृथग्जयभित्ताम्' इति ।

४ यद्योक्तं विष्णु (७।१५) पुराणे 'न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पाथिवाः । यथेदा-
 नैष्टपोभिर्वा प्रश्रयेण ध्रुवेन वा' इति ।

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्मवश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

अकार्येति ॥ विनेता शिक्षको यः कर्तव्यः । अकार्यस्याप्रकार्यस्य चिन्त-
या च 'अहं चौर्यादिकं करिष्यामी'ति युद्धा । समकालमेककालमेव यथा तथा
पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्मवन्तः । प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततै
जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । 'शरीर'शब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अवि-
नयमपि प्रत्यादिदेशः । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्का-
यापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥ ३९ ॥

ज्यावन्धनिप्पन्धभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण ।

कारागृहे निर्जितघासवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्यावन्धेति ॥ उर्याया मौर्ध्वा बन्धेन बन्धनेन निप्पन्धा निषेधा भुजा यस्य
तेन विनिःश्वसती ज्यावन्धोपरोधादोर्ध्वं निःश्वसती वक्त्रपरंपरां दशमुखी यस्य
तेन निर्जितघासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः ।
लङ्केश्वरेण दशमुखेन यस्य कर्तव्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्ध-
नालये' इत्यमरः । आ प्रसादाद्गुहपर्यन्तमुपितं स्थितम् । 'नपुंसके भावे कः'
(पा. ३।३।११४) । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥ ४० ॥

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन धियः संधयदोपरुद्धं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

तस्येति ॥ आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः ।
एव भूपतिस्तस्य कर्तव्यस्यान्वये वक्ष्ये जातः । येन प्रतीपेन संधयस्याश्रयस्य
पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं धियः संबन्धं स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चले-

टिप्प०-१ यदा कोऽपि कस्योपरि विरुद्धं चिन्तयति तदा चापं गृहीत्वा समये एव प्रक-
टीभवति । कर्तव्ये राज्यं कुर्वाणे केनापि विरोधेऽप्यन्यार्थं चिन्तयितुं न शक्यते, किमुत
वहिः-इति सुमतिः ।

२ पुरा धिल जलकेलिलोलविलासिनीं जनक्षानार्थं पार्वनुजपरिषद्वेन रेवाजलप्रवाहेण
स्वरुतशिवलिङ्गार्चापुष्पोद्धारस्यापहरणाय कुर्वन् रणरसगतं रावणं युद्धे पराभूय मादिभ्यती-
पुषां पतिः सहस्रनाडुः कर्तव्यार्थोऽनुनक्तं स्वीयधनुर्वान्धनेन दबन्ध इति वयानकं श्रीमदा-
मायणतो (उत्तर० २१ सर्गतो) ऽवगन्तव्यम् ।

३ यतोऽयं विषावृद्धसेवी अत्र एव लक्ष्मीर्नाशरूपोपाभावात् क्षिराभूव-इति शिशुः ।

४ निसर्गतश्चञ्चला सुवशाः-मनो मयुक्तो मेघो मानिनी मदनो मरुत् । मा मदो-
नकंदो मत्स्यो मकारा दद्य चञ्चलम् इति ।

स्वेवंरूपमयशो दुष्क्रीतिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टप्रयत्नागशीलायाः श्रियः प्रकृति-
चापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्याच्च कदाचिदपि श्रिया
त्यज्यत इति भावः ॥ ४१ ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥४२॥

आयोधन इति ॥ यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मनमिति
सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्व-
धस्य जामदग्न्यपरोक्षः । 'द्वयोः उठारः सधितिः परश्वध परश्वधः' इत्यमरः ।
शितां वीक्ष्णा धारां मुचम् । 'खड्गादीनां च निशितमुद्ये धारा प्रकीर्तिता' इति
विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सापे वस्त्रास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते ।
एतन्नपरजिगीषयागतानिपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा
दहन्ते च तयागताः शत्रव इति भारते (वन. अ. ११७) कथानुसंधेया ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गुलक्ष्मीर्भय दीर्घबाहोर्माहिष्मतीचप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥४३॥

अस्येति ॥ 'दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गुलक्ष्मीर्भय । एवं शृणीष्वेत्यर्थः ।
अनेनायं विष्णुतुल्य इति धन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्रकार
एव नितम्बः । तस्य काञ्ची रथनाभूतां अलायां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् ।
'ओषः प्रवाहो वेणी च' इति इलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः । 'जालं
समूह आनायो गवाक्षकारकावपि' इत्यमरः । प्रेक्षितुं काम इच्छाऽस्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

तस्या इति ॥ प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपी-
त्यर्थः । स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तनेषावरणः पर्याप्त-
कलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमला रुचये न बभूव ।
रुचि नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥ ४४ ॥

पाठा०-१ 'सिवाम्'. २ 'उत्पलपत्रसारम्'.

टिप्प०-१ 'वरेण तोषयामास तं नृप सिष्टकृत्तदा' इति भारते सहायत्वहेतुः इति
हेमाद्रिः ।

॥ अत्रुत्साधास्तबालिङ्गनमेव स्यादिति दीर्घबाहुत्वम्-इति हेमाद्रिः ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

सेति ॥ लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंश-
योर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । 'उभयवंश' इत्यत्रोभयपक्षवर्तिर्वाहः । शूरसे-
नानां देशानामधिपतिं सुपेणं नाम वृषतिमुद्दिश्यामिसंघाय शुद्धान्तरक्ष्याऽ-
न्तःपुरपालिकया । 'कर्मण्य' (पा. ३।२।१) । 'टिड्ढाणव्' (पा. ४।१।१५)
इति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥ ४५ ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

नीपेति ॥ यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोर्बुनिप्' (पा. ३।२।१०३) इति
बुनिप्प्रत्ययः । एष पार्थिवः । नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः ।
यं सुपेणमाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमानाविभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममनुष्णाधममेत्य
प्राप्य सत्त्वैर्गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिष्ट । नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परेण
विरोध उत्सृजे लजः ॥ ४६ ॥

यस्यात्मगेहे नयनामिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंकटवृणाङ्कुरेषु तेजोऽविपह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्येति ॥ हिमांशोः कान्तिधन्वकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य
सुपेणस्य कान्तिः शोभाऽऽत्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविपह्यं
विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । 'हर्म्यादि धनिनां
वासः' इत्यमरः । संकटास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शस्त्रेष्विष्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु
घञ्जुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । संनिविष्टम् । स्वजनाह्लादकोऽयं द्विप-
तपयेति भावः ॥ ४७ ॥

यस्यायरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुरां गतपि गङ्गोर्मिसंसर्कजलेव माति ॥ ४८ ॥

पाठा—१ 'देशान्तर'. २ 'आत्मदेहे'. ३ 'मथुरागतापि'. ४ 'संपृक्त'.

टिप्प०—१ सु शोभना सेना यस्य स सुपेणः, 'सुषामादिषु' इत्यत्र काशिकावृत्तौ 'यति
संज्ञायामगात्' इत्यस्य च विवरणम् । एकारपरस्य सकारस्य भूर्भन्वादेशो भवति; इण्कोरुत्तर-
त्वाकारात्परस्य संज्ञायां विषये-इति हेमाद्रिः ।

यस्येति ॥ यस्य शुषेणस्य चारिविहारकाले जलकीडासमयेऽवरोधा-
नामन्तःपुराज्ञानानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनादेतोः कलिन्दो नाम
शेखरत्कन्या यमुना । 'कलिन्दी सूर्यतनया यमुना शम्भनस्वता' इत्यमरः । मथुरा
नामास्य राज्ञो नगरी । तां गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुराया गङ्गाभावं
सूचयति 'अपि'शब्दः । कलिन्दीतीरे मथुरा स्नानाशुखवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यतेति
वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरासम्भन इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः ।
यद्वा, -साम्येति गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति । अवलचन्दन-
ससर्गाप्रयागादन्वनाप्यन गङ्गासंगतेषु भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति
षण्ठापथः ॥ ४८ ॥

प्रस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मर्णिं विसृष्टं यमुनोकसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं हेषयतीष कृष्णम् ॥ ४९ ॥

प्रस्तेनेति ॥ ताक्ष्याद्रसङ्गाप्रस्तेन । यमुनौकः स्थानं यस्य तेन । कालियेन
नाम नागेन विसृष्टं किलाभयदानलिष्कयत्वेन दत्तम् । 'किल' इत्यैतिह्ये । वक्षः-
स्थलव्यापिरुचं मर्णिं दधानो यः शुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं हृष-
यतीष प्रीडयतीष । 'अर्तिही—' (पा. ७।१।३९) इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभ-
नगरेऽप्युक्तुष्टोऽस्य नगिरिति भावः ॥ ४९ ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैव्रथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि ! यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

संभाव्येति ॥ युवानममुं शुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पदित्येवाङ्गी-
कृत्येत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलमहत्वा पुष्पशय्या यस्मिन्तत्तस्मि-
न्चैव्रथात्कवेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि !
यौवनश्रीयौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेर्यगन्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्राचृपि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

अध्यास्येति ॥ किञ्च, प्राचृपि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनसाद्रेः कन्दरासु
दरीषु । 'दरी तु कन्दरो वा खी' इत्यमरः । अम्भसः पृषतैर्मिन्दुभिरुक्षितानि

पाठा०—१ 'शस्तेन'. २ 'विष्णुम्'. ३ 'शैलेयनद्वानि'.

टिप्पण—१ कादरेपकुलेतपयो हिरमणकदीपकृतवसति-नीमोऽयं स्वभक्ष्यमक्षयकुलद्वारादय
संग्रामे ब्रह्मो यमुनायां वसतिं चकारेति (भाग० १०।१६) कथनम् ।

सिद्धादि । शिलायां सर्वं शैलेयम् । 'शिलयजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा,—
 ७ शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कलानुसारंश्चन्द्रामपुष्पधीतश्चिरानि तु । शैलेयम्'
 इत्यमरः । 'शिलाया इः' (पा. ५।३।१०२) इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादि-
 वार्थे द्वयत्ववः । तदन्वयवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याभिष्टाय
 कलापिनां र्धर्षणं नृत्यं पश्य ॥ ५१ ॥

नृपं तमापर्तमनोपनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोचहा सागरगामिनीय ॥ ५२ ॥

नृपमिति ॥ 'स्वाश्वत्तोऽम्भसां अमः' इत्यमरः । आपर्तमनोपनाभि-
 र्मत्साः सा । इदं च नदीसाम्पार्थमुक्तम् । अन्यवधूर्न्यवली भवित्री मापिनी
 सा कुमारी महीधरं तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गच्छी स्रोतोचहा नदी
 मार्गवशादुपेतं प्रातः महीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतीत गता ॥ ५२ ॥

अथाङ्गवान्निष्ठभुजं भुजिप्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुपीं सादितशत्रुपक्षं पालामयालेन्दुमुखीं वभाषे ॥ ५३ ॥

अथेति ॥ अथ भुजिप्या किञ्चिन्नुन्या । 'भुजिप्या किञ्चिन्नुन्या' इति
 हलानुपः । अङ्गवान्निष्ठभुजं फेरूनदवाहं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुपक्षं
 हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुपीनाम्नामयालेन्दुमुखीं एवेन्दुमुखीं
 पालामिन्दुमतीं वभाषे ॥ ५३ ॥

असी महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेद्य ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीय पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

असाविति ॥ महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यबल्योऽसी हेमाङ्गदो महेन्द्रस्य
 नाम तुल्यवर्तक महोदधेद्य पतिः स्वामी । महेन्द्रमहोदयी एवास्य निरिजलदुर्गे
 इति भावः । यस्य यानासु क्षरतां मदराविषं सैन्यमजानं छलेन महेन्द्रो
 महेन्द्राद्रिः पुरोऽपि यातीय । अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्याघातरेखे सुमुजो भुजाभ्यां विमर्ति यथापभृतां पुरोगः ।

रिपुंधियां साञ्जनवाप्पसेकं वन्दीकृतानामिव पद्मती द्वे ॥ ५५ ॥

ज्याघातेति ॥ सुमुजश्चापभृतां पुरोगो पञ्चपण्डितो यः । वन्दीकृतानां
 प्रहृष्टानाम् । 'प्रहोपप्रहो वन्ध्याम्' इत्यमरः । रिपुंधिया साञ्जनो वाप्प-
 सेको यदोद्ये । स्ववसिष्ठापुत्रिके इत्यर्थः । पद्मती इय । द्वे ज्याघातानां मोर्षा

पाठा०-१ 'रिपुंधियाः', 'रिपुंधियः', २ 'वन्दीकृतायाः'.

किणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभर्ति । द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपु-
धिया भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वतरेखयोत्पद्यतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साधनाशु-
सेकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमात्मनः सन्ननि संनिरुष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

यमिति ॥ आत्मनः सन्ननि सुप्तं यं हेमाद्रदं संनिरुष्टः समीपस्थोऽत एव
प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिमन्त्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः ।
ध्वनिना स्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः ।
'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्य-
कारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मसन्निः ॥ ५७ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञः सार्धं तालीवनमर्मरेषु मर्मरेति ध्वनस्तु । 'अथ
मर्मरः । खनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनादुपपरस्यापि 'मर्मर'शब्दस्य गुणितत्वं
प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्ग-
पुष्पाणि देवदुष्मानि यैस्तैः । 'लवङ्गं देवदुष्पुष्पम्' इत्यमरः । मसन्निर्वर्तितरपाकृताः
प्रशमिताः स्वेदस्य लघ्वा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीलेव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैघात् ॥ ५८ ॥

प्रलोभितेति ॥ आकृत्या रूपेण लोभनीयाऽऽकर्षणीया । न ॥ वर्णनमात्रेण-
त्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तथा सुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचो-
दितापि । नीत्या पुरुषवारेण दूरकृष्टा दूरभागीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैघं यस्य
तस्मात्संश्रव । तस्मादेमाद्रदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवंसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि ! विलोकयेति पूर्वानुशिष्टं निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अयेति ॥ अथ द्वारे निगुच्छा दौवारिकी सुनन्दा । 'तत्र निगुच्छः'
(पा. ४।४।६९) इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनां च' (पा. ४।३।४) इत्या-
पाठ०-१ 'संनिरुष्टम्'; 'संनिविष्टम्'; 'संनिविष्टः'. २ 'देवस्वरूपम्';
'देवसमानम्'. ३ 'नागाङ्गनानाम्'.

भागनः । आचरेण देयसरूपं देवतुल्यम् । उरगाव्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे
चन्यदुन्मदीरयतिनागपुरस्य नाथमेत्य ग्राम्य । हे चकोराक्षि ! इतो विलो-
कयेति पूर्वानुशिष्टं पूर्वमुप्यं भोजस्य राक्षो गोत्रापत्वं त्रिषं भोज्यामेन्दु-
मदीम् । 'श्रीज्जादिभ्यश्च' (पा. ४।१।८०) इत्यत्र 'भोज्याप्रियात्' इत्युपसंख्या-
नात्पदप्रत्ययः । 'वचधात्' (पा. ४।१।७४) इति चाप् । निजगाद् । 'इतो
विलोक्य' इति पूर्वमुक्त्वा पद्यादुच्यते निजगादेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पाण्ड्योऽयमंसापितलम्यहारः कृताद्वरागो हरिचन्द्रनेन ।

आभाति पाळातपरक्तसानुः सनिर्घरोद्गार इयाद्विराजः ॥ ६० ॥

पाण्ड्य इति ॥ अंसयोरपिता कम्बन्त इति लम्बा द्वाया यस्य यः । हरि-
चन्द्रनेन गोर्धाराद्येन चन्दनेन । 'तैत्तिरीयकगोर्ध्रापं हरिचन्दनमध्रियाम्' इत्यमरः ।
कृताद्वरागः पित्रानुत्पन्नोऽयं पाण्ड्य जनपदानां राजा पाण्ड्यः । 'पाण्डो-
र्जनगद्वरागध्रियकाप्रत्ययः' (पा. १।१।७१) इति व्यञ्जल्यः । 'तस्य राज-
न्यपरत्वात्' इति वचनात् । पाळातपेन रक्ता भक्ष्याः सानयो यस्य यः
सनिर्घरोद्गारः प्रवाहस्य दनसहितः । 'वाग्निप्रवाहे निर्गमे घटः' इत्यमरः । अद्वि-
राज इयामाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोन्मिश्रतस्तिनुराजः ।

मीत्याभ्यमेधायभृथार्द्रमूर्तेः सांज्ञातिको यस्य भयत्पगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्येति ॥ विन्ध्यस्य नामो महाद्रेः । दक्षिणार्गनिधेयाय वर्षमानस्येति
शेषः । संस्तम्भयिता निवारयित्वा । निःशेषं पीत उन्मिश्रतः पुनस्तपः
तिनुराजः समुद्रे येन सोऽयमस्त्योऽभ्यमेधसायभृथे रीशान्ते च्छेदि ।
'रीशान्तेऽभ्यभृथे बध्ने' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः सावसेत्यर्थः । यस्य पान्थस्य
मीत्या भेदेन । न तु दक्षिणेन । सुजातं वृषण्येति सौज्ञातिकः । भयति ।
'इण्डो गुमादिभ्यः' (पा. २।१।१२) इत्युपसंख्यानद्वद् ॥ ६१ ॥

पाठा०-१ 'अंसापितलम्यहारः' । २ 'कृताद्वरागः' ।

अहं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय हस्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अस्त्रमिति ॥ पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की हस्त उद्धतो लङ्काधिपती रावणो दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संधाय इन्द्रलोकावजयायेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीच गुर्वी ।

रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भयदक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

अनेनेति ॥ महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादन्वामौ' (पा. ४।१।१४१) इति खग्रत्ययः । अनेन पाण्ड्यन पाणौ त्वरीये विधिवद्यथाशक्तं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'वीतो गुणवचनात्' (पा. ४।१।४४) इति वीप् । महीच रत्नैरनुविद्धो व्यातोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं महामिन्दुमलो च योग्यम् । दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भय । अनेन सपत्न्यन्तराभाचो चक्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलयल्लीपरिणद्धपूगास्खललतालिक्रितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शम्भ्यन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

ताम्बूलेति ॥ ताम्बूलयल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिणद्धाः पूगाः क्रमुस्त यासु तासु । 'ताम्बूलयल्ली ताम्बूली नागवल्लीपि' इति, 'षोष्ठा तु पूगः क्रमुका' इति चामरः । खललताभिरालिक्रिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रधीधन्दनोऽध्रियाम्' इत्यमरः । तमालस्य तापिच्छस्य पत्राभ्येवास्तरणानि यासु तासु । 'कालश्चन्द्रधत्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलयस्थलीषु शम्भ्यन्तुः तदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूल्य भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरस्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तद्विचोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

इन्दीवरेति ॥ असौ नृप इन्दीवरस्यामतनुः, त्वं रोचना गोरोचनेय गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततस्तद्विचोयदयोर्विनुष्मेपयोरिव वां युवयो-र्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ॥ ६५ ॥

टिप्पण—१ गोदावरी दक्षिणविरसमिद स्थानं तद्वति 'नास्तिक-पचयी' इति नाम्ना प्रसिद्धं वतीति । तथा च भवभूतिः (उचराम १।२८) 'जनन्याने शून्ये निरुत्तररैराव-चरिते' इति ।

२ पनविपुतोः पुष्पिकयोपादेराद्योक्तिरिति दिनकरः ।

स्वसुविंदमाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्दकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

स्वसुरिति ॥ विद्भाधिपतेभोजस स्वसुरिन्दुमल्लाश्रेयसि तदीयः सुन-
न्दासंबन्धुपदेशो वाक्यम् । दिवाकरसादर्शनेन वद्दकोशे मुकुलितेऽरविन्दे
नक्षत्रनाथांशुधन्द्रकिरण इव । अन्तरमवयवं न लेभे ॥ ६६ ॥

संचारिणी दीपशिखेव राज्ञौ यं यं ध्यतीयाय पतिवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

संचारिणीति ॥ पतिवरा सेन्दुमती राज्ञौ संचारिणी दीपशिखेव यं
यं भूमिपालं ध्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्वं इत्यर्थः ।
'निलवीप्सयोः' (पा. ८।१९४) इति वीप्सायां दिवंचनम् । नरेन्द्रमार्गो राजपवे-
ऽष्टाक्ष्यो गृहभेद इव । 'सादृष्टः क्षौममल्लियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं पिच्छाय-
त्वम् । अदृष्टु तमोदृढत्वम् । प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यां रघोः सनुरूपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोऽल्लुसितैर्जुनोद ॥ ६८ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामिन्दुमल्लामुपस्थितायामासक्तायां सत्यां रघोः सनुरजो
मां वृणीत न येति समाकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य वामेतरौ
वामादितयो दक्षिणो बाहुः । केयूरं बध्यतेऽप्रेति केयूरबन्धोऽष्टदस्थानम् ।
तस्योऽल्लुसितैः स्फुरणैः संशयं जुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सयावयवानवयवं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रकुलं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं फाल्गुति पट्टपदाली ॥ ६९ ॥

तमिति ॥ कुमारी । सचैष्वयवेष्वनवयवमदोषं तमजं प्राप्य । अन्यो-
पगमाश्रयान्तरेपगमाद्व्यावर्तत निवृत्ता । तथा हि-पट्टपदाली वृक्षावलिः । प्रकु-
लतीति प्रकुलं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्कुलतेः पचायच् । फलवत्सु
प्रकुलमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्-' (पा. ८।२।५५) इति निषेधात् । इत्युभय-
थापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषमेत्य । 'आम्रधूतो

पाठा०-१ 'वारापतेरंशुः'. २ 'मा नेति'.

टिप्प०-१ श्लोकोऽयं-यं यां प्रियः प्रेक्षत स्वराष्ट्रीं सा सा हिम नम्रमुखी रभूव' इति
मार्गोक्तिं संसारयति ।

रसालोऽसौ सहस्ररोऽतिसौरभ ' इत्यमर । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वो-
त्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिवाष स्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे चकुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाग्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नने समावेशिता सक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् ।
इन्द्रोः प्रमेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीमवेक्ष्या-
नुक्रमज्ञा वाग्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देवं वक्ष्यमाण सविस्तर सप्रपञ्चम् । 'प्रपणे
वाचशब्दे' (पा ३।३।३३) इति घञो विपेषात्, 'कृदोरप' (पा ३।३।५७) इत्य-
प्रत्यय । 'विस्तारो विप्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमर । वाक्यं चक्रे
प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं वृधत्युत्तरकोसलेन्द्रा ॥ ७१ ॥

इक्ष्वाकिति ॥ इक्ष्वाकौमेनुपुत्रस्य चंश्यो वंशे भव । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठ ।
'ककुब ककुद श्रेष्ठे नृपासे राजलक्ष्मणि' इति विश्व । आहितलक्षणः प्रख्यातगुण ।
'गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ' इत्यमर । ककुदि नृपासे तिष्ठतीति ककुत्स्थ
इति प्रसिद्ध कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छा महाशया । 'महे-
च्छस्तु महाशय' इत्यमर । उत्तरकोसलेन्द्रा राजानो दिलीपादव श्लाघ्यं प्रश-
स्तम् । ककुत्स्थस्यानस्य पुमान् काकुत्स्थ इति शब्दं सज्ञा वृधति विभ्रति । तत्रा-
मत्तस्पर्शोऽपि वक्ष्यस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरजयो नाम साक्षाद्भगवतो
विष्णोरवावतारः कंबिदैक्ष्वासो राजा देवे सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षस्म-
धारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिनीलया निखिलमसुरकुलं निहृत्य ककुत्स्थसज्ञा
लेभ इति पौराणिकी कथाऽनानुसंधेया । वयवे चायमेवायं उत्तरश्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

महेन्द्रमिति ॥ यः ककुत्स्थः संयति युदे । महाशया महोक्षः । 'अचतुर'-
(पा. ५।४।७७) इत्यादिना निपातः । तस्य रूपमिव रूप यस्य तं महेन्द्रमास्था-
यास्य । अत एव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन ॥ तथोक्तं च वाणै-

टिप्पण-१ इक्ष्वाकुराज्ये पौत्रो विकुक्षेधात्मनोऽयमस्येति ह्युच्यते देवीभागवता (७।१) दत्तसेयम् ।

रसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृतपत्ररचनाश्चकार । तद्-
 र्चनपुरानवधीदित्यर्थः । न हि विश्वाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥ ७२ ॥

पेरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितेष्टौ ॥ ७३ ॥

पेरावतेति ॥ यः ककुत्स्थ पेरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं
 शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्गदेन खचीयेन संघट्टयन् संपर्षयन् स्वामग्र्यां धेष्टां मूर्ति-
 मुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धनासनस्यार्धासनम् । 'अर्धं नपुंसकम्'
 (पा. १।१।२) इति समासः । अधितेष्टावधितेष्टवान् । 'स्यादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य' (पा. ८।३।६४) इत्यभ्यासेन व्यावायेऽपि पत्वम् । न केवलं महोद्य-
 स्वरधारिण एव तस्य ककुदमावदक्षत् । किन्तु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमिलपि-
 शब्दार्थः । अथवा,—अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥ ७३ ॥

जातः कुले तस्य किलोदकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

जात इति ॥ उदकीर्तिर्महायशः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो नृप-
 तिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनि-
 वृत्तये । न त्वशतयेति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतु-
 रास्य भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् । इन्द्रप्रोतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहोराधपये गतानाम् ।

घातोऽपि नाशंसयदंशुकानि को लभ्ययेद्दाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यनेति विहारः
 प्रोदस्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी
 नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमते' इत्यमरः । अंशु-
 कानि वक्राणि घातोऽपि नाशंसयधाम्पयत् । आहरण्यायापहतुं को हस्तं
 लभ्ययेत् । तस्मादाविद्वत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धधार्मा पन्थायेति
 विग्रहः । समप्रविभानो प्रमाणाभावाज्जकदेशिसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विभ्यजितः प्रयोका ।

चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रोपामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

पाठा०—१ 'अपिस्तस्य'. २ 'कामिनीनाम्'. ३ 'विहोराधपये'. ४ 'मान-
 णाय'. ५ 'चतुर्दिगावर्जितसंभृतानाम्'.

पुत्र इति ॥ विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्ताऽनुष्ठाता तस्य दिदीपस्य पुत्रो रघुः पदं वैश्वमेव । प्रशस्तिं पात्रयति । यो रघुश्चतुष्टयो दिग्भ्य आवर्जिताहता समृता तन्मन्वर्जिता च वा तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूर्तिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यात्तामकरोत् । विश्वजियामस्य सर्वसदक्षिणाकृत्वादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरुढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

आरुढमिति ॥ किं च, अद्रीनारुढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्ग्यापीत्यर्थः । अनुवधावीत्यनुबन्धि चामिच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवंभूतं यस्य यश इत्येतया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥ ७७ ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असाविति ॥ असावजात्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुर्मनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति; जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गल्यर्थाकर्मकश्चि-
षङ्गीकृत्यासवसजनरुहजीर्यतिन्यश्च' (पा. ३।४।७२) इति छः । सोपसष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—'श्लिषादयः सोपसष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः । योऽजो गुर्वी भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण विर-
जित्वेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा विभर्ति । यथा बन्धिद्वस्ततरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते । 'दम्यवस्ततरो समौ' इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृषीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'प्रतीर्णम्'. २ 'सदृशीम्'.

टिप्पण—१ यदिगीत कालिदासेन प्राक् (५।२) 'तमध्वरे विश्वजिति द्वितीयं निःक्षेप-
विश्रान्तिकोषजातम्' इत्यादौ ।

॥ अनुजननं यद्यपि भ्रातृविषये प्रसिद्धम्, तथापीह 'प्रकरणवशाद्वन्यजनकविषयक-
मित्यवगन्तव्यम् । तस्माज्जात इत्यमरार्थोऽवशिष्यते' इति हेमाद्रिः ।

कुलेनेति ॥ कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयुः
प्रधानं येषां तैस्ते गुणैः श्रुतशीलदिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वनुरूपममुमजं त्वं
वृणीष्व । किं बहुना, रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां
लोद । रत्नकाञ्चनयोरिवास्मानुरूपत्वाद्युक्तयोः समागमः प्रार्थ्यत ईदृशः ॥ ७९ ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

तत इति ॥ ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां
तनूकृत्य संश्लेष्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवरणस्र-
जं स्वसंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार । सम्भवसानुरागम-
पदयदित्यर्थः ॥ ८० ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषवन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयाष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेदयाः ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा कुमारी यूनि तस्मिन्नेऽभिलाषवन्धमनुरागप्रति-
शाली-
नतयाऽदृष्टया । 'स्वादृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकंपीने अपृष्टाकार्ययोः'
(पा. ५।१।२०) इति निपातः । वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालकेदयाः सोऽभि-
लाषवन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो व्यञ्जं च' इत्यमरः ।
गात्रयाष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सार्विकविर्भाषलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वैत्रंभृदायभाषे ।

आयं ! प्रजामोऽन्यत इत्यर्थेनां बधूरस्यकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

तथेति ॥ सख्यामिन्दुमतीं तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां
सलामित्यर्थः । सखी सहचरी । 'सख्यश्चिधीति भाषायाम्' (पा. ४।१।६२) इति

१ 'वैत्रपत्ता'. २ 'पुनम्'.

टिप्पणी—१ त्वं तावद् ग्रीरतन्, अयं महानुभावस्तु सुवर्णन्, अतो रत्नस्य पद्मनेन
योगः-इति मुमतिः । 'ययोरेव स्मनं भित्तं ययोरेव स्मनं सुतम् । तयोर्विवाहो मैत्री च नोऽ-
भाषमयोः प्रचिन्त ॥'-इति हेमाद्रिः ।

२ अत्र प्रतिवस्तुमानं धारः; वस्तु निविदुपन्यास न्यसनाद् तत्प्रवर्णनः । साम्यप्रदीप्तिर-
स्तीति प्रतिवस्तुमा यथा-इति वृत्तध्वं कान्यादर्शः ।

३ वज्रं तनूकृत्येति लोकोक्तिः-इति हेमाद्रिः ।

४ मूले 'सखी' उपरम्यवशातो दृश्यते; तथा कुमारसंभवे (११२) 'सखी सखे! तन्मुद-
पद्रेते' इति; तथा च कितावे (१५) 'स किञ्चित् सख्यं च शक्तिं योऽपिपम्'-इति
हेमाद्रिः ।

निपातनान्वीप् । वेत्रमृत् सुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये । अन्यतोऽन्यं प्रति ब्रजाम
इति परिहासपूर्वमावमापे । अथ वधूरेन्दुमत्येनां सुनन्दमसूयया रोपेण
कुटिलं ददर्श । अन्यागमनस्यासङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

सेति ॥ करभः करप्रदेशविशेषः । 'मभिवन्धादाकविष्टं करस्य करभो बहिः'
इत्यमरः । करभ उपमा ययोस्तावद्वह यस्याः सा करभोपमोरुः । 'ऊर्तुरपदा-
सौपन्ये' (पा. ४।१।६९) इत्युक्प्रत्ययः । सा ऊमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं
लोहितं गुणं क्षजम् । मूर्तं मूर्तमन्तमनुरागमिव । घाऽया उपमातुः सुनन्दायाः
कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जयामासा-
सकं कारयामास । न तु खयमासञ्ज, अगोचितात् ॥ ८३ ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमव्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

तयेति ॥ वरेण्यो वरणीय उत्कृष्टः । इय एष्यः । सोऽजो मङ्गलपुष्पमव्या
मधुरादिकुसुममव्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया प्रकृतया
स्रजा विदर्भराजावरजाभिन्दुमती कण्ठार्पितो बाहु एव पाशौ यया ताम-
मंस्त । मन्मतेर्लब् । बाहुपाशकल्पमुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिनुरूपं जहृकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकट्ट नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥ ८५ ॥

शशिनमिति ॥ तत्र सर्ववरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमती-रघुनन्दनयोर्योगेन
प्रीतिर्येषा ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे अवा जनाः इयमजसङ्गतेन्दुमती

१ कुसुमादिसौदारुण हरिद्राचूर्णं पीत वा-इति हेमाद्रिः । काश्मीरजातिमाङ्गल्यद्रव्येण
गौरं पीत-इति शिशुः ।

२ गुणस्तन्तुः, तेन माला रक्ष्यते; 'सङ्'इन्द्र निदावानुरागोपमार्यं 'गुण'इन्द्रः प्रयुक्तं
'मूर्तमिव' इत्यनुरागास्तो गुणः खेदमालम्ब्यामोत्तत्वात्तत्त्वित्वात् इति यावत् ।

मेघैर्मुक्तं शशिनं धराचन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिमव-
तीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः
कटु परपमेकमयिसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवद्युः । मालिनीशतम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उपसि सर इव प्रकुलपत्रं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति धीरघुवंशे महाकाव्ये कविध्रीकाखिलासकृतौ स्वयंवरवर्गनो
नाम पष्ठः सर्गः ।

प्रमुदितेति ॥ एकत एव प्रमुदितो दृष्टो वरस जामातुः पक्षो वर्गो
यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोऽन्यत्र वितानं अन्यम् । भग्नसत्त्वाद्प्रवृष्टमित्यर्थः ।
तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उपसि प्रकुलपत्रं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं
शान्तिनीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताप्राशृतमेतत् ॥ ८६ ॥

इति धीमहोपाध्यायकोलाचलमण्डिनाथसूरिविरचित्वापां संजीविनी-
समाख्यायां रघुवंशटीकायां पष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि निपीयेकं मुहुरन्वं पयोधरम् ।

मार्गन्वं पादनालोदयाश्वासयन्तो हि श्वपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिय देवसेनाम् । . .

स्वसारमादाय विदर्भेनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो यभूव ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विदर्भेनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा परेण युक्ताम् । अत
एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षमुत्पयोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देव-

सेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भूमिनीमिन्दु-
मतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशमिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं संगोऽस्मिन् ॥ १ ॥

सेनानिवेशान्प्रथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विमातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वेशेषु च साभ्यसूया ॥ २ ॥

सेनेति ॥ भोजस्य राज्ञो मोक्षफलं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनो-
रथत्वादूपेष्वारतिषु वेशेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च
विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवी-
क्षितो यथा अपि सेनानिवेशान् शिविरमिव जग्मुः ॥ २ ॥

ननु क्रुद्धाधेधुभ्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शञ्ज्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभायः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

सांनिध्येति ॥ तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शञ्ज्या इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सांनिध्यम् ।
तस्य योगात्सद्भावादेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभायः किल ।
'किल' इति स्वयंवरविघातकाः शञ्ज्या विनाश्यन्त इत्यायमसूचनार्थम् । तेन हेतुना
काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सर्वतोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम
नाशुभ्यत् ॥ ३ ॥

तावत्प्रकीर्णोभिनवोपचारमिन्द्रायुर्ध्वद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः सर्वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजज्जलायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

पाठा०—१ 'पृथिवीभृतः'. २ 'शञ्ज्या'. ३ "गानभिनयो". ४ "द्योतन".

५ 'प्रापत्'.

टिप्प०—१ देवसेना देवसेनेन्द्रकन्यैवमभूताम्, तयोः पूर्वं स्वपतित्वे स्कन्दोऽभिहित
इत्यागमः—इति हेमाद्रिः । 'देवसेनेन्द्रकन्याया सेनाया च द्विर्वाक्यता' इति विश्वः ॥ स्कन्देन
काविकेयेन युक्ता साक्षादेवसेना इन्द्रपुत्रीमिव । यथा देवसेना साक्षात्स्वक्षतः स्कन्देन युक्ता-
मादाय इन्द्रः स्वगामिमुखो भवति तद्वत्—इति मुमतिः ।

॥ शञ्ज्या इन्द्राण्याः सांनिध्ययोगात्स्वयंवरे ये क्षोभकृतो विघ्नकारिणस्तेषामभायः किलेला-
यमः—शञ्ज्याः संनिध्यान्निष्पत्युद्भूतं त्रिवादसप्ततिर्गच्छति—इति दिनकरः । शचीसत्रिधा ये
विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वष्ट्रिपत्यलीयन्ते इति प्रवादः—इति हेमाद्रिः । स्वयंवरादौ शचीपूजनं
प्रार्थना च प्रयोगरत्नाकरे दृष्टव्याः तत्फलं चोक्तं तैत्तिरीयसंहितायां—'इन्द्राणीमासु नारिषु
उपलीमिहमयम् । न ह्यस्या अपरं च न परसा मरते पतिः ॥' इति ।

तावदिति ॥ 'यावतावच्च साकल्ये' इत्यमरः । तावत्प्रकीर्णां साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रक्षयितानि तोरणान्यङ्गनाधिकानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायायम्, 'छाया बाहुल्ये' (पा. २।४।२२) इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स चरो बोधा बध्वा सह प्राप विवेश ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

चभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तत इति ॥ ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्याजसालोकेन तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशचन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः । नपुंसके भावे कः । चभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवाह पद्मभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

यद्गुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

आलोकेति ॥ सहसाऽऽलोकमार्गं गयाक्षपथं ब्रजन्त्या कयाचित्कामिन्यो-
द्वेष्टनवान्तमाह्वयः । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो
बन्धविच्छेदोद्गीर्णमाह्वयः । करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः ।
'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे' इत्यमरः । तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं
यद्गुं बन्धनार्थं न संभावितो न विनित एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्यितमप्रपादमाक्षिप्य काचिद्भूचरागमेध ।

उत्खण्डलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदर्थी ततान् ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'पुरसुन्दरीणाम्'. २ 'शुक्लान्यकार्याणि'. ३ 'वीतमाल्यः'. ४ 'हि'.

टिप्प०—१ इन्द्रायुषवत् शोतर्न तोरणमेव पक्कः सिद्धं यत्र । 'युषैर्वन्दनमाळा तु तोरणं परिकीर्त्यते' इति हट्टायुधः । नानारनरीषिसमूह इन्द्रायुषमिति कविप्रतिष्ठिः—इति हेमाद्रिः ।

२ 'आलोकमार्गम्' इति श्लोकात् 'तासां मुखैरामसवगन्धर्गः' (७।११) इति वाक्छ्लोका-
पदकं बालिदासेन कुमारसंभवे (७।५७-६२) शिवपरिषये यथाबलयुक्तं उच्यते ।

३ उद्धृतं च उद्वेष्टनं च तेन वान्तानि माल्यानि येन सः । 'तावदेव' शब्दाभ्यां बन्धस्य
दूरावसोच्यते । यत्र करेण रोधमात्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्त्वावदूरापास्तः—इति हेमाद्रिः ।

४ उद्धरणं मुक्तलोर्ध्वगतिः, मुख्याय परित्यज्य गौणेऽप्येवं वर्तमानो 'वान्त'शब्दो न
ग्राम्यः तथा काव्यादर्श—'निष्ठमोद्गीर्णवान्तदिगौणवृत्तिन्यपाधयात्' । अविशुद्धरमन्यत्र ग्राम्य-
कथावगादत्ते ॥—इति हेमाद्रिः ।

प्रसाधिकेति ॥ काचित् । प्रसाधिकयाऽलंकृत्या लम्बितं रञ्जनार्थं इतं
 द्वचरागमेवात्रालक्तमेव । अथवासौ पादयेत्यग्रपाद इति कर्मधारयसमासः ।
 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्मैदाभेदाभ्याम्' (वा. सू.) इति वामनः । तमाक्षिप्या-
 कृष्य । उत्सृष्टलीलागतिस्वल्कमन्दगमना सती । आ गवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तं
 पदवीं गन्धानमलककाङ्गुलाक्षारगन्धिस्ततान विस्तारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनं दक्षिणमधनेन संभाव्य तद्विश्रितवामनेत्रा ।

तथैव चातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमधनेन संभाव्या-
 लंकृत्य । संभ्रनादिति भावः । तद्विश्रितं तनाजनेन वजितं वामनेत्रं यस्याः सः
 सती तथैव शलाकामज्जनदूलेषां वहन्ती सती चातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं
 ययौ । 'दक्षिण'ग्रहणं सभ्रमासुत्क्रमकरणवोक्तनार्थम् । 'सर्वं हि पूर्वं मनुष्या अश्नते'
 इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न वयन्ध नीपीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्यावबलम्य चासः ॥ ९ ॥

जालेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्वाक्षमध्यप्रेषितदृष्टिः सती
 प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटिता नीवीं वसनप्रस्थिम् । 'नीवी परिपणे प्रन्वौ
 क्षीणां जघनयासति' इति विश्वः । न वयन्ध । किन्तु नाभिप्रविष्टाभरणानां
 कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभिभरणमयूदिति भावः । हस्तेन
 नासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यौ ॥ ९ ॥

अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

अर्धेति ॥ सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाञ्चिता मणिभिरर्धगुम्फिता
 दुर्निमित्ते संप्रमादुरस्थिता । 'दुग्मेन्द्रशेषे' इति भातोः कर्मणि कः । पदे पदे
 प्रतिपदम् । वीष्मार्था द्विर्भावः । गलन्ती गलद्गता सती रशना मेसल्य तदानीं
 गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा । आसीत् ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'प्रासाद'. २ 'अर्धाञ्चिता'; अर्धाञ्चिता'. ३ 'दुर्निमित्ते'.

१ अङ्गुष्ठमूले सूत्रमारोप्य मेसल्यदि शब्धते इति स्त्रीणां जातिस्त्वभावः-इति सुमतिः ॥
 पदे पदे गलन्ती रशनां यष्टत्वाङ्गुष्ठमाना मेसल्य तदानीमङ्गुष्ठमूलेऽर्पितः सूत्रशेषो यस्याः
 ॥ तथाऽभूत्-इति द्विवचनम् ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां क्रीणामासवगन्धो गर्भे
येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः । मुखैर्व्याप्तान्तरास्तन्ना-
वकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालंकृता इव । 'सहस्रपत्रं कमलम्'
इत्यमरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि शोपेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता इति ॥ ता नार्यो रपोरपत्यं राघवमजम् । 'तस्यापत्यम्' (पा. ४।१।९२)
इत्यमरप्रत्ययः । दृष्टिभिरापिबन्त्योऽतितृष्ण्या पश्यन्त्यो विषयान्तराण्य-
न्यान्विषयान्न जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः । तथा हि-आसां नारीणां शोपेन्द्रिय-
वृत्तिश्चक्षुर्यतिरिक्तधोत्रार्दीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकार्त्स्न्येन चक्षुः प्रवि-
ष्टेव । धोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येन-
मुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

'शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति
'स्थाने' इत्यादिभिर्बिम्बिभिः—

स्थाने घृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमयथोसौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ? ॥ १३ ॥

वे । असाविन्नुमती । पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । 'अर्शभादिभ्योऽच्'
(पा. ५।१।१२७) इत्यमरप्रत्ययः । नारायणमिव । आत्मतुल्यं साधुरूपं कान्तं
पतिं कथं लभेत ? न लभेतैव । सदसद्विवेकसौकर्यादिति भावः ॥ १३ ॥

परस्परं स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां चिन्तयोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

पाठा०—१ 'प्रयुक्तपद्माभरणा'. २ 'स्नानघयन्तं वनयं विहाय विलोकनाय त्वरया
मजन्ती'. ३ 'संप्रस्तुताभ्यां पदवीं स्नानाभ्यां सिपेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥'.
४ 'सर्वेन्द्रिय'. ५ 'परोक्षे'. ६ 'कार्यो'. ७ 'विफलः'.

टिप्प०—१ इन्द्रियान्तरव्यापारं त्यक्त्वा तद्विलोकनमेव चक्षुरिति वाक्यार्थः—इति
हेमाद्रिः । २ प्रपञ्चराशि विहाय सप्तवद्वेनेनेकतापना नृकुटु—इति दिनकरः ।

परस्पररेणेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वांशासौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ।
 'द्वन्द्वं रहस्य-' (पा. ८१११५) इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्य-
 चेत् न योजयेद्यदि तर्हि प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः
 सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो दिक्छोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभा-
 वादिति भावः । 'छिद्वन्निमित्तं लङ्कियातिपत्तौ' (पा. ३।३।१३९) इति लङ् । 'कुत-
 धित्कारणवंगुण्याकियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिनारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राशां सहस्रेषु तथा हि वाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिश्च ॥ १५ ॥

रतीति ॥ रतिस्मरौ यौ नित्यसहचराविलिनिप्रायः । नूनं तापेवेषं चायं
 चेन्मौ दंपती । अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पद्यी । कुतः ? तथा हि—इयं वाला राशां
 सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि न्यत्यासकरण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं
 स्तुत्यमेव । 'तुल्यसंकाशनीकासप्रकाशप्रतिरूपका' इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि
 कथं जातमत आह—हि यस्यान्मनो जन्मान्तरसंगतिश्च भवति । 'तदेवेदम्'
 इति प्रत्याभिज्ञाभावोऽपि बासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मा-
 न्तरसाहचर्यमेवान् प्रवर्तकमिति भावः ॥ १५ ॥

इत्युद्रताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संयन्धिनः सद्य समाससाद ॥ १६ ॥

इतीति ॥ इति 'स्थाने वृत्त' (७।१३) इत्यालुक्प्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य
 उद्भूता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । 'मुख'शब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पाप-
 पुण्यसुखादि च' इत्यमरः । कथा गिरः शृण्वन् कुमारोऽजो मङ्गलसंविधाभि-

पाठा०-१ 'जातिस्मरौ'. २ 'इवावभूताम्'. ३ 'यतेय'.

टिप्प०—१ अयमपि श्लोकः कुमारसंभवे (७।६६) वर्णन्यत्यं विना प्रयुक्तः कालिदासेन ।
 'यवप्लेवे श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि विघ्नन्ते, तथाप्येकस्मैकस्वात्र दोषः' इति शिशु० ।

॥ ताश्च मङ्गलरचनां हृष्यन्ति भागवते-धर्मिण्यप्यपणमार्गचत्वरं प्रकीर्णमाख्या-

॥ सवृन्त-

उण्डुलाना-

पात्रान्तरे

मङ्गलरचनाभिरुद्भासितं शोभितं संवन्धिनः कन्यादायिनः सद्यः गृहं समा-
ससाद प्राप ॥ १६ ॥

ततोऽचतीर्यांशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादाशु क्षीप्रमव-
तीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः । अथो अनन्तरं वैदर्भेण
निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्तश्चतुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसीव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं घनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हति ॥ महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः । भोजेनोपनीतम् ।
रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रमर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयो-
र्युग्मं च घनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपात्रदर्शनेः सार्धम् । जग्राह गृही-
तवान् ॥ १८ ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैर्नरवरोधरक्षैः ।

बेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नयैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलेति ॥ दुकूलवासाः सोऽजः विनीतैर्नरवरोधरक्षैरन्तःपुराधि-
वृतैर्वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिरुदन्वान् समुद्रो-
नयैर्नृपतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तो-
ऽयम् ॥ १९ ॥

पाठा०—१ 'अयः'. २ 'अजः'. ३ 'मधुमच्च गन्धम्'. ४ 'अवरोधरक्षैः'.

टिप्प०—१ सुमतिविजयः 'वैदर्भनिर्दिष्टम्' इति पाठमाहृत्य 'वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टो
दर्शित पन्था मार्गो यस्य सः' इति व्याचष्टे ।

२ अयमपि श्लोकः कुमारसंमवे (७।१२) यथावत्प्रयुक्तो लभ्यते ।

३ यथा समुद्रश्चन्द्रकिरणैर्वेलायास्तटभूमेः सकाशं समीपं नीयते-इति प्रकृत्य अजस्य समु-
द्रोपमानम्, दुकूलस्य केनोपमानम्, इन्दुयत्ना बेलोपमानम्; अवरोधरक्षायां चन्द्रपारोप-
नानन्द-रत्नाद सुमतिः ।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोऽदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिणशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

इतिरिति ॥ हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च बन्धोऽस्यास्तीति हविः-
शमीपल्लवलाजगन्धी । 'शमीपल्लवमिथोऽज्ञानजलिना वषति' इति कालायनः ।
पुण्यो धूमः कृशानोः पावसादुदियायोद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरण-
शील शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वष्य मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्ण-
भरणतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

यधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तदिति ॥ तद्वधूमुखमाचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् । अञ्जनस्य क्लेदोऽञ्जन-
क्लेदः । अञ्जनमिथवाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो वीजा-
ङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवततो यस्य तत् पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च
बभूव ॥ २७ ॥

तौ स्नातकैर्यन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्यावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

स्नाविति ॥ कनकासनस्यौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गुरुस्थविशेभ्यः ।
'स्नातकस्त्वाहुतो मती' इत्यमरः । यन्धुमता । यन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च
पुरंध्रिभिः पतिपुत्रकतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकरीनां पूर्वपूर्वैश्चिन्ता-
रूपेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥ २८ ॥

इति स्वसुर्मौजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिधीः ॥ २९ ॥

पाठा—१ 'गन्धि'. २ 'वस्त्रम्'.

टिप्पणी—१ तद्वधूवस्त्रमाचारार्थं यद्धूमग्रहणं तस्मादीदृशमासीत् । 'अत्राहोमं कृत्वा पूम-
माग्निम्' इति गृह्यविदः । अन्ये तु वृद्धाचाराद्धूमग्रहणमिलाकु- इति दिवकरः । अत्राहोमं
कृत्वा पूमं गृह्णीष्वि वृद्धाचार- इति सुमतिः ।

॥ हेमपीठस्थितौ तौ यधूपरौ स्नातकैर्गुरुस्थेनापवसद्विदेन राज्ञा भोजेन च पुरंध्रिभिः मुख-
रिघ्नाभिः स्त्रीभिश्च यथानुक्रमं प्रयुक्तं विदितमार्द्राक्षतानामारोपणमनुभूतवन्तौ । प्रिविषा हि
स्नातकान् विषासात्कृत्वा तत्रस्नातका विषाप्रखानका इति-दिवकरः ।

इतीति ॥ अधिश्चीरधिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसु
हिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा । महीपतीनां राज्ञां पृथगे-
कैकशोऽर्हणार्थं पूजाभ्यन्तरेणानधिकारिणः समादिदेशात्तत्पयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भमामन्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाहलेन ॥ ३० ॥

लिङ्गैरिति ॥ मुदः संतोषस्य लिङ्गैर्बहिः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया
निगूहितमत्सराः । अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्बला गूढनका अन्तर्लनग्राहा हृदा इव
स्थितास्ते नृपा वैदर्भं भोजमानन्यापृच्छ्य तदीयां वैदर्भायां पूजामुपदा-
हलेनोपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुर्गतवन्तः ॥ ३० ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिपं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

स इति ॥ आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुष्ठुपेति
समासः । कृतपूर्वा संविद्यु संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'संविद्युदे
प्रतिज्ञायां संकेताचारानामधु' इति केचनः । स राजलोकः समयोपलभ्यमजस्र-
स्थानकाले लभ्यम् । तदा तत्सैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे
युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत्प्रमदैवामिपं भोग्यवस्तु । 'अमिपं त्वन्नियां मांसे तथा
साद्भोग्यवस्तुनि' इति केचनः । आदास्यमानो ग्रहीष्यमाणः सन्, अजस्र
पन्थानमावृत्यावृत्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

भर्तापि तावत्कथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतथीः प्रास्थापयद्वायवमन्वगाद्य ॥ ३२ ॥

भर्तेति ॥ अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स

पाठा०-१ 'समरेण लभ्यम्'. २ 'सत्त्वानुरूपाभरणीकृतथीः'.

टिप्प०-१ गूढनका हि बहिःप्रसन्ना भवन्ति-इति शिशु० ।

॥ समयेन उपयेनोपस्थानकालेन उपलभ्यं प्रमदैवामिपं रन्ध्रोपहार्य-इति शिशु० ।

३ 'समराक्षलभ्यं' इति पाठे समरः संग्रामः स व्यासः पूर्वं तल्लभ्यं-इति दिनकर० ।
समरोपलभ्यं प्रमदैवामिपं रन्ध्रोपहार्यं तद्वस्तु आदास्यमानो ग्रहीतुकामः इत्यन्ययः । आरम्भः
कन्यादरण्यलक्षणं कार्यस्य सिद्धिनिष्पत्तिश्च कृता पूर्वसंविद्यु 'अमुकस्थाने गत्वा मार्गं दध्या
लेयम्' इति संकेतो येन-इति सुमति० ।

४ 'अनुष्ठितानन्तरजा' इति दुःप्रतीतिकरं चिन्त्यमित्याह सुमति० ।

तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत् तदा संत्वा-
नुरूपमुत्साहानुरूपं यथा सत्वा । आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं
कन्यायै देयं धनम् । 'यौतकादि तु यदेयं सुहायो हरणं च तत्' इत्यमरः । आहर-
णीकृता श्रीयैः तथोक्तः सन्, राघवमवं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । स्व-
मन्वगादनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुपित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वाल्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

तिस्र इति ॥ कुण्डिने विदर्भनगर तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथिते-
नाजेन सार्धं मार्गे पथि तिस्रो वसती रानीरुपित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रि-
वेत्तमनो' इत्यमरः । 'यालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' (पा. २।३।५) इति द्वितीया ।
पर्वाल्यये दर्शान्त उष्णरश्मेः सूर्यात् सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत ।
तं विस्मय निवृत्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया यभूयुः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलामं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

प्रमन्यव इति ॥ नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये
श्रीतघनत्वेन कोसलेन्द्रे रणौ प्रमन्यवो स्ववरा यभूयुः । अतो हेतोः
समेताः समता कृतस्तदात्मजस्य रघुसुनोः स्त्रीरत्नलामं न चक्षमिरे
न वेदिरे ॥ ३४ ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां दरोध राजन्यगणः स दत्तः ।

वलिप्रदिष्टां धियमाददानं प्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ दत्त उद्धतः स राजन्यगणो राजसघातः । भोजकन्यामु-
द्वहन्तं नयन्त तमजम् । वलिना विरोचनिना प्रदिष्टां दत्ता धियमाददानं
स्त्रीववाणम् । त्रिविक्रमस्येवं प्रैविक्रमम् । पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रहाद इव । पथि
रुरोधः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचनविरोधेऽपि प्रहादः प्राचनं सारम् ।
विष्णोस्तु कममाणस्य पादाम्भोजं दरोध इ' इति ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'भामरणीकृताधी'. २ 'त्रिलोकी'.

टिप्प०-१ क्रथकैशिका=विदर्भदेशः । 'शकलानुरूपा' इति पाठमादित्य, 'शकलानु-
रूपा शक्तिप्रददयामणीकृता श्रीलक्ष्मीयैः' इति व्याचक्ष्यो मुमतिः ।

२ स्त्रीणां मध्ये रत्न येष्टव्या ताम स्त्रीरत्नलामं वैविचारितम् । इन्दुमतीमादादेनं मारयाम
इति भावः इति मुमतिः ।

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिष्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥
 तस्या इति ॥ स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहु-
 मश्रुम् । पितुरागतं पिश्यम् । आश्रमित्यर्थः । सचिवमादिश्यात्तां तां पार्थिव
 वाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । भागीरथीमुत्तरंगः
 शोणः शोणाल्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिः पदार्तिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि वभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारो बोद्धा पदार्तिं पादचारमभ्यपतत् । पदा
 पादाभ्यामतवीति पदातिः । 'पादस्य पद-' (पा. ६।३।५२) इत्यादिना पदादेशः ।
 'पदातिपत्तिपदगपादातिक्रमपदाजयः' इत्यमरः । रथेशो रथिज्ञो रथिनं रथारोह-
 मभ्यपतत् । तुरंगसाद्यारोहस्तुरगाधिरूढमधारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्द-
 नारोहा ध्वजारोहास्तु साधिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्तारोहो गजस्थं
 पुरुषमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्व्येकजातीयप्रतिभटं युद्धं
 वभूव । अभ्योन्य इन्द्रं कलहोऽस्त्येवामिति प्रतिद्वन्द्विनो बोधाः । 'इन्द्रं कलहयुगमयोः'
 इत्यमरः ॥ ३७ ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यघाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

घाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोजितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

नदत्सिति ॥ तूर्येषु नदत्सु सत्सु, अविभाव्यघाचोऽनवधार्यनिरध्यापभृतो
 धातुष्ठाः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते वैखे कुलोपदेशास्त्वान्कुलनानानि नोदीर-
 यन्ति स्म नोधारयामासुः । धेतुमशक्मत्वाद्वाचो नामनुवक्षित्यर्थः । किञ्च
 घाणाक्षरैरेव लिखिताक्षरैरेव परस्परस्यान्योन्यस्योजितं प्रख्यातं नाम
 शशंसुस्तुः ॥ ३८ ॥

उत्थापितः संयति रेणुरभ्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरवर्णतालैर्नैत्रैश्चमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

पाठा०-१ 'ज्योतीरवाम्' । २ 'स्यन्दनवंशतलिः' ; 'संयति नैमिचक्रैः' ।

३ 'अनुक्रमेण' ।

टिप्प०-१ शोणो नदो ज्योतीरवामाक्षी स्रोतसिनी ताम्रि, कुत्रापि भागीरथीमिव
 इति पाठः, तत्र गङ्गामिव इति शिशु० ।

उत्थापित इति ॥ संयति संग्रामेऽश्वैस्तथापितः । स्यन्दनवंशानां
रथसमूहानां चक्रे रथाङ्गैः सान्द्रीकृतो घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्त्रिंशे गेहोर्ध्वपाष्ठे;
वेणीं गणे बुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनं विस्तारितः प्रसारितो
रेणुर्नैत्रक्रमेणांशुकपरिपाट्या । अशुभमिवैल्यथः । 'साब्जटांशुकयोर्नैत्रम्' इति,
'कमोऽङ्गौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । सूर्यमुपहरो धाच्छादयामास ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीय नवोदकानि ॥ ४० ॥
मत्स्येति ॥ वायुवशाद्विदीर्णैर्विस्तृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि
सैन्यरेणून् पियन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याभरा ध्वजाः पर्याविलानि
परितः क्लृपानि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्याः सत्त्वमत्स्या इव ।
बभुर्भान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
रथ इति ॥ सान्द्रे प्रदे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रत्वेन विजज्ञे
ज्ञातः । नागो हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन विजज्ञे । आत्म-
परावबोधः स्वरविवेकः । बोधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नाम-
ग्रहणानामोच्चारणाद्बभूव । रजोऽन्धतया सर्वे सं परं च शब्दादेवानुमाय
प्रजहुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजो रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥
आवृण्वत इति ॥ लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपगन्धतः । आजो युद्धे
विजृम्भितस्य व्याप्तस्य । रज एवान्धकारं तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विप-
वीरेभ्यो जन्म यस्य स तपोको दधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् ।
'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं दधिरसावर्ण्यायम् ॥ ४२ ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'नवोदकानि'.

टिप्प०-१ योद्धां सिद्धकूर्ममत्स्यादिध्वजाः क्रियन्ते-इति शिशु० ।

२ नवोदकत्वं तेषां समर्थम्-इति शिशु० ।

स इति ॥ क्षतजेन रुधरेण छिद्यमूलः । लाजितमूलसंबन्ध इत्यर्थः ।
तस्य क्षतजस्योपरिष्ठात् पचनावधूतो वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य
हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभासे दिदीपे ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निर्वर्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्पतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

प्रहारेति ॥ रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति ।
मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा । निवर्तिताश्वान्यन्तृन्
सारथीनुपालभ्य 'असाधु कृतम्' इत्यभिहितम् । पूर्व यैः स्वयं सादिता हताः ।
लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टेः केतुभिः प्रत्यभिज्ञात्तानेत्यर्थः । तानेव सामर्पतया
सद्योपावेन हेतुना निजघ्नुः प्रजहुः ॥ ४४ ॥

अर्धधर्माणं परवाणलूना धनुर्भृतां हस्तघतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेयात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अपीति ॥ अर्धधातौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धभागं परेषां बाणैर्लूनादिछिन्ना अपि
हस्तघतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानु-
बन्धेन हेतुना फलिभिर्लेशप्रवाद्भिः । 'संस्पर्शानाप्रयोः फलम्' इति विश्वः । पूर्वार्ध-
भागैः । शृणोतीति शब्दः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । 'उमपादिभ्यो
यत्' (पा. ५।१।२) इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापु-
रेद्य, न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते क्षिरांसि चैक्रेनिंशितैः क्षुराग्रैः ।

हेतान्यपि द्येननसाम्रकोटिव्यासककेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

आधोरणानामिति ॥ गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैस्त एव क्षुराग्रैः
धुराग्रप्रनिवाग्रं येषां तैश्चक्रेरायुधविशेषैर्हृतानि छिन्नान्यपि । द्येनानां पञ्चि-

पाठा०-१ 'रथस्थान्'. २. 'निवर्तिताश्वान्'; 'निवर्तिताश्वाः'. ३ 'मुच्छेः'.
४ 'धुराग्रैः'. ५ 'हृताभिः'.

विशेषाणाम् । 'पक्षी ह्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां
तानि । आधोरणानां हस्त्यारोहणाम् । 'आधोरणं हस्तिपदा हस्त्यारोहं निपा-
दिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात्प्रागेवाह्य पश्चा-
दुत्पत्तां पक्षिणां नखेषु केशसङ्घिरपातहेतुरिति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वमिति ॥ पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताऽश्वसादी तौरंगिकः प्रतिहारेऽक्षममश्वसं
तुरंगमस्कन्धे निषण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान
पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचकाङ्क्ष । 'नायुधव्यसनं प्राप्तं
नार्तं नातिपरिक्षतम्' (मनु. ७।१३) इति निषेधादिति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां यर्मभृतां विकोशैर्घृहस्तु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयायभूभुर्गजा विविशाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजामिति ॥ तनुत्यजाम् । तनुषु निःस्पृहाणमित्यर्थः । यर्मभृतां
कर्मविनां संबन्धिभिर्घृहस्तु दन्तेषु पतद्भिरत एव विकोशैः पिधानादुद्धृतैः ।
'कोशोऽस्त्री कुण्डले खड्गपिधानेऽथोपदिव्ययोः' इत्यमरः । असिभिः खड्गैरुद्यन्त-
मुत्थितमग्निं विविशा भीता गजाः करशीकरेण गुण्डदण्डजलकणेन शमयाय-
यभूवुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमघकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखेति ॥ शिलीमुखैर्गण्डकृत्तवि शिरांस्त्रैश्च फलानि तैराढ्या
संपन्ना । च्युतैर्गण्डैः शिरांसि प्रावन्त इति शिरस्त्राणि क्षीपेय्यानि । 'क्षीपेय्यं च
शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैश्चपकोत्तरा चपकः पानपात्रमुत्तरे यस्याः सेध । 'चप-
कोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मघं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा ।
'कुल्यात्पा कृत्रिमा ससेत्' इत्यमरः । रणक्षितिर्विदग्धभूमिर्मृत्योः पानभूमिरिद्य
रराज ॥ ४९ ॥

उपान्तयोर्निष्कुपितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिद्वततालुदेशा शिषा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

पाठा०-१ 'उद्धृत्तम्'. २ 'विधुषितम्'.

टिप्प०-१ 'जीवत्पथ वरम्' इति पुनर्मारयितुं नोत्सुकोऽभूदित्यर्थः इति शिशु० ।

उपान्तयोरिति ॥ उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैः पक्षिभिर्निष्कुपितं खण्डितम् । 'इन्निष्ठायाम्' (पा. ७।२।४५) इतीदगमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यां विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छिष्य पिशितप्रिया मांसप्रियाऽपि शिवा क्रोष्टी । 'शिवः क्षीलः शिवा क्रोष्टी' इति विश्वः । केयूरकोट्याऽऽदामेन शतस्तालुदेशो यस्याः सा सती । अपाचकारापसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥ ५० ॥

कश्चिद्विषत्त्वद्वद्वतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

यामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

कश्चिदिति ॥ द्विषतः खड्गेन द्वतोत्तमाङ्गदिल्लग्निराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य यामाङ्गसंसक्ता राभ्योत्तमसत्तिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः सन्, समरे नृत्यत्खं निजं कवन्धं अशिरस्कं फलेयं ददर्श । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तनपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः ॥ ५१ ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतो रचिनो च कौचित् ।

व्यभ्यो गदाव्यायतसंग्रहरो भग्नानुधौ बाहुविमर्दनिष्ठा ॥ ५२ ॥

अन्योन्येति ॥ कौचिद्वीरावन्योन्यस सूतयोः सारण्योरन्मथनाभिधना-
त्तावेव सूतो रचिनो योद्धारौ चाभूताम् । तावेव व्यभ्यौ गदाधौ सन्ती
गदाभ्यां व्यायतो रीषः संग्रहरो युद्धं यथोन्मावभूताम् । तनो भग्न-
ानुधौ सन्ती बाहुविमर्दं निष्ठा नाशो यवोत्ती बाहुयुद्धमव्यभूताम् । 'निष्ठा
निष्पत्तिनादान्ताः' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रह्वयोरुत्क्रान्तयाम्योः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्तरप्यार्थितयोपिवाद् ॥ ५३ ॥

परस्परेणेति ॥ परस्परेणान्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालमेककालं
यथा तयोरेक्रान्तयाम्योर्दुष्प्रदुःखतप्राणयोः । एकेवाप्यतः प्रार्थिता याम्यो तयोरेका-

प्सरःप्रार्थितयोः । प्रार्थितैराप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहित्वाद्यादिषु' (पा. २।२।३७) इति परनिपातः । अथवा,—एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । 'त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वान्निधानं प्रयुक्तम् । कयोश्चित्प्रहर्षोऽयोरमर्त्यमावेऽपि देवत्वेऽपि विषादः कल्ह आसीत् । एकामिषामित्यापो हि महदैरवीजमिति भावः ॥ ५३ ॥

व्यूहाबुभौ वावितैरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापनुरव्ययस्थम् ।

पश्चात्पुरोमास्तयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णयोर्मौ ॥ ५४ ॥

व्यूहाविति ॥ ताबुभौव्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः ।

पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या स्मरुत्या प्रवृद्धौ महान्तावर्णयोर्मौ महार्णयोर्मौ इव । इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्ययस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं भङ्गं पणजं चापनुः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेण भग्नेऽपि वले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

परेणेति ॥ वले खलैव्ये परेण परवलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽरिसैन्यं प्रत्येध ययौ । तयो हि—समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत । वतैवेव्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् । यद्विस्तु यतो वन कक्षस्तृणम् । 'कक्षौ तु तृणबीरुधौ' इत्यमरः । तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकल्लविः ॥ ५५ ॥

रथी निपङ्गी कवची धनुष्मान्ततः स राजन्यकमेकवीरः ।

निर्वारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धतमिवापेवाम्भः ॥ ५६ ॥

पाठा०—१ 'इतरेतरोत्यम्'. २ 'निरर्तत'. ३ 'यतो हि'. ४ 'विलोडयामास'.

५ 'कल्पक्षयोद्धतम्'.

टिप्प०—१ यस्तु रणे हन्यते स्वर्गामिन दिव्यतामुपगतं तमनुगृहीतुमप्सरसः समावाची-त्यागमः । इह तु युगपत्परासुतामुपगतयोरेकस्यामेवागतायां दिव्याह्नायां कामुर्योरनयोः स्वर्गेऽपि युद्धमासीदिति भावः, अत एव एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं ययोः इति समासो युक्तः—इति दिनकरः ॥ खिया बहुवननमस्तीति आपवितुं 'वश्यु' इत्युक्तम्, न निवमार्थम्; 'अप्सरः' इत्येकवचनान्तराणि प्रयोगदर्शनात्—इति सुबोधिनीश्वरः । 'काचिदप्सरः भूत्वा प्राञ्जलिव्यंजिष्ठपद' इति दशकुमारे प्रयोगः ।

२ सैन्यस्य तुण्णामान्येनावस्य महाशक्तितेजस्य—इति हेमाद्रिः ।

रथीति ॥ रथी रथाख्यो निपङ्गी तूणीरवान् । 'तूणीपासजतूणीरनिपङ्गा इपु-
धिद्वयोः' इत्यमरः । कवची वर्मपरो धनुष्मान् धनुर्धरो हस्तो रणदक्ष एकवीरो-
ऽसहायधूरः सोऽजो राजन्यकं राजसमूहम् । 'गोप्रोक्ष—' (पा. ४।२।३९)
इत्यादिना मुष्प्रत्ययः । महावराहो वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल
उत्पन्नमुद्गेलमर्णवाम्भ इव । निवारयामास ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजो ।

आकर्णकृष्टा सरुदस्य योद्धुर्मौर्वीच वाणान्सुपुवे रिपुमान् ॥ ५७ ॥

स इति ॥ सोऽजः । आजौ संप्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निपह-
नियरेण वाममतिमुन्दरम् । 'वामं सन्ये प्रतीवे च द्विणे चातिमुन्दरे' इति विश्वः ।
व्यापारयन्लक्ष्यत, शरसंधानादयस्तु दुर्लभ्या इत्यर्थः । सरुदाकर्णकृष्टा ।
योद्धुरस्याजस्य मौर्वी ज्या रिपून्मन्तीति रिपुमाः । तान् । 'अमनुष्यकर्तुके
च' (पा. ३।२।५३) इति ठक्प्रत्ययः । वाणान्सुपुव इव सुपुवे किमु ।
इत्युपेक्षा ॥ ५७ ॥

स रोपदृष्टाधिकलोहितोष्टैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीपेहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हूँकारगर्भैर्द्विपतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

स इति ॥ सोऽजः रोपेण दृष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि
तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ता भ्रुकुटीर्भ्रूमद्वयहद्भिः । भल्लनिकृत्ता
वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हूँकारगर्भैः सहृंकारैः । हूँकारैश्चिरि इत्यर्थः ।
द्विपतां शिरोभिर्गां भूमि तस्तार छादयामास ॥ ५८ ॥

सर्वैर्वलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कद्रुटमेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्युयुधि सर्वे एव ॥ ५९ ॥

सर्वैरिति ॥ द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्वलाङ्गैः सेनात्रैः । 'हस्तधरथ-'
पादातं सेनांश्च सायनपृथग्' इत्यमरः । कद्रुटमेदिभिः क्वचमेदिभिः । 'उरच्छदः'

पाठा०-१ 'रोपदृष्टाधिकलोहिताक्षैः'. २ 'हुँकारगर्भैः'. ३ 'बलोर्ध्वैः'.

टिप्प०-१ 'तूणमुखे न' इति पाठनाह्वय आजौ मुदं दक्षिणं हस्तं तूणीरस्य मुखे व्यापार-
यमाक्षय न शान्ति, न च वामं हस्तं प्रसारयन् शान्तिः । अन्तेधुवे-कनैर्यथेवमादृष्टस्याजस्य
नीवी प्रत्यक्षा रिपून्मने निपुणावगाननवीजनदिव-इकार दिनदर० ।

२ हुँकारगर्भैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा इत्यनेन द्विषमन्त्राद्वेत्तावय संवापये इत्युक्तम्-इति
मुनिवि० ।

कट्टकोऽजगरः क्वचोऽखियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च बाह्वलमुक्त्वान्तरमाह
—सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपाला युधि तस्मिन्नेव प्रजहुः । तं प्रज-
हुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वं शरकरकिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदु-
क्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विद्यस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किंचिदि-
वक्ष्यते ॥' ५९ ॥

सोऽस्त्रव्रजैर्दृष्टन्नरयः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण वभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
स इति ॥ परेषां द्विषामस्त्रव्रजैर्दृष्टन्नरयः सोऽब्रः । नीहारैर्दग्धमग्नौ
दिनपूर्वभागः प्रातःफलः किञ्चित्प्रकाशेनेषलक्ष्येण विवस्वतेव । ध्वजाग्र-
मात्रेण लक्ष्यो वभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चित्दृश्यते सेत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमंसौ कुमारः प्रायुक्तं राजस्यधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमक्षं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥
प्रियंवदादिति ॥ अधिराजसूनुमंहापजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदन-
मुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नितृणः । जानरुक् इत्यर्थः । असौ कुमारोऽजः
प्रियंवदात्पूर्वाकाङ्क्षान्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता'
(पा. ४।१।२४) इत्यण् । प्रस्थापयतीति प्रस्थापनं निद्राजनकमक्षं राजसु प्रायुक्तं
प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

ततो धनुष्कर्पणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥
तत इति ॥ ततो धनुष्कर्पणे चापकर्षणे मूढहस्तमन्यावृत्तहस्तम् । एकसि-
न्धसे पर्यस्तं सत्त्वं शिरस्त्राणां शीर्षंभ्यानां जालं समूहो यस्य तत् । ध्वजस्त-
म्भेषु निपण्णा अवष्टम्भा देहा यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञा सेनैव सैन्यम् ।
बाहुर्वर्ण्यादित्वात्सार्धं षण्मप्रलयः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्यौ ॥ ६२ ॥

पाठा०—१ 'छिन्नरयः'. २ 'लक्ष्यम्'. ३ 'अयो कुमारः'; 'अथ प्रियार्हः';
'अथ प्रियार्हम्'.

टिप्प०—१ हिमयुक्तः यथा दिनपूर्वभागः विवस्वता स्येण दृश्यो भवति तथाऽत्रोषि-इति
सुमतिः ॥ नीहारे तुषारे मग्नौ दिनस्य पूर्वभागो वयाऽल्पप्रकाशेन स्येण दृश्यो भवति तथा
सोऽब्रो ध्वजाग्रमानेन लक्ष्यो दृश्योऽभूत् । अत्रायामसकृन्दीराच्छादिनृत्तादिति भावः इति
दिनकर० ।

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन सहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्त्यशो मूर्तमिवावमासे ॥ ६३ ॥

तत इति ॥ ततः कुमारोऽवः प्रियेन्दुमलोपात्तरस आस्तादितमाधुर्ये ।

अतिस्थप्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं गुह्यं निवेश्य । 'जलजं गुह्यप्रबोः' इति
विधुः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेनौष्ठनिविष्टेन शङ्गेनैकवीरः स
सहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तमवशः पिबन्निवावमासे । यद्यसः शुभ्रत्वादिति
भावः ॥ ६३ ॥

शङ्खसनाभिमतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं दृष्टुः स्वयोधाः ।

निर्मोखितानामिय पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

शङ्खेति ॥ शङ्खसनाभिमतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजम् । निर्मोखितानां
मुमुक्षितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमां चाक्षी यथाश्रुतं प्रतिमाशशाङ्कं
प्रतिविम्बयन्मिय दृष्टुः ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाम्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं यः कृपयेति घर्णाः ॥ ६५ ॥

सशोणितैरिति ॥ संप्रति राघवेण राघवेण । पूर्वं राघवेति भावः । हे

राजानः । वो गुप्ताकं यशो हृतं, जीवितं तु कृपया न हृतम् । न त्वयवलेति
भावः । इत्येवंरुपा घर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणित-
दिग्भिः शिलीमुखाम्रैर्गण्णैः सायनैस्तेनाजेन प्रयोजकैर्घ्ना । पार्थिवानां यथा
केतुषु ध्वजसङ्घेषु निक्षेपिताः प्रयोगैरुन्मूलनेदिताः क्षेपिता इत्यर्थः । क्षिप-
तेर्भ्यन्तात्प्रति च ॥ ६५ ॥

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटयद्भ्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥

स इति ॥ चापकोट्यां निहित एकबाहुर्बल सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणे-
नापनयनेन भिन्नमौलिः श्रृण्वकेशवन्धः । 'चूडाकिरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः'
इत्यमरः । ललाटे घट्टाः भ्रमवारिविन्दवो यस्य सः सोऽजो भीतां प्रिया-
मिन्दुमतीमेत्यासाद्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह—

इतः परार्भकहार्यशस्त्रान्यैदर्भि ! पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ हे धैदर्भि इन्दुमति ! इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान् बालशपद्मा-
र्यायुधान् परावशवृन्पश्य । मयाऽनुमतासि । श्रुमिति शेषः । एभिर्दृष्टैरेवंवि-
धेन निशारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवहुर्महेत्यर्थः ।
त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्यस इत्यर्थः । 'एवंविधेन' इत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन शोपहास-
मुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवादिपादात्सद्यो विमुक्तं मुखमायभासे ।

निःश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रतिद्वन्द्विभवादिपादादेत्यादिपादादेत्यात् सद्यो विमुक्तं तस्या
मुखम् । निःश्वासस्य यो याप्य ऊष्मा । 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः ।
तस्यापगमादेतोरात्मीयं प्रसादं नैमित्त्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं इत्यते-
ऽनेनेत्यात्मदर्शो दर्पण इव । आयभासे ॥ ६८ ॥

हृष्टापि सा विजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाग्भःपृषतामिवृष्टा मयूरकेकामिरिवोभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

हृष्टेति ॥ सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि हिया विजिता
यतोऽतः प्रियमजं साक्षात् स्वयं नाभ्यनन्दन्न प्रशंस्य । किंतु नवैरग्भः-

पाठा०-१ 'चापकोटी निहितैकबाहुः'. २ 'प्रपन्नम्'. ३ 'स्वरूपम्'. ४ 'अभि-
पिक्ता'. ५ 'अभ्रजालम्'.

टिप्प०-१ अत्र न पुनरुक्तिदोषः, तथा महाकविप्रयोगात् । यत्तत्तद्वदन्यत्र (पृ. २१९)
प्रतिपादितम् ।

३ परपुरुषान्तरं पश्यामीत्यत्र आह-मया त्वनुमताऽनुज्ञाप्रप्ति, मदनुज्ञया पश्येत्तत्पेः-इति
दिनकर० ।

पृषतैः पयोविन्दुभिरभिवृष्टाऽभिषिक्ता स्थल्यकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोण-
स्थल-' (पा. ४।१।४२) इत्यादिनाऽकृत्रिमाथे जीप् । अभ्रवृन्दं मेघसंघं मयूर-
केकाभिरिव सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स चामं पादमाधाय राहा-

मुदघहृदनवधां तामवधादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता यभूव ॥ ७० ॥

इतीति ॥ नोयते नोच्यते इत्यचर्घं गर्हम् । 'अवयपण्य-' (पा. ३।१।१०१)
इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुरिसितावयष्येदगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । तस्माद-
पेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राहां शिरसि चामं पादमाधायानव-
धामदोषां तामिन्दुमतीमुदघहृदुपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्र-
हन्तं पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न खिष्टः । तस्याजस्य रथतुरगाणां
रजोभी रूक्षाणि पर्याण्यलकाग्राणि यस्याः सा सेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती
समरविजयलक्ष्मीर्वभूव । एतद्व्याभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्यं सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

इति धीरशुबंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजस्रयंवराभिगमनो

नाम सप्तमः सर्गः ।

पाठा०-१ 'रूक्षालकाग्रा'; 'रूक्षालकान्ता'.

टिप्प०-१ यथा नवानुकाशिका सती मयूराणां केकाभिर्धनपटलमानन्दयति तथेन्दु-
मती प्रमुदितापि हिया जिता लज्जापरवशा सखीनां वाग्भिः स्तुतिवचनैरजमभ्यनन्दत्-यद्यपि
'केका'शब्देन मयूरध्वनिर्लभ्यस्तथापि 'मयूर'शब्दस्य 'करिकलभादि'वत् उक्तिपोषकत्वान्न
दोषः-इति दिनकरः ।

२ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात् कथमिदानीं 'उदघहृत्' इति प्रयोगः? उच्यते-प्रबलतर-
वैरिनिवहविजयादिशान्तिमेवेन्दुमतीलाभादिवाहोभूत्, यदि तान्शत्रून् व्यजेयत्तर्हि तैरिन्दुम-
त्यपहारे कृते विवाहोऽप्यकृत एव सादिति भावः-इति दिनकरः ।

प्रथमेति ॥ प्रथममजागमनाग्रेव परितो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन
 स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संतिष्ठत्
 प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन् उपहितकुटुम्बः सन् । 'सुतविन्द-
 यलीकः' (शाय. ३।४५१) इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गो मोक्ष-
 मार्ग उत्सुकोऽभूत् । तथा हि—कुलधुर्यं कुलधुरंधरे सति सूर्यवंदया गृहाय
 गृहस्थाथमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिषासूरिविरचितायां रघुवंशकाव्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरम्बमवलम्बेऽह यस्मिन्पातालकेलियु ।

दन्तेनोदसति क्षोणीं विधाम्यन्ति फणीशराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोद्दिन्दुमतीमियापराम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ पार्थिवो रघुर्ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमजलं
 विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव । 'कौतुकं नखले हयं हस्तसूत्रे कुतूहले' इति
 शाश्वतः । तस्याप्यस्य । अपरामिन्दुमतीमिय । वसुधामपि हस्तगामिनी-
 मकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं छन्दः ॥ १ ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनुवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

दुरितैरिति ॥ नृपसूनुवो राजपुत्रा यद्वाञ्छं दुरितैरपि विपप्रयोगादिने-
 पिदोषादपि आत्मसात् साधनीम् । 'तदधीनवचने' (पा. ५।४।५४) इति साति-
 प्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रयतन्त एवेत्यर्थः । 'हि' शब्दोऽवधारणः । 'हि

टिप्पणम्—१ कौतुकमन्धनं चाहाभलायनः—'अथ कथं करोति सखेसखसुखं क्षीरध्वजाग्राभ्य
 परपरविष्कं कुरुतः; कण्ठे सखं चासुगन्धं, कौतुकध्वजं च करे नक्षोकाग्रां' इति ।

॥ वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत्—'वसुधामपि भुवयापि हस्तगामिनीं हस्तमकरोत्'
 वात् । अत्र 'राम्येऽभिप्रेतानि' । 'अपरा' इत्यनेन साधारणभोगपरमाह—इति सिद्धम् ।

३ वयोक्तं कामन्दकेन—'राजपुत्रा नरोदया मया इव निरहुरात् । भ्रातर निवृत्त यासि
 निम्नलेयानिनामिनः' इति ।

हेतावधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं स्वतःप्राप्तं तद्भाज्यम् । अजः पितुराज्ञेति
हेतोरग्रहीत् स्वीचकार । भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिपेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

अनुभूयेति ॥ मेदिनी भूमिर्गहिषी च ध्वन्यते । वसिष्ठेन संभृतैः
सलिलैस्तेनाजेन सहाभिपेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्गृहणेन ।
आनन्दनिर्मलोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते । कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलभकृतं साफल्यं
कथयामासेव । न चैतावता पूर्वैर्वापकयैः प्रसंख्यपरत्वात् । 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्
पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स वभूय दुरासदः परैर्गुरुणाऽथर्वेविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

स इति ॥ अथर्वेविदाऽथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः ।
अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो
दुर्धर्षो वभूव । तथा हि-अस्त्रतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्ब्रह्म ब्रह्मते-
जोऽयं पवनाग्निसमागमो हि तत्कल्प इत्यर्थः । 'पवनाग्नि' इत्यत्र पूर्वनिपातशाल-
स्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वे चि' (पा. २।२।२२) इति नामिशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च
काशिकस्यामा- 'अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारविहम्' इति ।
क्षेत्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः- 'नाक्षत्रं
ब्रह्म भवति क्षत्रं नात्र द्ध वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥ इति ॥ ४ ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नृवेश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां धियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'नरेश्वरम्'.

टिप्प०-१ अन्याऽपि रमणी भर्तृसङ्गमनुभूयानन्दोच्छ्वसितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति-इति
तिशु० ।

२ राज्याभिषेके आभर्षणीयान्यासीर्वचांसि वदेदुपाध्यायः इति नीलकण्ठभट्टैरुक्तं
राज्याभिषेकप्रयोगे ।

३ एतेन पूर्वम्यो नृपेभ्योऽस्य महत्त्वमुक्तम्-इति तिशु० ।

रघुमिति ॥ प्रजा नवैश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघु-
मेवामन्यन्त । न किञ्चिद्वेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् सोऽजस्तस्य रघोः
केचलामेकां धियं न प्रतिपेदे । किंतु सकलान्गुणान् शौर्यदक्षिण्यादीनपि
प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तद्विर्युक्तैत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

अधिकमिति ॥ द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्य-
मरः । 'अहंशुभनोर्युस् (पा. ५।२।१४०) इति वुस्प्रत्ययः । द्वितयेन संगतं युवं सद-
धिकं शुशुभे । किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् । 'अतष्टम्'
(पा. ४।३।७८) इति ठञ्प्रत्ययः । अमृद्धं समृद्ध पदं राज्यमजेन अस्याजस्य नवं
यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च । 'विजयो हीन्द्रियजयस्तदुक्तः शास्त्रमर्हति' इति
कामन्दकः । राज्यस्योऽपि प्राकृतवत्तदसोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सदयं वुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

सदयमिति ॥ महाभुजः सोऽवोऽचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवम् ।
नैवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्मात्ता नवोदा वधूमिव । सहस्रं बलात्कारेण चेत् ।
'सहो बलं सहा मार्गः' इत्यमरः । इयं मेदिनीर्वा । उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः ।
सदयं सकृपं वुभुजे भुक्त्वान् । 'भुजोऽनवने' (पा. १।३।६६) इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमेव मतो मंहीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निस्त्रगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना कचिद् ॥ ८ ॥

पाठा०—१ 'नरेश्वरः'. २ 'अस्य भूपतेः'.

टिप्प०—१ यथा प्रजा रघोः प्रीक्षितलोऽभूवन् तथाऽजेऽपि जासन्निति तात्पर्यापेक्षेति
दिशुः ।

२ हेमाद्रिश्चात्र-एवकारस्तु शुभसुविशेषणमाक्रष्टुम्, यथा-विदुषा देवदत्तेन यददत्तं
नैव विदुषा नैव देवदत्तेन यददत्तं इति दिशुः इत्याह ।

सु दुर्लभः अतो

रुद्र- 'सुगन्ध-

ज्येन्मृदुपायैः नौमैरातिङ्गनैर्वस्त्रैश्चोपसान्वयेत् इति रक्षिरहस्ये-इति दिशुः ।

३ 'वुभुजे' इत्यत्रोपभोगविकृत्याऽऽत्मनेपदम्-इत्याह दिनकरः ।

अहमिति ॥ प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वोऽपि जनः । अथवा,— प्रकृतिष्विल-
स्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सखम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिष्वहमेव मही-
पतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः । 'मतिबुद्धिपूर्वाभ्यर्थ' (पा. ३।२।१८८) इति
वर्तमाने क्तः, 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।१७०) इति पठ्यते । इत्यचिन्तयद-
मन्यत । उदधेर्नम्रगाशनेष्विवास्य नृपस्य कर्तुः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा. २।३।१६५)
इति कर्तारि पठ्यते । कचिदपि जनविषये विमाननाऽनगणना तिरस्कारो नाभवत्,
यतो न कचिदप्यमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्त्व मत् इत्यमन्यवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुदरम् ॥ ९ ॥

नेति ॥ स नृपो भूयसा बाहुल्येन खरलोक्षो न । भूयसा मृदुरतिमृदुरपि
न । किंतु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्, मध्यमशरीरादीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानो
बाहुः पृथिवीरुहांस्तस्मिन् नृपाननुदरश्चतुष्पादयश्चैव नमयामास । अत्र
कामन्दकः—'मृदुर्बलमन्येत लोक्षानुद्विजते जनः । लोक्षश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स
संमतः ॥' इति ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्यात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथेति ॥ अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया । निर्विचारमनस्कतयेत्यर्थः ।

'उदयादिष्विद्वन्तिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः' इत्युपलक्षात्तया ।

प्रकृतिष्वनात्माविषु प्रतिष्ठितं हृदमूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु

विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः । 'धर्मादनिच्छेवलात्' (पा. ५।४।१२४) इत्य-

नित्यप्रत्ययः समासन्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु शब्दाविषु

निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥ १० ॥

पुल्लधर्मधायमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितथियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवत्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

पाठा०—१ 'क्रियाः' २ 'अनन्तरात्' ३ 'भात्मवित्तया' (= भात्मज्ञत्वेन) -
४ 'विनाशधर्मसु' ५ 'ककुत्स्थवंशजाः' ६ 'यमिनः संप्रयताः'.

टिप्प०—१ 'वीक्ष्यादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र नाप्यते । एवं बुद्धा महाराज ! मा लोक्षो
मा मृदुर्भवेति'—इत्युदाहरति शिशुः ।

गुणवदिति ॥ दिल्लीपवंशजाः परिणामे वार्धके गुणवत्सुतेषु रोषित-
श्रियः स्थापितलक्ष्मीः प्रयताश्च सन्तः । तखवल्लान्येव वासांसि तेषां संय-
मिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे । यस्मात्तस्यादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा चैष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽनः ।
चैष्टनशोभिनीष्णीपमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽ-
परित्यागमयाचत । मा परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतधानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्यचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

रघुरिति ॥ आत्मजप्रियः पुनर्वत्सलो रघुः । अश्रुणि मुखे यस्य तस्याश्रु-
मुखस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किंतु सर्पस्त्यच-
मिव व्यपवर्जितां लब्धं श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथ्ये पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया लुपयेयविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स इति ॥ स रघुः किलाश्रममन्त्यमाश्रमं प्रमग्न्यामाश्रितः पुराजगद्वहि-
रावसथ्ये स्थाने निवसन्नाविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव

टिप्पणं—१ गुणाः शौर्यपौर्यादय आभिगमिका वा ते विवर्ण्ये येषां ते गुणगन्तव्येषु सुतेषु-
इति शिशुः ।

२ यमिनां मुनीनां पदवीं वानप्रस्थाद्यनं प्राप्ताः । जनस्तथा कृतवतो रघोरन्येन दुकमिति
भावः—इति दिनकरः ।

३ वनवासाभिमुखं तं रघुं चरणयोर्नमस्कृत्यात्मनोऽपरित्यागं प्रार्थयामास, मा विहाय वनं
मा गच्छेत्त्वदीदित्यर्थः—इति दिनकरः ।

४ तेन पट्टमन्त्रेण चाभिषेचो लक्ष्यते । उष्णीष वेष्टनं च पादयोः केशसंश्लेषः मा भूदिति
वा; शिरसाऽवेष्टनशोभिना इत्यवप्रच्छेदो वा । उष्णीषं लब्ध्वा नन्वावेत्यर्थः—इति हेमाद्रिः ।
तस्य पादयोः केशमात्वादिसंश्लेषपरिहारोक्तिः—इति शिशुः ।

५ प्रियोऽभिमत आत्मजः पुत्रो यस्य स आत्मजप्रियः स रघुरश्रुणि मुखे यस्य तस्य वाग्मा-
यमाणस्याजस्य अपरित्यागरूपं वाञ्छितं चकार । न पुनर्व्यपवर्जितां परित्यक्त्वा लक्ष्मीं स्वीकृत-
वान्, यथा सर्पस्त्यचं कलुषं नादत्ते—इति दिनकरः ।

६ अन्त्याश्रमो वानप्रस्थाश्रमः, 'माद्वगस्यैव सत्यासः' इत्युक्तत्वात्—इति हेमाद्रिः ।
७ श्रियमगृहीत्वैव तथोऽशीन्वेन स्थित इत्यर्थः—इति हेमाद्रिः ॥ श्रियं परित्यज्योऽशीन्वेन
तत्र स्थित इत्यर्थः—इति शिशुः ॥ यतोऽनो यतिस्ततो यमनिदमापद्याद्योगयुक्तः—इति पल्लवः ।

शुभपयेच नन्वेव पुत्रभोग्यया न स्वभोग्यया । श्रिया समुपास्यत शुभूपितः ।
 जितेन्द्रियस्य तस्य शुभपयेच श्रियापि पुण्यफलोदकाहरणाविशुद्ध्याभ्यतिरेकेण न किञ्चि-
 द्योहितमासीदित्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणः प्रमज्जन्ति' इति श्रुतेः । 'आत्मन्यमी-
 न्तमारोप्य ब्राह्मणः प्रमज्जेद्गृहात्' (६।३८) इति मनुस्मरणात् । 'मुखजाना-
 मयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातो रुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥' इति
 निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रमज्ज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः । तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदह-
 रेव प्रमज्जेत्' इत्यादिश्रुतेर्धर्मापेक्षयाधारण्यात् । 'त्रयाणां वर्णानां वेदमवीक्ष्य चत्वार
 आधमाः' इति सूत्रकारवचनात् । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो यापि वैश्यो वा प्रमज्जेद्गृहात्'
 (मनु. १०।११७) इति स्मरणात् । 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहु-
 जातो रुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च ।
 शुभचिह्नद्वयपदस्योपलक्ष्यमाचक्षणाः केचिद्वैवापि छात्रिभिरं प्रतिपेदिरे । तथा सति
 'तं किलाधममन्त्यमाधितः' (८।१४) इत्यत्रापि कृपिनाम्यपमेव पक्षो विवक्षित
 इति प्रतीतः । अन्यथा वानप्रस्थाधनतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
 यतिनिः सार्धमनमिममिदम्' (८।१५) इति वक्ष्यमाणेनानमिसंस्मारेण विरोधः
 ॥ १२ ॥ अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्राशस्तिकेन ॥ १४ ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेभ्यः ।

नमसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारोहं तत् ॥ १५ ॥

प्रशमेति ॥ प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो सुखस्तत् । अभ्युद्यतोऽभ्यु-
 दितो नूतनेभ्यरोऽनो यस्य तत् । प्रसिद्धं कुलं निभृतेन्दुनाऽसमयासन्नचन्द्रेणो-
 दितार्केण प्रसिद्धतमूर्केण च नमसा तुलां सज्ज्यं समारोहं प्राप । न च
 'नमसा तुलाम्' इत्यत्र 'तुल्यार्थः' (पा. २।३।७२) इत्यादिना प्रतिषेधस्तुतीयायाः ।
 तस्य सरवनाभिः तुलां सज्ज्यमिषयः प्राप । 'कृण्वस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् ; अस्य
 च गार्हपत्याधितयात् ॥ १५ ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृढदाते रघुराजयौ जनेः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

पाठा०-१ 'पूर्वपार्थिवः' । २ 'अपवर्गमहोदयार्थिनौ' ; 'अपवृत्तिमहोदया-
 र्थिनौ' ;

भावितो लोष्टो मृत्पिण्डः काश्चनं मुखं च यस्य स समलोष्टकाञ्चनः निःस्पृह इत्यर्थः । 'लोष्टानि लेष्टकः पुंसि' इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विचारश्चन्यं यथा तथाऽजयत् ॥ २१ ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

नेति ॥ स्थिरकर्मा फलोदयकमेवायं नवः प्रभुरत्र आ फलोदयात् फलविद्विपर्यन्तं कर्मण आरम्भाच्च विरराम न निवृत्तः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (पा. १०७९) इत्युपादानात्पथमी । 'व्याहपरिभ्यो रमः' (पा. १।२।८३) इति परस्मैपदम् । स्थिरधीर्नधलचित्तो नवेतरो रघुश्चापरमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षादभारपर्यन्तं योगविधेरन्यानुसंधानाच्च विरराम ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्धप्रसरेषु जाग्रतो ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोर्भयौ सिद्धिमुभाषवापतुः ॥ २३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं प्रतिपिद्धः प्रसरः स्थायप्रवृत्तिर्वेषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्ताबुदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयो प्रसितावासकी । 'तत्परे प्रसितासचौ' इत्यमरः । उभाववरषू उभयौ द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उभावुदातो निलम्' (पा. ५।२।४४) इति तयप्रलवस्यायजादेशः । 'दिष्ट्वा' (पा. ४।१।१५) इति षीप् । सिद्धिं फलमवापतुः । उभावुमे तिद्धी यथासंख्यं भवान्तुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमपदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षयाऽजाज्ञाहानुपेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षं समं तुल्यम्' इति विश्वः ।

पाठा०—१ 'परमार्थः'. २ 'प्रसृतौ'. ३ 'उभयाम्'.

टिप्प०—१ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य 'विधिः' करण तस्मादयोगविधेः इति दिनकर० । जीवात्मरसनोः संयोगो योग इत्यन्ये । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' इति योगवसिष्ठः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः—इति हेमाद्रिः ।

२ अजव्यपेक्षया पुनोपरोधेन, न तु लेप्ताया—इति हेमाद्रिः ।

३ रूपनिर्देशवचनभावाच्च समानशब्दो बहुवचनान्तः एकवचनान्तो वा । तथा प्रवाप मातृपद—'उरतिष्ठयां समा च को भूमेरुत्वे च इत्यते'—इति हेमाद्रिः ।

श्रुमयित्वा नीत्वा योगसमाधिर्नैक्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवा-
त्मपरमात्मनोः' इति वशिष्ठः । अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् ।
मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मानम् । आपत् प्राप । सायुज्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमंसिचित् ॥ २५ ॥

श्रुतेति ॥ अग्निचिदग्निं चित्तवानादितवान् । 'अग्नौ वेः' (शा. ३।२।९९)
इति किप्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनं आकर्णितपितृतनुल्यागः
संश्चिरमश्रूणि चाप्पान्चिमुच्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्निसंस्काररहित-
मित्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भवं विधिमाचारमन्त्येष्टिं यतिभिः संन्यासिभिः
सार्धं सह विदधे चक्रे । 'अनाग्निं विधिम्' इत्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यान-
योगरतस्य च । न तस्य दहने कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात्प्रणवैर्नैव विळे
मिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं स्नानं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥ २५ ॥

अकरोत्सं तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

अकरोदिति ॥ पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविधिधानज्ञः सोऽजः
पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन न पितुः परलोकमुखापेक्षया । मुक्तावादिति
भावः । तस्य रथोर्ध्वदैहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिभ्रम-
करोत् । 'ऊर्ध्वं देहाय' इति वक्तव्याद्वत्प्रत्ययः । अनुश्रुतिज्ञादित्यादुभयपदवृद्धिः ।
ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्याप्याभूदित्याशङ्क्याह—न हीति । तेन
पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुर्यास्तनयेनावर्जितं दत्तं
पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्तं न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

पाठा०-१ 'विसृज्य'. २ 'अग्निचित्'. ३ 'च'.

टिप्प०-१ पितृणां कार्याणि तेषां कल्याः प्रतिपादनग्रंथाख्यानोच्चीकृति तथोक्तः—इति हेमाद्रिः

२ भुवेनावरयं पितृणामुदकक्रिया कार्याः पितृभक्ते सति तु किमुच्यते ? पितरः पुत्र-
हस्तेन पिण्डं वाञ्छन्तीनि शरलौकिकानारः । हि निश्चितम्, तेन पथा तेन मार्गेण तनु-
त्यजो योगविधिना देहत्यागिनः तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणो न भवन्ति अजरममरपदं प्राप्ता
नित्यवृक्षा भवन्ति । उक्तं च—'न तद्भक्तस्यते सर्वं न दशराजो न शक्यः । यद्वत्त्वा न
श्रुतवन्ते तद्वत् परमं भय—इति चण्डिकाः ।

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुर्दृश्य सदर्शवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

स इति ॥ परार्ध्यगतेः प्रशङ्कगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनी-
यत्वमुद्दिष्ट्याभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । 'सदर्शवेदिभिः'
परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः शमिताधिनिवारितमनोव्यथः । 'पुंसाधिर्मानसी व्यथा'
इत्यमरः । सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः अधिज्यमारोपितमौर्वीकं कार्मुकं वस्य स
तयोक्तः सन् । जगत् कर्मभूतमप्रतिशासनं द्वितीयाशाराहितम् । आत्माज्ञाविधेय-
मित्यर्थः । कृतयांश्चकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमांसाद्य तमर्घ्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूर्वपरा यीरमजीजनस्तुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिरिति ॥ क्षितिर्गही भामिनी कामिनीन्दुमती च । 'भामिनी
कामिनी च' इति हलायुधः । अर्घ्यपौरुषं महावराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं च तमर्गं
पतिमांसाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः । बहूनि रत्नानि भेष्टवस्तूनि स्रुत इति
बहुरत्नसूरभूत् । 'रत्नं स्वजातिथेष्टेऽपि' इत्यमरः । अपरेन्दुमती वीरं तुतम्-
जीजनजनयति स । जायतेणो लुङि रूपम् । सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥ २८ ॥

किनामसोऽसावत आह—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्यपि श्रुतम् ।

दशपूर्परथं यमाप्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

दशेति ॥ दश रश्मिशतानि यस्य ॥ दशरश्मिशतः सूर्यः स उपमा बलाः
सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिर्यस्य तम् । यशसा वरणेन दशस्यपि दिक्ष्वासाङ्ग
श्रुतं प्रतिबन्धम् । दशकण्ठारे रावणारे रामस्य गुरुं पितरं यं पुत्रम् । आख्यया
नाम्ना दशपूर्वो 'दश'शब्दपूर्वो रथो रथशब्दस्यम् । दशरथमित्यर्थः । बुधा
विद्वत्सो विदुर्वदन्ति । 'विदो ल्यो वा' (पा. ३।४।८३) इति हेर्जुसादेशः ॥ २९ ॥

पाठा०—१ 'आजगमत्' । २ 'उग्रपौरुषम्' । ३ 'बहुरत्नभूः' । ४ 'हिरा' ।

टिप्पण—१ कोपना सेव भामिनी । 'भामिनी' शब्देन भुवः सापत्न्यत्वात् स्पर्धयेव पुत्र-
सृतेति भावः, 'भामिनि' इति पाठे भावाः शृंगारचेष्टा—इति हेमाद्रिः ।

२ एतत्सदृशः 'यस्मिन्प्रशन्दार्पणिसदृश इत्येहि' शब्दपूर्व कश्चिपुं प्रचक्षते' इति भावे (१।४२)
प्रयोगः । 'दश'शब्दस्यार्थपरत्वे शब्दपरत्वे वा विवक्षितस्वार्थस्य वक्ष्यत्वात् । प्रतीनावल्लकार-
नानुमन्वये । प्रयोगाच्च—'दिरण्यपूर्वं वशिष्ठ' इति माषकान्ये, 'धनुस्त्वपद वेदमभ्यादि-
श' इति किराताजुनीदे । 'यमास्यये'ति संधिना ग्रन्थम् ; वमप्रतीये—इति हेमाद्रिः ।

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिवान्यभौ परिधेमुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

कपीति ॥ श्रुतयागप्रसवैरप्ययनयज्ञसंतानैः करणैः यवासंख्यमृषीणां देव-
गणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणामनृणत्वमृणविमुक्तत्वम् । उपेयिचान्
प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा मद्भवादी वा' इति श्रुतेः । स
पार्थिवोऽजः परिधेः परिवेष्टात् । 'परिवेष्टु परिधिः' इत्यमरः । मुक्तो
निर्गतः । कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः स्वर्ग इव । यभौ दिदीपे । इत्युभौ ॥ ३० ॥

यलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संस्तुतये बहु श्रुतम् ।

यसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

यलमिति ॥ तस्य विभोरजस्र केवलं यसु धनमेव परप्रयोजनं परोपका-
रकं नाभूत् । किं तु गुणवत्तापि गुणत्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजनं
यस्यां सा । विधेयांस्तत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणं यस्मिन्नत्र तद्वर्णीयम् । तथा
हि-यलं पौरुषमार्तानामापशान्तं मयस्योपशान्तये निषेधाय । न तु स्वार्थं पर-
प्रयोजनाय वा । बहु भूय श्रुतं मया विदुषां संस्तुतये स्तुत्याय । न तु संज्ञाम
यभूय तन्न धनं परोपयोगीति किं यज्जन्मम् । यद्युतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स कदाचिदपेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मयतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

स इति ॥ अपेक्षितप्रजोऽकृतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । 'नित्यमस्ति च्छजामे-
धयोः' (पा. ५।४।१२३) इत्यस्तिप्रत्ययः । न केवलं सैन इति भावः । शोभना प्रजा
यस्यासा सुप्रजाः सुप्रधान् । पुत्रान्यस्तुभार इति भावः । सोऽजः कदाचिद्देव्या
महिषेन्दुमत्या सह नगरोपवने । नन्दने नन्दनाख्येऽमरावत्युपस्थितवने शचीस-
खः । शच्यासखेत्यर्थः । मयतां स्वानां पालयितेन्द्र इव । विजहार विज्रीड ॥ ३२ ॥

अथ रोधति दक्षिणोदधेः धित्तगोफर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं यया रवेर्यद्व्यावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

पाठा०-१ 'संयतये'; 'संनतये'. २ 'न केवलं विभोः'. ३ 'परप्रयोजनम्'.
४ 'नन्दनम्'. ५ 'श्रुत'. ६ 'उपवर्णयितुम्'. ७ 'उद्गावृत्तिपथेन'. (=उद्गा
उत्तरस्या दित्त भाग्यं व्यावृत्तिनिर्गतेनम् । तस्या पन्था गतिप्रकारस्येन यथा
विदितारस्या दिशो व्यावृत्त दक्षिणपथमागच्छति वद्वदित्यर्थः).

अथेति ॥ अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे धितगोकर्णनि-
केनमधिवृत्तगोकर्णाल्यस्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणयोप समीपे गातुम्^१
'सत्यापाश' (पा ३।१।२५) इत्यादिना 'वीणा'शब्दद्विपुण्यार्थे निष्प्रत्ययः ।
ततस्तुमुत् । नारदो देवर्षी रवेः सूर्यस्य सवन्धिना । उदयावृत्तिपथेनामश-
मार्गेण ययौ जगाम । सूर्यापमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥ ३३ ॥

कुसुमेर्प्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

कुसुमैरिति ॥ अपार्थिवैर्भूमैः । दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैर्ग्रथितां रचिताम् ।
तस्य नारदस्यातोद्यस्य वायस्य वीणायाः शिरस्यग्रे निवेशिताम् । 'चतुर्विध-
मिदं वायं वादिनातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रजं माला वेगवान्मारुतः । अधि-
वासे वासनायाः स्पृहयेव । स्रजा स्वाज्ञं सस्कर्तुमिल्यर्थः । 'सस्कारो गन्धमाल्या-
वैर्यं स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । अहरत्किल । 'किल' इत्यतिशे ॥ ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिक्लीणां परिवादिनी मुनेः ।

दृष्टो पयनावलेपजं सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

भ्रमरैरिति ॥ कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुसारिभिर्भ्रमरैरिति परिक्लीणां
व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा 'वीणा तु वन्द्ये । विपद्यी सा तु तन्त्रीभि-
सप्तभिः परिवादिनी ॥' इत्यमरः । पयनस्य वायोरवलेपोऽपि क्षेपस्तज्जमञ्जनेन
पाठा०-१ 'विनिक्लीणा'.

टिप्पण—१ अथानन्तर नारदो मुनि रवेः सूर्यस्य, उदयावृत्तिपथेनोदयस्यावृत्तिं पुन
पुनः कृत्वा सूर्यस्य दक्षिणोत्तरगती उदयावृत्तिस्तन्मार्गेणेश्वरमुपवीणयितुं ययौ, स्योममार्गेण
शिवं गातुं जगाम । किन्तुम् । दक्षिणोदधेः क्षुत्तगोर्णनिकेनन दक्षिणार्णवतटे प्रसिद्ध गो
कर्णाल्य निषेतनादितीर्थं तत्र कृतस्त्विति गोकर्णेश्वरमित्यर्थ-इति वल्लभः ।

२ यस्मिन् 'आलोष'शब्दश्चतुर्विधे वापे ववते, तथाप्यत्र प्ररणादीनावाची-इति दिनकरः ।

३ अधिवासी गन्धपुष्पादिकृतं संस्कारस्तद्गन्धयेव, अन्यथा स्रजोऽहमपि संस्कृतो भवामी
लाभयेन-इति दिनकरः ॥ अलेप्यते-अधिवासस्पृहयेवाधिकृतोऽभ्यवन्द्ययेव-इति-वल्लभः ।
४ एवमपि वातपराभवनामतश्च इव मुञ्चन्ती मुनेः परिवादिनी दृष्टे । पराभवात्किञ्च नारी
रोदिषि-इति वल्लभः ।

कजलेनायिलं कलपं याप्यमधु सृजतीव मुञ्चतीव । दृढशे रष्टा । भ्रमराणां
साजनवाष्पविन्दुसारदश्यं विवक्षितम् । 'वा नपुंसकस्य' (पा. ७।१।७९) इति वर्तमाने
'आच्छीनदोर्नुम्' (पा. ७।१।८०) इति नुम्बिकल्पः ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमररत्नगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

अभिभूयेति ॥ साऽमररत्नविद्यमाला । मधुगन्धबोर्मेकरन्दतौरमयोरति-
शयेनाधिक्येन । वीरुधां कृतानाम् । 'तत्ता प्रत्यानिनी वीरुत' इत्यमरः । श्रुतोः
प्राप्तामार्तवीरुतुसंयन्धिनीं विभूर्तिं समृद्धिमभिभूय विरहस्य नृपतेरजस्य
दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विचालयोः स्तनयोर्धे कोटी चतुर्धा तयोः सुस्थितिं
गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रसक्तं स्थानम् । आप प्राप्ता ॥ ३६ ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

क्षणमिति ॥ सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः
क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति
भावः । तां क्षणमवलोक्येपद्बुद्धा विह्वला परवशा नरोत्तमप्रियेन्दुमती ।
तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी
चन्द्रिकेव । निमिमील मुनोद, ममारेत्यर्थः । 'निमीलो दीर्घनिद्रा च' इति
हजयुधः । कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥ ३७ ॥

यपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिपेकविन्दुना सह दीपार्चिरूपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

यपुषेति ॥ करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन मुकेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगान्धेन्द्रिये-

पाठा०-१ 'दयितोरुदृढकोटिरत्नयोः [दयिताया उरुदृढयोः कोटिः अमे-
चतुर्का त एव रये तयोः] ।

टिप्पणी-१ 'तमसा हृतचन्द्रा चन्द्रिकेव समसंस्था निमिमील मुन्दरी' इति भण्डः पाठः इति
पठि वा 'संस्था-० वस्त्रा-० प्रणिधि-समा-प्राकरयत्यु' इति वादक-स्युदाहरति दिनकरः ।

३ अथ यत्तुभ-सममेव नराधिपेन सा गुरुसंनोद्विमुक्तचेतसा । अगमत्सह तैलविन्दुना
नरदीपाधिरिव क्षितेस्तम् ॥ इति पाठं पठित्वा-सेन्दुमती नराधिपेन रागाऽप्येन सममेव
क्षितेस्तम् अगमत् भूतले निपतात् । किमुतेन नराधिपेन ? गुरुसंनोद्विमुक्तचेतसा गुरुणा
संनोदेन विमुक्तं नष्टं चेतो दत्तं च गुरुसंनोद्विमुक्तचेतसा, तेन मोहातिशयनदृष्टिर्भवति ।
४ केन ? यथा नरदीपाधिरिव क्षितेस्तम् अगमत्सह तैलविन्दुना सह क्षितेस्तम् इति व्याख्येयम् ।

पि' इत्यमरः । चपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमज्जमप्यपातयत् पातयति स्म । तथा हि-निषिच्यत इति निषेकः । तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः । क्षरतैलमित्यर्थः । तस्य बिन्दुना सह दीपार्चिर्दीपज्वाला मेदिनीं भुवमुपैति ननूपैलेव । 'ननु' अत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या वीपा-
चिरूपमानम् । अजस्य तैलबिन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥ ३८ ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोरिति ॥ उभयोदम्पलोः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन संपुलेनार्तरवेण कल्पस्वनेन वेजिता भीताः कमलाकरालयाः सरःस्थिता विहगा इसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव चुक्रुशुः शोशन्ति स्म ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरिति ॥ नृपतेरजस्य तमोऽज्ञानं व्यजनादिभिः सायनैर्नुनुदेऽपघाति-
तम् । 'आदि'शब्देन जलसेकः पर्युक्षोदादयो गृह्यन्ते । सा तिघन्दुमती तथैव संस्थिता मृता । तथा' हि-प्रतिकारविधानं चिकित्सायुषो जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पत धारोगमाय भवति, नान्यथा । नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु तदभावादौफल्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकीयप्रणम्यागाभ्युदयनिगमनात् ।

स निनाय नितान्तव

प्रतीति ॥ अथ सत्त्वस्य

येषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तत्रोभयौजनीया । न तु योजित-
तन्त्रौल्यर्थः । या चहृकी वीणा । तस्याः समाऽवस्था दशा यस्यास्तामङ्गनां वनिता

पाठा०-१ 'परिपार्श्ववर्तिनाम्'. २ 'कमलाकरालयाः'. ३ 'विहृताः'. ४ 'अङ्गम्'.

टिप्प०-१ सम्पूर्वलिङ्गतिर्मात्रार्थः-इति दिनकरः ।

२ समवसेलत्र 'सम'शब्दस्तुल्यर्थः 'प्रोशम्या समर्थाभ्या' इत्यादिनट्; यद्वा, 'वटि भागुरिरहोपमवाप्योस्पर्शगो' इत्युक्ताऽवोपसर्गस्याकारलोपः । समावस्था यस्या इत्यर्थः-इति दिनकरः ।

नितान्तवित्सलोऽतिप्रेमवान् सोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वोचितं परि-
चितमङ्कुमुत्पन्नं निनाय नीतवान् । बद्धकीपक्षे तु-सत्त्वं तन्त्राणामवष्टम्भकः शला-
घ्नविशेषः ॥ ४१ ॥

पतिरङ्कुनिपण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरिति ॥ पतिरङ्कुनिपण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणामपाये-
नापममेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छादयता तथा । उपसि प्रातःकाल आविलां
मलिनां मृगलेखां मृगरेखारूपं लब्धुनं विभ्रद्धारयञ्चन्द्रमा इव । समलक्ष्य-
तारदयत । इत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललाप स याप्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

विललापेति ॥ सोऽजः सहजां साभाविकीमपि धीरतां धैर्यमपहाय
विश्वकीयं वाप्येण कण्ठगत्येन गद्गदं विशीर्णाधुरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारिगद्ग-
दस्यर्द्धविललाप परिदेवितवान् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । 'अभितप्तम-
मिना संतप्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुल्यमवैरत्वं च भजते प्राप्नोति ।
शरीरिषु देहिषु । अभिसंतप्तोऽभिति शेषः । विषये कैव कथा वार्ता ! अनुकसिद्ध-
मिलयर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानीति ॥ कुसुमानि पुष्पाण्यपि । 'अपि'शब्दो नितान्तमार्दवयोत-
नार्थः । गात्रसंगमादेदसंस्पर्शादायुरपोहितुमपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त
विपादे । 'हन्त हर्षेऽनुस्मयां वाग्यास्मभिर्यादयोः' इत्यमरः । प्रहरिष्यतो

पाठा०-१ 'विभ्रनाविलाय'.

हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्यान्यत् कुसुमागिरिकं किमिव वस्तु । 'इव' शब्दो वाक्या-
लंकारे । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न भवेत्? सर्वमपि
साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मेता ॥ ४५ ॥

अथवेति ॥ अथवा पक्षान्तरे । प्रजान्तकः कालो मृत्युः मृदु कोमलं वस्तु
मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुमारभत उपक्रमते । अत्रार्थे हिमसेकेन तुषार-
निध्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा तथा नलिनी पद्मिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शन-
मुदाहरणं मता, द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥ ४५ ॥

स्मृत्यं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विपमप्यमृतं कचिद्वेदमृतं वा विपमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

स्मृति ॥ इयं स्मृक् जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये
वक्षति । 'हृदयं वक्षसि स्थाने' इत्यमरः । निहिता सती मां किं न हन्ति?
ईश्वरेच्छया कचित् प्रदेशे विपमप्यमृतं भवेत् कचिदमृतं वा विपं
भवेत् । देवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवा मम भाग्यविप्लवाश्चानिः कल्पित एव वेधसा ।

यद्वेनेन तर्ह्येन पातितः क्षपिता तद्विद्विपाधिता लता ॥ ४७ ॥

अथवेति ॥ अथवा मम भाग्यस्य विप्लवादिपर्ययात् एवः । क्षणित्यर्थः ।
विषेयप्राधान्यात्सुलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधानाऽशनिर्वैद्युतोऽग्निः कल्पितः ।

पाठा०-१ 'मता'. २ 'संनिहिता'. ३ 'सुरमात्वरूपभाक्'. ४ 'निर्मित'.
५ 'कर्मणा'. ६ 'न पातितस्तर्ह्येन'. ७ 'तद्विद्विपाधया'.

टिप्प०-१ प्रथमो दृष्टान्त-नलिनी हिमवृष्ट्यैव विनष्टा-इति बहुभः ।

२ जीवितापहेलाशिपोऽवामावात् 'आशिपि हन' इत्यस्याप्राप्तेऽप्रत्ययश्चिन्त्यः । अन्ये तु
'अपे दृश्यन्ममो' इति नियमाज्जीमित उपपदे हन्तेर्यद्यपि उग्रत्वयाभावस्तथापि 'अन्येभ्योऽपि
दृष्टवते' इति प्रयोगानुसाराणां निमित्तमप्युत्पत्त्याचक्षते-इति दिनकरः ।

३ अत्र बहुभ आह-उक्तं च- 'प्राप्यते मरणं यत्र बन्धनं श्रीः सुखं वधूः । स तत्र
नीयते तेन कर्मणा गलदस्तिताः ॥' इति ॥ अत्रेन्दुमतिनाशादमृतरूपाया मायाया विपत्त-
सिद्धविपत्त्याश्च तस्या नृपादननादमृतत्वम्-इति हेमाद्रिः ।

‘दम्भोलिरशनिर्द्वयोः’ इत्यमरः । अपूर्वत्वमेव स्पष्टयति—यद्यस्मात्कारणात् । अने-
नाप्यशनिना प्रणिद्धाशनिना तद्वत्स्वस्थानीयः स्वयमेव न पातितः । किंतु
तस्य तरोर्विदपाधिता लता वल्ली क्षपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामंपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ? ॥ ४८ ॥

कृतवतीति ॥ मयि चिरं मरिचोऽपराद्धेऽप्यपराधं कृतवत्यसि । राधेः
कर्तारि कः । यदा यस्माद्धेतोः । यदेति हेत्वर्थः । ‘स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ’
इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणामवशं न कृतवत्यसि नाकार्याः । तत्कथ-
मेकपदे तत्क्षणे । ‘स्यात्तत्क्षण एकपदम्’ इति विश्वः । निरागसं नितरामनपरा-
पमिमं जनम् । ‘इमम्’ इति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । आभाष्यं संभाष्यं
न मन्यसे न चिन्तयसि ? ॥ ४८ ॥

ध्रुवमसि शठः शुचिसिते ! विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसंनिवृत्तये यदेनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

ध्रुवमिति ॥ हे शुचिसिते धवलहस्ति । शठो गूढविप्रियकारी कैतवेन
कपटेन यत्सलः कैतवमिथ इति ध्रुवं सत्त्वं तव विदितस्त्वया विज्ञातोऽस्मि ।
‘मतिबुद्धिः’ (पा. ३।२।१८८) इत्यादिना कर्तारि कः । ‘कस्य च वर्तमाने’
(पा. ३।३।६७) इति कर्तारि षष्ठी । कुतः ? यद्यस्यात्, मामनापृच्छयानामकथं ।
इतोऽस्मादोकात् । परलोकमसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये गतासि ॥ ४९ ॥

दयितां यदि तावदन्यगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

दयितामिति ॥ इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं तावदादौ दयितामि-
न्दुमतीमन्यगादन्यगच्छद्यदि भन्वमादेव । ‘यदि’ अत्रावधारणे । पूर्वं मूर्च्छित-

पाठा०—१ ‘अपराधे’. २ ‘अनामक्य’. ३ ‘आत्मकृतां तु वेदनाम्’;
‘आत्मकृतान्तवेदनाम्’.

टिप्प०—१ अनेनाशनिना तदनं पातितः तदनुव्योऽहं न पातितः । तद्विदपाधिता वा
कृता धविता पातितः मदशमया इन्दुमती पातितः । अशनेर्हि प्रायेणैव स्वभावोऽयम्-परि-
शया भारं तरोर्नाशयति, न क्षमन् । अशनेस्त्वशनीयं प्रसिद्धम् । पुनरदमन्य पराशनिः
करमाश्विन्दुदत्तो नहं विरुध्यं सतां जघान-इति चतुर्थः ।

१ एवं दिव्यन्दुं मां विमिति न संभावयतीत्यर्थः—इति दिनकरः ।

त्वादिति भावः । तर्हि तथा दयितया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं प्रत्यागतम् ? प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । अत एवात्मकृतेन स्वदुःखेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रत्यागमनं चेदनां दुःखं सहतां समताम् । स्वयंकृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥ ५० ॥

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्नेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

सुरतेति ॥ सुरतश्रमेण संभृतो जनितः स्नेदलवोद्गमोऽपि ते तव मुखे ध्रियते वतंते । अथ च त्वमात्मना स्वरूपेणस्तं प्राप्ताः । अतः कारणहेह-भृतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षमसारतामस्मिरतां धिक् ॥ ५१ ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ? ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्ययि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥^१

मनसेति ॥ मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । दुष्पुत्रेति समाप्तः । किं केन निमित्तेन मां जहासि स्वजि ? नन्यहं क्षितेः^२ शब्दपतिः शब्दत एव पतिः । न त्वर्थत इत्यर्थः । भावनिबन्धनाऽभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिः, प्रेम तु त्वरूपेण । अस्तीति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमोत्पचितान्यलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोव ! करोति मारुतस्त्वदुपायर्तनशक्तिं मे मनः ॥ ५३ ॥

कुसुमेति ॥ कुसुमैरुत्पचितानुरूपेण रचितान् वलीभृतो महीयुक्तान् । उदिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलास्तवालकाश्चलयन्कृमयन् मारुतः दे करभोव करभसदृशो । 'मणिपन्थादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपायर्तनशक्तिं तव पुनरागमने घटावत्करोति । त्वदुज्जीवने घटां धारयतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये ! प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोपधिः ॥ ५४ ॥

पाठा०—१ 'मयरा'. २ 'कुसुमोत्पचितान्'; 'कुसुमोद्विचितान्'. ३ 'वलीभवः'.

टिप्प०—१ मयसामे—'सुरतश्रमसंभृतो मुखे' इति (५१) श्लोकं पठति वस्तुतः ।

२ रूपं मही सपत्नीरूपेण लज्जति ? नूनं निश्चिन, अहं क्षितेः पृथिव्याः उन्मत्तपतिः उन्मत्तमात्रेणानुरागरहितो नृपतिः, मे मन भावनिबन्धना रतिश्चित्तमादिष्यी मीलित्वपि यद्वदे—रति वस्तुतः ।

तदिति ॥ हे प्रिये ! तत्तत्सात्कारणादाशु मे विपादं दुःखम् । नक्तं रात्रा-
चोर्पेक्षित्पुण्योतिराख्या कता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्दिमाचलस्य गुहा-
गतं तमोऽन्धकारमिव । प्रतिबोधेन ज्ञानेनापोहितुं निरखितुमर्हसि ॥ ५४ ॥

इदमुच्छसितालकं मुखं तव विथान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपट्टपदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमिति ॥ इदमुच्छसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विथान्तकथं निवृत्त-
सेलां तव मुखम् । निशि रात्रौ सुप्तं विभीलितं विरतोऽभ्यन्तराणामन्तर्व-
र्तिना पट्टपदानां स्वनो यत्र तत् । निःशब्दमृद्धमित्यर्थः । एकपङ्कजमद्वितीयं
पद्ममिव । मां दुनोति परितोषयति ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शशिनमिति ॥ शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति । द्वन्द्वीभूय
चरतीति द्वन्द्वचरः तं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति । इति
हेतोस्तौ चन्द्र-चक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसहौ । 'अन्तरमवकाशावधि-
परिधानन्तस्त्रिमेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं कथं न
मां दहेर्न संतापयेः ? अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नयपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं यद् वामोरु ! चित्ताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवेति ॥ नयपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽप्यर्पितं स्थापितं मृदु ते

टिप्पण-१ हिमाद्रादीष्वयो नक्तं प्रकाश-त इति प्रसिद्धिः-इति दिनकरः । तथा च
कुमारसंभवे (१।४३) हिमाद्रिवर्णनम्-‘वनेचराणां वनितासुधानां दरीगृहोत्सन्ननिय
कभासः भवन्ति यत्रौषधयो रज्ज्यामृतैलपूराः सुरतप्रदीपाः’, ‘यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं
दर्शितसंस्तराः’ इति च । यत्रौषधिज्वलितेन नक्तं रात्रौ तुहिनाद्रेर्दिमवतो गुहागतं तमोऽ-
पोइति शीत्याऽपवादवति तद्वद्वसिन्धोपेन मे दुःखमपोहितुमर्हसि-इति पल्लवः ।

२ ननु जगति शरीरिणां संयोगविभोगौ दृश्येते, तस्या किमर्थमेवं संतप्यत इत्याद्यं-
व्याद-चौमुदी निशा शशिनं चन्द्रं पुनरेति लभते, दयिता चक्रवाकी द्वन्द्वेन चरतीति तं द्वन्द्व-
चरं पतत्रिणं चक्रिणं च प्राप्नोति, इत्यतो हेतोस्तौ निशाचन्द्रौ चक्रवाकौ च विरहस्य विभो-
गसान्तरमवधिं क्षमन् इति तादृशौ; चक्रवाक्यदयलु संयोगो भविष्यतीत्याशान्त्त्येन विभो-
गेऽपि पर्यमवच्छिन्नते इति भावः । मां त्वपुनरागमावास्तमिता भवती अर्थं न देहं संतापयेद् इ-
त्यप्येदेत्येत्यर्थः-इति दिनकरः ।

तव यदङ्गं शरीरं द्रुयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ कुरु यस्याः सा हे चामोरु ।
 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण—' इत्यादिनोक्तप्रत्ययः ।
 तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं कथं विपहिष्यते वद ॥ ५७ ॥

इयमप्रतियोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानु मृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयमिति ॥ इयं प्रथमाऽऽद्या रहःसखी । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति
 भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखलाऽ-
 प्रतियोधमपुनरुद्धोषं यथा तथा शायिनीम् । मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
 सह । 'तृतीयाथे' (पा. १।१।८५) इत्यनुषब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ।
 शुचा शोकेन मृतेव न लक्ष्यत इति न । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेध-
 निवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमन्यभृतासु भापितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।

पृषतीषु विलोलमीक्षितं पचनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

कलमिति । त्रिदिवेति ॥ युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकि-
 लासु कलं मधुरं भापितं भाषणम् । कलहंसीषु त्रिषष्टहंसीषु मदालसं मन्थरं
 गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चमला इष्टिः । पचनेन वायु-
 ना धूतलतास्त्रीपत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाष-
 णादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीय-
 न्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं
 निहिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथम-
 तिदुःखं मे हृदयं मनोऽवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमा न सक्ताः । ते तु तत्सं-
 गम एव सुखकारिणः, नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥ ५९-६० ॥

मिधुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्यमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

मिधुनमिति ॥ ननु हे प्रिये ! सहकारस्वरविशेषः फलिनी प्रियंगुलता

पाठा०-१ 'गतं मदालसम्'. २ 'हरिणीषु'. ३ 'विभ्रमः'; 'विभ्रमा'.

टिप्पणी-१ श्लोकोऽयं 'संकल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्पे भर्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गताति ।'
 इति शाकुन्तलरघुं भावसाम्येन सारयति ।

चेमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यगामि । अनयोः फलिनी-सहका-
र्योर्विवाहसत्क्रियां विवाहमश्रमविधायाकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तम् ।
मातृहीनानां न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाह्वयताम् ? ॥ ६२ ॥

कुसुममिति ॥ वृक्षादिषोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं
यस्य सोऽयमशोको यत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रविष्यते । तयालकानामा-
भरणमाभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमाह्वयतां दाहाक्षले-
रर्ष्यतां नेष्यामि ? 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

सरतेव संशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि ! शोच्यसे ॥ ६३ ॥

सरतेति ॥ अन्यदुर्लभम् । किंतु सतप्यमेवेत्यर्थः । संशब्दं ध्वनियुक्तं
नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं चरणेनानुग्रहं पादेन ताडनरूपं सरतेव चिन्तयतेव
कुसुमान्धवाश्रूणि तद्वर्षिणाऽमुना पुरोवर्तिनाऽशोकेन । हे सुगात्रि ! 'अश्रु-
गात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्धीप् । एवं शोच्यसे ॥ ६३ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैरर्धचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ? ॥ ६४ ॥

तवेति ॥ तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैर्वकुलकुसुमैर्मया समं सार्ध-
मर्धचितानमर्थं यथा तथा रचितां विलासमेखलामसमाप्तापूरयित्वा । किन्नरस्य
देवयोनियिशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तत्संयुद्धिर्हे किन्नरकण्ठि ! 'अश्रुगात्रकण्ठे-
भ्यश्च' इति ङीप् । किमिदं सुप्यते निद्रा कियते ? 'वचिस्त्वपि-' (पा. ६।१।१५)
इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

पाठा०-१ 'दोहदः'. २ 'अनुवादिभिः'.

टिप्प०-१. मुन्दरीचरणपातेनाशोः पुंस्त्वतीति प्रसिद्धिः, 'अस्य सधः कुसुमान्यशोकः'
'पादेन नापेक्षत मुन्दरीणां संपर्कमाश्लिजितनूपुरेण' (कुमार. ३२२६) इति । अतः पादघात
एवाशोकस्य दोहदः-इति दिनकरः । तथा चोक्तम् 'पादाघातादशोकस्त्रिलोकपुरन्दरी वीक्षण-
लिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शाग्निर्यंशुविकसति वकुलः सीधुगंदूषलेकात् । मंदारो नमैवाक्यात्
पडमुदुदसनाधेयको वनप्रधानात् चूणो वीनाग्रमेकविकसति च पुरो नर्वनात्कर्णिकारः ॥' इति ।

२ हे सुगात्रि ! त्वममुनाऽशोकेन शोच्यसे एवजातशोकेन सर्वसे एव । किं कुर्वता ? अमुना
संशब्दनूपुरं चरणानुग्रहं सरता । किंभूतं चरणानुग्रहम् ? अन्यदुर्लभम् । भवद्रूपाया अन्यस्य
सत्तादाहुःप्राप्तम् । अत्र सर्वनामो विरतिमात्रपूर्वपदस्य पुंवद्भावः-इति वल्लभः ।

विलपन्निति ॥ कोसलानामधिपोऽज इति कैरुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन प्रथितं संबद्धं यथा तथा प्रियां प्रतीन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्, पृथिवीरुहान् रक्षानपि स्नुताः शास्वारसा मकरन्दा एव वाष्पास्तैर्दूषितानकरोत् । अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपेनीय सुन्दरीम् ।

विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलार्यागुरुचन्दनैर्घसे ॥ ७१ ॥

अथेति ॥ अथ स्वजनो बन्धुवर्गः । तस्याजसाङ्कत उत्सङ्गात् कथंचिदपनीय । तदिच्छकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलंकारो यस्यालाम् । तां सुन्दरीमगुरुणि चन्दनान्येधांसीन्वनानि यस्य तस्या अनलायामये विससर्ज विसृष्टवान् । 'क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

प्रमदामिति ॥ नृपतिरजः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृत इति वाच्यदर्शनाग्निदादर्शनाद्देव्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादग्नीं न चकार । 'तदधीनवचने' (पा. ५।४।५४) इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ॥ ७२ ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषार्मपदिश्य भौमिनीम् ।

विदुषा विधयो महर्जयः पुर एवोपवने र्समापिताः ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ विदुषा श्रावणेन तेनाजेन । गुणा एव शेषा रूपादयो यस्यास्तां गुणशेषां भौमिनीमिन्दुमतीमपदिश्योद्दिश्य । दशानामहो समाह्वारे

पाठा०-१ 'स जिनाय नितान्तवत्सलः परिवृत्तप्रथमच्छवि क्षणात् । सलिलो-
ज्जुतपद्मिनीनिभां दूषितामङ्गमुदशुलोचनः'. २ 'अवतार्य'. ३ 'कृतान्त्यमण्डनाम्'.
४ 'आह'. ५ 'परम्'; 'परा'. ६ 'मुपदिश्य'. ७ 'गेहिनीम्'. ८ 'वितेतिरे'.

टिप्प०-१ शृगारो द्विधा-संयोगो विप्रलम्बश्च, तत्र विप्रलम्बश्चकारभेदः करण, तेनार्थो प्रथितो यस्मिन्कर्तॄणि उत्तरुषार्थप्रथितं यथा भवति तथा प्रियां प्रति विलापं कुर्वन् तरुण-
प्यरोदयदिति भावः । अमिश्रभेदाचेतनं च चोलते-इति दिनकर० ।

२ तदा क्रियमाणमन्त्रं प्रेतोचितं मण्डनं यस्याः सा तदन्त्यमण्डना । यद्वा, सैव देवसङ्घं
अन्त्य मण्डनमिति ताम्-इति बल्लभः । दिनकरमिश्रास्तु 'कृतान्त्यमण्डनाम्' इति पाठमा-
दृत्य-तदैव कृतमन्त्रं मण्डनं यस्याः सा ताम्-इति व्यावस्तुः ।

दशाहः । 'तद्वितायै-' (पा. ३।१।५१) इत्यादिना समासः । समाहारसैकवादेक-
वचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्ट्व' (पा. ५।४।५१) इति ट्च् । 'रात्राहाहः पुंसि'
(पा. ३।४।२९) इति पुंवत् । तत्सखिष्व । तस्माद्दशाहतः पर ऊर्ध्वं कर्तव्या
महर्षयो महासमुदयो विधयः क्रियाः पुरः पुर्या उपवन उद्यान एव
समापिताः संपूर्णमनुष्ठिताः । 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुद्धेदशाहेन द्वादशाहेन
भूमिपः' (५।८३) इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः; तस्य निर्गुणक्षत्रिय-
विषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशाहेन
स्वधर्मेनिरतः शुचिः' इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं 'विदुषा' इत्यनेन ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवापलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुपु ॥ ७४ ॥

स इति ॥ तयेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कध्वन्द्रः
स इव हृदयत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकध्वन्द्र इव हृदयमान
इत्यर्थः । हृदयत इति कर्माधेयं ल्युट् । सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुपु स्वशुचः स्वशो-
कस्य परिवाहं जलोच्छ्वासमिवापलोकयन् । 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः ।
स्वशुः स्वपूरातिशयमेव पश्यन् पुरीं विवेश । 'बधू' प्रहृणात्तस्मिन्नुमत्या सख्याभि-
मानादजसमानदुःखसूचकपरीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथे तं सघनाय दीक्षितः प्रणिधानाहुरराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्क्तजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वयोधयत् ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ अथ सघनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे स्वकीया-
श्रमे स्थितः सन् । तमजमभिपङ्क्तजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाभितैकाग्र्याद्वि-
जज्ञिवान्ज्ञातवान् । 'क्रमुध' (पा. ३।२।१०७) इति क्रमुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाण-
प्रकारेण शिष्येणान्वयोधयत्किल । बुधेर्ष्यन्ताणिचि लङ् ॥ ७५ ॥

वशिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

पाठो०—१ 'तमवेक्ष्य भस्त्राय'. २ 'आश्रमाश्रितः'; 'आश्रमाश्रयः'. ३ 'अति-
पंग'; 'अभिपङ्क्तिणमीश्वरं विशाम्'. ४ 'तत्तश्च्युतम्'; 'स्वतश्च्युतम्'; 'कृतस्त्रितिः'.

टिप्प०—१ 'अतिपंगजडं' इति पाठमाहृत्य अथान्तरे समाधिनाऽतिपंगेनाक्रोशेन जडमव-
ज्ञातवानिति—दिनकर० ।

असमाप्तेति ॥ यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतस्तत्तव ताप-
कारणं दुःखहेतु कलत्रनाशरूपं विद्वाजानन्नपि । 'विदेः अतुर्वधुः' (पा. ७।१।३६)
इति वस्त्रादेशः । 'न लोके' (पा. २।३।६९) इत्यादिना पष्ठेप्रतिषेधः । पथश्च्युतं
स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः ।
स्वयं नोपस्थितो नागतः ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्त ! वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसार ! तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

मयीति ॥ हे सुवृत्त सदाचार ! सदित्यत इति संदेशः संदेशव्याप्यः । तस्य
पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्या सा लघुसंदेशपदा तस्य
मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय !
तां सरस्वतीं शृणु ! एनां वानं ह्युपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिषेधेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

पुरुषस्येति ॥ अजन्मनः पुराणपुरुषस्य भगवत्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु ।
त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्येति त्रितयं
स मुनिर्निष्प्रतिषेधेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि ।
अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणचिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघास्य समाधिमेदिनी हरिरसौ हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

चरत इति ॥ पुरा किल दुश्चरं तीव्र तपश्चरतस्तृणचिन्दोस्तृणचिन्दु-
नामकारकत्वाच्चिदपेः परिशङ्कितो नीतः । वर्तते क. । 'नीतिार्थानां भयदेतुः'
(पा. १।४।३५) इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधिमेदिनीं तपोविधा-
यिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामसौ तृणचिन्दवे प्रजिघास्य प्रेरितवान् ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'स्फुटसंदेशपदा', 'लघुसंदेशवहा'. २ 'अवधातुम्'. ३ 'अवितथम्'.

टिप्प०—१ अजन्मनः पुरुषस्य विष्णोस्त्रिषु पदेषु भूर्भुव स्वलेश्वनेषु समन्वीतं च्यवीतं
भवच्च वर्तमानं भावि च भविष्यत्सर्वमसौ निष्प्रतिषेधेन निरावरणेन ज्ञानमयेन चक्षुषा त्रितयं
पश्यति इति बहुभ ।

।म्' इत्येव
।नसिनी-

सं तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्मव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स इति ॥ स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा यस्याः । प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण । शमविधातकेनेत्यर्थः । 'अध्यम्बुविकृती वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधसेन हेतुना । प्रमुखेऽप्ये आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपच्छाप ॥ ८० ॥

भगवन् ! परधानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षेमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

भगवन्निति ॥ हे भगवन्महर्षे ! अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । 'अयम्' इत्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतां च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात् पुष्पदर्शनपर्यन्ताम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक्, तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ऋथकैशिकवंशसंभवो तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धयती दिव्यैर्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

ऋथेति ॥ ऋथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव महिष्यभिपिका स्त्री । 'कृताभिपेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्चयुतं पवितं शापनिवृत्तिकारणं, सुरपुष्परूपमुपलब्धयती विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तयाऽलम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधकियां प्रति करणत्वाचिन्तयेति तृतीया । कुतो ॥ चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवे-

प्रा० ८०-१ 'अपसा प्रतिपादयन्मुना'. २ 'शमवेलाप्रलयोर्मिणा'. ३ 'भुवि'.

४ 'सहस्र'. ५ 'तुं जहौ सुखतः शाप'.

क्षयतां पाल्यताम् । हि यस्मान्नृपा वसुमत्यां पृथिव्या कलत्रिणः कलप्रवन्तः ।
अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदये मेदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।

मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरङ्गीयतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदय इति ॥ उदयेऽभ्युदये सति मदेन बद्धाच्यं निन्दादुःखं तदुज्जता
प्रतिहरता सत्यपि मदहेतावमायता त्वया बद्धात्मवदभ्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् ।
तच्चनितं ज्ञानमिति यावत् । आविष्कृतं प्रकथितम् । तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे
संताप उपस्थिते प्राप्तेऽङ्गीयतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा
सर्वास्ववस्थास्यपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदतेति ॥ रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते ? न लभ्यत एव । अनु-
त्रियत इत्यनुमृत् । किम् । तेनानुमृतानुमृत्पताऽपि भवता पुनर्न लभ्यते ।
कथं न लभ्यत इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभावां देहिनाम् । गम्यत इति
गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वचरितपुण्यपार्ष्णिभिरूपथाः पृथक्कृतमार्गा हि ।
परनापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहगमनाज मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्य निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं ददति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

पाठा०—१ 'यदवाच्यम्'. २ 'आत्मवत्त्वया' (= भविष्यत्चित्तवत्त्वया लिङ्गे);
'आत्मानस्त्वया'. ३ 'समुपस्थिते'. ४ 'नानुमृतेष लभ्यते'; 'नानुमृता च'.

टिप्प०—१ धीरस्य लक्षणं चोक्तमन्वन्-विहारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतासि
त एव धीराः इति ।

२ बहुभस्वन्-रुदितेन न सा निवर्तते नृप ! तावत्तदनर्थकं तव ।

न भवाननुसंस्थितोऽपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनाः ॥

इति पाठमाह—

हे नृप ! सेन्दुमती रुदितेन न निवर्तते, तावत्तदनर्थकं तव रुदितमनर्थकं निरगलपणं ।
अनुसंस्थितोऽप्यनुमृतोऽपि न लभते, हि निश्चितम्, यत् प्राणिनः कर्मानुगामिनः, उक्तं च-
'प्राप्यते मरणं यत्र बन्धनं धी-सुखं वधुः' । स तत्र गीयते स्वेन कर्मणा गलहस्तितः इति
व्याचष्टे ।

३ अनुमृतं यस्याः सेति प्रथमान्तो वा-इति हेमाद्रिः ।

अपेति ॥ किंतु, अपशोकमना निर्दुःखचितः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं निवा-
 ४ पदतिभिः पिण्डोदकादिदानैरनुगृहीष्य । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—
 अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । 'बन्धुस्वजनानां समाः' इत्यमरः ।
 अधु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः किल । अत्र याज्ञवल्क्यः
 (याज्ञ. प्राय. १।११) — 'श्रेष्ठाश्च बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो मुञ्चे यतोऽवशः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः सशक्तितः ॥' इति ॥ ८६ ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

मरणमिति ॥ शरीरिणां मरणं प्रकृतिः सभावः । ध्रुवमित्यर्थः । जीवितं
 विकृतिर्वाच्यं बुधैरुच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्त-
 संबोगे द्वितीया । श्वसन्नप्यवतिष्ठते । यद्यसौ क्षणजीवी लाभवाननु ।
 जीवने यथाकामं संतोष्यम्; अलभ्यलाभात्, मरणे तु न शोचितव्यम्; अस्व स्वा-
 र्भावादिभि भावः ॥ ८७ ॥

अंधगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

अपेति ॥ मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृद्यर्पितं निखातं
 शल्यं शकुमयगच्छति मन्यते । स्थिरधीर्विद्वान्स्तु तदेव शल्यं समुद्धृतस-
 ५ खातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः ? कुशलद्वारतया । प्रियना-
 शस्य मोक्षोपायतमेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्व्याक्रमं हिताहितसाधनत्वमिमानः
 पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥ ८८ ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्वा वाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

पाठा०—१ 'नय गच्छति'. २ 'स्थिरधीश्च'. ३ 'सृष्ट'; 'सृष्टि'; 'धित'.
 ४ 'कम्'.

टिप्प०—१ यदोक्तं गीतासु—'भावस्य हि ध्रुवो मृत्युधुंवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरि-
 ६ तयैर्द्वे नानुरोचितुमर्हति'—इति हेमाद्रिः ।

॥ प्रियस्य नाशः प्रियनाशस्तं प्रियनाशं कुशलद्वारं मोक्षोपायं जानीते । ध्रुवमनननाशे
 संसारदिरज्ज्ता, विरहे नाशेऽप्येवमने यतो मुक्तिरिति भावः—इति सुमतिः ।

खेति ॥ स्वस्य शरीरशरीरिणो देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतो शुलब-
गतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तयोस्तौ । तदा बाह्येर्विपर्ययैः पुन-
रिति कलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांस किमिवानुतापयेत्तत्तत् यद । न
किंचिदित्यर्थः । अथवा, - 'स्व' शब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥ ८९ ॥

न पृथग्जनवच्चुचो यशं वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि चायो द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

नेति ॥ वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्ष ! पृथग्जनवत् पामरजनवत् शुचः
शोरस्य यशं गन्तुं नार्हसि । तथा हि द्रुमसानुमतां तद्विशिखरिणा किमन्तर
को विशेषः ? यथायौ तवि द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि । 'प्रथमचरम्-'
(पा. १।१।१३) इत्यादिना जति विभाषया सर्वनामसङ्गा । ते द्रुमसानुमन्तश्चला-
श्चला यदि । सानुमतामपि चक्रे द्रुमवत्तेषामप्यचलसङ्गा न सादित्यर्थः ॥ ९० ॥

स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः प्रतिगृह्य यचो विससर्ज मुनिम् ।

तद्वलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

स इति ॥ सोऽज उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वसिष्ठस्य यचस्तच्छिष्यनुजेरित
तथेति प्रतिगृह्याग्नीकृत्य मुनिं यसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किंतु
तद्वचः शोकघने दुःखतान्द्रेऽस्याजस्य हृदयलब्धपदमप्राप्तावकाशं सहुरोर्व-
सिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्त किमु-इत्युत्प्रेक्षा । तोटकृतमेतत्—
'इह तोटकमम्बुधिं तै प्रथितम्' इति तल्लक्षणात् ॥ ९१ ॥

तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनुतेन सूतोः ।

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ९२ ॥

तेनेति ॥ अवितथं यथार्थं सूनुतं प्रिययचन यस्य तेनाजेन । सूतोः पुत्रस्य
बालत्वात् । राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्तुन्तर-
गतमाकारसाम्यं प्रतिकृतिश्चित्र तयोर्दर्शनैः । स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये

टिप्पणी—१ तदा संयुक्तयोर्देहात्मनोरपि वियोगोऽवश्यव्यापी, किं पुनर्बाह्यात्मानमन्येषामिति ।
सद्वीतिवत्तयोर्नास्ति संबन्धः, कायजीवको । सुतमित्रकलत्रेषु संबन्धः केन हेतुना ? इति हेमा ।

२ पवनेन वृक्षाश्चन्यन्ते, न मिरय, तथा नीचा शोकेनाभिभूयन्ते, न त्वादृशा, ततः
शोक इरीकुर्विति भावः इति सुमतिः ।

३ सप्तस्वरूपं तु नामप्रशयाभिष्टव्यशब्दादात्म्या सुखदुःखमोघ भुङ्क्ते, तथा स्वप्नावस्थायामपि
पूर्वकर्मवशादात्मा नाङ्गीतो निगल्य तत्र देशे नव देश निर्माणं पूर्वं शरीरं तत्रैव देशे प्राणवा-
युना रक्षन् वा सप्तमोहान्भुङ्क्त्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रविशति । तथार्थं ज्ञातातपीष्टति—
'प्रायेण रक्षन्परं कुलाय नहि कुलायादरुतश्चरित्वा । स इत्येतेऽमृतो यत्र कामो हिरण्य
वीर्य पक्वस' इति ।

समागमोत्सयात्वेथ । कथंचित् कृच्छ्रेण । अष्टौ समा वत्सराः । 'संवत्सरो
वत्सरोऽप्यो ह्ययनोऽग्री शरत्समाः' इत्यमरः । परिगमिता अतिवाहिताः । उक्तं
च—'विद्योगवस्थासु प्रियजनसदक्षानुभवनं तत्तद्विधं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्त्वृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥'
इति । प्रकृते सादृश्यादिप्रितयाभिधानं तदङ्गस्त्वृष्टपदार्थस्त्वृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणी-
शृत्तमेतत् ॥ १२ ॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः

तुक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं

लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ १३ ॥

तस्येति ॥ शोक एव शङ्कुः-कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽन्ने च' इति विश्वः ।
तस्याजस्य हृदयम् । तुक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात्किल विभेद ।
सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रतिसमाधेयं तं
शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोरुच्छ्रया लाभं मेने । तद्वि-
रहस्यातिदुःसहत्वात्तत्प्राप्तिस्कारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्यग्भिनीतमथ यमंहरं कुमार-

मादिश्य रक्षणविधौ विधियत्प्रजानाम् ।

रोगोपखुष्टतनुदुर्वसति मुमुक्षुः

प्रायोपवेशनमतिनृपतिर्वभूय ॥ १४ ॥

सम्यगिति ॥ अथ नृपतिरजः सम्यग्भिनीतं निषर्गसंस्काराभ्यां विनय-
पगतं यमं हरतीति यमंहरः कवचधारणार्हवपरुषः । 'वयसि च' (पा. ३।२।१०)
इत्यन्वयः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधियद्विभर्हम् ।
यथाशालमित्यर्थः । 'तदहम्' (पा. ५।१।११०) इति वतिश्लेषः । आदिश्य
नियुज्य रोगेणोपखुष्टाया न्यासायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसति दुःखावस्थिति
मुमुक्षुर्जिह्वातुः खर । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्वस्य य यभूय । 'प्राय-
यानशने मृतौ मुख्यबाहुभ्योरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'सनासचो
भवेयस्तु पतयैर्महदादिभिः । दुधिक्षित्सैर्महायोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः । त्वं
देहमिनास्य फाटे प्राप्ते मदानतिः । आश्रयानं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषता । प्रवि-

शेज्ज्वलनं वीतं कुर्यादनश्नं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नरा-
णामथ नारीणां सर्वजर्णेषु सर्वदा ॥' इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तद्वक्ष-
णम्—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः' इति ॥ ९४ ॥

तीर्थं तोयव्यतिकरमवे जहुकन्यासरय्वो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृत्वावज्जिलापो
नामाष्टमः सर्गः ।

तीर्थं इति ॥ असावजो जहुकन्यासरय्वोस्तोयाना जलानां व्यतिकरेण
संभेदेन भवे तीर्थं गङ्गासरयूख्ये देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्यं
लेखनम् । 'तयोरेव कृत्स्नस्यार्थाः' (पा. ३।४।७०) इति भावार्थं व्युत्पन्नः ।
आसाद्य प्राप्य । पूर्वसादाकारादधिकतर रुच्यस्याख्या कान्तया रम्या
संगतः सन् । नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडा-
भवनेषु पुनररमत । 'वधाकर्षचितीर्थेऽसिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मपातदोषो
न प्राप्नुयादीप्सितान्वपि ॥' इति स्कान्दे । मन्दास्यन्ताच्छन्दः । तद्वक्षणम्—'मन्दा-
कान्ता जलधिपङ्कैर्भ्रमं नतौ ताडुरु चेत्' इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमड्डिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां रघुवंशकाव्याख्यामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्धं सार्धलोचनमन्यतः ।

नीलार्धं नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्महे ॥

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।

दशरथः प्रशशास महारथो यमचतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥

पाठा०-१ 'तोये तीर्थव्यतिकरमवे'. २ 'पूर्वाकाराधिकचतुरया' (= पूर्व-
सादाकारादधिकं चतुरया सुभगया).

पितुरिति ॥ समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति
कोशः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुर्यमे स्थितो महारथः ।
'एको दश सहस्राणि योषयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च स महारथ
उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोसलाञ्जनपदान्समधिगम्य
प्रशशास । अत्र मनुः (७।१४४)—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपाल-
नम्' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तद्वक्षणम्—'द्रुतविलम्बितमाह, नमो भर्तु'
इति ॥ १ ॥

अधिगतं विधिवच्चदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभयवस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः ॥ २ ॥

अधिगतमिति ॥ अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं सकुलागतं सनगरं
नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र 'प्रकृति'शब्देन प्रजामात्र-
पाविना नगरशब्दयोगाद्गोबलीचर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवय-
धायाक्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । 'कुमो हेतु-
ताच्छीत्यानुलोम्येषु' (पा. ३।२।२०) इति उपसर्गः । नमस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः
कुमारः । 'कुमारः मयैवगणः' इत्यमरः । तदोजसस्तत्पुत्रवल्गुस्य दशरथस्य
गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं तस्मिन्प्रतीवाच्यमभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्पितया कृतकर्मणाम् ।

वलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

उभयमिति ॥ मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वत्तः । वृषोदरादिवात्साधुः ।
वलनिपूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः

पाठा०-१ 'गुणवत्तरम्'.

टिप्प०-१ अस्मिन्सर्गे प्रायः सर्वत्र यमकम् ; उक्तं च वाग्भट्टालंकारे—'स्वात्तरस्परवर्णो-
नामावृत्तिः संयुता युता । यमकं निप्रधान्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ।' इति दिनकरः ।

२ वलं गङ्गामरुदेलं निपूदनमीषि वलनिपूदनः ; नवयोरभेदः ; इन्द्रो हि वलदैत्यनिपूदन
इति कावेदे वलवर्धः यथा—'इन्द्रो यद्वर्ज्यं भृष्यमानो अन्धसानिनिद्रत्यस्य परिपीन' (क. १।५२।५)
'यो हारा अहिमरिपुस्तस्मिन्पूज्यो या वदन्तवथा वलस्य' (क. २।१२।२), 'इन्द्रो वलं
रथिनां दुपानां करोति' इति वृत्तं रथेन' (क. २०।६।५०) इत्यादौ ।

३ मनोरंज्यसादाया परोऽन्यस्यो वन्दोऽन्यस्यो यस्य गुणस्य तन् । यद्वा, दण्डधरो राजा,
मनुष्यादौ दण्डधरश्च वलान्वयोऽस्य तन् ।

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तुं केवलं गजवती जवतीब्रह्मा चमूः ॥ १० ॥

अजयदिति ॥ अधिज्यशरासनः स दशरथ उदधिनेमि समुद्रवेष्टनां मेदिनीमेकरथेनाजयत् । स्वयमेकरथेनाजयत् । गजवती गजयुक्ता । जवेन तीव्रा जवाधिका ह्या यस्मै सा चमूस्त्वस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयदग्रयत् । स्वयमेववीरस्य चमूरुपकरणमात्रमिति भावः ॥ १० ॥

अवनिमेकरथेन वरुधिना जितवतः किल तस्य धनुर्भूतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुरर्णया घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

अवनिमिति ॥ वरुधिना गुप्तिमता । 'वरुवो रयगुप्तिर्वा तिरोघते रयस्थितिम्' इति सञ्जनः । एकरथेनाद्वितीयरथेन । अवनिं जितवतो धनुर्भूतो नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यभीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा अर्णवा विजयदुन्दुभितां किल ययुः । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥ ११ ॥

शमितपक्षयलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।

स शरवृष्टिमुवा धनुषा द्विपां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

शमितेति ॥ पुरंदर इन्द्रः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षयलो विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो नवपङ्कजाननः । 'पद्मेर्हं ठामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टिमुवा स्वनवता धनुषा द्विपां शमितो नाशितः पक्षः पक्षयो यत्नं च येन स तपोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'हि'. २ 'जयननिर्विषयीकृतमेखलाननुचिताधुबिलुहविशेषकान् ।

३ रिपुदारगणानकरोद्ग्रादन्लकानलकाधिपविक्रमः ॥'. ३ स्फुरितकोटिसहस्रमरीचिना समचिनोऽकुलिशेन हरिर्षभः । स धनुषावहुसायकवर्षिणा स्वनवता नवतामरसाननः'. ४ 'शिव'.

टिप्प०-१ स दशरथ एकरथेन मेदिनीं पृथ्वीमजयत् जयति स । कथंभूतां मेदिनीं ?

उदधिनेमि समुद्रधीमान् । कथंभूतो दशरथः ? अधिज्यशरासन आरोहितवारः । हि यनोऽस्य दशरथस्य चमूः सेनाः केवलं जयमेवाघोषयत् । कथंभूता चमूः ? गजवतीः इत्युक्ताः । पुनः कथंभूता चमूः ? जवतीब्रह्मा इत्यन्वयः-इति सुमतिः ।

२ यथा हरिरिन्द्रः कुलिशेन वज्रेण वरुः समचिनोदधैवति स तथा स दशरथः धनुषा नापेन युधि संग्रामे यशः समचिनोत्-इति सुमतिः ।

३ 'जयन'-इति श्लोकः सुमतिविजयेन पठितो व्याख्यातव्यः ।

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

चरणयोरिति ॥ शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् ।

मरुतो देवाः शतमखं यथा शतशतमिव । नखरागेण चरणनखकान्त्वा
समृद्धिभिः संपादितदिग्भिर्मुकुटरत्नमरीचिभिश्चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणे-
शुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितवालसुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

निववृत्त इति ॥ स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुता-

नामञ्जलयो वैस्तान् । स्वयमसेमुत्पायतानित्यर्थः । अनलकान्द्रुतभर्तृकृतबालकसं-
स्कारशून्यान् । सपत्नपरिग्रहाञ्छुपन्नीः । 'पत्नीपरिजनादनमूलशापाः परिग्रहाः'
इत्यमरः । समनुकम्प्यानुगृह्य । अलकानवभामलकानगपदन्यूनां पुरीम-
योष्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तान्निववृते । शरणागतवासल इति
भावः ॥ १४ ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनामितामनुदितान्यसितातपचारण ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

उपगत इति ॥ अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत्स्वच्छप्रातिरिक्तं सितातपचारणं

श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरभिचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती यस्य
स तयोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यागालस्यादिरूपे छले चलां चञ्चलामवेक्ष्या-
वलोकय । श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति । स दशरथो मण्डलस्य नामितां
द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतिवमुपगतोऽपि । चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्थः । 'अथ
नाभिस्तु जन्वतो यस्य संज्ञा प्रतारिका । रचचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥
आयक्षत्रियमेवे ॥ मतो मुख्यमहीपती ।' इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् ।
'अजितमस्ति नृपास्पदम्' इति पाठान्तरेऽजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्धानलसो-
ऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिधिलजेतज्ज्योऽपि पुनर्जैतज्यान्तरवानिव जागरूक एवावतिष्ठ-
तेत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—'अरेमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः
परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्थिवप्रह्लादस्ततः पथादाक्रन्दस्त-
दनन्तरम् । आसारावनयोधैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः' ॥ 'अरेय विजिगीषोथ मध्यमो
भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्यगोर्ध्वे ॥ मण्डलद्वहिरैतेषामुदासीनो

अजिनेति ॥ ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णजिनं दण्डमौदुम्बरं विभतीति
तमजिनदण्डभूतम् । 'कृष्णजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय
प्रयच्छति' इति वचनात् । कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम् । 'शरमयी
मौश्री या मेखला । तथा यजमानं दीक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशप्रहणं कवि-
त्यतिनिधिदर्शनात्कृतम् । यतगिरं वाचंयमम् । 'वाचं यच्छति' इति ध्रुतेः । मृग-
शृङ्गं परिग्रहः यष्टूयनसाधनं यस्यास्ताम् । 'कृष्णविषाणया कष्टयते' इति ध्रुतेः ।
अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाधरथीमधिवसन्नधितिष्ठन्तम् ।
असमा भासो वीज्यो यसिन्ध्वमणि तवया तथा अभ्रासयद्भासयति स्म ॥ २१ ॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२ ॥

अवभृथेति ॥ अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रम-
णोचितो देवसभाभिष्टानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्धिणे ।
'जलं नीरं वनं सङ्घमम्' इति शाश्वतः । नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति
स्म । न कस्यचिदप्यस्मै मानुषावेत्यर्थः ॥ २२ ॥

असकृदेकरैरेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।

दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २३ ॥

असकृदिति ॥ एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्र-
स्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेनासकृद्बहुशो दिनकराभिमुखाः । अभिमु-
खास्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुधिरे निवारिताः
॥ २३ ॥

अथ समावृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुबेरजलेश्वरवैज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ यमकुबेरजलेश्वरवैज्रिणां धर्मराजधनदत्तवर्णामरेन्द्राणां
समा धूर्मारो यस्य स समधुरः । माध्यमवितरणसंनियमनैर्धर्मैस्तुल्यकृत् इत्यर्थः ।
'ऋक्पूरान्धूः' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समासान्तोऽच्छत्ययः । तं समधुरम् ।
अञ्चितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव । मधु-
र्वसन्तः । 'अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः । नवैः कुसु-

मैरुपलक्षितः सन्, समाचवृत्ते समागतः । 'सिद्धस्तेन नोपेयाप्राजानं देवतां गुरुम्'
इति वचनात्पुष्पमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जिगमिषुर्धनदाभ्युपितां दिशं रथयुजा परिवर्तितचाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

जिगमिषुरिति ॥ धनदाभ्युपितां कुबेराधिष्ठां दिशं जिगमिषुर्गन्तु-
मिच्छुः । रथयुजा सारथिनारूपेण परिवर्तितचाहनो निवर्तिताद्यो रविः ।
हिमस्य निग्रहैर्निराकरणेदिनमुखानि प्रभातानि विमलयन्विशदयन् मलयं
नगं मलयाचलमत्यजत् । दक्षिणं दिक्षमस्याधीदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कुसुमजन्म ततो नयपल्लवास्तदनु पदपदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

कुसुमेति ॥ आदौ कुसुमजन्म । ततो नयपल्लवाः । तदनु । 'अनुर्ल-
क्षणे' (पा. १।४।८४) इति कमेप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं
पदपदानां कोकिलानां च कूजितम् । इत्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रमनवतिक्रम्य
मधुमवतीं वनस्थलीं वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केषांचिद्-
माणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कुसुमप्राथम्यात्कोकिलमस्य दृष्टव्येति धः ॥ २६ ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥

नयेति ॥ नयो नीतिरेव गुणः । तेन । अथवा, -नयेन गुणैः शौर्यादिभि-
र्योपचिताम् । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्वशायस्य
श्रियमर्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संवन्धिनीं
कमलिनीं पद्मिनीमलिनीरपतत्रिणः । अल्यो नृक्षान् । नीरपतत्रिणो
जलपतत्रिणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥ २७ ॥

पाठा०-१ 'निग्रहे' । २ 'हिमैर्विजर्णितचन्दनपल्लवं विहारयन्मलयादिमुदञ्चुतः ।
विहगयोः रूपयेय दर्शनर्यपी रविरहर्षिरहधुवभेदयोः ॥' ।

टिप्प०-१ तस्मात् पुष्पोत्पत्तेरनन्तरं पल्लवसामग्री इत्यपे । अथ अन्यथा व्याख्यानम्-
नयपल्लवा मधुयुः । किंभूता नयपल्लवाः ? कुसुमजन्म वनवतीति कुसुमजन्मतवः-इति वल्लभाः ।
यतः पुष्पममिया गुणाः सितवस्त्रकोट्युताः कोकिलाद्यान् एव पुष्पाणि पल्लवांश्चापिगम्य
मुकुन्त इति भावः-इति दिनकरः ।

२ 'सतो' ग्रहणं सतमिषत्पर्यन्त-इति वल्लभः ।

३ अथ 'हिमैर्विजर्णित' इत्येवं श्लोके दिनकरमिधैः पठितो व्याख्यातश्च ।

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८ ॥

कुसुममिति ॥ ऋतुरस्य प्राप्त आर्तचमू । 'ऋनोरण्' (पा. ५।१।१०५) इत्यण् । नचं प्रथममशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनमुदीपनं न । किंतु विलासिनां मदयिता मदजनको दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पङ्कवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥ २८ ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

विरचिता इति ॥ मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुराः कुरवकाश्चरवो मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः । मृगाः कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः । दानसौण्डान्यर्पिज्जाः स्तुवन्तीति भावः ॥ २९ ॥

सुवचनायदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।

मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्यकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३० ॥

सुवदनेति ॥ सुवदनायदनासवेन कन्तामुखमवेन संभृतो जनितः । तत्तस्य दोहवमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवादी सद्वचो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दार्पपङ्क्तिभिर्मधुकरैर्मधुपैः करणैः यकुलं वकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥ ३० ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।

प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥

उपहितमिति ॥ शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे । 'पलाशः किशुकः पर्णः' इत्यमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुक्षलसहतिः । मदेन यापितलज्जयाऽपवारितत्रया प्रमदया प्रणयिनी प्रियतम उपहितं नखक्षतमेव मण्डनं तदिव । अशोभत ॥ ३१ ॥

पाठा०-१ 'दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हसितमासवगन्धि मधोरिव ।

तिलकपुष्पमसेव्यज पदपदैः 'विरसंचितमीप्सु' ॥ २ 'गमयितुं

न मह

। इति द

न

मधौ

न

घणगुल्मप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विपयीकृतमेखलम् ।
 न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥
 यणेति ॥ यणैर्दन्तधतेर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामघरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हिमस्य
 व्यपाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विपयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन
 तत् । शैलाद्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं हिमं रविस्तावदा वसन्तादशेषं
 निशेषं यथा तथाऽपोहितुं निरक्षितुं नालं खलु न शक्नोति हि । किंतु विरलं
 कृतवान्त्वनूचकार ॥ ३२ ॥

अभिनयान्परिचेतुमिच्छता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥
 अभिनयानिति ॥ अत्र चूलताया नवंकीसमापिरभिधीयते । अभिनयान-
 नपैर्द्व्यधकाभिनयौ समाः इत्यमरः । परिचेतुमभ्यसितु-
 मुद्यतेव स्थिता । फुलः । मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा । 'पल्लव'शब्देन हस्तौ
 गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । सहकार-
 लता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्यद्युगे युधि'
 इति विश्वः । कामो रागः । तल्लितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनोऽ-
 मदयत् ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिर्दूरीताः प्रविरला इय मुग्धवधूकथाः ।
 सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता यनराजिषु ॥ ३४ ॥
 प्रथममिति ॥ सुरभिर्गन्धो यावत् तासु सुरभिगन्धिषु । 'गन्धस्य—'
 (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेघरः । कुसुमान्वाणं संजातानि कुसुमिताः । तासु यन-
 राजिषु यनपङ्क्तिषु । अन्यभृताभिः केकिलाभिः प्रथमं शारम्भेन दूरीता उक्ता
 पाठा०—'परभृतां मद्रनक्षतचेतसां प्रियसखी लघुवागिष योपिताम् ।
 प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे मृदुरवा वुरवाससमागमान् ॥'.

टिप्प०—१ हिमती शैलद्रुपयानां भूषणानां परित्यागाजघननिर्विपयता कृतेलापुकर-
 रति दिनकरः ।

२ अन्यानि नाविद्य हस्ताभिनयानि शृण्वती यथा मुनिमानसंशुब्भादवतीति ध्यायार्थ-
 रति दिनकरः ॥ कलिः कलहः कामः कन्दर्पश्चो जघन्तीति कलिवज्रमित्रो मुनीशालेषामपि
 मनोऽमरवश भयवा-कथो कलिषुमे कामं जघन्तीति कलिवानविक्रं, कलिना कलहेन कामं
 जघन्तीति वा-रति तासु० । कलिर्देव कामोऽभिषयो मदनो वा ये जयन्ति तेषामपि
 मनोऽमरवत् । हृदयपूषधो भ्यामालोऽभिनय-रति हेमाद्रिः ।

अत एव मिताः परिमिता गिर आलापाः । प्रविरला यौग्यास्तोकोक्ता मुग्ध-
वधूनां कथा वाच इव । शुश्रुविरे युताः ॥ ३४ ॥

श्रुतिसुरभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥^१

श्रुतीति ॥ श्रुतिसुखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासा ताः ।

कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तमन्तयो यासां ताः । अनेन सस्मितत्वं
विवक्षितम् । उपवनान्तलताः पवनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः संलयैः
साभिनयैः । 'उव'शब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते । उपवनान्ते पवनाहतैरिति
सक्रियत्वाभिधानात् । पाणिभिरिव वभुः । अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥

ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्दिविशुभेधुमङ्गनाः सरससं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥^२

ललितेति ॥ अङ्गना ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं मधुरविलासघटना-
पट्टतम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम् । 'अथ
केसरे । बकुलः' इत्यमरः । सरसं सखायं सरसखम् । सरोदीपकमित्यर्थः ।
मधुं मधम् । 'अर्थर्चाः पुंसि च' (पा. २।४।३१) इति पुल्लिङ्गता । उक्तं च—'मङ्ग-
रन्दस्य मवस्य माश्रिकसापि वाचकः । अर्थर्चादिगणे पाठाख्यं नपुंसकयोर्नैधुः ॥'
इति । पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्दिवि-
विशुः । परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शुश्रुभिरे स्मितचौस्तराननाः स्त्रिय इव मृथशिक्षितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

पाठा०—१ 'अनलसान्यभृतानलसान्मनः कमलपूतिभृता मदनेरिता । कुसुम-
भारनवाध्वगयोपितामसमशोकमनोऽकलताकरोत्वा' २ 'लघयति स न पत्यपराधजं
न सदकारतस्तारुणीभृतम् । कुसुमितो न मितोऽलिभिरुन्मदैः सरसमाधिऽधि-
करोशताम् ॥' ३ 'चारुविलोचनाः'.

टिप्प०—१ 'मेये हि दन्तभासा साकाराभिनयेनेव भाव्यम्, नृत्यशीतवादैः सम इत्य-
क्रिया लयः—इति हेमाद्रिः ।

२ ललिते मनोहरे विभ्रमार्थे विचक्षणं चतुर ललितविभ्रमहासविचक्षणं । कुत्रापि 'ललित-
विभ्रमहासविचक्षणं', 'ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं' इति पाठौ । तत्र ललितो रम्यो यो
विभ्रमो विलासस्तेन युक्तो यो नव्यः करुणादिस्तेन विचक्षणादिस्तेन विचक्षणम् । उक्तं च
मापि (१०।१२) 'दावदारी दसितं वचनानां' इति । मवपात्रे हि मधयेः सौगन्ध्यार्थं
कमलादीनि क्षिप्यन्ते—इति विशुः ।

शुशुभिर इति ॥ विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदेन कला
अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ता
मदकरोदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्घिकां वाप्यः । सितेन चारुतराभ्यान्-
नानि यासं ताः श्रुथाः शिञ्जिता मुखस्य मेखला यासं ताः । शिञ्जितेति
कतरि कः । श्रिय इव शुशुभिर ॥ ३७ ॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

उपययाविति ॥ मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासं गमिता । क्षीयन्ते
सल्लसरायणे रात्रयः । खण्डितास्या च नायिका ध्वन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रो-
दयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य पक्षस्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव यधूः । इष्ट-
समागमनिर्वृतिं प्रियसंगमप्राप्तम् । अनितयाऽप्राप्तया । 'इष्टं गतौ' इति धातोः
कतरि कः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां कार्ष्णं चोपययौ ॥ ३८ ॥

अपनुपारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिधमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ हिमकरयन्त्रः । अपनुपारतयाऽपगतनीहारतया विशदप्रभै-
र्निर्मलशान्तिभिः सुरतसङ्गपरिधमनोदिभिः सुरतसङ्गवेदहारिभिरंशुभिः
किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् । मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धाव-
च्छराबाहुविप्लवभ्रममिलयः । कुसुमचापं अममतेजयदघातयत् । 'विज-
निधाने' इति धातोर्न्यन्ताद् । सहकारिणभात्वानोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीप्तिं यनधियः प्रतिनिधिः कणकाभरणस्य यत् ।

युपतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतेति ॥ हुतहुताशनदीप्त्याऽऽज्यादिप्रज्वलितामिप्रभं यत्कुसुमम् ।
यनधिरनिलयः । यनधिय उपवनलक्ष्म्याः कणकाभरणस्य प्रतिनिधिः ।
भभूतिरिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलम्, युष्माकपत्रक्रियत्नमिलयः ।
भादितम् । प्रियैरिति शेषः । तत्कुसुमं युपतयोऽलके कुन्तले दधुः ॥ ४० ॥

पाठा०-१ 'तमयितु प्रियसंज्ञमितां शुभं न सहया सह वामपती स्त्रिया' ।
२ 'तम' ।

टिप्पणी-१ 'ता इत्येते अभिरारम्भितारिकेति चरितेति दक्षिण अभिनिः पुराणे' ।
२ 'तम' ।

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स चनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अलिभिरिति ॥ अञ्जनविन्दुमनोहरैः कञ्जलकपसुन्दरैः कुसुमपङ्क्तिपु
निपतन्ति ये तैः । अलिभिरङ्कितविहितस्तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः । 'तिलकः
धुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । चनस्थलीम् । तिलको विशेषकः । 'तमात्मनस्तिलक-
चित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रमदामिव । न
शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः । 'लङ् स्वे' (पा. ३।२।११८)
इति 'स्व'चन्द्रयोगाद्वाच्यं लङ् ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया कितलयाधरसंगतया मनः ।

कुसुमसंभृतया नयमल्लिका सितरुचा तरुचाराविलासिनी ॥ ४२ ॥

अमदयदिति ॥ तरुचाराविलासिनी तरोः पुंसश्च चाराविलासिनी नव-
मल्लिका सत्तलाख्या लता । 'सत्तला नयमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य
मद्यस्य च गन्धेन सनाथया । गन्धप्रधानयेत्यर्थः । कितलयमेवाधरसङ्ग-
संगतया । प्रवृत्तरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया । कुसुमरूपयेत्यर्थः ।
सितरुचा हासकान्त्सा मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥ ४२ ॥

अरुणरागनिर्पेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

अरुणेति ॥ विलासिनो विलसन्मयीलाः पुरुषाः । 'यौ कपलस-' (पा. ३।२।१४३)
इत्यादिना धिनुष्णत्वयः । अरुणसानूरो रागमारुण्यं निर्पेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुण-
रागनिर्पेधिनः । तैः । वृषभभादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनुब्रूति
तच्छीलं तन्निर्पेधति । तस्यैवानुकरोतीति शब्दाः सादृशवाचकाः ॥' इति दण्डी ।
अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेपु कर्णेपु लब्धपदैः । निर्वेसितैरित्यर्थः । यवाङ्कुरैश्च
परभृताविरुतैः फोकिलाकृजितैश्च । इत्येतैः स्मरवलैः । रामसैन्यैः । अवलालेक
एव रसो रागो येषां तेऽवलैकरसाः स्वीपरतन्त्राः कृताः ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'संततया मनः'; 'संगतरागाया'. २ 'निर्पेधिभिः'.

टिप्प०-१ तिलको विशेषकः स्त्रियमिव । तिलकेऽञ्जनविन्दवः शोभायै क्रियन्ते । 'तिलक'-
शब्दस्य द्विरुपादाने मिश्राभ्यतया न दोषः । तिलकप्रमदबोरोक्ततरसिन्धुरा यदुभयोर्वचनं
तदवाभ्यवचनं दोषः इति व्यक्तित्विवेके-इति हेमाद्रिः ॥ यथाक्रमं मृगनाभिनिन्दुरभ्य-
स्तिलको विशेषकः स्त्रिय शोभयति तथेत्यर्थः-इति दिनकरः ।

२ काशिमिनीसितमपि मद्यगन्धसनाथमधरसंगतया वा । यद्वा-कुसुमैः संपादितया नवमा-
ल्लिकासितरुचा तरुचाराविलासिनः पुरुषा अमदयन्-इति हेमाद्रिः ।

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
 सहशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥
 उपचितेति ॥ शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्पावयवा ।
 अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ग्राप्ता । तिलकजा तिलकश्लोका मञ्जरी ।
 अलकेषु वज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सहशकान्तिः । अल-
 क्ष्यत । मृदुसतिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालङ्कसकमुक्ताजालनिवालक्ष्यतेति
 यावत्पार्श्वः ॥ ४४ ॥

ध्यजपटं मदनस्य धनुर्भूतदृष्टविकरं मुखचूर्णमृतुधियः ।
 कुसुमकेसररेणुमलिप्रजाः सपवनोपवनोद्विधितमन्वयुः ॥ ४५ ॥
 ध्यजेति ॥ अलिप्रजाः पद्मपदनिबद्धा धनुर्भूतो धातुफल मदनस्य
 वानस्य ध्यजपटं पताकभूतम् । क्रतुधियो यस्यन्तलक्ष्म्यादृष्टविकरं शोभाकरं
 मुखचूर्णं मुपात्तव्यचूर्णभूतं सपवनोपवनोद्विधितं सपवनं पवनेन सहितं
 मृतुपवनं तस्मिन्नुद्विधितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्चलेषु यो रेणुलम् ।
 ४७ अन्ययुग्ययधन् । यातेर्लृट् ॥ ४५ ॥

अनुमयधनदोलमृत्सयं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
 अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामयलाजनः ॥ ४६ ॥
 अनुमयधिति ॥ नवा दोला प्रेक्षा बलित्वं नयदोलमृत्सयं यस्मिन्तोत्सव-
 मनुमयधनलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया प्रहीतु-
 मालिङ्गितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहे भुजलतां बाहुलतां
 जलतां संधिर्नम् । डलयोरनेहः । अनयत् दोलादीनाम्, पतनभयनादितक्केन
 प्रियकण्ठनाम्निदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं यत विप्रहैनं पुनरेति गतं चतुरं धयः ।

परभृताभिरितीय निवेदिषे सरमते रमते स यधूजनः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'विश्ववन्धुर्कं सुखमाप्तं कुमुदिवदुमनुन्नदकोष्ठिलम् । गदुप-
 भोगरसं क्षिप्रवर्षिणः परमूलोरमूलोपमां ययुः ॥' २ 'जटायुः' । ३ 'येति'.

टिप्प०-१ सरसः प्रवहणं लोकादीनाम्, सुखचूर्णं सुखमाप्तं कर्तुं परिचूर्ण-
 इति दिनकरः ।

२ परिग्रहेणैकिकं पीठगान्, रज्जुपरिग्रहेणैकिकं पदं पत्राणि कान्तकण्ठनवकम्बुकिंये
 ३ रत्नपदेनेत्यर्थः-इति दिनकरः ।

त्यजतेति ॥ 'यत' इत्यामन्त्रणे । 'खेदानुष्णासंतोषमित्यामन्त्रणे यत' इत्य-
मरः । यत अज्ञानं मानं कोपं त्यजत । तदुक्तम्—'क्षीणामीर्ष्याकृतः कोपो
मानोऽन्यासद्दिनि प्रिये' इति । विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न कार्य इत्यर्थः ।
गतमतीतं चतुरमुभोगक्षमं वयो बौधनं पुनर्नैति नापच्छति । इत्येवंरूपे
स्मरमते स्मरामिप्राये । नपुंसके माने कः । परभृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते
सतीव वधूजनो रमते स रमे । कोकिलवृजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः काम-
शासनभयादिबोच्छुल्लमखेलदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं मधुं मध्नातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वादिक्त् ।
मधुर्वसन्तः । मध्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां
संनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्वसन्तो विलासवती-
सखः स्त्रीसहचरः सन् । श्रुतः प्राप्तोऽस्यार्तवः । तमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथा-
सुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारे चकमे आचसाह्व ॥ ४८ ॥

व्यसनासद्बोध्यं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिद्वित्वबोधनम् ।

अमजयात्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिदैर्ययौ ॥ ४९ ॥

परिचयमिति ॥ असौ मृगया । चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि । तेषां
निपातने परिचयमभ्यासं करोति । भयरूपोर्भयप्रदोऽपि त्वित्त्वित्त्वबोधनं तेषां
चललक्ष्याणामिद्वित्वस्य चेष्टितस्य भवादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।

पाठा०—'सा'.

टिप्प०—१ किंभूतो नरपतिः ? मधुदैत्यं मथितवान् मधुमन्मथः मधुसूदनः; मधुश्चात्र
तबोगादसन्तोऽपि मधुः मन्मथकामः वत्समानम्, 'मधु मथं मधु धौद्रं मधु पुष्परसस्तथा ।
मधुर्दलो मधुदैत्यो मधूकोऽपि मधुर्धुवः' इत्यनेकार्थमजरी-इति बहुभः । मधुश्च मन्मथश्च
त एव संनिभातीति सः । विष्णुवसन्तस्मरसदृश इत्यर्थः । शीर्षे विष्णुवाः सौरमे वसन्तेन,
सौन्दर्ये अनङ्गेन सदृश इत्यर्थः—इति हेमाद्रिः ।

२ असौ मृगया चलाक्षां लक्ष्याणां मृगविहयादीनां निपातने कथं परिचयरूपं गुणं कुरुते ।
एतस्यां प्रवृत्तस्य नृपस्य परिचयो भवतीत्यर्थः । भयरूपोऽपि चन्तुनामिति तस्याभिप्रायस्य
बोधनं च करोति । भीतस्येति चेष्टा, क्रुद्धस्येति मिति ज्ञानं भवतीत्यर्थः । अमजयात्रगुणां बल-
भीमुत्थानयोभ्यां निरामयां वा तनुं शरीरं च करोति—इति दिवकरः ।

तनुं शरीरं धमस्य जयाविरसात्प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति ।
अतो हेतोः सचिवैरनुमतोऽनुमोदितः स्मर ययौ । सर्वं चैतद्युदोपयोगीत्यत-
स्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥ ४९ ॥

मृगवनोपगमक्षमवेपथ्विपुलकण्ठनिपक्षरासनः ।

गगनमध्वरुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स पितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

मृरोति ॥ मृगाणां घनं तस्योपगमः प्राप्तिः । तस्य क्षममर्हं वेपं विभ-
वंति स तथोक्तः । मृग्याविहारानुगुणवेपधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निपक्ष-
शरासनो लग्नत्वा । ना समितेव नृसविता पुरुषधेष्टः । उपमितसमासः । स
राजाऽध्वरुरोद्धतरेणुभिर्गमनं पितानं वृच्छमसदिवाकरोत् । गगनं
नालक्ष्यतेत्यर्थः । 'पितानं वृच्छमन्दयोः' इति विद्युः । अथवा, 'सवितानम्' इत्येकं
पदम् । सवितानमुद्धेचसहितमिवाकरोत् । 'अस्त्री पितानमुद्धेचः' इत्यमरः ॥ ५० ॥

प्रथितमौलिरसौ घनमालया तरुपलाशसवर्षतनुच्छदः ।

तुरगघल्गानचञ्चलकुण्डलो विरुचचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

प्रथितेति ॥ घनमालया घनपुष्पमाला प्रथितमौलिर्वन्द्यभूमिषु । तरुणां
पलाशैः पत्रैः सवर्षः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः
पलाशसवर्षाभिधानं मृगादीनां विश्वाधार्यम् । तुरगस्य घल्गानेन गतिविशेषेण
चञ्चलकुण्डलोऽसौ दशरथो रुरुभिर्गुणविशेषैश्चेष्टितापरिता या भूमयस्यासु
विरुचचे विदियुते ॥ ५१ ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंकमितेक्षणवृत्तयः ।

वृद्धशुरध्वनि तं घनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तन्विति ॥ तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः । भ्रम-
रैः संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दम्ब्यापात यासौ ता घनदेवताः सुनयनं

पाठा०-१ 'युतोद्युत'.

टिप्पणी-१ मृगयतुरं वनं मृगवनं नृपयाभूमिः तदुपयोगो यो येषो लघुकृष्णरुक्म्यादिभिः
विभवंति स तथा । तुरगध्वनिर्वाक्ये न भ्रमरि, शुक्लवस्त्रावलोचनेन मृगा दूरत एव पलाश-
रसवत्तथा रोमकशीरिति भावः-इति दिनकरः ।

२ 'वनमाला रिशाऽस्या पट्टेन दुग्धेन पट्टे' इति विष्णुसहस्रे-इति हेमाद्रिः ॥ उप-
पट्टेन मयिना माला वनमाला, 'दधुपमदी माला वनमाला प्रसीदिता'-इति चिन्मः ।

३ हठा एव वनदेवता यत्र रुदेवैरेः इत्या दशरथं दशरथि श्वेति भावः-इति गुप्तविः ।

सुलोचनं नयेन नीत्या नन्दितालोपिताः कोसला येन तं दशरथमध्यनि
ददृशुः । प्रसन्नपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रवणवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।

स्थितगतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं घनम् ॥ ५३ ॥

श्रवणीति ॥ स दशरथः । श्रुतां गणः स एषामस्तीति श्रवणीनः श्रवा-
हिणः । तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । तथा
चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । 'चरति' (पा. ५।३।८) इति छन्दस्यः ।
'द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः । तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठितम् । व्यपगता
अनला वायामयो दस्युश्चक्रस्कराश्च । यस्मात्तद्विक्रम् । 'दस्युतत्करनोपकाः' इत्य-
मरः । 'वरयेद्वनविशोधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविबिधुः । आसन्नकृत्यतुगतः प्रवि-
शेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥' इति अमरः । स्थिरा दद्या पञ्चादिरहिता
तुरंगमयोग्या भूमिर्वस्य तत् । निपानवदाहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्याद्वप-
कूपजलाशये' इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्प्रेयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गांसदशैररप्यपञ्च-
विशेषैश्चोपचितं समृद्धं घनं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इय त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिङ्गुनैसंयुतम् ।

धनुरधिज्यमनाधिरूपाददे नरवरो रघरोपितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथानाधिर्मनोव्यवारहितो नरवरो नरश्रेष्ठः । रघ्रेण धनुश्छन्द्रेण
रोपिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः मिश्रशो यस्तडि-
देव गुणो मौवां तेन संयुतं त्रिदशायुधमिन्द्रवापं नभस्यो भाद्रपदमास
इय । 'सुर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः' इत्यमरः । अधिज्यमधिगतमौर्वाकं
धनुरूपापदे जग्राह ॥ ५४ ॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मृदुरेणशवैर्व्याह्न्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आप्रियमूच कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदप्रसरगर्हितरुष्णसारम् ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'श्रुणि' ; 'श्रवण'. २ 'प्रथमाश्रितम्'. ३ 'संगतम्'.

टिप्प०-१ वल्लभस्तु 'श्रवणवागुरिकैः प्रथमाश्रित' इति पाठमादृत्य-श्रुतां गणाः श्रवणाः
वागुरिका व्याधालैः श्रुतकस्तपैश्च प्रथमप्राप्त-इत्याह ।

३ रघ्रेण न सिंहादेन रोपिताः सिंहा येन स तथा नरवरः मृगोऽधिज्यं प्रत्यवायुक्तं धनु-
जग्राह । यथा नभस्यो भाद्रमासः स्वर्णवत् पिङ्गवा तडिदिव गुणो व्या तेन संयुतं शक्रधनु-
जग्राहीति-दिनकर० ।

तस्येति ॥ स्तनप्रणयिभिः स्तनप्राप्तिभिर्यथावैर्हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः
शावकः शिशुः' इत्यमरः । व्याहन्यमानं तद्वत्सलतया तद्वन्मनावसारेण मुहुर्मुहुः
प्रतिपिच्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि
यस्य तत् कुशागर्भमुखम् । तस्य यूयसाग्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दमश्च कृष्ण-
सारो यस्य तत् । मृगाणां यूयं कुलम् । 'सजातीयैः कुलं यूयं तिरक्षां पुनपुंसकम्'
इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्तादप्र आविर्बभूव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५५ ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा

तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।

इयामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-

र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ जवनो जवशीलः । 'जुचक्रम्य'-(पा. ३।२।१५०) इत्यादिना
युच्चल्यः । 'तरस्वी स्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमर्धं
गतेनालङ्घनं । तूणीपुत्रिः । 'यद्वादिभ्यश्च' (पा. ४।१।४५) इति स्त्रियां ङीष् । तस्या
मुखादिवराद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभिव्यञ्जितम् । 'यच्छायांमभिव्याने च
प्रार्थना कथ्यते इयैः' इति केशवः । अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संधीभावो यस्य
तत् । मृगयूथं कर्तुं आर्द्रभयादश्रुविकैराकुला भयवकिता ये दृष्टिपातास्तैः ।
वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेनीवरदलवृन्दैरिव । धनं इयामी-
चकार ॥ ५६ ॥

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

लक्ष्मीकृतेति ॥ हरिर्निन्द्रे विष्णुर्वा तस्यैव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः ।
धन्वी धनुष्मान् स वृषः । लक्ष्मीकृतस्य केदुमिष्टस्य हरिणस्य सप्रेयसो 'देहं

पाठा०-१ 'मग्मः'. २ 'कायम्'.

टिप्प०-१ यथाग्मः कर्तुं वातकम्पिग्रानां नीलोत्पलानां पत्रसमूहः किमपि इयानं करोति
तथैतथैः-इति दिनकरः ।

२ स्नेहाश्रितशरीरेणाप्यय स्थितां सहचरीं कूर्मां प्रेक्ष्य कर्णान्तमाकृतमपि नागं संदृष्टवान् ।
यतः कामितया यमिनानेन कोमलविचित्रव दोलनैः-इति दिनकरः ।

व्यवधायालुरागादन्तर्ध्वं स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरते-
ष्टित्करणान्कीप् । यथाह वामनः—‘अनुचरीति चरेष्टित्वात्’ इति । तां सहचरीं
हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् । कृपासूदुमनाः कृपाईक्षितः सन् ।
आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः । वाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादि-
त्यर्थः । नैपुण्यं ॥ ‘घन्वी’ इत्यनेन गम्यते ॥ ५७ ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

आसातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

तस्येति ॥ आसाद्भयादतिमात्रचटुलैरस्मन्तचटुलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रिया-
नयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्साहस्यस्मरतः ।
अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोर्मातुमिच्छोस्तस्य रूपस्य निविडो दृढोऽपि
मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिषते स । भिदेः कर्मकर्तृति-
लिट् । कामिनस्वस्य प्रियाविभ्रमसृष्टिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिर्भेदः । न त्वनैपुण्या-
विति तारपर्यायः ॥ ५८ ॥

उत्तस्थुषः संपदि पल्वलपङ्कमध्या-

न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

उत्तस्थुष इति ॥ स रूपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला
प्रासाः तेषामवयवैः यमविश्रुतमुद्यग्रंशिभिः शङ्खैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयता-
भिर्दीर्घाभिरार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । संपदि पल्वलपङ्कमध्यादुत्त-
स्थुष उत्पितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राहाउद्य-
हार ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ ‘सारयस्सु नेत्रैः’ । २ ‘शिक्षित’ । ३ ‘गुञ्जा’ ।

टिप्पणी—१ शरपातमवाहविमात्र चञ्चलैर्मृगानां नेत्रैः प्रौढाङ्गानां नेत्रविलासिनीनां
चेष्टितानि स्मरतः । यमुष्मेन कर्णान्तकृष्टो मुष्टिः क्षिपिलीकर्तुमशक्यः; अन्यत्र तु नृपो मृगेषु
प्रियानेत्रविलासव्यापारसादृश्यं पश्यन् मुष्टिं न चिन्नेत्यर्थः—इति दिनकरः ।

‘तं चाहनादवनतोत्तरकायमीप-
द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा चराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

तमिति ॥ चराहाः । चाहनादश्वादीपदवनतोत्तरकायं किंविदानतपूर्व-
कायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं वृषम् । उद्धृतसटा ऊर्ध्वकेसराः सन्तः । ‘सटा जटा-
केसरयोः’ इति केसरः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् । अस्य वृषस्येपुभिः
सहसा जघनानामाश्रयेष्ववस्थितेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ।
एतेन वराहाणां मनसित्वं वृषस्य हस्तजघनं चोक्तम् ॥ ६० ॥

तेनाभिघातरभसस्य विरुध्य पत्नी
घन्यस्य नेत्रविचरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्मिद्य विग्रहमशोणितलितपुंश्च-

स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

तेनेति ॥ अभिघातो रभस आत्मव्ययं यस्य तस्य । अभिहन्तुमुद्यतसे-
लपः । घन्यस्य वने भयस्य महिषस्य नेत्रविचरे नेत्रमध्ये तेन न्ययेन विरु-
प्याकृत्य मुक्तः पत्नी यतो विग्रहं महिषदेहं निर्मिद्य विशुर्व । शोणितलितो न
अपवीत्यशोणितलितः पुद्गो यस्य स तथोक्तः एव । तं महिषं प्रथमं पातया-
मास । स्वयं पश्चात्पपात । ‘कृन्वानुप्रयुज्यते छिटि’ (पा. ३।१।४०) इत्यत्रानु-
वन्दस्य व्यवहितविपर्ययप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’ इत्यप्रयोग
इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिककारः—‘विपर्ययनिवृत्त्यर्थं व्यवहितवृत्त्यर्थं
च’ इति ॥ ६१ ॥

प्रायो विघातपरिमोक्षलघूत्तमाद्वा-

न्यद्वाङ्मकार नृपतिर्निक्षितैः क्षुर्यैः ।

नृपं स दत्तपिनयाधिरुतः परेषा-

नत्युज्झितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

पाठा०-१ ‘ते’. २ ‘उद्धृतसटाः’. ३ ‘क्षुर्यैः’. ४ ‘परिमोष’. ५ ‘मम्यु-
ज्झितम्’. ६ ‘य’.

प्राय इति ॥ नृपतिर्निश्चितैः शूरप्रैः शरविशेषैः सङ्गात् सङ्गाख्यान्मृ-
गान् । 'गण्डके सङ्गसङ्गिनौ' इत्यमरः । प्रायो बाहुल्येन विपाणपरिमोक्षेण
शङ्कभङ्गेन लघून्यगुण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार । न त्ववधीदि-
त्यर्थः । कुतः ? दसविनयाधिकृतो दुष्टनेग्रहमेयुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूला-
नामत्युच्छ्रितमुक्तं शृङ्गं विपाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोध' इत्यमरः ।
न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुर्जावितमालम् । 'आयुर्जावितकालो ना' इत्यमरः ।
न ममृषे इति न । किन्तु ममृष एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः

कुह्यासनाप्रविटपानिच धायुहङ्गान् ।

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेपा-

त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्धान् ॥ ६३ ॥

व्याघ्रानिति ॥ अभीर्निर्भाकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् ।
धायुना हङ्गान्भ्रमन् । कुह्या विक्रिताः । 'अनुपसर्गास्तुङ्गधीवृक्षशोभाघाः'
(पा. ३।२।५५) इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जरक्षस्य । 'सर्ज-
कासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । अप्रविटपासानिच स्थितान् । इषुधि-
भूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वात्पुमाने 'कुल'विशेषणम् । शरैः पूरितानि ।
वक्त्ररन्धाणि येषां तान्व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासादिशयेन लघु-
हस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेपान्तूणीचकार । तूणे शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

निर्घातोमैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोपैः क्षोभयामास सिंहात् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभून्नूनम् । राजशब्दो मृगेषु ॥ ६४ ॥

निर्घातेति ॥ कुञ्जेषु लीनान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीये लतादिपिहितोदरे'
इत्यमरः । सिंहाञ्जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोस्थित औत्पातिकः शब्द-
विशेषः । तद्वदुमै रैर्ज्यानिर्घोपैर्मौर्वाशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोत्प्रेक्षते—
तेषां सिंहानां सवन्धिनि वीर्येणोदग्र उन्नते मृगेषु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन्ना-
भ्यसूयापरोऽभून्नूनम् । अन्यथा कथमेतान्नन्विष्य हन्यादित्यर्थः । 'मृगाणाम्'
इति पाठे समासे गुणभूतत्वात् 'राज'शब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनीवृत्तम्—
'शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽन्धिलोकै' इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

तान्द्वत्वा गजकुलवद्धतीमवैरान्काकुस्थः कुटिलं नखाग्रलक्षणमुक्ताम् ।

आत्मानं रणरुतकर्मणां गजानामानृप्यं गतमिव मार्गणैरमस्त ॥ ६५ ॥

तानिति ॥ काकुत्स्थो दधरथः । गजकुलेषु यद्धं तीव्रं वैरं वैखान ।

कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्ना मुक्ता गजकुलमौक्तिकानि येषां तान्सिद्धान्द्वत्वा

आत्मानं रणेषु रुतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृप्यमवृणत्वं मार्गणैः

दधरैः । 'मार्गणो याचके दधरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तमिवामस्त मेने ॥ ६५ ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टमल्लवर्षी ।

नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

चमरानिति ॥ क्वचिच्चमरान्परितः । 'अभितः परितः समवा-' (वा. १४४२)

इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णविकृष्टमल्लानिपुविशे-

षान्वर्यतीति तथोक्तः स नृपः । नृपतीनिव तान्वियोज्य सितबालव्यजनैः शुभ्र-

चामरैर्वियोज्य विरहस्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवास-

ह्यम्, न ॥ जीपितमिति भाषः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरे

न स रुचिरफलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितवन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

अपीति ॥ स नृपस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः ।

रुचिरफलापं भागुरपर्दम् । मद्यामविद्ययेन येतीति मयूरो यहाँ । पूषोदरादिरा-

रुपायुः । तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णं रतौ विगलितवन्धे प्रियायाः केश-

पाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रवृत्तिभ्यः कर्' (पा. १।४।१५१)

इति कप्रत्ययः । न बाणलक्ष्मीचकार । न सुप्रहारेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

तस्य कर्कशविहारसंमयं खेदमाननविलक्षणजालकम् ।

आचक्षाम संतुषारशीकरो मिश्रपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

पाठा०-१ 'मिश्रविवाहाः'. २ 'मिश्रपल्लवः'; 'मिश्रकमलः'. ३ 'नृपतीनिव
ताद्विनाय शान्तिं सितबालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः'. ४ 'संतुषारशीकरो'; 'संतुषा-
रशीकरो'.

तसेति ॥ कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विल-
ग्रजालकं वदकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सनुपारशीकरः शिबिराम्बुक्ष-
सहितः । मित्रा निर्दलिताः पल्लवानां पुट्टाः कोशा येन सः । वनानिल आच-
चाम । जहारेत्यर्थः । रथोदतावृत्तमेतत् ॥ ६८ ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सच्चिवावलम्बिधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥
इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । आत्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं
येन तम् । विस्मृतस्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सच्चिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तम् ।
'शृङ्गपूरन्धूः पथामानक्षे' (पा. ५।४।७४) इति समासान्तोऽन्वयः । अनुबन्ध-
सेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा
इति मृगया । 'परिचर्यापरिचर्यामृगयाटाव्यादीनामुपसंख्यानम्' (वा. २२।१५) इति
शप्प्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीव । जहाराचक्षपं । 'न जातु
कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । इषिया कृष्णवर्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति
भावः ॥ ६९ ॥

सं ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौपधिदीपिकासनाधाम् ।
नरपतिरतिवाह्यांबभूव कचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥
स इति ॥ स नरपतिः ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पद्मानि
शय्या यस्यां तम् । ज्वलितानिर्महौपधिभिरेव दीपिकाभिः सनाधाम् ।
तत्प्रधानमित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं कचिदसमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः
सक्षिप्त्यर्थः । अतिवाह्यांबभूव गमयामास । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ७० ॥

उपसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहृद्घनिभिर्चिन्तीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥
उपसीति ॥ उपसि श्रुतः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्वेषां तैर्गजयूथानां
कर्णैरेव तालैर्वायम्रमेदैर्विनीतनिद्रः स वृष्टस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहं-
गानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥ ७१ ॥

अथ जातु रुरोगृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
ध्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'सच्चिवावलम्बितधुरम्'. २ 'नराधिपम्'. ३ 'मुललित'.
४ 'मधुरस्वराणि'.

अथेति ॥ अथ ज्ञानु कदाचिद्गुरोर्मृगस्य गृहीतवत्सर्मा स्वीकृतस्त्वर्मागो विपिने
यने' पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः । तुरगवेगादिलयः । श्रमेण फेनमुच्चा । स्फेनं
स्विद्यतेत्यर्थः । तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामङ्गणां सेवितां तमसां नाम नदीं
सरितं प्राप ॥ ७२ ॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्मसि तस्याः ।

तत्र स द्विरद्वृंहितशङ्की शब्दपातिनमिपुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

कुम्भेति ॥ तस्यास्तमसाया अम्मसि कुम्भपूरणेन भय उत्पन्नः । पचा-
द्यच् । पटुर्मधुरः । उच्चैर्गम्भीरो निनदो प्वनिरुच्चचारोदियाय । तत्र निनदे स्त-
नृपः । द्विरद्वृंहितं शङ्कत इति द्विरद्वृंहितशङ्की सन्, शब्देन शब्दानुसारेण पत-
तीति शब्दपातिनमिपुं विससर्ज । स्वागतावृत्तम् ॥ ७३ ॥

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य येत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतयन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

नृपतेरिति ॥ तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिपिद्धमेव निपिद्धमेव यदेत-
त्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो दशरथो विलङ्घ्य 'लक्ष्मीक्षमो युद्धादन्यत्र करिवधं न
कुर्यात्' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान् । ननु विदुषस्तस्य कथमीदृशिवचेष्टितमत आह—
अपथ इति । श्रुतयन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः ।
न पन्था इत्यपवम् । 'पथो विभाषा' (पा. ५।४।७२) इति वा समासान्तः । 'अपथं
नपुंसकम्' (पा. २।४।३०) इति नपुंसकम् । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये' इत्यमरः ।
तस्मिन्नापथेऽमार्गे पदमर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि । प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विपण्ण-

स्तस्यान्विष्यन्वेतैसगूढं प्रमथं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं

तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

हा तातेति ॥ हेलाती । तातो जनकः । 'हा विषादशुर्गतिषु' इति, 'तातस्तु
जनकः पिता' इति चाभरः । हा तातेति क्रन्दितं प्रोक्षनमाकर्ण्य । विपण्णो

पाठा०-१ 'यद्'. २ 'तद्'. ३ 'वेतसगूढप्रमथम्'. ४ 'वीक्ष्य'.

टिप्प०-१ 'पङ्क्तिर्विशति' (पा. ५।४।५९) इत्यादिना पङ्क्तिरुच्यते दशसंख्यायां निष्पातितः.
इति लिङ्गं वृत्तम् इति दिनकरः ।

भमोत्साहः सन् । तस्यै कन्दितस्य वेतसैर्गूढं छवम् । प्रभवत्समादिति प्रभवः
कारणम् । तमन्विप्यञ्जल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् । 'शल्यं शङ्खी शरे वंशे' इति
विश्वः । सङ्कुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य च क्षितिपोऽपि तापादुःखादन्तःशक्त्यं
यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तेनावतीर्य नुरगात्प्रथितान्वयेन

पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिपण्णदेहः ।

तस्मै द्विजेतरतपस्त्रिसुतं स्वलङ्घि-

रात्मानमक्षरपदैः कथयावभूव ॥ ७६ ॥

तेनेति ॥ प्रथितान्वयेन प्रख्यातवन्देन । एतेन पापनीयं लघितम् । तेन राज्ञः
नुरगादवतीर्य पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः । जलकुम्भनिपण्णदेहः
स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः । अक्षरिणश्चादर्थोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः
पदैराक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरथात्तौ तपस्त्रिसुतश्च तं द्विजेतरतपस्त्रिसुतं कथ-
यावभूव । न तापत्रैवार्थक एवाहमस्मि, किन्तु करणः । 'वैश्वान्तु करणः शङ्ख्या'
(आचार, ४।१२) इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—
(अयोध्या, ६३।५०) 'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदवापनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन् ।
मा भूते मनसो व्यथा ॥ शङ्ख्यामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ।।' इति ॥ ७६ ॥

तच्चोदितः सै तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
वाभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ७७

तदिति ॥ तच्चोदितत्वेन पुत्रेण चोदितः 'पितृसमीपं प्रापय' इत्युक्तः स नृप-
तिरनुद्धृतशल्यमनुत्पाटितशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्नष्टचक्षुषोः ।
अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' (पा. १।२।७०) इत्येकशेषः ।
सकाशं समीपं निनाय । इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र—'अवाहमेकत्वं देशं
नीत्वा तौ मृगदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥' (अयोध्या, ६४।२८)
इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् । तथागतं वेतसगूढम् ।
एकथात्तौ पुत्रश्च तमेकपुत्रम् । 'एक'ग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । तं

पाठा०-१ 'तपस्त्रिसुतः'. २ 'चोदितः'. ३ 'तश्च'.

टिप्प०—१ हा तात ! हा तात ! हा पितः ! इत्येवरूप कदित रुदित श्रुत्वा विषण्णो विह्वलः
स नृपो वेतसैर्वृक्षविशेषैर्गूढं गोपितं तस्य कदितस्य प्रभवमुत्पत्तिस्थानमन्विष्यन् 'कीदृश
रोदिति ?' इति जिज्ञासुः सन् शल्यमोव स्यूत कुम्भसहितं मुनिपुत्रं वीक्ष्य नृपोऽपि अतर्गभ्यश-
त्यमिवासीत्-इति दिनकरः ।

मुनिपुत्रमुपेत्य संनिष्ठं गत्वाऽज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं संकृतं ताभ्यां
मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । शशंस कवितवान् ॥ ७७ ॥

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः ग्रहर्त्रा
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।

सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तापितैर्नयनवारिमिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

ताविति ॥ तौ आया च पतिश्च दंपती । राजदन्तादिषु 'आया'शब्दस्य दम्भा-
बो जम्भावश्च विकल्पेन विपातितः । 'दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ'
इत्यमरः । बहु विलप्य भूयिष्ठं परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशो-
रस्तो बहुसः । 'पञ्चम्यास्तसिद्ध' (पा. ५।३।७) । निखातं शल्यं शरं ग्रहर्त्रा राहो-
दहारयतामुदहारयामासतुः । स विगुः परासुरगंतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धो हस्ता-
पितैर्नयनवारिमिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥ ७८ ॥

दिष्टान्तमाप्स्यति मयानपि पुत्रशोका-

दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आक्रान्तपूर्वमिध मुक्तविपं भुजंगं

प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

दिष्टान्तमिति ॥ हे राजन् । मयानप्यन्त्ये वयस्यहमिव पुत्रशोकादि-
ष्टान्तं कालावसानम् । मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे स्यादिष्टम्' इति विश्वः ।
आप्स्यति प्राप्स्यति । इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्त-
पूर्वः । दुष्पुत्रेति समासः । तम् । प्रथमपकृतमित्यर्थः । मुक्तविपमपकारात्पदा-
नुत्पद्यविपं भुजंगमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी । इतरे-
कः । इदं च सहने करणमुक्तम् । शापदानात्पदादपराधी कोसलपतिर्दशरथः
प्रोवाच ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'दिष्टा'. २ 'अन्ते'. ३ 'प्रथमापराधः'.

टिप्प०-१ अथ वृद्धस्तापसः करपतिरित्युक्तिरेव नृपमश्रपत् । जलेनैव हि शशो दीयते,
तमेवाह-दिष्टान्तमिति-इति दिनकरः ।

२ कृतापकारो नृपः पूर्वमाक्रान्तं पूर्वं चरणताडितं पश्चान्मुक्तं उद्वीगं विपं येन तत्ताडनं
सर्पमिवाभ्यधात् । न इष्टा पुत्रवक्रवशशोभा येन तस्यामृतं मन्यवं शापोऽपि त्वया सातुग्रहो
वररूपः पातितः, पुत्रोत्पत्तिश्च यदवात् । शापस्य कथं वररूपवेत्याह-काष्ठैरिद्वो दीप्तोऽग्निः कर्ष-
णीयां श्रितिं ददन्नपि बीजांकुरोपादिनीं करोति-इति दिनकरः ।

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे

सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृप्यां ददन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेन्द्रो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

शाप इति ॥ अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्पुनरेव मयि भगवता पातितः वज्रप्रायत्वात् 'पातित' इत्युक्तम् । अयं 'पुनरोक्तान्नयत्न' इत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । ददन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेन्द्रो—कृप्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृप्यां कृपणार्हम् । 'ऋदुपधाच्चाहृषि चृते.' (पा. ३।१।११०) इति क्यप् । क्षितिं ददन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजाङ्गुराणां जमनीमुत्पादनक्षमां करोति ॥ ८० ॥

इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन । प्रधानहुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ८१

इत्थमिति ॥ इत्थं गते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतघृणो निष्कृष्टः, हन्तृत्वाक्षिप्त इत्यर्थः । अत एव तव वध्यो वधाहोऽयं जनः । 'अयम्' इति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहितं उक्तं, 'मया किं विधेयम् ?' इति विज्ञापित इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् । 'तु काम-मनसोरपि' इति मकारलोपः । हुताशनवतः सामोनेधान् काष्ठानि ययाचे ॥ न जानात्मघातदोषः—'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यत' । मृगविजल-संपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥ इत्युक्तेः ॥ ८१ ॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राज्ञा

संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं

शापं दधञ्ज्वलनमौर्वेमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ मृगयावर्णनो

नाम नवमः सर्गः ।

प्राप्तेति ॥ प्राप्तानुगः प्राप्तानुचो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं वाष्ठसं-
भारणरूपं प्रागेक्षोऽपि संगति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिपथरूपेण विलु-
प्तधृतिर्नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्निविष्टपद्मन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं
शापम् । अम्बुराशिरौर्ध्वं ज्वलनं बडवानलमिव । 'और्वस्तु बाडवो बडवानलः'
इत्यमरः । दधश्चुतवान्सन् । निवृत्तः । वनादिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां रघुवंशटीकायां नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वध्वजैर्मित्यं पेयं पार्यं मणोदितम् ॥

पृथिर्वीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किंचिदूनमनूनर्खैः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिर्वीमिति ॥ पृथिर्वीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्र-
वर्चसः । अनूनर्खैर्नदासमृदेस्तस्य दशरथस्य किंचिदूनमीपण्यूनं शरदां वत्सरा-
णाम् । 'स्यादती वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदशशत-
सहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्ययुतं च पर्यं स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ॥'
इत्यार्यभट्टः । इदं च भुविशापात्परं वेदितव्यं, न तु जननात् । 'पष्टिवैपसहस्राणि
जातस्य मम कौशिकः । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामे नेतुमर्हसि ॥' (वाल्म. २०।१०)
इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परम्, तस्यापि 'सम्यग्विबनीतमथ वर्महरे कुमार-
मादिदय रक्षणविधौ विधिकप्रजानाम्' (८।१४) इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्
एव विरोध इति ॥ १ ॥

न चोपलेमे पूर्वैपामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं सं ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

न चेति ॥ स दशरथः पूर्वैषां पितृणामृणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा
अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । पितृणामृणनिर्मुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्त-
दपहन्तीति शोकतमोपहम् । अत्र 'अमयंकर' इति बहुपदोऽपि तदन्तविधिमिश्रित
'अपे श्लेशतनसोः' (वा. ३।२।१०) इति उपलव्यः । सुताभिधानं सुताख्यं
ज्योतिर्नोपलेमे न प्राप च ॥ २ ॥

अतिष्ठप्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिचार्यवः ॥ ३ ॥

अतिष्ठदिति ॥ प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य ॥ तथोक्तः ।
'प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञनविश्राधहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । मन्थात्प्राङ्मन्थनात्पूर्व-
मनभिव्यक्ताऽदृष्ट्य रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिरमतिष्ठत् । साम्प्र-
भावाद्विलम्बो न ॥ वन्ध्यादिदिति भावः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिभृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गेति ॥ ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिद्विषः । तदादयः ।
ऋतुमृतौ वा यजन्तीत्यृत्विजो आङ्गिकाः । 'ऋत्विग्दृक्' (पा. ३।२।५९) इत्या-
दिना कियन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः
पुनार्थिनस्तस्य दत्तारथस्य पुत्रीयां पुननिमित्ताम् । 'पुनाच्छ च' (पा. ५।१।४०)
इति छप्रत्ययः । इष्टिं बाष्पापरेभिरे प्रचरुमिरे ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपभुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य
गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यो रावणः । तेनोपभुताः पीडिताः सन्तः निदाघार्ता
धर्महाराः । अध्वानं गच्छन्तीत्याध्वगाः पान्थाः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वाङ्गान्तेपु
डः' (पा. ३।२।४८) इति छप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । छात्र-
पार्दधादित्पारसमासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥ ५ ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं वुवुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

त इति ॥ ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् । 'उदन्वानुदवां च' (पा. ८।२।१३)
इति निपातः । प्रापुः । आदिपूरुषो विष्णुश्च वुवुधे । योगनिश्च जहादित्यर्थः ।
गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थं चकारौ । तथा हि—अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः ।

टिप्पण-१ यथाऽर्णवः समुद्रो भंग्यात्माक् पूर्वमनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरतिष्ठत रत्नोत्पत्तौ मथ
एव प्रत्ययः, अथ ऋष्यशृङ्गादिभिर्वेदिताया-पुत्रेष्टेः प्रत्ययमपेक्षमाण्य सततिर्यस्य-इति बहुभः ।

२ यथा निदाघार्ता धर्मेलिन्ना अध्वगाः पान्थाश्छायावृक्षमभिगच्छन्ति-इति बहुभः ।

३ द्वौ चकारौ तुल्यकालपेक्षा गमयतः । यावता समुद्रं प्राप्ता आदिपूरुषश्च भगवान् प्राक्-
उपगमाद् वुवुधे तावता तावता गगवान् प्रवृद्ध-इति बहुभः ।

अविलम्ब्य इति यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि ॥ उक्तं च-
'अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम्' इति ॥ ६ ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदूर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

भोगीति ॥ शौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृथोदरादित्वात्साधुः ।
यद्वा, - 'दिव' शब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च गुदचरिते—'न शोभवे तेन हि नो विना
पुरं मस्त्वता वृत्रवधे यथा दिवम्' इति । तत्र 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः 'इगुपध-'
(पा. ३।१।१३५) इति कः । दिवमोक्ष एवमिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः
शरीरम् । 'भोगः सुखे व्यादिसृतावहेद्य फणकाययोः ।' इत्यमरः । स एवासनं
सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् । आसेः ज्ञानच् । 'ईदासः' (पा. ७।२।८३) इती-
कारादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले य उदूर्चिप उग्रस्मयो मणयत्सैर्द्योति-
तविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः ॥ ७ ॥

धियः पद्मनिपण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।

अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

धिय इति ॥ कीदृशं विष्णुम् ? पद्मे निपण्णाया उपविष्टायाः धियः
क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् । आस्तीर्णं करपल्लवो
पाणिपद्मौ यस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं
सूच्यते । तस्मिन् अङ्गे निक्षिप्तौ चरणौ येन तम् ॥ ८ ॥

प्रयुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभमंशुकम् ।

दिवसे शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

प्रयुद्धेति ॥ पुनः कीदृशम् ? प्रयुद्धे विवक्षिते पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्य
तम् । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपनिभमंशुकं यस्य
तम् । पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र, - बालातपव्याघ्रांशुकमित्यर्थः । 'निभो व्याजस-
दक्षयोः' इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा प्रकृत्योगा योगिनः ।
तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र, - प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं शारदं शारदसंबन्धिनं
दिवसमिव स्थितम् ॥ ९ ॥

प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'ते'. २ 'प्रकुल'. ३ 'विभ्रन्तम्'; 'विभ्रतम्'.

टिप्प०-१ शारददिवसोऽपि तथाभावात्प्रारम्भमुपदर्शनेनो भवति-इति बालभः ।

प्रभेति ॥ पुनः किमिधम् ? प्रभयाऽनुलिप्तमनुरजितं धीवत्स नाम लान्छन-
येन तम् । लक्ष्म्या विश्रमदर्पणं वीस्तुम इत्याह्वया यस्य तम् । अपां समुद्राण-
सारं स्थिराशम् । अम्मयमणिमित्थं । बृहतोरसा विश्राणम् ॥ १० ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

बाहुभिरिति ॥ विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्बाहुभिरप-
लक्षितम् । अत एव अपां सैन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीय पारिजात-
मिव स्थितम् ॥ ११ ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनाघद्गिरदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

दैत्येति ॥ दैत्यस्त्रीगण्डलेखानामधुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्त बिलु-
म्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिभिः । तैश्चेतनाघद्भिः सर्जीवैर्हेतिभिः सुदर्श-
नादिभिः शस्त्रैः । 'रघेरचक्षुः शस्त्रं च बहिष्कृत्य च हेतयः' इत्यमरः । उदीरित-
जयस्वनम् । अवयवमुद्रोपयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरखदेवताभिरुपास्यमानमि त्थं ॥ १२

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तो भगवत्सनिधानात्पक्ष शेषेणाहीधरेण सह विरोधः सह-
जमपि वैरे येन तेन । कुलिशव्रणा भ्रमताहरणवाल इन्द्रवृद्धे ये वज्रप्रहारात्
एव लक्ष्माणि यस्य स तेन । प्रवदोऽञ्जलिर्यत्र तेन प्राञ्जलिना । कृताञ्जलि-
नेत्यर्थः । विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितमुपासितम् । पुरा किल मातलि-
प्राधिंतेन भगवता तदुहितुर्गुणकेत्या पत्यु कस्यचित्सर्पस्य गरुडाभयदाने कृते खनि-
पक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराज 'त्वद्वोढाऽहं त्वसो बल्यद्व' इति गर्वित स्ववामतर्जनीभारेणैव
भङ्गवत्त्वा भगवान्निनिनावेति महाभारतीया कथा सूचयति 'विनीतेन' इत्यनेन ॥ १३ ॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृपीन् ॥ १४ ॥

योगेति ॥ योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः, तद्रूपं वा निद्रा तस्या
अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसज्य पावनैः शोधनैरवलोकनैः । सुखशायनं पृच्छन्तीति
सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छतां मुष्मतादिभ्यः' (वा. २१५३) इत्युपसर्ग-
नाद्वक्तव्यः । भृग्वादीनृपीननुगृह्णन्तम् ॥ १४ ॥

पाठा०—१ 'अपा मप्यात्', 'पयोमप्यात्'.

टिप्प०—१ कथानकमिदमुद्योगपर्वतो(अ. १०।१०५)असेयम् ।

प्रणिपत्य सुरास्तस्यै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

प्रणिपत्येति ॥ अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्रे विना-
शकाय तस्यै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् । 'एषिस्तुशास्त्रज्ञपः कथम्'
(पा. ३।१।१०९) इति ययप्रत्ययः । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर-'
(पा. ५।४।७७) इत्यप्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्म-
नसगोचरः । तमेनं विष्णुं तुष्टुवुरस्तुवन् ॥ १५ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रं तुभ्यं प्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

नम इति ॥ पूर्वभावं विश्वसृजे विश्वसृष्टे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं विभ्रते
पुण्यते । अथ विश्वस्य संहर्त्रं । एवं प्रेधा सृष्टि-स्थिति-संहारकर्तृत्वेन स्थित
आत्मा सत्त्वं यस्य तस्यै ब्रह्म-विष्णु-हरात्मने तुभ्यं नमः ॥ १६ ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्कौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्यमविक्रियाः ॥ १७ ॥

रसान्तराणीति ॥ एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षादिकं देशे
देशे क्षयरादिदेशेऽन्वानरान्तराणि लक्ष्णादीनि यथाऽश्नुते प्राप्नोति ।
एवमविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः
समृत्वादिरूपा अभ्युपे ॥ १७ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनायहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

अमेय इति ॥ हे देव । त्वममेयो लोकेरित्यतया न परित्यजेयः । मित-
लोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्थी निःस्पृहः । आनहतीत्यायहः । पचायच् । प्रार्थ-
नानामावहः कामदः । अजितोऽन्यैर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्यन्तम-
व्यक्तोऽविरुद्धरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥ १८ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।

वयालुर्मेनघसृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

पाठा०-१ 'एकः कारणवर्त्ता तामवस्थां प्रतिपद्यसे । नानात्वं रागसंयोगात्क-
टिक्त्वेन ते सृष्टम्' ।

हृदयेति ॥ हे देव । त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्यन्त-
सप्तमगम्यरूपत्वाद्विप्रकृतं न विदुः । संनिवृष्टस्यापि विप्रकृतत्वमिति विरोधः ।
तथाऽकामम् । न यमोऽभिष्टापोऽस्य तं परिपूर्णत्वाजिःस्पृहत्वाच्च निधामम् ।
तथापि तपस्विनं तापसं विदुः । यो निधामः स कथं तपः कुरुत इति
विरोधः । परिहारस्तु-श्रुतिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते । दयालुं परदुःखग्रहाणपरं तथा-
प्यनघस्पृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अयं दुरितदुःखयोः' इति विध्यः ।
दवाह्वरदुःखी चेति विरोधः । 'इष्वां पृष्णी त्वसंगुष्टः प्रेधनो नित्यशक्तिः । परभा-
ग्योपजीवी च पदेते नित्यदुःखिताः' ॥ इति महाभारते । पुराणमनादिमज्जरं निर्विघार-
त्वादक्षरं विदुः । चिरंतने न जीर्यत इति विरोधालंकारः । उक्तं च—'आमासत्वे
विरोधस्य विरोधालंकरतिमंता' इति । विरोधेन चाल्पैकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥ १९ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

सर्वज्ञ इति ॥ त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'इगुपय-' (पा. ३।१।१३५)
इति कप्रत्ययः । अविज्ञातः । न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कार-
णम् । त्वमात्मन एव भवतीत्यात्मभूः । न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य
प्रभुः । त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस
इत्यर्थः ॥ २० ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेक्षयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

- सप्तेति ॥ हे देव । त्वां सप्तभिः सामनी रथंतरादिभिरुपगीतम् । 'तद्वि-
तार्थे-' (पा. ३।१।५१) इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् ।

पाठा०-१ 'मदयास्पृष्टम्'.

टिप्प०-१ त्वं सर्ववेदीः सर्वेश्वरत्वात् । त्वं अविज्ञातः कश्चिन्न वेद, अरूपत्वात् । किंभू-
तस्त्व ? सर्वयोनिः । सृष्टिकर्त्तृत्वात् । किंभूतः ? आत्मभूः । अजत्वात् । हे भगवन् । त्वं सर्व-
प्रभुः । सर्वेश्वरत्वात् । किंभूतः ? अनीशः । सर्वोत्कर्षत्वात् न कश्चिद्विशुः । त्वमेको निर्विकारो-
ऽपि सर्वरूपभाक् विश्वव्यापकत्वात् सर्वगतः-इति यल्लभः ।

२ सप्तभिः सामनी रथंतरवृहत्सामवाग्देव्यवैरुपपावसानवैराजचान्द्रमसामिषानि ते-
ददं विष्णुः' इत्यादि 'विष्णोराटम्' इत्यन्तैर्वोपगीतम्-इति दिनकर० ।

३ सप्तार्णवाश्चोक्ता चायुपुराणे-धीरोदो छवणोदथ दध्योदथ प्रतोदकः । स्वाद्ददः
श्रोदथ तथैवैश्वरसोदपि' इत्यादिना ।

पूर्ववत्समाप्तः । तत्र शेवे यः सप्तार्णवजलेशयः । तम् । 'शयवासवातिष्वका-
लात्' (पा. ६।३।१८) इत्यञ्ङ् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देवाः'
इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूयःखण्डीनामेकसंश्रयम् । एवंभूतमा-
चष्ट्युः ॥ २१ ॥

चतुर्वर्गफलं दानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां धर्माधिक्यममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थ-
श्चतुर्वर्गः समोक्षकः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि
यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते
यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः । चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । 'तत्प्रकृतवचने मयद्'
(पा. ५।४।२१) । 'तद्वितार्थः—' (पा. २।१।५१) इत्यादिना तद्वितार्थे विद्ये
तत्पुरुषसमाप्तः । स लोकः । इत्येवंह्यं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः ।
जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' (तैत्ति० २।६) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

अभ्यासेनिर्गृहीतेन मनसा हृदयाधयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अभ्यासेति ॥ अभ्यासेन निर्गृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन
मनसा योगिनो हृदयाधयं^१ इत्यप्रत्ययं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं
विचिन्वन्त्यग्नियन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

सपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ? ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'कालावस्था'. २ 'चतुर्वर्ग'. ३ 'याथार्थ्यम्'.

टिप्प०-१ सप्तार्णवोऽप्युक्ता हलायुधे—'दिरण्या कनका रक्षा कुण्डा च सुवरा
धान्ता । अतिरिक्तं वज्ररूपेति सप्त सप्तार्णवो विद्वान् ॥' इति ।

२ कृतत्रेता-दापर-कलिलक्षणा वाः कालावस्थाः, यश्चतुर्वर्णमयो न्यायन-सुत्रिय-पैरय-यद्-
रूपो यश्चैव लोकः, एतद्वेधं स्वचक्षुश्चतुर्मुखः प्रभवति-इति वस्तुभूतः ।

३ मनोनिपदश्लोको भयवता—'यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमसिरत्न । तत्त्वज्ञो
निश्चयेऽप्यसन्त्येव यथैव नयेत्' इत्यादिना ।

४ इत्यत्र निरूपितमनवय—'यतो निर्वाणं निश्चयो यस्मिन्नेव प्रतीयते । हृदयं तद्विज्ञानीया-
न्मनसः स्थितिमापन्नम् ॥ तस्मिन् हृदयेऽनाहतात्वं दादृशदं वचनमस्ति । तत्र स्थितोऽप्य-
हानीयैव योगिनो ध्यायन्ति' इत्यादिना ।

अजस्येति ॥ न जायत इत्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इति छप्रत्ययः । तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म शृङ्खलतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीदृश्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुपातिनो जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं को वेद वेति ? 'विदो लघो वा' (पा ३।४।८३) इति णलादेशः ॥२४॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चर तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

शब्देति ॥ किंच, कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् । नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन तादृश्येन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थाऽसि । भोग तपसो पालनी-दासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यं कं समर्थं इत्यर्थः ॥ २५ ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

बहुधेति ॥ अंगमैत्रयीसाख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः, पुरुषार्थसाधका पन्थान उपायाः । जाह्नवीया इये जाह्नवीया गात्रा । 'बृहदाच्छ' (पा ४।२।११४) इति छप्रत्ययः । ओघाः प्रवाहाः । तेऽप्यागमैरागदिभिर्बहुधा भिन्ना सिद्धिहेतवश्च । अर्णव इव त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुराचार्यः — 'किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मलुपासते' इति ॥ २६ ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयीति ॥ त्वय्यावेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्य समर्पितानि कर्मणि यैस्तेषाम् । 'मन्मना भव भद्रं करो मयाजी मा नमस्तुभ्य' । मामेवैष्यसि

पाठा०-१ 'वदावेशित'.

टिप्प०-१ इदमपि कण्ठतः प्रोक्तं भगवता—'न हि जातो न जायेद्भू न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमत्र स्मृतः ॥' इति ।

॥ इदमेव सम्यग्विवृतं भगवन्महिमावर्णने—'त्रयी सांख्य योग पशुपतिमत वैष्णवमिति प्रभिन्नं प्रस्थाने परमिदं गद पथ्यमिति च । रत्नीनां वैचित्र्याद्भुजकुण्डलानामप्यभूषणं मेरुः गन्धस्त्वमसि प्रपञ्चमर्णव इव' इति ।

चौन्तेय ! प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' (गी. ९।३४) इति भगवद्वचनात् । वीत-
रागाणां विरक्तानामभूयःसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्यमेव
मतिः साधनम् । 'तमेवं विदित्वाऽतिशुभमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
(धेता. ६।१५) इति श्रुतेर्मित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तव ।

आप्तवाग्नुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्ष इति ॥ प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणवन्मोऽपि तव महादिः पृथिव्यादि-
र्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः । इत्येतया नावधार्यः । आप्तवाग्भेदः । 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्तिरीय. ३।१) इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं 'क्षित्वादिकं
संस्तुतं कार्यत्वात्, घटवत्' इत्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का
कथा ? प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम्, तत्स्वरूपमप्रत्यक्षस्वरूपपरिच्छेद्य इति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

केवलं सरणेनैव पुनासि पुरुषं येतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वपि ॥ २९ ॥

केवलमिति ॥ सरणेन केवलं कृत्स्नम् । 'केवलः कृत्स्न एकश्च' इति
शाब्दतः । पुरुषं सर्तारं जनं पुनासि । यतः यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव
ह्यपि त्वद्रूपे याः शेषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवे-
दितफला पितापितृकार्याः । तव सरणसंयतफलं, दर्शनादीनां तु कियदिति नाव-
धारयाम इति भावः ॥ २९ ॥

उद्धेरिष रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उद्धेरिति ॥ उद्धे रत्नानीय । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराण्यवाव्यन-
योगोचरानि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्त
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनयाप्तमयाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह पर्यको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनघाप्तमिति ॥ अनघाप्तमप्राप्तम् । अघाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किञ्चन किञ्चिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किञ्चिदप्यने जन्मकर्मणी तत्राह— लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परम-
कारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः, न स्वार्थैर्लभ्यः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संहियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या घा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

महिमानमिति ॥ तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संहियत इति यत् । तद्व-
चः सहारणं श्रमेण वाग्व्यापारशान्त्या । अशक्त्या कार्त्तव्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा ।
गुणानामियत्तयैतावन्मात्रतया न । तेषामावन्त्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इतीति ॥ इति ते सुरास्तमधोभूतमधजमिन्द्रियजं ज्ञानं बलिस्वमधोक्षजं
विष्णुम् । प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः । हि यस्मात् परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य
तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिर्भूतस्य सत्यसायंस्य व्याहृतिरिति ।
'युक्ते क्षमादारते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न प्रशंसाभावम् । महान्तो हि यथा-
कथञ्चिन् मुलभा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्'
(उणा. ४५०) इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।२।२)
इति सप्तम्या अल्लङ् । 'स्थास्थिन्स्थणाम्' इति वक्षन्वात्फत्वम् ॥ ३३ ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्रव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्द्वेलादावव्युनर्कतोदधेः ॥ ३४ ॥

तस्मा इति ॥ सुरा देवाः कुशलस्य संप्रश्रेण व्यञ्जिता प्रकटीकृता
प्रीतिर्न स तस्मै । लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिमुखराणामिव

विष्णुः— १) राजेन्द्रचरिते ॥ ४ ॥ १६०) 'प्रसादयामासुस्ते' भूतार्थं व्याहृत्य ॥ २) अत्रोद्द्वेलादाव-

राक्षसी ते वनीकसः । बले. सुता महाधोरा नीपथा विकृतानजाम् ॥ पुनर्मतोऽयमित्यादुरक्त-
स्तसादधोक्षजः ॥ इति । आगच्छेत्तु (२० पृ. अ. ७) विष्णोस्त्वधोक्षजत्व इत्यन्तरतो निरु-
पितम् । महाभारते च 'अधो न क्षीयते जातु यसात्तसादधोक्षज' इत्युक्तम् ।

निष्कला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवेऽग्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्षादात् ।
नैर्ऋतो राक्षसः । स एवेदधिः । तस्माद्भयमाचक्षुः कथितवन्तः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासप्रशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ वेलायामध्वकृते समासश्चानां संनिवृत्तानां शैलानां रन्ध्रेषु
गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्तिरस्कृतसमुद्र-
घोषो भगवानुवाच ॥ ३५ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

यभूव कृतसंस्कारा चरितार्थये भारती ॥ ३६ ॥

पुराणस्येति ॥ पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेपूरा-
कृष्णादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधु-
त्वस्यष्टादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती याणि चरितार्था कृतार्था यभूवैव । 'एव'-
कारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाभ्युदासार्थः ॥ ३६ ॥

यमौ सदशनज्योत्स्ना सा विमोर्वदनोद्भृता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भेदेयोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

यभाविति ॥ विभोर्विष्णवेर्वदनादुद्भृता निःसृता । सदशनज्योत्स्ना दन्त-
कान्तिसहिता । इदं च विशेषणं धावत्यातिशयार्थम् । अत एव सा भारती ।
चरणाद्भेदेनिर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावशिष्टेत्यर्थः । 'त्रिषाः
पुंवत्-' (पा. ६।३।३४) इत्यनुवर्त्त 'पुंवत्कर्मधारय-' (पा. ६।३।४२) इति
पुंवद्भावः । 'निर्यात'शब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरण्यानि-
र्वाहः । निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्पट एव । ऊर्ध्वप्रवर्तिन्यूर्ध्ववाहिनी
गङ्गेव । यमौ । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥

पाठा०-१ 'मनुवादिना'; 'मनुकारिणा'. २ 'वद'. ३ 'इव'.

टिप्प०-१ अभिहि प्रलवकाले मर्यादां कुंरति-इति पल्लवः ।

२ पुराणमापद्यतेऽस्य विष्णोर्वर्गादीनामकस्यादीनां स्थानेषु तावत्कारिषु समीरितोच्चारित-
पश्चरघरा विहितस्याकरणाच्छेदकारिस्वरकारो यस्याः सा भारती चरित्रार्थेव कृतार्थेव यभूव-
इति सिद्धम् ।

३ तानि चोक्तानि पाणिनिना-अथो स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः स्तिरस्त्रया । निःसृत्वं
च दन्ताश्च नास्तिस्त्रयो च तावत् च ४ इत्यादिना ।

यदाह भगवांस्तदाह—

जाने चो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

जान इति ॥ हे देशः । चो युष्माकमनुभाव-पराक्रमौ महिम-पुरुषकाये
रक्षसा एवमेव । अङ्गिनां शरीरिणां प्रथम-मध्यमावनुभौ गुणौ सत्त्व-रजसी
तमसेव तमोगुणेनेव । आक्रान्तौ जाने । वाक्यार्थः कर्म ॥ ३८ ॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेनेव साधोर्दृढयमेनसा ॥ ३९ ॥

विदितमिति ॥ किंच, अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादादागतेनैवसा पापेन
साधोः सज्जनस हृदयमिष । तेन रक्षसा तप्यमानं संतप्यमानम् । तपेर्भावा-
दिकारधर्मणि क्षामच् । भुवनत्रयं च मे विदितम् । मया ज्ञायत इत्यर्थः ।
'मतिबुद्धि-' (पा. १।१।१८८) इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कस्य च वर्तमाने'
(पा. १।१।६७) इति षष्ठी ॥ ३९ ॥

कार्येषु चैककार्यत्वाद्भ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि यातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

कार्येष्विति ॥ किंच, एककार्यत्वादायोरैककार्यत्वादेतोः । कार्येषु कर्तव्येषु
विषयेषु वज्रिणेन्द्रेण । अभ्यर्थ्यः 'इदं कुरु' इति प्रार्थनीयो नास्मि । तथा हि-
यातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु वज्रिप्रार्थनया ।
इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थं स्वत एव प्रवृत्तिः, न तु परप्रार्थनया । स्वार्थं स्वार्थं
ममापीत्यर्थः ॥ ४० ॥

टिप्प०—१ किमिव ! अकामोपनतेन प्रमादप्राप्तेनैवैवसा पापेन साधोः पुंस्त्वं हृदयं चित्त-
मिव-इति शिशु० ॥ यथाऽऽद्यमकृत्येन पापेन साधोः सज्जनस हृदयं तप्यते-इति बलुभः ।

॥ एककार्यत्वाद् स्वार्थसाधनत्वात्, स्वार्थं हि स्वयमेव प्रवृत्तिर्निश्चितं-इति बलुभः ।

३ देवादिवपुरुषेषु कार्येषु तुल्यप्रबोधनत्वाद्वज्रिणा शक्तिेन न प्रार्थनीयोऽस्मि । कथम-
प्रार्थितस्य प्रवृत्तिरित्याह-यातोऽग्नेः सारथ्यं साहाय्यं स्वयमेव प्राप्नोति-इति दिवकर० ।
कथमप्रार्थितस्य प्रवृत्तिरित्याह-यातो वायुरग्नेः सारथ्यं स्वयमेव प्रतिपद्यते प्राप्नोति-इति
शिशु० ।

पुरा किल त्रिपुरारिघ्रीणाय स्वशिरसि छिन्दता दशकंधरेण यदशर्म शिरोऽवशो-
१ पितं तन्मच्चकार्यमित्याह—

स्वासिधारपेरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वेति ॥ स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो
मूर्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लभ्यांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा
स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—

अष्टुर्धरातिसर्गासु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

अष्टुरिति ॥ किंतु अष्टुर्धराणो वरातिसर्गाद्वरदानादितोः । मया तस्य
दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमलारेहणम् । अतिशुद्धिरित्यर्थः । नृपसङ्के भावे
कः । भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेनेव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा
सहनं अष्टुर्नयतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

७ संप्रति वरस्वरूपमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्सर्गादयध्यत्यं मर्त्येष्वस्थापराद्धुखः ॥ ४३ ॥

धातारमिति ॥ स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणम् ।
मर्त्येषु विषय आस्थापराद्धुखः आदरविमुखः सन् । मर्त्यानामल्लोख्यः ।
दैवादष्टविधात् सर्गाद्वैवस्वधेयध्यत्यं ययाचे हि ॥ ४३ ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वल्लिखमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहमिति ॥ सोऽहम् । दशरथस्यापत्वं पुमान् दाशरथिः । 'अत इन्'
(पा. ८।१।९५) इतीन्द्रप्रत्ययः । रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिर-
पाठा०-१ 'परिवृतः'. २ 'च'. ३ 'सहम्'.

टिप्पणी—१ दशमो मूर्धा मे चक्रस्य लभ्यो छेयोऽंशो भाग इव नूनं स्थापितः । चन्द्रदा-
सेन (१) नव शिरांसि छिन्दन् दशमं यथाच्छिन्नीय तद्धूनं मे चक्रमागित्त्वुच्छेदा-इति
शिष्टम् ॥ पूर्वं हि तेन रावणेनेश्वरापणनपरेण तपस्यता निजखड्गधारया नवशिरांसि दहनानिः
दशमो मूर्धा मम चक्रस्य लभ्यो भाग इव स्थापितः-इति बहुभ्यः ।

॥ केनेव ? यथा चन्दनेन भोगिनः सर्पस्यात्यारूढमाक्रयणोत्कर्षः सह्यते-इति बहुभ्यः ।

सेव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेर्वलिक्षमं पूजाहं करिष्यामि । पुष्प-
विशदा हि पूजेति भावः ॥ ४४ ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।

मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

अचिरादिति ॥ हे देवा । यज्वभिर्यानिर्धैर्विधिवत् कल्पितमुपहृत भागं
हविर्भागं मायाविभिर्मयावद्धि । 'अस्मायामेधास्रजो विनि' (पा ५।२।१२१)
इति विनिप्रत्ययः । निशाचरै रसोभिरनालीढमनास्त्रावित यथा तथाऽचिरात्
पुनरादास्यध्वे प्रहीष्यन्वे ॥ ४५ ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्परा ॥ ४६ ॥

वैमानिका इति ॥ मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिका विमानैश्चरन्तः ।
'चरति' (पा ४।४।८) इति ठक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघ-
ध्वन्तर्धानतत्पराः । पुण्यकृतः सुकृतिवः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावण-
विमानदर्शनेन यः संक्षोभो भवचकितः तः त्यजन्तु । 'संक्षोभो भवचकितम्'-
इति शब्दार्णवः ॥ ४६ ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गवन्दीनां वेणीयन्धानदूषितान् ।

शापयन्निर्गतपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

मोक्ष्यध्व इति ॥ हे देवा । यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्निताः प्रतिबद्धाः
पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः, केशकर्पात्स्वैरदूषितानुपह-
तान् स्वर्गवन्दीनां इत्यस्वर्गाग्नानां वेणीयन्धान् मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकू-
बरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण सभोगात्कुदेन दुरात्मा रावणः शप्त -
'स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यति'-इति भारतीया कथामुसधेया ॥ ४७ ॥

रावणावग्रहकृन्तमिति चागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुतस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

पाठा०-१ 'सुर्य-दीनाम्' २ 'अभिविष्य'.

टिप्पण-१ मेघावरणमात्मनो निक्षेपनं तत्र तत्परा, मरुतां देवानां पथि नभोमण्डले
विभाषेन संचरन्तीति वैमानिकाः पुण्यकृतः स्वर्गगामिनः पुष्पकालोके क्षोभं त्यजन्तु । पुनरेव
विवक्षितं तत्पुष्पकारुणे रावणो देवजनादिग्रहीतुं दिवि अगतीति प्रसिद्धिः । 'मरुतां देवानां
पथि' इति व्याख्यायां मेघावरणं न संभवति-इति दिनकरः ।

रावणेति ॥ स कृष्णो विष्णुः ॥ एव मेघो नीलमेघश्च । विश्वतोऽपत्यं पुमानिति विग्रहे रावणः । 'विश्वः' शब्दाच्छिवादित्वादपि 'विश्वतो विश्वणरावणौ' इत्यन्तराणसूत्रेण 'विश्वः' शब्दस्य वृत्तिविषये रावणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वयंप्रतिबन्धः, तेन क्लान्तं म्लानं मरुतो देवा एव सस्यं तत् । इत्येवंरूपेण चागमृतेन वावसलितेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्सीयूषे सलिलेऽमृतम्' इति विश्वः । अभिवृष्ट्याभिविष्य तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ४८ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव ह्रमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतेति ॥ पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूप उद्यतं विष्णुमंशैर्मात्राभिः । ह्रमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः । सुमीनारूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते कामस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रयभूषाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

अथेति ॥ अथ तस्य विशांपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः उग्रकमेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्रेः पावकात् पुरुषः कथिहिम्यः पुमान् । अर्त्विजां विस्मयेन सह प्रयभूष प्रादुर्भव । तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ५० ॥

तमेव पुरुषं विचिनिष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्म्यामादधानः पयश्चरम् ॥

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

हेमपात्रेति ॥ आद्यस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठायादेतोस्तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीवत्त्वाद्दोडुमद्यकम् । हेमपात्रगतं पयसि पकं चर्ष पयश्चरं पायसाजं दोर्म्यामादधानो वहन् । 'अनस्याप्रिभिरूष्मपक्व ओदनधरः' इति याज्ञिकाः ॥ ५१ ॥

पाठा०—१ 'हेमपात्रीकृतम्'. २ 'आदधानः'.

टिप्प०—१. अन्योऽपि कृष्णवर्णो मेघोऽवग्रहकान्तं पान्यमभिवृद्धये तिरोपत्ते—इति शिशुः ।

२. इन्द्रमत्प्रभृतयो वसुधाधामवतरितुमैच्छन्ति आद्यः—इति शिशुः । यद्योक्तं महाभारते—'पितामहस्तत्तच्छेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वदेवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वज्ञः । जनवध्वं सुगन्वीतान् कायरूपवद्वान्वितान् । शक्रपुत्र-वपश्चैव सर्वं ते सुरसधमाः । वानर्यैवरक्षीषु जनयामासुरात्मवान्' इति ।

३ 'दोर्म्याम्' इति द्विवचनेनातिशुक्ता पोत्यवे—इति दिनकरः ।

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीतृषः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

प्राजापत्येति ॥ नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्राजापतिसवन्धिना पुरुषेणो-
पनीतं, न ॥ वैशिष्टेन । 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाम्यागतं नृप ।' (वा. १६।१६)
इति रामायणात् । तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वतोदभिनाऽऽविष्कृतं प्रकाशितं
पयसां सारममृतं वृषा वासव इव । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः ।
प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार ॥ ५२ ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चक्रमे तस्मिन्लौक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

अनेनेति ॥ तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यैर्दुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन
कथिता व्याख्याताः । यद्यसात्रयो लोकास्त्रिलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादिस्वात्स्वार्थे
ष्वञ् । तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन् राज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चक्रमे कामि-
तवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स तेजो घैष्णवं पक्षयोर्विमेजे चरुसंक्षितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स इति ॥ स नृपः चरुसन्नाऽस्य सजाता चरुसंक्षितम् । घैष्णवं तेजः
पक्षयोः कौसल्या-कैकेभ्योः । यौथ पृथिवी च द्यावा-पृथिव्यौ । 'दिवसश्च पृथिव्याम्'
इति चकारात् । 'दिव्' शब्दस्य द्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः । अहः पतिरहर्पतिः ।
'अहरावीना पत्यादिषु वा रेफः' (वा. ४८।१५) इत्युपसङ्गानाद्देवत्पिच्छो रेफस्य
देवादेशो विसर्गपवादः । प्रत्यग्रमातपं बालतपमिव । विमेजे । विभज्य
दशवित्यर्थः ॥ ५४ ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केरुयधंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

अर्चितेति ॥ तस्य राज्ञः । कौ पृथिव्यां चलति यच्छदीति कौसलः । 'यत्

पाठा०—१ 'प्रवृत्तिम्'; 'निवृत्तिम्'. २ यः'.

टिप्पणी—१ प्राजापतेरयं प्राजापत्यो दिव्यपुरुषत्वेनोपनीतनुपदोक्तिः इति वक्तुम् ॥
प्राजापतिर्नृपा, तस्यापत्न्यं प्राजापत्यो वसिष्ठलोपनीतं तदन्नं स्वीचकार । तमुदेन प्रकाशितं
पयसां सारममृतं वृषा वासव इव इति दिक्कृतम् ।

गतौ' पचायच् । कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः । कौसलस्य राज्ञोऽपत्यं श्री-
कौसल्या । 'बृद्धेकोसलजादाभ्यह' (पा. ४।१।१७१) इति व्यह्, 'यहथाप्'
(पा. ४।१।७४) इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात् 'कौसल'शब्दो दन्त्यसकार-
मध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केकयवंशजा कैकेयी । प्रियेष्ट । अतो
हेतोः, ईश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्या-कैकेयीभ्यां संभावितां भाग-
दानेन भाणितामैच्छदिच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति
राशुचित्तज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥ ५५ ॥

ते घृणुष्यन्ति चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्धार्धभागभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

ते इति ॥ घृणुष्यन्ति सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येवार्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षिती-
श्वरस्य । विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह-चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ
कौसल्या-कैकेयी । चरोरर्धार्धभागौ समभागौ तयोर्वर्धार्धौ तौ च तौ भागौ चेत्यर्ध-
भागवैकदेशौ । ताभ्यामर्धार्धभागभ्याम् । 'पुंसर्धोऽर्धं समेऽशके' इत्यमरः । तां
सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः । अर्थं च विभागो न रामायणसंबन्धी; तत्र चरोरर्धं
कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्ये शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किंतु पुराणा-
न्तरसंबन्धो द्रष्टव्यः । उक्तं च नारसिंहे—'ते पिण्डप्रदाने कृते सुमित्रायै महीपतेः ।
पिण्डाभ्यामल्पमर्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणा-
न्तरात्समाधातव्यम् ॥ ५६ ॥

न चैवं सप्तपीप्यां स्वादित्वाह—

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

अमरी वारणस्येव मदनिस्त्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सेति ॥ सा सुमित्रा । उभयोरपि । समान एकः पतिर्ययोरुभयोः सपत्न्योः ।
'नित्यं सपत्न्यादिषु' (पा. ४।१।३५) इति जीप् । नक्षरादेशश्च । अमरी मृत्ताहना
वारणस्य गजस्य मदनिस्त्यन्दरेखयोरिव गण्डद्वयगतयोरिति भावः । प्रणयवती
प्रेमवत्यासीत् । 'सपत्न्योः' इत्यत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरूपमानं 'वारणस्य' इति ॥ ५७ ॥

पाठा०-१ 'अपि'. २ 'निष्पन्दलेखयोः'.

टिप्प०-१ कौसल्या-कैकेय्यावेव सुमित्राये प्रयच्छतामिति दशरथनृपतेरभिप्रायः-
इति शिशु० ।

२ सप्तलब्धांशसंनध्यर्धार्धमाषाभ्यामिदंभैः इति-तिलकः ।

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दधे देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः ॥ ५८ ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय । देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः । सूर्यस्येमाः सौर्यः, ताभिः सौरीभिः । 'सूर्यतिथ्यः' (६।४।१४९) इत्युपधायकारस्य लोपः । अमृता इत्याख्या यावत् ताभिः । जलवहनसाम्याक्षादीभिरिव । नाडीभिर्दृष्टिविसर्जनीभिर्देवधितिभिः । अपां विचारोऽम्भयो जलमयो गर्भ इव । दधे धृतः । जातावेकचनम् । गर्भो दधिर इत्यर्थः । अथ चादवः—'तासां सत्त्वानि चत्वारि रक्ष्मीनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने ॥ आनन्दाद्य हि मेध्याद्य नूतनाः पूतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः भ्रियः ॥' इति ॥ ५८ ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विपः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

सममिति ॥ समं गुणपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो यामिस्ता आपन्न-सत्त्वा गर्भिण्यः । 'आपन्नसत्त्वा स्यादुर्विष्यन्तर्वक्षी च गर्भिणी' इत्यमरः । अत एव, आपाण्डुरत्विप ईषत्पाण्डुरवर्णास्ताः रावपठयः । अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यावत् ताः सस्यानां संपद इव । रेजुर्गुप्तः ॥ ५९ ॥

संप्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह—

गुप्तं दृढशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिर्गदाशार्ङ्गचक्रलान्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

गुप्तमिति ॥ सर्वास्ताः स्वप्नेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिर्गदाशार्ङ्ग-चक्रैर्लान्छिता मूर्तयो येषां तैर्वागमनैर्हस्तैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं दृढशुः ॥ ६० ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उद्वान्ते च सुपर्णेन वेगोलुप्योमुत्ता ॥ ६१ ॥

हेमेति ॥ किंचेति चार्थः । हेमः शुक्लपक्षः प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं

पाठा०-१ 'लङ्गगदा'; 'लङ्गगदा'. २ 'हेमपत्रां'. ३ 'विचिन्वता'. ४ 'उद्व-मानम्'. ५ 'वेगोलुप्योमुत्ता'.

वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येव तेन । सुपर्णेन
गदत्मता गरुडेन गरुणे वा उह्यन्ते सोढाः ॥ ६१ ॥

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

विभ्रत्येति ॥ किंच, स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत
इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पद्मा कौस्तुभं न्यासम् । कौस्तुभमित्यर्थः ।
विभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्तोपसृताः ॥ ६२ ॥

कृताभिपेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिर्गुणतस्थिरे ॥ ६३ ॥

कृतेति ॥ किंच, दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशगङ्गायां कृता-
भिपेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिर्ब्रह्म-
र्षिभिः कथ्यप्रवृत्तिभिर्गुणतस्थिर उपासांचकिते ॥ ६३ ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाङ्गुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्थ्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

ताभ्य इति ॥ पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' (पा.
१।४।२९) इत्युपादानत्वात्पञ्चमी । तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नाङ्गुत्वा प्रीतः
सन् । आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्थ्यं सर्वोत्कृष्टं
मेने हि ॥ ६४ ॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

विभक्तेति ॥ एक एकस्मिन् विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु ।
प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्र इव । अने-
कधा विभक्तात्मा सन् । उवास ॥ ६५ ॥

अर्धाश्रयमहिषी राक्षः प्रसृतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ राक्षो दशरथस्य-सती पतिव्रता । अग्रा चासौ महिषी

पाठा०-१ 'कौस्तुभं न्यासम्'. २ 'उपास्यमानम्'. ३ 'ब्रह्मर्षिभिः'. ४ 'समु-
पस्थितम्'. ५ 'नय'. ६ 'कृतावर्धम्'. ७ 'प्रभुः'. ८ 'अश्रमहिषी'.

चाग्र्यमहिषी कौसल्या । प्रसूतिसमये प्रसूतिवाले । ओषधिर्नक्तं रात्रिसमये
तमोऽपहन्तीति तमोपहम् । 'अपे क्लेशतमसो.' (पा. ३।२।५०) इति उपत्ययः ।
ज्योतिरिव । तमोपह तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥ ६६ ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

राम इति ॥ अभिरामन्तेऽनेत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः ।
तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं
मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रश्मिति ॥ रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण
रक्षागृहगताः सृष्टिकारगृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतियक्षा इवाभवन् । महा-
दीपसमीपे नात्या स्फुरन्तीति भावः ॥ ६८ ॥

शय्यांगतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।

सैकताम्भोजवलिना जाद्वीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'नोदितः'. २ 'शय्याम्'.

टिप्प०-१ ओषो दाहो धीयतेऽनयेलोपधिरिति जगद्धित्वं देव्या-इति हेमाद्रिः ॥ तथा
'चोक्तं श्रुतौ-सौर तेन सायमग्निं सक्रमते,' 'आदित्यो वा अस्त्रं यन्नमिननुप्रमिश्रति, अग्नि
वा आदित्यं सायं प्रमिश्रति'-इति दिनकरः ।

२ प्रथमोक्त्या पश्चाद्वावणादिवचनान्मङ्गलान्तरमसि । अन्वर्थं चेय संज्ञा, तथा दृग्गारप्रकाशो-
'कर्मव्यवहारहेतु संज्ञा, सा चतुर्धा-आन्वर्थिकी, नैमित्तिकी, यादृच्छिकी चेति । अर्थमनु-
गताऽऽन्वर्थिकी, यथा-'परन्तपो नाम यथार्थनामा' इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी, यथा-
'प्रवीण इत्यागमवृद्धसेवी' इति । निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी, यथा-'ता पार्वतीत्यभिजनेन नास्त्रा'
इति । आदिमानव्युत्पत्तिर्वाद्दृच्छिकी, यथा-'जाद्वीवोद्विगमानावा यश्चमूमे. समुद्रगता ।
सीतेयमूर्ध्निभेय ॥ दिवीया जनकात्मजा' ॥ इति हेमाद्रिः । 'जगत्प्रथममङ्गलम्' इत्यत्र प्रथमोक्त्या
पश्चाद्वावणादिवचनेन मङ्गलान्तरं पोल्लेभे-इति दिनकरः ।

३ ते तु दीपा, अयं तु प्रदीप इत्यन्वर्थं-इति हेमाद्रिः ।

शय्येति ॥ शोतोदरी गर्भमोचनात्कुशोदरी माता शय्यागतेन रामेण ।
सैकते पुलिने योऽम्भोजवलिः पद्मोपहारत्वेन शरदि कुशा जाद्वयी गजेव ।
यमौ ॥ ६९ ॥

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्रीमलंचके यः प्रथय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

कैकेय्या इति ॥ कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं श्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्'
(पा. ४।१।१२) इत्यादि कृते 'कैकेयमित्रनुप्रत्ययानां यादेशियः' (पा. ३।२।५०) इती-
यादेशः । तस्या भरतो नाम शीलवांस्तनयो जज्ञे जातः । यस्तनयः । प्रथयो
विनयः श्रियमिध । जनयित्रीं मातरमलंचके ॥ ७० ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्रे यमौ ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविध ॥ ७१ ॥

सुताविति ॥ सुमित्रा लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ नाम यमौ सुममजातौ सुतौ
पुत्रौ । सम्यगाराधिता सम्यक्त्वा विद्या प्रबोध-विनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजाता-
विध । सुपुत्रे ॥ ७१ ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

निर्दोषमिति ॥ सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं शुभिक्षादिदोषरहितम् । आवि-
ष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोप्यादिगुणं चाभवत् । अत्रोप्रेक्षते—गां भुवं गतमवतीर्णं
पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव । स्वर्गे हि गुणनाभिर्दोषधेत्यागमः ।
स्वर्गवृत्त्यसम्भूदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'भागमिता'.

टिप्प०—१ माता शय्यागतेन रामेण शत्रुघ्ने-यया शरदि कुशा गङ्गा तिकतामये प्रदेशे च
पद्मानां वलिवपहारत्वेन शोभते—इति दितकर० ।

२ सैकतोपमया शय्याः प्रच्छदस्य पवच्छत्सौमागये, अम्भोजवलयुपमया शिशोः सौकुमार्यम्,
गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च—इति हेमाद्रिः ॥ यया जाद्वयी गङ्गा सैकताम्भोजवलिना
भाति पुलिनस्यपद्मपुलोपहारेण गङ्गा शोभते—इति वल्लभः ।

३ विनयोपमया भरतस्य जनयशीकरणत्वम्, संपदुपमया भरतेन कैकेय्याः स्वप्यताम् ।
मलंचके इत्यसम्यग्—इति हेमाद्रिः ।

४ 'भागमिता' इति पाठमादृत्य 'आगमोऽस्या जात इत्यापमिता, मन्वरीत्या कृतान्यासा'
इति व्यापदे—सुमिति० ।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

समान इति ॥ शोभनाः क्षिप्त्वा आतरो येषां ते सुभ्रातरः । 'नवृत्त' (पा. ५।४।१५३) इति वृत्तं भवति । 'वन्दिते भ्रातुः' इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । यवादित्वादण् । तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ राम-लक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिपु' (पा. ८।१।१५) इत्यभिव्यक्त्यर्थे निपातः । कश्चित्स्थचित्तेहो नास्ति-रिच्यत इति भावः ॥ ८१ ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषामिति ॥ तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः । राम-लक्ष्मणयोर्भरत-शत्रुघ्नयोर्द्वयार्थः । यथा वायु-विभावस्वोर्वात-शङ्खोरिव । चन्द्र-समुद्रयोरिव च । ऐक्यमेकमत्वं कदाचन न विभिदे । एकैक्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाद्भवते । सहजः सदकारी हि वदेर्वायुः । चन्द्रश्चो हि वर्धते सिन्धुः, तच्छये च क्षीयत इति ॥ ८२ ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रथयेण च ।

मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

त इति ॥ प्रजानाथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण प्रथयेण दिनयेन च निदाघान्ते प्रीप्मान्ते श्यामान्यभ्राणि मेषां येषां ते श्यामाभ्राः । नातिशीतोष्णम् । इत्यर्थः । दिवसा इव । प्रजानां मनो जहुः ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा वभौ व्यक्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाद्भवान् ॥ ८४ ॥

स इति ॥ स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थं घा' (पा. ५।३।४२) इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्धा-ऽद्भवान् मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव वभौ ॥ ८४ ॥

पाठा०-१ 'इवाद्भाव'.

टिप्प०-१ अनेन तेषां चतुर्विधपुरुषपरकत्वम्-इति हेमाद्रिः ।

गुणैराराधयामासुस्ते गुणं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुणैरिति ॥ गुरुवत्सखाः पितृभक्षास्ते कुमार गुणैर्विनयादिभिर्गुरुं
पितरम् । चतुर्णामन्तानां दिव्यन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तदितार्थ—'
(पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवाश्वत्वारो रत्नै-
रिध । आराधयामासुरानन्दयामासुः ॥ ८५ ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

नय इव पञ्चः धन्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घदाभिरंशस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चंकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रामावतारो

नाम दशमः सर्गः ।

सुरगज इति ॥ भग्ना दैत्यानामसिधारा वैलैश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज
ऐरावत इव । पण्यन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः
सामादिभिर्नयो नीतिरिव । युगपद्दोर्घैश्चतुर्भिर्दोर्भिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तदीयै-
हरिष्वन्धिभिरंशैरंशभूतैश्चतुर्भिस्तैः पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजो दनारयः ।
चक्राक्षो विदिष्यते ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-

समाख्यायां दशमः सर्गः ।

टिप्प०-१ आदावपयानान्युक्त्या पञ्चाद्रापां पतिरिति वक्तव्यम् । नो चेत्तच्छब्दस्य पूर्वं परामर्शित्वाचक्षीरिति न घटते । शेषवतोऽनया राक्षो बलत्वम्, दन्तोऽनया तेषामभद्रत्वम् इति हेमाद्रिः ।

३ एतस्य एतस्य बन्धस्तस्यै व्यक्तो योगो येषां तैः । यदा, - एणवन्धः सम्भित्तत्र व्यक्त-
योगैः - इति हेमाद्रिः ।

एकादशः सर्गः ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृद्गलीलया ।

तत्र सन्ति हि रसाश्रतुर्विधास्त्रान्यथारुचि सदैव निर्विंश ॥

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविधातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कौशिकेनेति ॥ कौशिकेन कुशिकापत्येन विद्यामित्रेण । पत्याभ्यागत्य । स क्षितीश्वरो दशरथः । अध्वरविधातशान्तये वज्रविप्रविध्वंसाय । काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'वात्सनां तु मित्रा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेद्विकर्मसादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याद्यङ्गाह—तेजसां तेजस्विनां वयो यात्यादि न समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र संगं रथोद्धतावृत्तम् । उक्तं च—'राजराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥ १ ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

कृच्छ्रलब्धमिति ॥ लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । तान्भजत इति लब्धवर्णभाक् । विद्वत्सेवीत्यर्थः ।

पाठा०—१ 'सोऽभिगम्य किल गाधिसुनुना रामः'. २ 'चकासे'. ३ 'मेदिनीपतिः'.

टिप्प०—१ ननु 'क्षितीश्वर' इत्यत्र 'प्रतिपदविधाना च पक्षी न समसत्वे' इति वक्तव्यत्वात् षष्ठ्या न समासः, 'स्वामीश्वराभिप्रेतिदायादसाक्षिप्रतिभूयस्यैव' इति निषेधलक्षणेन निहितत्वात् । नैष दोषः; अत्र हि शेषलक्षणेनैव षष्ठी । नहि 'स्वामि-' आदिमुत्रेण षष्ठी निधीयते । किं तर्हि? सप्तमी, सा तु षष्ठी मा नाभिष्ट इति चमारेण षष्ठ्याः प्रतिप्रसवः कियते—इति न्यासकृत् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति अप्रधानकर्मणि दशरथे द्वितीयाभावः, प्रधानकर्मणस्त्वनभिहितत्वाद्राममिति भवत्येव—इति हेमाद्रिः ।

२ पञ्चदशान्दप्रायमपि, यतः—'अजातव्यजनो यस्तु युद्धकर्मविशारदः । जनपोदशवर्षश्च काकपक्षधरः स्मृतः'—इति बल्लभः ॥ काकपक्षाणां शिखण्डानां धरः । राजकुमाराणां हि पञ्च शिखा भवन्तीति वृत्तवचनम्, तदुक्तं रामायणे—'चूडापञ्चकमण्डनौ क नु किञ्च खण्डः क चाय मुनिः' इति, तथाऽत्रैवाष्टादशे सर्गे 'कपोललोढोभ्यङ्गरूपध्यात्—इति हेमाद्रिः ।

स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेशातिष्ठवान् ।
तथा हि-असुप्रणयिनां श्रणार्थिनामप्यर्थिता यात्रा रघोः कुले कदाचिदपि
न व्यहन्यत न विहता । न विफलीकृतैरर्थः । यैरर्थिन्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते
तेषां पुत्रादिलागो न विसयावह इति भावः ॥ २ ॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।

तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्धनैः ॥ ३ ॥

यावदिति ॥ पार्थिवः पृथिवीश्वरः । तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्रमणाय
पुरमार्गसंस्क्रियां धूलिसंमार्जनगन्धोदकसेवनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावदादि-
शत्याशपयति तावन्मरुत्सखैर्याशुसखैः । अनेन धूलिसंमार्जनं गम्यते । सपुष्प-
जलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्धनैः सा मार्गसंस्क्रियाऽऽशु विदधे विहिता ।
एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं सूचितम् ॥ ३ ॥

तौ निवेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि वाप्पविन्दवः ॥ ४ ॥

ताविति ॥ निवेशकरणोद्यतौ पित्राशरणोद्युजौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ
कुमारौ पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणताविलम्बः । भूपतेरपि वाप्पविन्दवः
प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः । अत एव नम्रयोः प्रणतवोः । 'नमिकम्पि-'
(पा. ३।२।१६७) इति रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेततुः पतितः ॥ ४ ॥

तौ पितुर्नयनजेत वारिणा किंचितुक्षितर्शिखण्डकाबुभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरुषदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'संस्क्रियाम्'. २ 'तावता'. ३ 'विहिता'. ४ 'सान्द्रपुष्प'.
५ 'प्रयासतोः'. ६ 'शिखण्डिकौ'.

टिप्प०-१ ननु पूर्वश्लोके रामस्यैव याचितत्वात् क्वं लक्ष्मणस्यापि दानमुचितम् । इत्यत्र दिन-
करमिधैः शङ्कोपस्थापिता, परं तत्समाधानांशो लेखकानवधानया लुप्त इत्यादर्शतोऽवसीयते ॥
बहुभक्तु-रामप्रार्थनया लक्ष्मणमपि साहचर्यात्-इत्याह । वस्तुतस्तु-लक्ष्मणानुचरमेव रापयं
नेतुमैच्छन्ति- (११।६) इत्यनेन श्लोके कौशिकेच्छयैव प्रेषित इति चोक्तैव समाधानम् ।

२ यतो हेतोः रघोर्वशेऽस्तु प्राणेषु प्रणवो येषां तादृशानामपि याचकानामर्थिता याचक-
भावो न व्यहन्यत न विप्रितोऽभूत्; निमु पुत्रादाविलम्बः-इति दिनकरः ।

३ कुमुदमण्डितमङ्गलमपि मित्रैस्तुर्यमूलनम्-इति बह्वजः ।

ताविति ॥ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावीपस्त्रिक-
चूडे । 'शिखा चूडा शिखण्डः स्यात्' इत्यमरः । 'शिपादिभाषा' (पा. ५।४।१५४)
इति कप्रत्ययः । धन्विनौ तावुभौ । पौरुष्ट्यभिः कृतानि मार्गतोरणानि
सपादानि कुल्लयानि यथोक्तौ तथोक्तौ । संघशो निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । तसृषि-
मन्वगच्छताम् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदपिरित्यसौ नृपः ।

आशिपं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

लक्ष्मणेति ॥ अपिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुगं तं राघवं नेतुमै-
च्छदिति हेतोः, असौ नृप आशिपं प्रयुयुजे प्रयुजवान् । वाहिनीं सेनां न
प्रयुयुजे न प्रेषितवान् । हि यस्मात् साऽऽशीरेव तयोः कुमारयो रक्षणविधौ
क्षमा यथा ॥ ६ ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेचतुर्गतिर्षशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविच ॥ ७ ॥

मातृवर्गेति ॥ मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ । कृत-
मातृवर्गनमस्कारावित्यर्थः । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' (पा. ३।२।५८) इति क्तिन्प्रत्ययः ।
तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिर्षशान्मेवा-
दिराशिषकान्यनुस्मारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविच चैत्रवैशाखाविच रेजतुः ।
'कणा च सप्तानाम्' (पा. ६।४।१२५) इति वैचस्पिकावेत्ताभ्यासलोपौ । 'स्याच्चैत्रे
चैत्रिको मधुः' इति । 'वैशाखे माधवो राघवः' इति चामरः ॥ ७ ॥

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाश्चपलमप्यशोभत ।

तोयदागम इवोद्भवमिधयोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

वीचीति ॥ विचिलोलभुजयोश्चरच्चलबाहोः । इदं विशेषणं नदीपमा-
नवित्यर्थं वेदितव्यम् । तयोश्चपलं चलमपि गतं गतिः शैशवादेतोरशोभत ।
किमिव ? तोयदागमे वर्षासमये । उज्जत्पुदकमित्युद्भवः । भिनति कूलमिति भिद्यः,

‘अभियोक्ष्यौ नदे’ (पा. ३।१।११५) इति कथयन्तौ निपातितौ । उद्वेगमिद्ययो-
नदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव उदकोज्जन-कूलमेदनरूप-
व्यापार इव । समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत इति भावः ॥ ८ ॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविध ॥ ९ ॥

ताविति ॥ मणिकुट्टिमोचितौ मणिवद्भूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदि-
ष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्वलातिबलयोर्विद्ययोर्वलातिबलरूपयोर्मन्त्रयोः प्रभा-
वतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविध पथि न मम्लतुः ।
न म्लानाविस्मयः । अत्र रामायणश्लोकः (बाल. २३।१८)—‘क्षुत्पिपासे न ते राम ।
भविष्येते नरोत्तम । । बलमस्तिबलां चैव पठतः पथि राघव ! ॥’ इति ॥ ९ ॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

उद्यमान इव बाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥

पूर्वेति ॥ बाहनोचितः । सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिरस्य
पितृसखस्य पुनः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुद्यमान इव बाहनेन
प्राप्यमाण इव । बहेर्धातोः कर्मणि शानच् । ‘उद्यमानः’ इत्यत्र क्रीर्षादिरपपाठः;
क्रीर्षप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयन्न शतवान् ॥ १० ॥

तौ सरांसि रसचद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।

घायवः सुरभिपुष्परेणुमिदछायया च जलदाः सिपेविरे ॥ ११ ॥

ताविति ॥ तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कूर्तुणि रसचद्भिर्मधुरैरम्बुभिः
सिपेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पंचायच् । श्रुतीनां
सुखानि । तैः कूजितैः । घायवः सुरभिपुष्परेणुभिः जलदादछायया
च । सिपेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ११ ॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुषयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

नेति ॥ तप एषामस्तीति तपस्विनः । ‘तपःसहस्राभ्यां विनीनी’ (पा. ५।२।१०२)
इति विनिप्रत्ययः । लघुना । ‘त्रिषिष्टेऽल्पे लघुः’ इत्यमरः । तयोर्दभयोः कर्म-

पाठा०-१ ‘विरुचपद्मशोभिनाम्’- २ ‘न च’.

टिप्प०-१ सुमतिविजयस्तु-‘उद्यमिद्ययोः’ इति पाठमाहृत्य ‘उद्यति सर्वं तोयं जडं
निक्षिपवीत्युक्तं, भित्तचि वटमिवि भित्तः, वेद्यश्च मिवश्च उद्यमिद्यौ, तयोः-’ इति व्याचष्टे ।

भूतयोः । दर्शनेन यथा प्रीतिमाप्नुः । तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन, नाप्नुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नाप्नुः ॥ १२ ॥

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

स्थाण्विति ॥ स आत्तकार्मुकः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथी रामः । 'अत इष्' (पा. ४।१।९५) इतीप्प्रत्ययः । स्थाणुर्हरः । 'स्थाणुः क्रीले हरे स्थिरे' इति विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कथयेत् । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिहृतिः सदयोऽभवत्, कर्मणा न पुनः, देहेन मदनसुन्दर इति भावः ॥ १३ ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

निन्यतुः स्थलनिवेशितादनी लीलयैव धनुषी अभिज्यताम् ॥ १४ ॥

ताविति ॥ अत्र रामायणवचनम् (बाल. २५।१२-१३)—'आस्त्यः परम-कुदत्ताङ्गकामभिश्चवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय-दारुणं रूपमस्तु ते ॥' इति । तदेतदाह—विदितशापयेति । कौशिकादा-ख्यातुः 'आख्यातोपयोगे' (पा. १।४।२९) इत्यपादानात्पथ्यसी । विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । 'खिलप्रहतं स्थानम्' इति हल-शुभः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अदनी धनुःकोटी याभ्यां तौ दयोर्कौ । 'कोटिरस्यादनिः' इत्यमरः । लीलयैव धनुषी । अभिकृते गये नौर्वां ययोस्ते अभिज्ये । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इति विश्वः । तयोर्भावस्त्वतामभिज्यतां निन्यतुर्नातवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'स्थलनिवेशितादनी'. स्थलनिवेशितादिनी'.

टिप्प०-१ शाखिनां परश्रमच्छिदां श्रमदूरहर्तृणां इत्यन्वयः । जलवृक्षादपि रामलक्ष्मणयो-स्त्वापसानानतिबलमलमित्यर्थः, इति सुमतिः ।

२ सुकेतोः-सुकेतुर्नाम यक्षः तस्य सुता सुकेतुसुता तया । स्थले निवेशिता स्थापिता अदनिः धनुःप्रभागो याभ्यां तौ स्थलनिवेशितारण्य वनितावधस्तस्मिन्वनितावधे श्रोणी नितम्बे लम्बीनि लम्बमानानि पुरुषाणामग्राप्येव येसल यस्या-इति सुमतिः । सुकेतुनामा यक्ष-स्य सुता ताडका सुन्दासुरभार्या मरीचेन पुत्रेण सहायस्त्वं नापमाना तच्छापेन राश्रुतत्वं भवाप्येन सदोत्सादयति । तदाकर्ण्य-इति बहुभुजः ।

ज्यानिनादमंथ गृह्णती तयोः प्रादुरासं बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा चलाकिनी ॥ १५ ॥

ज्येति ॥ अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शृण्वतीत्यर्थः । बहुल-
क्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । 'बहुलः कृष्णपक्षे च' इति विश्वः । चले कपाले
एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्द्रा चलाकिनी चला-
कावती । 'म्रीहादिभ्यश्च' (पा. ५।२।११६) इतीनिः । कालिकेव घनावलीव ।
'कालिका योगिनीमेदे वाष्प्यं गौर्या घनावली' इति विश्वः । प्रादुरासं प्रादुर्बभूव ॥ १५ ॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्स्येव पितृकाननोदधया ॥ १६ ॥

तीमेति ॥ तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्थ-
त्किप् । स्वनेन सिंहनादेनोग्रया तथा ताडकया । पितृकानने श्मशान उदयो-
त्पन्ना । 'आतथोपसर्गे' (पा. १।१।१०६) इत्युत्पूर्वातिप्रवेः कर्तरि कप्रत्ययः । तथा
३ वात्स्येव वातसमूहेन ॥ 'पाशादिभ्यो य.' (पा. ४।२।४९) इति यः । भरता-
ग्रजो रामोऽभ्यभाष्यभिभूतः । कर्मणि लृङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्स्या-
मपि योज्यानि ॥ १६ ॥

उद्यतेकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्ममेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

उद्यतेति ॥ उद्यतोऽभितैको भुज एव यष्टिर्वसास्त्वाम् । आयतीमाया-
न्तीम् । इणो धातोः शतरि 'उगितश्च' (पा. ४।१।१६) इति ङप् । श्रोणिल-
म्बिनी पुरुषाणाम्प्राण्येव मेखला यस्यास्त्वाम् । इति विशेषणद्वयेनाप्यातता-
मित्य सूचितम् । अत एव तां विलोक्य राघवो वनितावधे स्त्रीवैधनिमित्ते
घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणे' इत्यमरः । पत्रिणेपुणा सह ।
'पत्री रोप इयुर्दशो.' इत्यमरः । मुमोच मुक्त्वान् । आततायिवधे मनुः

पाठा०-१ 'अनुगृह्णती'. २ 'ताडका'. ३ 'उग्रगन्धया'.

टिप्प०-१ आसेति शिबन्तप्रतिरूपक्ये निपातः, अन्यथाजलेर्भूमावेन माग्यम्; यद्वा,
अस गतिदीप्त्योरित्यनेकवित्त्वयोग इति दिनकरः ।

२ 'पुरुषाय. जियो वध्या' इत्युदाहरणे दिनकरः ।

(८१५०)—‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसी-
यात्र तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कथन ।’ इति ॥ १७ ॥

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

यदिति ॥ स रामसायकः शिलावद्धने चान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं
रक्षं चकार तद्विवरे रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि यमकत्वात्समासः । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’
इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति
भावः ॥ १८ ॥

घाणभिन्नहृदया निपेतुपी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणधियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

घाणेति ॥ घाणभिन्नहृदया निपेतुपी निपतिता सती । ‘कमुध’ (पा.
३।२।१०७) इति कमुप्रत्ययः । ‘उगितव’ (पा. ४।१।६) इति क्ङि । सा केवला
मेकाम् । ‘निर्गते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्योः’ इत्यमरः । स्वकाननभुवं न
व्यकम्पयत् । किंतु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावणधि-
यमपि व्यकम्पयत् । ताडकावधधवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥ १९ ॥

अत्र ताडकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसर्ति जगाम सा ॥ २० ॥

रामेति ॥ सा । निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी, अभिसारिका च ।
दुःसहेन सोढुमशक्येन । राम एव मन्मथः । अन्यत्र,—अभिरामो मन्मथः । तस्य
शरेण हृदय उरसि मनसि च । ‘हृदयं मनउरसोः’ इति विश्वः । ताडिता विद्याहा
गन्धवदुग्न्धि यदुधिरमसृक् तदेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता । अपरत्र,—गन्ध-
वती सुगन्धिनी ये धिरचन्दने दुग्धमचन्दने ताभ्यामुक्षिता, ‘धिरं दुग्धमासृजोः’
इत्युभयत्रापि विश्वः । जीवितेश्चान्तकस्य, शबेश्वरस्य च । वसर्ति जगाम ॥ २० ॥

—नैर्ऋतममथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

नैर्ऋतेति ॥ अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः ।
 'पराक्रमोऽवदानं स्यात्' इति भाणुरिः । तेन तोपिताम्बुनेः । नैर्ऋतान्नाक्षसान्दन्तीति
 नैर्ऋतघ्नम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' (पा. ३।२।५३) इति टक् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्त-
 मस्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीतीन्धननि-
 पाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव । प्रापत् प्राप्तवान् ॥ २१ ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृपेरुपेयिवान् ।

उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

वामनेति ॥ ततः परं राघवः । ऋषेः कश्चिदाख्यातुः श्रुतं पावनं
 शोधनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविक्षेपस्याश्रमपदमुपेयिवानुपगतः सन् । 'उपे-
 यिवाननाश्रमनूचानश्च' (पा. ३।२।१०९) इति निपातः । प्रथमजन्मचेष्टितानि
 राम-वामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्याभ्यपि रामस्याज्ञावावतारत्वेन संस्मरदौर्बल्याद्स्मर-
 न्नपि । उन्मना उत्सुको बभूव ॥ २२ ॥

आससाद् मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।

यद्वपुश्चपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुस्त्रमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

आससादेति ॥ ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सज्जिताऽर्हणा
 पूजासामग्री यस्मिन्तत्तथोक्तम् । वद्धाः पल्लवपुटा एवाञ्जलयो यैस्ते तथाभूता
 द्रुमा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिन्तत्तत् ।
 आत्मनस्तपोवनमाससाद् । एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छीत्यविनय-
 शान्तयः सूचिताः ॥ २३ ॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षावच्छ्रुतमृषिं शरै-
 र्विघ्नतो विघ्नेभ्यः क्रमेण पर्यायेण रात्रि-दिवसयोरुदितौ शशि-दिवाकरौ
 रश्मिभिरन्धतमसाद्राट्ध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवस-
 मन्धेभ्यस्तमसः' (पा. ५।४।७९) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोकमिव ।
 ररक्षतुः । रक्षणप्रवृत्तावभूतामिलयैः ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'दर्शनोत्सुकं'.

टिप्पण—१ चन्द्रसूयावन्धकाराद्रश्मिभिः किरणैः कृत्वा ज्वलं रश्मिः, तथा तौ दशरथमुत्तौ
 शशिदिवाकरक्रमोदितानुक्रमेणोदितान्विलम्बः । इति सुमतिः ।

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥ २५ ॥

वीक्ष्येति ॥ अथ वन्धुजीवपृथुभिर्वन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तस्तु वन्धून्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषितामुपहता वेदिं वीक्ष्य । अपोढ-
कर्मणां त्यक्तव्यापाराणां च्युता विकङ्कतसुचो येभ्यस्तेषामृत्विजां याज-
कानां संभ्रमोऽभवत् । 'विकङ्कत' ग्रहणं खदिराणुपलक्षणम् । सुवाहीनां खदिरादि-
प्रकृतिस्त्वात् । सुगादिपानस्यैव विकङ्कतप्रकृतिस्त्वात् । 'विकङ्कतः सुचा वृक्षः' इत्यमरः ।
यद्वा, -सुचानस्य विकङ्कतप्रकृतिस्त्वमस्तु; उभयत्रापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवा-
नापस्तम्बः—'खादिरः स्रवः पर्णमयी जुहूराश्चत्पुपमृद्वैकङ्कतीः जुवो वा' इति ॥ २५ ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो याणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्यरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

उन्मुख इति ॥ सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो याणमाश्रयमुखात्तूणीरमु-
खात् समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्यरे । गृध्रपक्षपवनेरीरिताः कम्पिता
ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनाङ्गे—
'आसन्नमृत्तोर्निन्दे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति । रक्षसां बलम-
पश्यत् ॥ २६ ॥

तत्र यावधिपती मलद्विपां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ? ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ स रामः । तत्र रक्षसां बले यौ मलद्विपामधिपती तौ बुबाहु-
मारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् । 'विष्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हलायुधः । इतरा-
न्नाकरोत् । तथा हि—महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो यस्मान् राजिलेषु
जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् ? न प्रवर्तत इत्यर्थः । 'अन्वयो जलव्यालः समो
राजिलकुण्डभौ' इत्यमरः ॥ २७ ॥

सोऽस्त्रमुग्रजवमल्लकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव तौडकासुतम् ॥ २८ ॥

पाठा०— १ 'तौडकासुतम्'.

टिप्प०—१ दिमुखो निर्विषः सर्पो राविलः । महोरगेषु तथैवादिषु प्रसरणशीलो विद्रुमो
यस्य स गरुडो राजिलेषु कुण्डभेषु किं प्रवर्तते ?—इति दिनकरः ।

स इति ॥ अन्नकोविदोऽन्नतः स राम उग्रजयमुत्कटजवं वायुदैवतं वायु-
देवता यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् । क्वंरि लिट् । तेनास्त्रेण
शैलघट्टसमपि ताडकासुतं मारीजम् । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपत्रमिवे-
त्यर्थः । अपातयत् पातितवान् ॥ २८ ॥

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विसंसर्प मायया ।

तं धुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः ॥ २९ ॥

य इति ॥ सुबाहुरिति योऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
यिससर्पं सचचार । धुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती वृक्षो
रामः । 'कृती च वृक्षः समी' इत्यमरः । आश्रमाद्वहिः पत्रिणां पक्षिणाम् ।
'पत्रिणौ शरपत्रिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

इत्यपास्तमखविप्रयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋतिवजः कुलपतेर्यथाक्रमं धान्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥

इतीति ॥ इत्यपास्तमखविप्रयोस्तयो राणवयोः । सयुगे रणे साधुः
सांयुगीनत्वम् । 'प्रतिजनादिभ्यः यञ्' (पा. ४।४।९९) इति यञ्प्रत्ययः ।
'साधुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य ऋतिवजो याजकाः । वाचि
यतो धान्यतो मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिशुद्धेश्वरस्य क्रियाः प्रतिक्रिया यथाक्रमं
निरवर्तयन् निष्पादितवन्तः ॥ ३० ॥

तौ प्रणामचलकाफपक्षकौ भ्रातराचर्वभृथाद्भुतो मुनिः ।

आशिपामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

ताविति ॥ अचर्भृथे वीधान्त आद्भुतः स्नातो मुनिः । 'वीधान्तोऽपमृषो
यहे' इत्यमरः । प्रणामेन चलकारूपक्षकौ चक्षुर्वृद्धौ तौ भ्रातरावाशिपाम-
नुपदमन्यद्दर्भपाटिततलेन उग्रशतान्तःश्रदेयेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना
समस्पृशत् स्पर्शवान् । एतौपादिति भावः ॥ ३१ ॥

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रनुर्मथिलः स मिथिलां यजन्यशी ।

राघवायपि निनाय विधत्तौ तद्वनुःधचणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

तमिति ॥ संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिलयां भवो मैथिलो जनकस्तं
विश्वामित्रं न्यमन्त्रयताहृतवान् । वशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजन्,
तस्य जनकस्य यद्वनुस्त्वच्छ्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय
नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतर्ष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

तैरिति ॥ गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येष्व्वाश्रमतर्षु वसतिः
स्थानमगृह्यत । शेष्व्वाश्रमतर्षु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नी-
परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहस्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य
क्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वं वपुः संकिल किल्विपच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ शिलामयी भर्तृशपाच्छिलत्वं प्राप्ता गौतमवधूरहत्या
चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती । यत् स किल्विपच्छिदां
पापहारिणाम् । 'वापं किल्विपकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसामनुग्रहः किल
प्रसादः किलेति ध्रुयते ॥ ३४ ॥

राघवाग्वितनुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसंहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवेति ॥ राघवाभ्यामग्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको
जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां संहितं देहवद्धं वददेहम् । मूर्तिमन्त-
मिलयः । बाहिताभ्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव । सपर्ययाऽभ्यगात् प्रत्युद्धतः
वान् ॥ ३५ ॥

पाठा०—१ 'या'. २ 'सकलकल्मषच्छिदाम्'. ३ 'ऋषिम्'. ४ 'सहितः'. ५ 'स
पर्ययात्'.

टिप्प०—१ कवेयं बालकाण्डतो (स. ४९) अनुसृष्टावन्त्या । पाक्षेऽपि—'राघवदग्धा पुरा
भर्ता राम । शक्रापरपतः । अहस्यास्या शिला जप्ते शतलिङ्गः कृतः सराद्' इति ।

३ यथा चोक्तं बालकाण्डे—'तथा शास्त्रा च वै शक्र भार्यामपि च शप्तवान् । इह वर्षसह-
स्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ यदा त्वेतद्गर्भं धीरे रामो दक्षरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्ष-
स्त्रदा पुता भविष्यति ॥' इति ।

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविच दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

ताविति ॥ दिवः सुरवर्त्मन आकृशात् । 'यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषुपशुवासवज्जिह्वेप्रवृष्णिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या द्विषां पुंति गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तजामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थया पश्यतामिदमर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तद्विवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्दञ्चनां विदम्यमानं मन्यते स मेने । 'लद स्ते' (पा. ३।२।११८) इति भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥

यूपयत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकयंशवर्धनः ।

राममिध्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांयभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपेति ॥ यूपयति क्रियाविधौ कर्मांशुष्ठाने । कृताविलयः । अवसिते समाप्ते सति कालविद्वत्तरतः कुशिकयंशवर्धनः स पुनौ रामम् । अत्यवे-
शनेत्यस्य नम्, इषूणामसनमिध्वसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयांयभूव कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्य यीक्ष्य ललितं चपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्वया ॥ ३८ ॥

तस्येति ॥ पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तयोक्तस्य । एतेन वारं वारं पतिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं चपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वकीयं दुरानममानमयितुमशक्यम् । न मेर्ष्यन्तात्यक्ष । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेवम् । 'शुल्कं घृष्टादिदेवे स्याज्जामातुर्वन्पकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्वया स्थित्या । 'संस्था स्थितौ शरं नाशे' इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥ ३८ ॥

पाठा०-१ 'दुरासदम्'.

टिप्प०-१ तारादवापेक्षया 'पुनर्वसू' इति दिवचननिर्देशः-इति दिनकर० । यथा सर्व-
नक्षत्रेषु पुनर्वसू-पुष्यौ श्रीभमानौ तथैवेतौ रामवृक्ष्मपातपि-इति सुमति० ।

३ नृपः स्थातव्ये जातस्य शिशोस्तस्य रामस्य ललितं मनोबलं वपुर्युद्धा, दुष्टेनानन्यदे दुरा-
नमं स्वं धनुर्गतां च दुहितृ शीतयाः शुल्को धनुर्वमनरूपं विवाहार्थं वरप्राप्तं बलु तस्य या
संस्था म्वसता तया शिशोऽभूत् । जनकेन किल शोभेवं प्रत्यक्षवि-यः स्वदेवर्षे धनुर्भक्षयति
स एव धीर्वा परिषेभ्यतीति इत्येवंरूपः शुल्कः-इति दिनकर० ।

३. भवो रामेण धनुर्भगने नांभीरुप्रीति भावः-इति दिनकर० ।

तमिति ॥ संभृतक्रतुः संमलितसंभारो मिथिलायां भवो मैथिलो जनकस्तं
विश्रामित्रं न्यमन्त्रयतादृतवान् । यद्वा स शुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजन्,
तस्य जनकस्य यदनुत्पद्यवर्णजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय
नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतुरुष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलव्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

तैरिति ॥ गताध्वभिस्तैः शिवेषु सायं शिवेषु रम्येष्वश्रमतुरुषु वसतिः
स्थानमगृह्यत । येष्वश्रमतुरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नी-
परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहत्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य
क्षणकलव्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चाव गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वं वपुः सैकिल किल्विपच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ शिलामयी भर्तृशपच्छिन्नात्वं प्राप्ता गौतमवधूरहस्या
चाव स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती । यत् स किल्विपच्छिदां
पापहारिणाम् । 'पापं किल्विपकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसामनुग्रहः किल
प्रसादः किलेति ध्रुवते ॥ ३४ ॥

राघवाभ्यन्तमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसंहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवेति ॥ राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको
जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां संहितं देहवद्धं वद्धवेहम् । मूर्तिमन्त-
मित्यर्थः । वादिताभ्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव । सपर्ययाऽभ्यगात् प्रत्युद्गत-
वान् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'धा'. २ 'सकलकल्मषच्छिदाम्'. ३ 'ऋषिम्'. ४ 'सहितः'. ५ 'स
पर्ययात्'.

टिप्प०-१ कथं बालकाण्डतो (स. ४९) ऽनुसंधातव्या । पादोऽपि- 'शापदग्धा पुरा
भर्ता राम । शकापराधतः । अहल्यास्या शिला जडे शतलिङ्गः कृतः स्तराद्' इति ।

२ यथा चोक्तं बालकाण्डे- 'तथा शस्त्रा च नै शकं मार्यामपि च शतवान् । इह वर्षतद्-
सागि बहूनि निवसिष्यसि ॥ यदा त्वेतद्गन् धोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्ष-
सादा पुता भविष्यसि ॥' इति ।

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गतायिव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि चञ्चुनां मनः ॥ ३६ ॥

ताविति ॥ दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'द्यौः सर्गसुरकर्मनोः' इति विश्वः ।

गां भुवं गतौ । 'सर्गेणुपशुवासवज्जदिद्वेत्रघृणिमूजले । लक्ष्यदृष्ट्या क्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्रास्थया पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्वाञ्छुनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने । 'लद् स्मे' (पा. ३।२।११८) इति भूतायें लद् ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालयित्कुशिकवंशचर्धनः ।

राममिष्यसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांचभूय सः ॥ ३७ ॥

यूपेति ॥ यूपवति क्रियाविधौ कर्मावुष्ठाने । कतामित्यर्थः । अवसिते समाप्ते एति कालयिदवसरतः कुशिकवंशचर्धनः स मुनी रामम् । अस्यतेऽनेनेत्यसनम्, इषूनामसनमिष्यसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयांचभूय कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

संविचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

तस्येति ॥ पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तथोक्तम् । एतेन वरसंपत्तिवत्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वीक्ष्य । सं लक्ष्मीयं दुरानममानमयितुमशक्यम् । नमेष्वन्तात्खल । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं घृष्टादिदेये स्याज्जामातुर्वन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भस्त्ररूपस्य संस्थया स्थिला । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥ ३८ ॥

पाठा०-१ 'दुरासदम्'.

टिप्प०-१ वारादवापेक्षया 'पुनर्वसू' इति दिवचननिर्देशः-इति दिनकर० । यथा सर्व-
नक्षत्रेषु पुनर्वसू-पुष्यौ शोभमानौ तथैवेतौ रामलक्ष्मणावपि-इति सुमति० ।

२ नृपः स्वातन्त्र्ये जातस्य शिशोस्तस्य रामस्य कठितं मजोर्धं वपुर्दृष्ट्वा, दुग्धेनानन्यते दुरा-
नमं स्वं धनुर्ज्ञात्वा च दुःखितो धीतायाः शुल्को धनुर्नमनरूपं विवाहार्थं वरप्राप्तं वस्तु तस्य या
संस्था व्यवस्था तथा छिद्रोऽभूत् । जनकेन किल प्रापेवं प्रत्यक्षावि-य राक्षसेश्वरं धनुर्भक्षयति
॥ एव धीरां परिनेम्पतीति इत्येवंरूपः शुल्कः-इति दिनकर० ।

३. अत्रो. रामेण धनुर्नमनं नांवीर्यपेयीति भावः-इति दिनकर० ।

विद्वतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं विद्वतक्रतुमृगानु-
सारिणं वाणमसृजन्मुनेव ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्सं संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं सारः ॥ ४५ ॥

आततेति ॥ स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्क-
मेणि तद्यथा स्यात्तथेक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः ।
स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् । ननर्थस्य
नशब्दस्य मुष्पुपेति समासः । आततज्यमधिज्यम् । अकरोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्पणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

भज्यमानमिति ॥ तेन रामेण । अतिमात्रकर्पणाद्भज्यमानम्, अत एव
वज्रपरुषस्वनं । वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तुं । दृढमन्यवे
दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे कर्तुं दैन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं
पुनरुद्यतमिति न्यवेदयदिद्य ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

दृष्टेति ॥ अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य
तद्दृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । वीर्यमेव शुल्कम् ।
धनुर्भद्ररूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य । राघवाय रामाय । अयोनिजां देव्यजन-
संभवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियमिव साक्षादक्षमीमिव न्यवेदयद्वर्णितवान् ।
वाचेति शेषः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'आत्तसज्जम्'. २ 'च'. ३ 'कोमलम्'. ४ 'पार्थिवः', 'स्वां ददी'.

५ 'इति'. ६ 'अमरघुतिः'.

तं तु यद्य तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य स । धनुरादाय वाणेन तदान्वमरतं प्रमु' इति ।

२ यथा सारः कन्दर्पः पेशल पुष्पचापं पुनश्चक्रानुक्रमात्ततज्जं करोति-इति बहुभः ।

३ प्राङ् नि शेषीकृताः छविः पुनर्यदिक्रमा इति चापेन निवेदितमिति भावः-
इति शिशुः ।

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

मैथिल इति ॥ सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदास्तु संगरः' इत्यमरः । मैथिलो राघवाय । अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्त्वैत्रि-
स्तपोनिधेः संनिधौ । अग्निः साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः । 'शेषा-
द्विभाषा' (पा. ५।४।१५४) इति उपलक्ष्यः । ॥ इय । सपद्यतिसृष्टवान्
दत्तवान् ॥ ४८ ॥

प्राहिणोद्य महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभाषि दुहितुः परिग्रहाद्दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

प्राहिणोदिति ॥ महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं
कोसलाधिपतये दत्तयाय प्राहिणोत् प्रहितवाञ्छ । किमिति ? निमिर्नाम जन-
यानो पूर्वजः पथित् । इदं 'निमेः कुलं, दुहितुः सीतायाः परिग्रहात् द्युपत्येन
स्वीकारदत्तोः । भृत्यस्य भाषो भृत्यत्वम् । सोऽस्यास्तीति भृत्यभाषि दिश्यता-
मनुमन्यतामिति ॥ ४९ ॥

संज्ञा— १ 'अग्निसाक्षिकम्' । २ 'महाद्युतिम्' । ३ 'दिश्यताम्' ।

विद्वृतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये निनि । तं विद्वृतक्रतुमृगानु-
सारिणं चाणमसृजन्मुनेव ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्सं संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं सरः ॥ ४५ ॥

आततेति ॥ स राम संसदा समया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्क-
नेणि तवथा स्नातयेक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः ।
संरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् । नमर्यस्य
नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । आततज्यमधिज्यम् । अकरोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्पणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

भज्यमानमिति ॥ तेन रामेण । अतिमात्रकर्पणाद्भज्यमानम्, अत एव
वज्रपरुषस्वनं । वज्रमिव परुष स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तुं । दृढमन्यवे
दृढमोहाय । 'मन्यु क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्व । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं
पुनर्दद्यतमिति न्यवेदयदिष्य ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकामुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयानयोनिजां रूपिणीं धियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

दृष्टेति ॥ अथ मैथिलो जनको रुद्रकामुके दृष्ट सार स्थिरांशो यस्य
वदृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । वीर्यमेव शुल्कम् ।
धनुर्भङ्गपरमिलर्यं । अभिनन्द्य । राघवाय रामाय । अयोनिजां देवयजन-
सम्भवां तनयां सीता रूपिणीं धियमिव साक्षात्स्मयीमिव न्यवेदयदर्पितवान् ।
वाचेति शेष ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'भात्तसज्जम्'. २ 'च'. ३ 'कोमलम्'. ४ 'पार्यव.', 'स्वा ददी'.

५ 'इति'. ६ 'अमरद्युति'.

३ यथा सर' कन्दर्पं पेशल पुष्पचापं क्रतुमृगानुं कृत्वा आततज्यं करोति-इति वल्लभ ।

३ प्राश् नि देयीकृत्वा धिया पुनर्यद्विप्रया इति चापेन निवेदितमिति भाव-
इति सिधुः ।

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

मैथिल इति ॥ सत्यसंगरः सत्यप्रतिष्ठः । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंनिदापस्तु संगरः' इत्यमरः । मैथिलो राघवाय । अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनस्तपोनिधेः सौमित्रस्य संनिधौ । अग्निः साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः । 'शेषा-
द्विभाषा' (पा. ५।४।१५४) इति कप्रत्ययः । स इव । सपद्यतिसृष्टवान्
दत्तवान् ॥ ४८ ॥

ग्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिर्दयतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

ग्राहिणोदिति ॥ महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं
कोसलाधिपतये दशरथाय ग्राहिणोत् महितवाञ्छ । किमिति ? निमिर्नाम जन-
कानां पूर्वजः प्रथितः । इदं 'निमेः कुलं, दुहितुः सीतायाः परिग्रहात् पुत्रात्वेन
स्वीकारादेतोः । मूलस्य भावो मूलत्वम् । सोऽस्मास्तीति भृत्यभावि दिश्यता-
मनुमन्वतामिति ॥ ४९ ॥

पाठा०— १ 'अग्निसाक्षिकम्'. २ 'महाद्युतिम्'. ३ 'दृश्यताम्'.

टिप्प०— १ यथोक्तं बालकादे (स. ६०) 'तदेतदेवदेवस्य अनूरलं महात्मनः । न्यासभूतं
तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजं त्रिभौ ॥ अथ मे कृतः धनं लांगलदुष्टिता ततः । क्षेत्रं शोधयता
लम्भा नास्मा सीतेति विदुना ॥ भृत्यदुष्टिता सा तु व्यवर्धनं ममात्मजा । दीर्यमुत्केति मे
कस्या सापितेवमयोनिजा ॥' इति ।

२ मुमतिविजयस्तु—'नमेः कुलम्' इति पाठबाधित महारथः जनकं पुरोषसं पुरोहितमिति
ग्राहिणोर्दु गुरुवान् । इतीति दिन् ? दशरथाय त्वं नमेः नमस्कारं कुर्वीत, य पुनः इदं कुलं
भृत्यभावि दृश्यतान्वीक्रियताम् । कलात् ? पुत्र्याः स्वीकारात् । भूतं भविष्यतीति मूलमन्त्र,
सोऽस्मास्तीति भूतभावि । अन्वोऽपि यः समुतामन्वन्ने दत्ते सोऽपि भूत इव भवेत् इत्याह ।

अन्वियेय सदृशीं स च क्षुपां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः ।

संघ एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

अन्वियेयेति ॥ स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां क्षुपामन्वियेय । राम-
विवाहमाचक्रहेत्यर्थः । अनुकूलवाक् क्षुपाविदिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनक-
पुरोधाश्च । एनं दशरथं प्राप । तथा हि—कल्पवृक्षफलस्य यो धर्मः सयःपारूपः
सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सुकृतां पुण्यघरिणां काङ्क्षितं मनोरथः
संघ एव पच्यते हि । कर्मकर्तारि लब्ध । स्वयमेवं पक्वं भवतीत्यर्थः । 'कर्मशक्त-
मेणा तुल्यक्रियः' (पा. ३।१।८७) इति कर्मवद्भावान्न 'भावकर्मणो' (पा. १।३।१३)
इत्यात्मनेपदम् ॥ ५० ॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमप्रजन्मनः ।

उच्चचाल बलभित्सखो वैशी सैन्यरेणुमुपितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ बलभित्सख इन्द्रसदृशरो वशी स्वाधीनतावान् । 'वश आयत-
तायां च' इति विश्वः । कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याप्रजन्मनो
द्विजस्य वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवान् श्रुतवान् । शृणोतेः कस्य । सैन्यरेणु-
मुपितार्कदीधितिः सन्, उच्चचाल प्रतस्थे ॥ ५१ ॥

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां यलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीय कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

आससादेति ॥ स दशरथो यलैः सैन्यैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां
वेष्टयन् परिधीकुर्वन् । आससाद् । सा पुरी । स्त्री युवतिः । आयतमतिप्रसक्तं
कान्तपरिभोगं प्रियसभोगमिव प्रीत्या रोध प्रीतिरोधम् । असहिष्ट सोढवती,
द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः ॥ ५२ ॥

पाठा०— १ 'सत्यम्'. २ 'कल्पवृक्षसमधर्मिकाङ्क्षितम्'. ३ 'यली'. ४ 'पापै'.

टिप्प०— १ कल्पपुराणो वृक्षः कल्पवृक्षः, कल्पवृक्षसेव धर्मः सपावो यस्यास्तीति कल्प-
वृक्षफलधर्मः कालानपेक्षितम् । तथा कर्णासृते—'कल्पद्रुमोऽपि बालेन भवेद्यदि फलप्रदः ।
को विशेषस्तदा तस्य वन्यैर्महीरुदैः ?' इति हेमाद्रिः । यथा कल्पवृक्षफलं तलालमेव भवति
तथा सुकृतामपि मनोरथस्तत्फलमेव इति सुमतिः ।

२ प्रीत्या रोधः आलिङ्गनादि यत्र तम् । यथा स्त्री मिस्त्रीर्णं भर्तुः परिभोगं गाढालिङ्गन-
नखक्षतादिप्रचुरं संभोगं सहते तथेय सैन्यगवादिभिरुपानतश्चमद्वादिरूपमुपरोधं प्रेमवशात्
सहते सा इति दिनकरः ।

तौ समेत्य संमये स्थिताबुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

ताविति ॥ संमये स्थितावाचारनिष्ठौ । 'समयाः क्षपथाचारकालसिद्धान्त-
संविदः' इत्यमरः । वरुणवासवाबुभोपमानं ययोस्त्रौ तथोक्तौ । ताबुभौ भूपती
जनक-दशरथौ समेत्य । स्वप्रभावसदृशीमात्ममहिमानुष्णां कन्यकानां सीता-
दीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ ।
तनोर्लोहं ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूदहो लक्ष्मणस्तदनुजामयोर्मिलाम् ।

यौ तयोश्चरजौ घरीजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

पार्थिवीमिति ॥ उदहतीत्युदहः । पचायच् । रघूणामुदहो रघूदहो रामः ।

पृथिव्या अपलं श्री पार्थिवी । 'तस्यापलम्' (पा. ४।१।१३) इति 'टिड्ढाणञ्'

(पा. ४।१।१५) इति ञीप् । तां सीतामुदवहत् परिणीतवान् । अथ लक्ष्मण-

स्तस्याः सीताया अनुजां जनकस्योरसीमूर्मिलामुदवहत् । यौ घरीजसौ तयो

रामलक्ष्मणयोश्चरजावनुजातौ भरत-शत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य

जनकानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् । नात्र व्युत्क्रमविवाह-

दोषः; भिक्षोदरवात् । तदुक्तम्- 'पितृव्यपुत्रे क्षापण्ये परनारीपुत्रेषु च । विवाहा-

धानयज्ञादौ परिवितायदपणम् ॥' इति ॥ ५४ ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो यंभुः सुनवो नवयधूपरिग्रहाः ।

सामदानविधिमेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते चतुर्थेसहितास्त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । श्रुतानुष्ठारादेवमुक्तम् ।

सुनवो नवयधूपरिग्रहाः सिद्धिमन्तः फलविदियुक्तास्तस्य भूपतेर्दधरस्य

पाठा०-१ 'समयस्थितौ'. २ 'मैथिलीम्'. ३ 'परिग्रहात्'.

टिप्प०-१ मया कन्या देया, त्वया प्राप्तेति लोकाचारमत्यन्तौ-इति वक्तव्यम् ॥ विवाहे
राशिपूजारी कन्यायाः प्रथमं गण्यत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातः । वरुण-वासवयोपमौ ययोस्त्रौ ।
'प्रत्यक्षुषा वरयन्ति, प्रतिगृह्णन्ति प्राप्नुयान्' इत्युक्तत्वात्-इति हेमाद्रिः ।

२ ननु भरताय प्रथमं कथं लक्ष्मणकरमहमोक्तिः ? रामसदृशत्वेन, कन्यापेक्षया तदाच्चे
त्तु परिवेषत्वशो न तु कथने । अथवा-कथयिष्यति ययोश्चै तर्गे (श्लो. ७२) 'व्युत्क्रम्य
लक्ष्मणमुपौ भरतो वरदे' इति श्लोकस्य प्रतीयमानत्वात् दोषः-इति क्षिप्रम् ।

३ चतुर्णां संस्थापूरकचतुर्थत्वेन सहिताः-इति हेमाद्रिः ।

सामदानविधिमेदनिग्रहाश्रयार उपाया इव वभुः । विधीयत इति विधिः ।
दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सुस्नामुषावैवधूनां सिद्धिभिश्चौषम्यमित्यनु-
संधेयम् ॥ ५५ ॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च तामिरगमन्कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥ ५६ ॥

ता इति ॥ ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृता-
र्थतां कुलश्रीलवयोष्मादिष्यफल्गुभगमन् । ते च तामिच्छया । किञ्च, स वरार्ण-
वधूना च समागमः । प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव संनिभातीति
संनिभः । अभयत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयो वेभ्यो विधीयन्ते ताः
प्रकृतयः । यथा प्रकृति-प्रत्यययोः सहकार्यसाधनत्वं तद्वदन्नामीति भावः ॥ ५६ ॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेद्य चतुरोऽपि तत्र सः ।

मध्वसु त्रिषु विष्टुष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यघर्तत ॥ ५७ ॥

एवमिति ॥ एवमात्तरतिरात्मसंभवान् स दशरथस्ताञ्चतुरोऽप्यात्म-
संभवान् पुत्रास्तत्र मिथिलायां निवेद्य विवाह्य । 'निवेशः शिथिरोद्वाहविन्यासेषु'
प्रकीर्तितः' इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु मयालेषु चतुर्विष्टुष्टमैथिलः कः । स्वां
पुरीं न्यघर्तत । उद्देशक्यापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥ ५७ ॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वंस्मसु ध्वजतरुप्रमाधिनः ।

चिक्लिशुभृशतया वरुथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचिद्धर्मसु ध्वजा एव तरुस्तान्मममन्ति ये ते ध्वज-
तरुप्रमाधिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलयामिनो मरुतः । उत्तटा नदीरयाः
स्थलीमकृत्रिमभूमिमिय । 'जानपदकुण्ड-' (पा. ४।१।४२) इत्यादिना णीप् ।
तस्य वरुथिनीं सेनां भृशतया मृधं चिक्लिशुः क्षिरयन्ति स्म ॥ ५८ ॥

पाठा०-१ 'च पार्थिवसुवाः'. २ 'वर्त्मनि'.

टिप्प०-१ प्रक्रियते आदौ क्रियते इति प्रकृतिः, प्रतीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रत्ययः, प्रकृतिपुताः
प्रत्यया ॥ सापेक्षत्वमीयुः-इति वाक्यार्थः । 'स्वान्' इत्यत्र प्रकृतिछोपे प्रत्यय एवार्थमाह ।
वेत्तीति निवृत्त्यत्र प्रत्ययछोपे प्रकृतिरेवार्थमाह । अभयनाति प्रयोगस्तदभाव मय-इति
हेमाद्रिः ॥ प्रत्ययाः सामादयः प्रकृतयोऽमालादयस्तेषां योगस्तत्सदृशोऽभूत् । अथ वा-प्रती-
यतेऽर्थो देन स प्रत्ययः सुवादिः । प्रकृतिः प्राणिपदिश्वदिश्वयोयोगस्तत्सदृशोऽभूत् । प्रकृति-
प्रत्ययमिदमेव विधिप्रत्ययप्रतिपादनात्-इति क्षिशुः ।

लक्ष्यते सा तदनन्तरं रविर्वज्रभीमपरिवेपमण्डलः ।

चैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगंवेष्टित इव व्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

लक्ष्यत इति ॥ तदनन्तरं प्रतीपवनानन्तरं वज्रं भीमं परिवेपस्य परिवे-
पमण्डलं यस्य सः । 'परिवेपस्तु परिधिस्पृश्यकमण्डले' इत्यमरः । रविः । चैनते-
यशमितस्य गददहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कथेन । 'भोगः मुखे ज्वादि-
मृतावहेध फणकायोः' इत्यमरः । वेष्टितव्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव लक्ष्यते
स ॥ ५९ ॥

इयेनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो यभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

इयेनेति ॥ इयेनपक्षा एव परिधूसरा अलका यावत् तास्ययोकाः । सांध्य-
'मेघा एव रुधिरार्द्राणि घासांसि यावत् तास्ययोकाः । रजो धूलिप्लवामस्तीति
रजस्वलाः । 'रजःकृष्णामुतिपरिपदो वलचू' (पा. ५।२।११२) इति बलत्प्रत्ययः ।
दिशः । रजस्वला ऋतुमलोऽङ्गना इव । 'स्यात्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः ।
अवलोकनक्षमा दर्शनार्हं नो यभूवुः । एकत्र, -इष्टिदोषाव, परत्र, -आज्ञदोषा-
दिति विज्ञेयम् । अत्र रजोऽष्टिरुपात उक्तः ॥ ६० ॥

भास्करश्च दिशमभ्युयास यां तां धितः प्रतिमयं घवासिरे ।

क्षप्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्कर इति ॥ भास्करो यां दिशमभ्युयास च यस्यां दिशुपितः ।
'वपान्वध्यावृषः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् । तां दिशं धिताः शिवा गोमा-
दयः, 'क्षियां शिवा भूरिमातुगोमातुमृगधूतेशः' इत्यमरः । क्षप्रशोणितेन य पितृ-
क्रिया पितृत्वं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिमयं भयंक-
रं घवासिरे द्रव्युः । 'वायु शब्दे' इति पातोर्द्ध्व । 'विरयां वासितं रुतम्' इत्यं-
मरः ॥ ६१ ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अन्वयुद्ध गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्वयाम् ॥ ६२ ॥

तदिति ॥ तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यरुः
क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योदित्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुद्धादृच्छत् ।
'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं शुभोदकं भावीति तस्य रात्रौ
व्ययामलघयद्वयकृतवान् ॥ ६२ ॥

तेजसः सपदि राशिरैत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिभिरात् ॥ ६३ ॥

तेजस इति ॥ सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाप्रे प्रादु-
रास किल खल । यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया भावनीया,
पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥ ६३ ॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरुर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मदीधितिः सद्भिजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

पित्र्यमिति ॥ उपवीतं लक्षणं विहं यस्य तम् । पितुरयं पित्र्यः । 'वाण्य-
दुपिब्रुवतो यद' (पा. ४।२।३१) इति यत्प्रत्ययः । तमंशम् । धनुरोर्जितं धनुरु-
र्जितम् । मातृकं मातृकः । 'ऋतष्ट्व' (पा. ४।३।७८) इति ठप्प्रत्ययः । तमंशं
च दधत् । यो भार्गवः । ससोमधनुर्युषो धर्मदीधितिः सूर्य इव । सद्भिजिह्वः
सर्पश्चन्दनद्रुम इव । स्थितः ॥ ६४ ॥

येन रोपपरुपात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।

वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मंही ॥ ६५ ॥

येनेति ॥ रोपपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः । 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः ।

पाठा०-१ 'मरुतादि'. २ 'क्षिप्रशान्तम्'; 'क्षिप्रशान्त्यम्'. ३ 'उच्छिस्त'.
४ 'पित्र्यवंशम्'. ५ 'क्षितिः'.

टिप्प०-१ पित्र्यमुपवीतं लक्षणमुपवीतं विहं यस्य स तम्, पितुर्नमदधेयं पित्र्यस्त्वमरा
भावं विजय, तथा मातृसंनधि धर्मियवाहृजितं कामुकं च दधानो यः सचन्द्रो रवितिव
सर्पसो मलयजद्रुम इवामूल-इति दिनकरः ।

२ सूर्योपमया तेजसिता, सोयोपमयोपवीतेज च प्रसन्नत्वं, सर्पोपमया धनुरो नीयगत,
चन्दनोपमया जिह्वस्य तत्त्वच्छान्तिः-इति हेमाद्रिः ।

तस्य रोपपरुपात्मनः स्थितिभेदोऽपि' मर्यादात्वं द्विनोऽपि पितुः शासने
तस्थुषा स्थितेन वैपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्धृणाऽजीयत । ततोऽ-
नन्तरं महाजीयत । भ्रातृहन्तुः क्षत्रवधालुतो जुगुप्सेति भावः ॥ ६५ ॥

अक्षवीजचलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्ब्रह्मन् ॥ ६६ ॥

अक्षेति ॥ यो भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाऽक्षवीजचलयेनाक्षमालया
क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्याया व्याजोऽक्ष-
मालास्यः पूर्वो यस्यात्मा गणनामुद्ब्रह्मन्निव निर्वभौ ॥ ६६ ॥

तं पितुर्वेधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

वालसुनुरचलोप्य भार्गवं स्वां दृशां च विपसाद् पार्थिवः ॥ ६७ ॥

तमिति ॥ पितुर्जन्मदमेवेधभवेन क्षत्रियकर्तृत्वधोद्भवेन मन्युना कोपेन
राजवंशानां निधनाय नाशायम् । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति विश्वः । दीक्षि-
तम् । प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दृशां चावलोक्य वालाः सुनवो यस्य
स पार्थिवो विपसाद् । सस्यादिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिकोष्ठाद् कविशीकोऽमयदि-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

नामै राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दादणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चामवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

नामेति ॥ आत्मजे पुत्रे दादणे पोदेऽहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्त-

पाठा०-१ 'सः'. २ 'रामनाम'.

टिप्प०-१ रोपेन परुष आत्मा कृतो यस्य वादृशस्य तथा स्थितिभेदो मर्यादोऽपि वि-
निवृत्तेमदग्रेः शासनेनाऽपि तस्थुषा स्थितेनात एव वैपमानायाः कम्पमानाया मातुः शिर-
श्छिदता येन जामदग्नेन धृणा कृपा विजिता, ततः पद्मात्क्षत्रियाणां हननेन या भूमिनि-
विता । पदसिन् कृपेनाभिविष्य कथं मातुर्नृपानमच्छेत्सीद् ? अतः पित्रादेराकृतान-
स्याधीदित्यर्थः-इति दिनकरः ।

१ 'अपि' शुद्धादाशङ्क्यने प्रत्ययायं दर्शयति-इति हेमाद्रिः ।

३ मरणमयं पमानसामित्रीतीर्थच्छेदकेन-इति यत्तुमः ।

४ दधानरुमिर् महाभारतात् (वन. अ. ११६) अवसेयम् ।

५ पदसिन् विपत्तिर्दृष्ट्या तस्या भयमात्रमपेन गणनां कुर्वन्ति-इति दिनकरः ।

६ रुमिऽश्रुवन् जुगुप्सेति नरेविनाशभेदात्-इति हेमाद्रिः ।

मानं राम इति नाम । हार-सर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव । अथ
दशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि गयंकरं चाभवत् ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति घादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चियं ततः संदधे दशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

अर्घ्यमिति ॥ स भार्गवः । अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेक्ष्य ।
यतो यत्र भरताग्रजस्ततस्तत्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. ५।३।१४) इति
सार्धविभक्तिसिद्धिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोषामित्तस्यार्चियं
ज्वालामिव स्थिताम् । 'ज्वालाभासोर्नपुंसर्चः' इत्यमरः । उदग्रा तारका कनी-
निका यस्य त्वाम् । 'तारकाऽक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । दशं संदधे ॥ ६९ ॥

तेन कार्मुकनिपकमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अङ्गुलीयिवरंचारिणं शरं कुर्यता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

तेनेति ॥ कार्मुकनिपकमुष्टिना शरमङ्गुलीयिवरंचारिणं कुर्यता ।
योद्धुमिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण कर्त्रा विगतभीर्निर्भीकः सन् । पुरो-
गतोऽप्रगतो राघवो निजगद्वक्त्रकः । कर्मणि लिट् ॥ ७० ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोपितोऽस्मि तव विक्रमध्रुवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रेति ॥ क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेपि । तत्
क्षत्रजातं बहुश एवमिदं शिवारात्रिहत्य शमं गतोऽस्मि । तथापि सुप्त-
सर्पो दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य भ्रंशादाकृण्वन्नाद्रोपितो रोपं प्रापि-
तोऽस्मि ॥ ७१ ॥

मैघिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव मग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

पाठा०—१ 'निवरवर्तिनम्'. २ 'अपकारि वैरि'. ३ 'उद्यतः'; 'उत्थितः'.

टिप्प०—१ अत्र 'जात'शब्देनोक्तत्वं बोधते-बहुभः । हारे रत्नं मुखदायि, सर्पे रत्नं
भयदायि भवति-इति सुमतिः ॥ यथा हारे सर्पे च वर्तमानं रत्नजातं भगिप्रेष्ठं च हर्षणीतिर्दं
भवति-इति दिनकरः ।

३ संभ्रमेण प्रवृत्तौ द्वे वाच्यम्-इति हेमाद्रिः ।

३ क्षत्रियेषु कोपदहनस्य कोषध्वोरचिषं ज्वालां मसहेतुत्वात्-इति हेमाद्रिः ।

४ भवेनात्यन्तदुःखत्वं बोधते ।

मैथिलस्येति ॥ अन्यैः पार्थिवैः । अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । मुष्णुपेति
यमायः । अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षयोः क्षतवान् । 'किल' इति वार्तायाम् ।
'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । तद्धनुर्भगं निशम्यावर्ष्य भवतात्मेनो मम
वीर्यमेव शृङ्गं भगमिव समर्थये मन्ये ॥ ७२ ॥

अन्यदा जंगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

प्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुद्योन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

अन्यदेति ॥ अन्यदाऽन्यसिन्धुले जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः
घनं मामेवागात् । संप्रति त्वय्युद्योन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः ।
अन्यगामीति यावत् । स घन्दो मे प्रीडमावहति क्वां करोति ॥ ७३ ॥

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम भतौ समागतौ ।

धेनुवत्सहरणाद्य हैहयस्त्वं च कीर्तिमपदं तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

विभ्रत इति ॥ अचले श्लेषादाद्यप्यकुण्ठितमस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ
समागतौ दुष्ट्यापराधौ रिपू भतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्यत्सस्य हरणाद्देतो-
र्हैहयः फलेवीर्ययः । कीर्तिमपदं तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च । वत्सहरणे भारत-
श्लोकः—'प्रमत्तथाभ्रमातस्य होमधेन्यासतो वलात् । जहार वत्सं कौशल्या वमश च
महादुमान् ॥' इति ॥ ७४ ॥

क्षयियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामयति नाजिते त्वयि ।

पायकस्य मदिमा स गण्यते कक्षचञ्चलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

पाठा०—१ 'जयति'. २ 'वातधेनुहरणात्'.

टिप्पणी— १ भग्नो मन वीर्येण शृङ्गं प्रापाम्यं भवता त्वया भग्नमिहाहं तमभये प्रविश-
दवे । वीर्यद्वंगमिति वा । भग्नद्वंगो वशिष्ठोऽह्निस्तर-इति हेमाद्रिः ।

२ युधिरान्तरः परशुरामः कावेरीयं जगान्, येन च क्रुद्धास्तपुनाः परशुरामं बहिर्गतम्
नेह तपितुं जनद्विजम् । अमृतिवीरिण्यं वनार्यं (भ. ११९) तोजसेवम् ।

३ 'मीढ' दुष्टोऽप्यरान्तोऽपि । 'मीढायां च मरेद्रीलो लज्जामावेऽप्यपरा' इति राज्ञः
भेदप्रकाशः । 'बाहुक्यामीढ' इति धीरतरंगिण्याम् । वामनोऽपि—'मयिषो गुरोः शिवा
बहुलं निरधा । अक्षरमिषो 'गुरोश्च हस्तः' (पा. ३।१।१०२) इति शिवा मरेद्रीक इति
बहुलं निरधा । तथा मायकाव्ये—'मीढनेति न यत्र मियं वदन्' इति हेमाद्रिः ॥ 'पबन्ता-
पुंति' इति महाभाष्यम्—इति दिनकरः ।

४ धेनुवत्सहरणाद्य हैहयस्त्वं । वीर्यवत्सहं ॥ वत्सं हिममानो धेनुं प्रभुं च दुष्ठी-
करोति—इति हेमाद्रिः ।

क्षत्रियेति ॥ तेन कारणेन । क्षियते येनासी करणः । क्षत्रियान्तस्य कर-
णोऽपि विक्रमः । त्वय्यजिते मां नावति न प्रीणाति । तथा हि-पावकस्या-
भेमहिमा स गण्यते यः कक्षवत् कक्ष इव । 'तत्र तस्येव' (पा. ५।१।११६)
इति सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि । ज्वलति ॥ ७५ ॥

विद्धि चात्तचलमोजसा हरेरेश्वरं धनुरमाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

विद्धीति ॥ किं ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णुरोजसा वलेनार्त्तवलं इतसारं च,
विद्धि । यद्वस्तुत्वयाऽभ्याज्यभाजि । 'भक्षेध चिम्बि' (पा. ६।४।१६) इति विभा-
षया नलोपः । तथा हि-नदीरयैः खातमूलमवधारितपदं तटद्रुमं मृदुरप्य-
निलः पातयति । ततः विशुरपि रौद्रं धनुराह्वमिति मां शर्वीरिति भावः ॥ ७६ ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विरुप्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

तदिति ॥ तत्तत्सात्, मदीयमिदमायुधं कर्मुक्तं ज्यया संगमय्य संयोज्य ।
'त्यपि लघुपूर्वात्' (पा. ६।४।५९) इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया
विरुप्यताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्त्रामिलयः । 'प्रधनं मारणे
रणे' इति विश्वः । एवमपि मद्बलुः कर्पणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुवलेन ।
'तरसी वलरहसी' इत्यमरः । त्वया जितः ॥ ७७ ॥

पाठा०-१ 'आत्तरसम्'.

टिप्प०-१ नन्वेकस्त्राजये कश्च न प्रीणवतीत्याह-भक्षेभेमहिमा स उच्यते यः कक्षवत् कक्ष इव
इवाऽपि ज्वलति-इति दिनकर० ।

॥ त्वया यच्छंमोर्धनुरमन्यत, तद्विष्णुमात्तसारं विद्धि, न तु त्वत्सामर्थ्यादित्यर्थः-इति
दिनकर० । कथानकमिदं रामायणतो (नाळ. ७५।२०-२१) ज्ञुसचेयम् ।

३ कथानकमिदं रामायण (नाळकाण्ड-७६ तमसर्ग) श्लो० ज्ञेयम् । पूर्वं किल विश्वकर्मेणा
देववधाय दे धनुषी कृत्वा हरि-हरयोर्दत्ते, तयोः स्वबलजिहासयाऽन्योन्यं युज्यमानयो-
र्द्विष्णुता दुहारेण शोभय धनुर्निर्नीयै कृतमित्याह-इति हेमाद्रिः ।

४ युद्धं विनापि धनुराकर्षणेन मे भद्र इत्यर्थः-इति हेमाद्रिः ।

॥ शत्रुपराभवो धानुधाभ्यासफलम् । कर्मेत्यवधारकः । तथा काव्यादर्शे-कर्तुंस्ति
रुदात्कारम् इति-हेमाद्रिः ।

कातरोऽसि यदि चोद्वतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।

ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा वध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

कातर इति ॥ यदि चोद्वतार्चिषोद्वतलिषा मम परशुधारया तर्जितः

कातरोऽसि मीतोऽसि । वृथा ज्यानिघातेन कठिना अङ्गुलयो यस्य च
तथोक्तोऽभययाचनाञ्जलिभयप्रार्थनाञ्जलिर्वध्यताम् । 'तौ युतावजलिः पुमान्'
इत्यमरः ॥ ७८ ॥

एवमुक्त्वति भीमदर्शने भार्गवे सितविकम्पिताधरः ।

तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

एवमिति ॥ भीमदर्शने भार्गव एवमुक्त्वति सति । राघवः सितेन
हावेन विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्य-
पद्यताशीचकार ॥ ७९ ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।

केवलोऽपि सुभगो नवाभ्युदः किं पुनस्त्रिदशचापलोऽञ्छितः ॥ ८० ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्त्वेन समागतः संगतः स

रामोऽतिमोक्षमलान्तं लघुदर्शनः श्रियदर्शनोऽभवत् । तथा हि—नवाभ्युदः
केवलो रिषोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेनेन्द्रधनुषा लाञ्छितमिहितः किं
पुनः ? सुभग एवेति भावः ॥ ८० ॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।

निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तेनेति ॥ बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे
प्रभवतीति कार्मुकं धनुर्ध्वम् । 'कर्मण वक्त्रम्' (पा. ५।१।१।०१) इत्युक्त्वाप्रत्ययः ।
अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुर्भोगवश्च । धूमशेषो धूमकेतनोऽमिरिव ।
निष्प्रभो निस्तेजस्क आस यभूव । 'आस' इति तिङन्तप्रतिष्ठाकर्मण्यं दीप्त्यर्थक-
स्वात्वे स्वं वा ॥ ८१ ॥

पाठा०—१ 'ह'. २ 'शुभदर्शनः'. ३ 'छान्दना'. ४ 'भूमिनिहितैककोटि
एव'. ५ 'भूमिनिहितैककोटिना'. ५ 'प्राप यणंविहतिं च भार्गवो वृष्टिभौत इव
पासवज्जः'.

टिप्प०—१ मायां ययांशमविकान्तमविनाशमविदेहम्—इति हेमाद्रिः ।

२ प्रकारः पूर्वेन समुपधार्य, तेन च मरणाकालेनोपलुप्यता पोतये इति—दिनकरः ।

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविध ॥ ८२ ॥

ताविति ॥ परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ । वर्धमानं च परिहीनं चेति
द्वन्द्वः । वर्धमानपरिहीने तेजसौ व्योस्तावुभौ राघव-भार्गवावपि । दिनात्यये
स्यार्ककाले । पर्वणि भवो पार्वणौ शशि-दिवाकराविध । जनता जनसमूहः ।
'प्राग्जनवन्धुसहायेभ्यस्तत्' (पा. ४।२।४३) इति तत्प्रत्ययः । पश्यति स्नापयति ।
अन राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं दृष्टव्यम् ॥ ८२ ॥

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।

स्वं च संहितममोघमाशुनं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपामृदु राघवः । आत्मनि
विषये स्खलितवीर्यं दुष्टितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघमाशुनं
बाणं चावेक्ष्य । व्याजहार वभाषे ॥ ८३ ॥

न प्रवर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुतं ते मुखार्जितम् ॥ ८४ ॥

नेति ॥ अभिभवत्यपि त्वयि । विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रवर्तुमलं
शक्नो नास्मि । किं त्वनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि, उत मुखार्जितं
लोकं खगं हन्मि शंस ब्रूहि ॥ ८४ ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेप्सि पुरुषं पुरातनम् ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ अपिभार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ! तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां
पुरातनं पुरुषं न वेप्सीति न । किंतु वेदयेवेत्यर्थः । किंतु गां गतस्य भुवम-
वतीणस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा दृष्टुमिच्छुना मया कोपितो
ह्यसि ॥ ८५ ॥

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विपः पौत्रसाद्य वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

भस्मसादिति ॥ पितृद्विपः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मी-
कृतः । 'विभाषा साति क्त्वात्' (पा. ५।४।५२) इति सातिप्रत्ययः । ससागरां

पाठा०-१ 'भवन्प्यम्'. २ 'अथ'. ३ 'विप्रसात्'.

टिप्प०-१ अथ शरस्त्ववन्धु ह्यतोऽनेन शरेण ते गतिं हन्मि । यद्वा, -यागाजितं लोकं
सर्गं हन्मि-इति दिनकरः ।

वसुधां च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । 'देवे त्रा च' (पा. ५।४।५५)
इति चकारात्साविः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वयाऽऽहितः कृतो
जयविपर्ययः पराजयोऽपि श्लाघ्य आशस्य एव ॥ ८६ ॥

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्मतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

तदिति ॥ तत्तत्सात्कारणात्, हे मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाया-
मुमिष्टामीप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किंतु खिलीकृता दुर्गभीकृतापि स्वर्ग-
पद्मतिरभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति । अतस्तामेव
अहीलयः ॥ ८७ ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिधौ दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताग्नीकृतवान् । प्राङ्मुख ईन्द्र-
विद्युत्सः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुघारिणोऽपि ।
कपोतोऽपि । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिधः प्रतिबन्धो-
ऽभवत् ॥ ८८ ॥

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥

राघव इति ॥ राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदन्सपोनिधेर्भार्गवस्य चरणौ
समस्पृशत् प्रणनाम । तथा हि-तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये । भवतीति शेषः ॥ ८९ ॥

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

राजसत्त्वमिति ॥ मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वमवधूय
पितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया ममापेक्षितत्वादनि-

पाठा०-१ 'प्राङ्मुखम्'. २ 'अय'. ३ 'यतः'. ४ 'फले'. ५ 'मयि'.

६ 'अनुग्रहः कृतः'.

टिप्पणी—१ तथा चोक्तम् (भा. ७।१।१३-१६) 'काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ।
विषये मेन वसुध्वमिति मां काश्यपोऽजवीत् ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् । लोका-
स्तु ममिमा राम ! निर्जितास्तपसा मया । जहि तान्शत्रुमुत्थेन मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥' इति ॥
२ इन्द्रलोकस्य पूर्वदिग्भावनतितादात्म्यस्य प्राबल्यविशेषः-इति दिनकरः ।

निदत्तमगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्यनुग्रही-
कृतो ननुपचरीकृतः सल ॥ ९० ॥

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृपिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

साधयामीति ॥ अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः
संपादयिष्यतस्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति-' (पा. २।१।६)
इत्यादिवार्थाभावेऽन्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः । तम् । 'तेन सहेति
बुल्ययोगे' (पा. २।२।२८) इति बहुव्रीहिः । लक्ष्मणाग्रजं राममिति वच
ऊचिवानुक्तवान् । शूनः कष्टः । अपिस्तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ९१ ॥

तस्मिन्नास्ते विजयिनं परिरभ्य रामं

ऋहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत्क्षणशुचः परितोपलाभः

कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव घृष्टिपातः ॥ ९२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् भार्गवे गते सति विजयिनं रामं पिता ऋहात्
परिरभ्याल्लिख्य पुनर्जातमेवामन्यत । क्षणं शुभस्येति विग्रहः । क्षणशुच-
स्तस्य दशरथस्य परितोपलाभः संतोषप्राप्तिः । कक्षाग्निना दावानलेन । 'क्षः
शुष्ककाननवीरुधोः' इति विश्वः । लङ्घितस्याभिहतस्य तरोर्घृष्टिपात इव ।
अभवत् ॥ ९२ ॥

अथ पथि गमयित्वा कल्मसरम्योपकार्ये

कतिचिद्वनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां

कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥ ९३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ सीताविवाहवर्णनो

नामैकादशः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ । ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईषदसमाप्तो-'
(पा. ५।३।६७) इति कल्पप्रत्ययः । अचनिपालः कृता रम्या नवा उपकार्या
यस्मिन्स तस्मिन्पथि कतिचिच्छर्वरी रात्रिर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम-
ङ्गनानां लोचनैः कुवल्यानि येषां संजातानि कुवलयिताः । 'तदस्य संजातं तार-
कादिभ्य इतच्' (पा. ५।२।३६) इतीतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्ता
पुरमयोभ्यामविशत् प्रविष्टवान् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोकाचलमहिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायामेकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

घन्वामहे महोदण्डदोदण्डी रघुनन्दनी ।

तेजोनिर्जितमातृदण्डमण्डली लोकनन्दनी ॥

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोपसि ॥ १ ॥

निर्विष्टेति ॥ स्नेहयन्ति शीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचायच् । निष्पन्ति
पुरुषा येष्विति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घन् । विषयाः शब्दादयस्त एव स्नेहाः
निर्विष्टा मुखा विषयस्नेहा येन स तथोक्तः । 'निर्वेशो मृतिभोगयोः' इति विश्वः ।
दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वार्धक्यमुपेयिवान् । स दशरथः । उपसि प्रदी-
पार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्त आसीत् ।
आर्विःपक्षे तु-विषयो देश आश्रयः । भाजनमिति यावत् । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थं
देये जनपदेऽपि च' इति विश्वः । स्नेहस्नेह्यादिः । 'स्नेहस्तैत्कादिकरसे ब्रवे स्यात्सौहृ-
देऽपि च' इति विश्वः । दशा वर्तिका । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । निर्वाणं
विनाशः । 'निर्वाणं निर्गुणं मोक्षो विनाशो गजमज्जने' इति यादवः ॥ १ ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कुयेवाह पलितच्छन्नना जरा ॥ २ ॥

टिप्प०—१ तथा प्रदीपपक्षे,—यथा निर्विष्टः पीतः विषयस्नेहो दीपभाजनतैलं येन स
तादृशो दशांतं वर्तः प्रान्तं शिरोभागं वा । प्रान्तः प्रदीप आसन्ननिर्वाणो मोक्षोन्मुखो भवति,
तथा सोऽपि जात इति योजनीयम्-इति सुमतिः ।

तमिति ॥ जरा कैकेयीशङ्कयेव पलितस्य केशादिशौक्यस्य छान्ना
मिषेण । 'पलितं जरा शौक्यं केशादी' इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठमागत्य
रामे श्रीराज्यलक्ष्मीर्न्यस्यतां निधीयतामिति तमाह । दशरथो 'द्वदोऽहम्' इति
विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं हृदायांचक्रे कुल्येचोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

सेति ॥ सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेचार्ता । कुल्या
कृत्रिमा सति । 'कुल्याऽस्या कृत्रिमा सति' इत्यमरः । उद्यानपादपानिव ।
पौरान्प्रत्येकं हृदायांचक्रे ॥ ३ ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।

दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य
संभारमुपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास । खडु यमूलेन राज-
शोकेन प्रतिबन्धनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वयामेन्द्रसिका भूर्विलमग्नावियोरगौ ॥ ५ ॥

सेति ॥ चण्ड्यतिकोपना । 'चण्डस्त्वलन्तकोपनः' इत्यमरः । सा किल भर्त्रा-
ऽऽश्वासिताऽनुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिशतौ वरौ । इन्द्रेण सिका-
ऽभिगृह्य भूर्विले बल्मीकादौ मग्नावुरगाविव । उद्वयामोजगार ॥ ५ ॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रावाजयत्समाः ।

द्वितीयेन सुतस्येच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

पाठा०-१ 'छवि'. २ 'हृदायामास'. ३ 'मयनाश्रुभिः'; ४ 'श्राक्संश्रुतौ'.

टिप्प०-१ 'कर्णमूलम्' इति रोगवाचकत्वेनाधीलत्वाद् पाठः-इति दिनकरः ।

२ सा कैकेयी संपादित तस्य रामस्याभिषेकस्य संभारं सिंहासनादिकं रामाभ्युदयजनितेन
शोकेन नृपबाष्पैर्दूषयति सा । अन्यदपि च सुभाषसंगमं दूषितं भवति किं पुनर्मौक्तिलिकसिंहा-
सनादिकमित्यर्थः-इति दिनकरः ।

३ तिमिध्वजशुद्धे देवेन्द्रसाहाय्यार्थं गतोदशरथः शत्रुशरविद्यो मूर्च्छां प्राप । तद्वा तत्संगता
कैकेयी रथमन्यत्र गीत्वा नृपप्राणजराह । तेन च कर्मणा संतुष्टो राजा तां वरद्वयं प्रति-
श्रुतवान् इति रामायणे (अयोध्या. स ९) कथानकम् ।

४ अत्र वरयोः सर्पोपमा रामराज्यभ्रष्टचनवासविरूपकत्वादिति भावः ।

तयोरिति ॥ सा तयोर्वैरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दशं समाः
 संवत्सरात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राप्ताजयत् प्राणसयत् । द्वितीयेन वरेण
 सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यमात्रफलम् । न तूपभोगफलमिति
 भावः । श्रियमैच्छदियेव ॥ ६ ॥

पित्रा दत्तां रुदन्नामः प्राश्नहीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाश्नां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

पित्रेति ॥ रामः । प्रोक्तुं पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपद्यताज्ञीचकार ।
 स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चाद्वनाय गच्छेत्येवंवर्णं तदाश्नां पित्राज्ञां मुदि-
 तोऽग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥ ७ ॥

वधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।

वदशुचिसितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

वधत इति ॥ मङ्गलक्षौमे वधतो वल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य
 रामस्य समभेदविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता वदशुः । दुःखदुःखयो-
 रविहृत इति भावः ॥ ८ ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याहुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स इति ॥ स रामो गुरुं पितरं सत्याद्वरदानरूपात् । अलोपयन्नंशयन् ।
 सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश ।
 सतां मनः प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥ ९ ॥

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

राजेति ॥ तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजापि स्वकर्मणा मुनिपुत्रवध-
 क्षेणे जातः स्वकर्मजत्वं शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमा-
 त्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्राप्नुयस्मत् । अमन्यत । मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥

विप्रोपितकुमारं तद्भ्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामासिपततां ययौ ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'मुखरागसमजसम्'. २ 'अलोकयन्'.

टिप्प०-१ 'वैधव्यैकफलम्' इत्यनेन रामवियोगे मर्त्यभरणं ध्वन्यते-इति दिनकर० ।

२ मयि वने गते पिता राज्यं न लक्ष्यतीति दोषः-इति दिनकर० ॥ रामः प्राक्पूर्वं
 पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपद्यत प्रत्यग्रहीत्, पश्चाद्वनाय गच्छति तदाश्नां मुदितः सग्रग्रहीत्
 नग्राह-इति वल्लभः ।

विप्रोपितेति ॥ विप्रोपिता गताः कुमार्य यस्मिस्तत्प्रोक्तम् । अस्तमितो
मृत ईश्वरो राजा यस्या तत्प्रोक्तं तद्राज्यं रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विपामा-
मिपतां भोषयन्तुता ययो । 'आमिपं भोग्यवन्तुनि' इति केशवः ॥ ११ ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृवन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथेति ॥ अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः । 'प्रकृतिः सहजे योनावमाले
परमात्मनि' इति विश्वः । मातृवन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ।
पितृमरणस्यार्थमिति भावः । मौलैरातीः सन्निवैः । आनाययामासुरागमया-
चक्रुः ॥ १२ ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराश्रुखः ॥ १३ ॥

श्रुत्वेति ॥ कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं समातुर्न मृत्युं मरणं
श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मनुरेव पराश्रुखो न । किंतु श्रियोऽपि परा-
श्रुख आसीत् ॥ १३ ॥

ससैन्यश्चान्यगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।

तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुयंसतिदुमान् ॥ १४ ॥

ससैन्य इति ॥ ससैन्यो भरतो राममन्वगाश्च । किं कुर्वन्? आश्रमा-
लयैर्वनवासिभिर्दर्शितान् 'एते रामनिवासाः' इति कथितान् ससौमित्रेर्लक्ष्मणसः
द्वितस्य तस्य रामस्य वसतिदुमाग्निवासस्थान्पश्यन्नुदश्रू ददन् ॥ १४ ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचके तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रेति ॥ चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः ।
कथितपितृमरणः सन्निवर्थः । अनुच्छिष्टाऽननुभूतश्रेष्ठ संपद्वृणोत्कथो यस्याः सा ।
'संपद्वृत्तौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तथा लक्ष्म्या करणेन निर्मन्त्रयांचके
आहूतवान् ॥ १५ ॥

पाठा०-१ 'मातृवर्ग'. २ 'कथितान्'. ३ 'अनुच्छिष्ट'.

टिप्प०-१ 'नी-वासोः प्रविषेधो वक्तव्य' इति 'मौल'शब्दाच्च द्वितीया, किं ॥ तृतीया-
इति दिनकर० ।

२ पिता तु स्वर्गतः, राज्यं मया नोपभुज्यत इत्यदो राज्यं मुंक्षेति भरतो राममाकारयाने
मात-इति दिनकर० ।

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६ ॥

स हीति ॥ स हि भरतः प्रथमजेऽग्रे तस्मिन् रामेऽकृतश्रीपरिग्रहे
सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनूढे
ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥ १६ ॥

तमशक्यमपाक्रुष्टं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।

• ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

तमिति ॥ स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाक्रुष्टं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं
पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे याचितवान् ॥ १७ ॥

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु ॥ १८ ॥

स इति ॥ स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोर्ध्या
नाविशदेव । किंतु नन्दिग्रामगतः सन् । तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव
निक्षेपमिव । अभुनक्तु पालयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजोऽनवने'
(पा. १।३।६३) इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । भुजेर्लङ् ॥ १८ ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

दृढेति ॥ ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्त-
वृष्टानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्म । अकरोदिव । इत्युपेक्षा ।
'दृढभक्तिः' इत्यत्र 'दृढ'शब्दस्य 'क्रियाः पुंवत्-' (पा. ६।३।३४) इत्यादिना पुंव-
द्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । 'भक्ति'शब्दस्य प्रियादिषु प्राठात् ।
अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमा-
दिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् । वृत्तिहारय—दुर्घनि-

पाठा०-१ 'निदेशात्'. २ 'शुद्धार्थम्'.

टिप्प०-१ 'स्वर्गिणः' इत्यनेन याचितव्यः केवल दाक्षिण्याद्राज्यान्भिलाषः, किन्त्वात्मनो
महायशस्वादिनि पोष्यते-इति दिनकरः ।

२ अत्र वेदिशङ्क-कर्मसाधनेन 'भक्ति'शब्दे पुंवत्तन्निषेधोऽयम् । 'भक्तौ ॥ कर्मसाधनाया'
इति भोजन्याकारपरदेशनात् । प्रायश्चित्त-प्रायः पापं विनिदिष्टं चित्तं तस्य विशेषनम्-
इति सुमतिः ।

वृत्तिमानपरो 'दृढभक्ति'शब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात्स्वीत्वमविवक्षितमेव । तस्माद-
स्त्रीलिङ्गत्वादृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकरोऽप्येवम् । भोजरा-
जस्तु—'धर्मेसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठद्वयानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधन-
त्वात्पुंवद्भावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्य'
इत्याह ॥ १९ ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या धने वन्येन वर्तयन् ।

चचारः सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्याकुर्वत युवा ॥ २० ॥

राम इति ॥ सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह धने वन्येन
वनभवेन कन्दमूलदिना वर्तयन् वृत्तिं कुर्वन्नीकन् वृद्धेक्ष्याकूर्णां प्रतं वनवासा-
त्मकं युवा यौवनस्थ एव चचार ॥ २० ॥

प्रभाषस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिदङ्गे सीतायाः शिष्ये किञ्चिदिव धमात् ॥ २१ ॥

प्रभावेति ॥ स रामः कदाचित् प्रभावेण समहिम्ना स्तम्भिता स्थिरी-
कृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् । किञ्चिद्विषयमादिव सीताया-
अङ्गे शिष्ये शुक्लाप ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।

प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिषाचरन् ॥ २२ ॥

ऐन्द्रिरिति ॥ ऐन्द्रिन्द्रिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकस्तस्याः सीताया स्तनौ ।
प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखक्षणेभ्यस्तर्पणः । पुरोभागिनो दोषैक-
वार्धनः यमं पौरोभाग्यम् । 'दोषैकह्वपुरोभागी' इत्यमरः । दुःश्लिष्टदोषघातमा-
चरन्तुर्वर्धनः । नखैर्विददार बिलिखेत् । 'किल' इत्येत्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन्नास्यदिपीकाखं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रज्ययेन सः ॥ २३ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तिम्'. २ 'शृगमांसं वतः सीतां रक्षन्तीमावपे शठः । पक्ष-
तुण्डनृपापातैर्विबाधे वायसो बलात् ॥'. ३ 'बाचरत्'. ४ 'आन्तश्च'; 'आन्तः
सः'; 'आन्तस्तु'; 'आन्तः सन्'; 'भीतः सन्'.

टिप्प०-I रामेण दत्तामि सीतायाः स्तनयोर्नखपदाभि तथा न स्तनीति दोषैकवार्धनं
प्रकृत्यत्रिव स्तनी विदारितवान्-इति दिनकरः ।

तस्मिन्निति ॥ रामया सीतयाऽवबोधितो रामस्तस्मिन् एक इपीकारं
वाशाश्रम् । 'इपीका काशमुच्यते' इति इलायुधः । आस्यदस्यति स । 'असु क्षेपणे'
इति धातोर्लुङ् । 'अस्यतिवकिस्यातिभ्योऽङ्' (पा. ३।१।५२) इत्यङ्प्रत्ययः । 'अस-
तेत्यङ्' (पा. ७।४।१७) इति शुगायमः । स कार्क एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन
तस्मादद्वादशात्मानं मुमुचे मुक्त्वान् । मुचेः कर्तृति लिङ् । 'धेनुं मुमोच' (२।१)
इतिवत्प्रयोगः ॥ २३ ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

भाशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

राम इति ॥ रामस्त्वासन्नदेशत्वादेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सु-
कसारङ्गामुत्कण्ठितहरिणो चित्रकूटस्थलीं जहौ तस्याज । आसन्नधातौ देशधेति
विग्रहः ॥ २४ ॥

प्रययावातियेषु वसन्तृपिकुलेषु सः ।

वक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

प्रययाविति ॥ सः रामः । अवतियिषु साधूनि आवतियेयानि । 'पथ्यतिथियस-
तिलपठेर्ङ्' (पा. ४।४।१०४) इति ङ्प्रत्ययः । वेपु । ऋपिकुलेष्वप्याश्रमेषु ।
'कुले कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये' इति हैमः । वर्षासु भवानि वार्षिकानि ।
'वर्षाभ्यष्टङ्' (पा. ४।३।१८) इति ठक्प्रत्ययः । वेपु । ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा
भास्कर इव वसन्त वक्षिणां दिशं प्रययौ ॥ २५ ॥

यमौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिपिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

यमाविति ॥ तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या
प्रतिपिद्धा निवारिताऽपि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव यमौ ॥

पाठा०-१ 'कैकेयी'.

टिप्प०-१ काकोष्ठस्य सोढुमराकुलधरिहार्यं शावा सर्वनाशार्हं नेत्रनाश इति तत्प-
रित्यागेनात्मनश्मयदिति प्रतिदि-इति शिशु० ।

२ वर्षासु भवेषु पुष्पादिषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु वसन् । यदा, -कक्षेषु राशिषु कर्कटादिषु ।
ऋक्षमिति राशिवादाः । वमयोदिति क्षरमार । ऋक्षेष्चिद्धि बहुलं सार्वत्सर्यम् । त्रिधा निभन्य
हेन वर्षा इति पद्यामयेन वत्सारो वार्षिका मासा गताः । 'वर्षासुलोपमा' इति रामायणोक्तः-
इति हेमाद्रिः ।

३ उपोक्तं भाषयित्वा- 'शुभे हि निमृशयकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः' इति ।

पञ्चवट्यामिति ॥ ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगत्स्वयं शासनात् ।
पद्मानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । 'वदितार्थः' (पा. २।१।५१) इति तत्पुरुषः ।
'संख्यापूर्वो द्विगोः' (पा. २।१।२२) इति द्विगुसंज्ञायाम् 'द्विगोः' (पा. ४।१।२१) इति
धीप् । 'द्विगुरेक्यचनम्' (पा. २।४।१) इत्येक्यचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् ।
विन्ध्याद्विः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायामिव । अनयोदस्थितिरनतिक्रान्तमर्याद-
स्तस्यौ ॥ ३१ ॥

रावणाघरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीय मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

रावणाघरजेति ॥ तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणाघरजा शूर्पणखा ।
'पूर्वपरात्संज्ञायामणः' (पा. ८।४।३) इति णत्वम् । राघवम् । निदाघार्ता परमतता
व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिपेदे प्राप ॥ ३२ ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वधे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालशो मनोभवः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती
तं रामं वधे वृतवती । तथा हि-अत्यारूढोऽतिप्रवृत्तो नारीणां मनोभवः कामः
कालशोऽवसरशो न भवतीत्यकालशो हि ॥ ३३ ॥

कलत्रयानहं बाले ! कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

कलत्रयानिति ॥ वृषः पुमान् । 'वृषः स्याद्वास्वे धर्मं सौरभेये च वृजले ।
पुंराशिभेदयोः घृष्ट्यां मूपकधेष्ठयोरपि ॥' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्यमिच्छतीति
वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'मुप आरामनः क्यच्'

पाठा०-१ 'प्रतिपेदे'.

टिप्प०-१ पद्मानां वटानां समाहारः पञ्चवटी आश्वनविशेषः-इति द्वेमात्रिः । ते पञ्च
वटयश्च-अश्वतो विन्ध्याश्च वटो धाम्नी तपेव च । मशोकवृक्षश्चैलेवे वटः पञ्च सनीरिताः
इत्यादिनोक्तः ।

२ पुरा हि स्वप्रतिवः प्रदक्षिणेन्तुना विन्ध्याचलेन सवृद्धया सूर्यचन्द्रवोर्गतिः सनवरुद्धा
सीत् । तौ तत्प्रतिरोधेषु चागच्छं जन्मतुः । तयोरेतमगस्त्यनागच्छमानं दृष्ट्वा विन्ध्वो दण्ड-
वत्सन्तः । तदा तमगस्त्यो हि 'नम पुनरागमनं यावदेवमेव क्षिप्तं' इत्युक्त्वा दक्षिणां दिशं
जगाम इति कथानकमिदं वनपर्व (१२-१०९) प्रोद्गुप्तप्रियम् ।

३ यथा निदाघे परैना वासिभ्य व्याप्तिं सर्पिणी चन्दनवृक्षनाभयति-इति दिनकरः ।

(पा. ३।१।८) इति क्यग्रप्रत्ययः । अथक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' (पा. ७।१।५१) इत्यमुगागमः । ततो लटः शत्रादेशः । 'उमितध' (पा. ४।१।१६) इति ङीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीम् 'हे चाले ! अहं फलत्रवान्, मे कनीयांसं क्षीणं भजस्व' इति शशासा-
शापितवान् ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिताम् ।

साऽभूद्रामाश्रया भूयो नदीबोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

ज्येष्ठेति ॥ पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्षणेनाप्यनभिनन्दिता नाङ्गीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी । उभे कूले भजसीत्युभयकूलभाक् नदीबाभूत् सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां विलां चन्द्रोदय इवोदयेः ॥ ३६ ॥

संरम्भमिति ॥ मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याक्षरां तां राक्षसीम् । निवातेन स्तिमितां निधनामुदधेर्विलाभम्वुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अन्य-
म्बुविकृतौ विला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव । संरम्भं संश्लोभ निनाय ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभयो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया हंतम् ॥ ३७ ॥

फलमिति ॥ श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया कर्त्या कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विषये मृग्याः कर्त्याः परिभय इत्यवेहि ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्या मैथिलीं मर्तुर्दुःखे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥ -

पाठा०—१ 'न तेनाप्यनभिनन्दिता'. २ 'क्षणं सौम्याम्'. ३ 'मृगीपरिभवः'.
४ 'मूलवे हि'. ५ 'कृतः'. ६ 'अङ्गम्'. ७ 'निर्विशतीम्'. ८ 'नाम्ना'.

टिप्प०—१ ज्येष्ठाभिगमनात् तेनापि लक्षणेनापि नानभिनन्दिता नाङ्गीकृता । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठऽ-
तिवृद्धे च ज्येष्ठो मासान्तरेऽपि च' इति विश्वः । मासे तु चैत्र पौषकृ ज्येष्ठ इति भाष्यम् ;
ज्येष्ठया युक्ता पूर्णमासी ज्येष्ठी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (पा. ४।१।१२) इत्यण् । सा विद्यते
तस्मिन्—इति हेमाद्रिः ।

२ उभे कूले भजते इति, उभयकूले भजते इति बोधवकूलभाक् । तथा च 'उभौ पुत्रावसेः
सुभयपुत्र' इत्युदाहरणं महाभाष्ये ।

इतीति ॥ भयाद्भर्तुरङ्गे निविशंतीनाडिप्रन्ती मैथिलीमित्युक्त्वा शर्प-
णला नाम्नः सदृशम् । शर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाखरं प्रत्यपद्यत
स्वीचकार । अदर्शयदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे विरुतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलाग्न्यञ्जुवादिनीं पश्चाच्छि-
वाघोरस्वनां तां शर्पणलां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः । 'सुस्वनः शङ्खः
श्रूयते' इति वप्रयोगः । विरुता मानाविनीति बुधे बुदवान् । कर्तरि छिद् ॥ ३९ ॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विरुष्टासिः प्रविश्य सः ।

धैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

पर्णशालामिति ॥ अथ स लक्ष्मणो विरुष्टासिः कोशोद्धतसङ्गः सन्
क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य । नीषयतीति भीषणाम् । नन्यादित्याह पुद् कर्तरि ।
तां राक्षसीं धैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं दैर्ग्यं लक्षणया । तेन । अयोजययोजितवान्,
सभायत एव विरुतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरुतिविरुतामकरोदित्यर्थः ॥ ४० ॥

सा चक्रनखधारिण्या चेणुकर्कशपर्यया ।

अङ्गुशाकारयाद्बुल्या तायतर्जयदभ्यरे ॥ ४१ ॥

सेति ॥ सा चक्रनखं धारयतीति चक्रनखधारिणी तथा चेणुकर्कश-
पर्यया । अत्र एवाङ्गुशाकार इत्यस्यो यस्याः सा तथा अङ्गुल्या तौ रापरायभ्यरे
'शोभि' स्थिता । 'अभ्यरे भ्योऽग्रि वायति' इत्यमरः । अतर्जयदभ्यरेण । 'तर्जं भर्तने'
इति भातोद्यौरादिभ्यदनुदात्तोश्वादात्तलनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिणे णिङ्गणा-

पाठा०-१ 'मशुभापिणीम्' । २ 'स्वराय' । ३ 'विरुष्टासिः' । ४ 'धैरूप्यं
पुनरुक्तेन' ।

टिप्प०-१ 'रानस्ताडु निविशतीं वीरान्' इति पूर्वोक्तमुक्त्वा शर्पाकारं नखा यस्याः तां
शर्पणलां नाम्नः सदृशं रूपं प्राप, शर्पाकारनखाभ्युदितैः 'नखमुपात्तं कथाम्' इति
शोभितेयः । ननु कथं 'निविशतीं'ति ? निविश इत्यात्मनेपदेन भाव्यम् । उच्यते, निविश
इत्युपसर्गप्रतीकस्यो निशतः । यद्वा, अदर्शयत्यस्य भयवन्तत्वात् अदर्शयत्यस्य, यस्याभिः
उभेन समासः-इति द्वितीयः ।

२ 'मिरुता' इत्यत्र 'मिरायेन' इति उभेन कर्मणे निविशत्यादिवायेनाप्यभिहिते कर्मणि
न विषयि; परिष्पन्नस्य कर्मिण्यस्य । एवमप्युच्यते (१११) 'कमारयुं नारद इत्येतेषि
सः'-इति हेमाद्रिः ।

पञ्चापकादानुदातेस्त्वनिमित्तस्याविलम्बत्वात्परस्मैपदमूल्यामित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम्—
‘तर्जयते भर्तयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते वविपु’ इति ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिमर्षं नवम् ॥ ४२ ॥

प्राप्येति ॥ साशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो रक्षसेभ्यस्तथाविधं
स्वातन्त्र्येदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञप्रत्ययः । रामस्य कर्तृरुपक्रमः
रामोपक्रमम् । रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । ‘उपल्लेपकम् तदाद्याचिख्यासायाम्’
(पा. २।४।२९) इति लोकेत्वम् । तद्वचं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ
च ॥ ४२ ॥

मुखावययलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूवमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

मुखेति ॥ नैर्ऋता राक्षसाः । ‘नैर्ऋतो यातुरथवी’ इत्यमरः । मुखावयवेषु
कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुरात्रे चक्षुषि यच्चदेव रामाभियायिनां
राममभिप्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥ ४३ ॥

उदायुधानापततस्तान्दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदिति ॥ उदायुधानुयतायुधानापतत आगच्छतो दृष्टान्स्तान्दृष्ट्वा
राघवश्चापे विजयस्याशंसाभासां लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे
लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥ ४४ ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सह-
स्रशः । सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो
यावत्संख्याका एव तावांस्तावत्संख्याकश्च ददृशे ॥ ४५ ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमर्थं दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवोत्तमनः ॥ ४६ ॥

पाठा०—१ ‘तथाविधा’. २ ‘आसीत्’. ३ ‘रामः’. ४ ‘अपि’. ५ ‘आत्मनि’.

टिप्प०—१ जनस्थानं रावणदेशस्थीमानं जनस्थानाख्यं नगरम्—इति बल्लभः ।

२ सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धास्तत्र इति भावः—इति हेमाद्रिः ।

३ अनेन शीघ्रगमित्युक्तम्—इति हेमाद्रिः ।

असदिति ॥ अथ शुभाचारो रणे साधुचारि सद्धृत्य स काशुस्थोऽसज्ज-
नेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं यक्षस-
मात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न चेहे । प्रतिवर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमदास्ते पुनस्तस्य चापात्सममियोद्युः ॥ ४७ ॥

तमिति ॥ स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रति-
जग्राहेत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् । प्रयुक्तं भवति शेषः । तस्य ते ययः पुनश्चा-
पात्समं युगपदियोद्युः । अतिसुहृत् इति भावः ॥ ४७ ॥

तैरप्राणां शितैर्यणैर्यथापूषं विभुभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

तैरिति ॥ देहन्तीत्य भित्वा गच्छन्तीति देहातिगाः । तैर्यथास्थिता पूषंशु-
स्त्रियैषां तैः । अतिवेगवेन देहनेदात्रानिव क्षिप्ररूपेण हितैरित्यर्थः । शितैस्त्री-
स्त्रैर्यथाप्राणां पराधीनाप्रायुः पीतम् । रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं दृढशोऽन्यथ कथन्प्रेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते उभे महति रक्षसां बल उत्थि-
तमुत्थायकियामिश्रितं श्रमिनां कथन्प्रेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । 'कथन्धोऽद्री
कियायुष्मपमूर्ध्वदृढेवम्' इत्यमरः । अन्यथान्यत्किञ्चन न दृढशे । 'कथन्प्रेभ्यः'
इत्यत्र 'अन्यात्' (पा. २।३।२९) इति पञ्चमी । निश्चेपं इत्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सा याणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अप्रयोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरुणिनी ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सुरद्विषां वरुणिनी सेना याणवर्षिणं रामं योधयित्वा
गुहं शरन्तिता श्वानां छाया गृध्रच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' (पा. २।४।२२)
इति शेषत्वम् । तस्मिन् । अप्रयोधायानुबोधाय सुष्वाप । मन्त्रालयः । मन्त्र
प्राप्तवान् मन्त्राणां पिप्प्लवते ॥ ५० ॥

राघवाज्जपिदीर्घानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां दूषणसंपेक्षा दुष्प्रभृतिहराऽभवत् ॥ ५१ ॥

पादा०-१ 'ततोः'. २ 'कथार्थं विभुभिः'. ३ 'उत्थितम्'. ४ 'अन्यत्र'.
'अन्यत्'; 'अन्यत्'.

राघवेति ॥ एका शर्षवन्धनानि यस्याः सा शर्षणस्ता । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'-
(पा. ८।४।३) इति णत्वम् । 'नयमुच्चात्संज्ञायाम्' इति जीप्रतिषेधः । सैव रावणं
प्रति राघवाख्येर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं वार्तां हरति
प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहरणमवत् । 'हरतेऽनुयमनेऽच' (पा. ३।२।९) इत्य-
चप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

निग्रहात्सलुरासानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

निग्रहादिति ॥ ससुः शर्षणस्याया निग्रहादृच्छेदादासानां बन्धूनां खरा-
दीनां वधाच्च करणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं
निहितं मेने ॥ ५२ ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविधितः ॥ ५३ ॥

रक्षसेति ॥ स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा
प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विधितः संजातविप्रः
सह सीतां जहार ॥ ५३ ॥

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दण्डनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

ताविति ॥ सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठ-
वर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दण्डनृणं कण्ठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दण्डनृणं कण्ठवर्तिभिः
इत्यतां दृष्टवन्तौ । दशैर्लङ्घि रूपम् ॥ ५४ ॥

स राघणहतां ताभ्यां वचसाचंष्ट्र मैथिलीम् ।

आत्मनः सुग्रहत्कर्म वणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'आनृग्यम्'. २ 'आख्याय'.

टिप्प०-१ वनेन मदापरिमवमजीगणदिलर्पे-इति हेमाद्रिः ।

२ विप्रः संजातोऽस्य विधितः, 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य स्त्वचू' (पा. ५।२।२६) इति
इत्त्वप्रत्ययः । श्वित्रमृगमवलोक्यैवमन्वेति दयित्वाप्रेरितो रामो निरगमत् । ततो 'हा
कृष्णम्' इति वाक्यमाकर्ष्य कृष्णमणिं सीता प्रेषीत् । तदन्तरे द्वयोरप्यसंनिधानादशमीव
स्त्वामग्रहीदिति प्रतिद्वम् । तन्मध्ये जटायुरागत्य-रे रे दुराचार! निशाचरापसद! जीवति
अपि एमपियां कृष इतिष्यसि' इति युध्यते सति विधितः-इति विश्व० ।

स इति ॥ स जययू रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ।
'क्रियाप्रवृत्तमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा वाग्व्याचष्ट । आत्मनः
सुमहत्कर्म युद्धस्य प्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः ॥ ५५ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृत्तिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

तयोरिति ॥ व्यापत्तिमरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ
तयो रावणयोस्तस्मिन्प्रे पितरीवाग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः
क्रिया ववृत्तिरेऽवर्तन्त । तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

मुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

वधेति ॥ वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभूयं तस्य कवन्धस्य रक्षो-
विशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ
कपी सुग्रीवे । 'शुक्राहिकपिमेकेषु हरिर्ना अपि के त्रिषु' इत्यमरः । सख्यं मुमूर्च्छं
५७ ॥ ५७ ॥

स हत्वा घालिनं 'वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

स इति ॥ वीरः स रामो घालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे
वालिस्थाने । धातोः स्थान आदेशमिच्च । आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं
संन्यवेशयत्स्थापितवान् । यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्ति धातोः स्थान आदेशो भूधातु-
रस्त्रिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधी-
यमानं शब्दान्तरसमभिधीयते ॥ ५८ ॥

इतस्ततश्च येदेहीमन्वेष्टुं भर्तुंचोदिताः ।

कपयश्चेद्वर्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ 'दुःखयोः' । २ 'अग्निसंस्कारात्परा निवृत्तिरे क्रियाः' ; 'अग्निसंस्का-
रानरापवृत्ते क्रियाः' ; 'अग्निसंस्कारानन्तराववृत्ते क्रियाः' । ३ 'वीरम्' । ४ 'अथ' ।
५ 'भर्तुंचोदिताः' । ६ 'उत्कस्य' ।

टिप्प०-१ मुनिशसो हि धीरवन्तः कवन्धत्वमागतौ रामलक्ष्मणाभ्यां वादुच्छेदेन इतः
समूर्तं प्राप्य प्राप्नुयस्वराय कवन्धमूकनिवासिनं समानं सुग्रीवमद्वयवद-इत्यागमः-इति
तिशु० ।

इतस्ततश्चेति ॥ चैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुजाः
कपयो हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कमा इव ।
इतस्ततश्चेरुर्नानादेशेषु बभ्रमुश्च ॥ ५९ ॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

प्रवृत्ताविति ॥ संपातिमर्ना जटाशुषो ज्यायान्भ्राता । तस्य दर्शनात् । तन्मु-
खादिति भावः । तस्यः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्ज्ञान्तः' इत्य-
मरः । उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् । मरुतस्याप्यं पुमान् मारुतिर्हनुमान् ।
सागरम् । मनेत्येतदव्ययं ममतावाचि । तद्वदितो निर्ममो^१ निःस्पृहः संसारम-
विद्याबन्धनमिव । तीर्णस्तार । तरवेः कर्तारि कः ॥ ६० ॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृत्ता ।

जानकी विषयह्रीभिः परीतेव महौपधिः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति ॥ लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुतिना
राक्षसीभिर्वृत्ता जानकी । विषयह्रीभिः परीता परिवृता महौपधिः सजी-
विनीलतेव । दृष्टा ॥ ६१ ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्रतमिवानुष्णेस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥

तस्या इति ॥ कपिर्हनुमान् भर्तुं रामस्य संयन्ध्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधक-
मङ्गुलीयमूर्मिकां । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाहुलेष्टः' (पा. ४।३।६२)
इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् ? अनुष्णैः शीतले-
स्तस्या आनन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्युद्रतमिव स्थितम् । भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्द-
बाणो जात इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

पाठा०—१ 'हरिः'. २ 'वारीभिः'. ३ 'रक्षोवधोद्धताम्'. ४ 'क्षणं सोढारि-
निग्रहः'; 'क्षणसोढारिनिग्रहः'.

टिप्प०—१ अनेनारक्षितवगवित्वं मनोरथानामगतिनिवेष्टवे-इति हेमाद्रिः ।

२ यद्योक्तं महौपनिपदि-इति पदे नृणामोक्षाय निर्ममेति ममेति च । ममेति वध्यते
अनुनिर्ममेति विमुच्यते ॥ इति ।

निर्घाप्येति ॥ स ऋषिः । प्रियस्य रामस्य संवेदौर्वाचिकैः सीतां निर्घाप्य
सुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो दसः सन् । क्षणं सोढोऽरेरि-
न्द्रजितः कर्तुः निग्रहो बाधो ब्रह्मास्त्रबन्धनरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां
पुरीं ददाह भस्मीकयार ॥ ६३ ॥

प्रत्यभिधानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

प्रत्यभिधेति ॥ कृती कृतकृत्यः ऋषिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वैदेह्या हृदय-
मिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिधानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥ ६४ ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिर्मालितः ।

अपयोधरसंसर्गो प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

स इति ॥ हृदये यक्षति न्यस्तस्य भूतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य । स्पर्शेन
निर्मालिनो मोहितः स रामोऽभिव्यमानः अपयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां
तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन वा निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥ ६५ ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।

महाणवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६ ॥

श्रुत्येति ॥ प्रियाया उदन्तं शर्ताम् । 'उदन्तः साधुशर्तयोः' इति विश्वः ।
श्रुत्वा तस्याः वीतायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संपन्थी यो महा-
णव एव परिक्षेपः परिषेप्यं परिखालघुं दुर्गवेष्टवत्सुतरं मेने ॥ ६६ ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुव्रुतः ।

न केवलं भुयः पृष्ठे व्योम्नि संवाधयार्तभिः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ केवलमेकं भुयः पृष्ठे भूतले न किं व्योम्नि च संवाध-
यार्तभिः संघट्टगामिभिर्हरिसैन्यैः ऋषिबलैरनुव्रुतोऽन्वितः एव स रामोऽरिना-
शाय प्रतस्थे चत्वाल ॥ ६७ ॥

निषिष्टमुदधेः कूले तं प्रपदे विभीषणः ।

स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव शुद्धिर्माविश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

पाठा०-१ 'संसर्गम्'. २ 'परापृष्ठे'. ३ 'येऽपि'. ४ 'वर्धभिः'. ५ 'निषिष्टम्'.
६ 'मादिरय' (= उपादिरय). ७ 'नोदितः'.

निविष्टमिति ॥ उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषयते शत्रू-
निति विभीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यतज्ञान-
माविश्य चोदितः प्रेरित इव । प्रपेदे प्राप्तः ॥ ६८ ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

तस्मा इति ॥ राघवस्तस्मै विभीषणाय । 'प्रलाङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता'
(पा. १।४।४०) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्या । निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रति-
शुश्राव प्रतिज्ञातवान् । तथा हि—कालेऽवसरे समारब्धाः प्रकान्ता नीतयः
फलं वध्नन्ति गृह्णन्ति । जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥ ६९ ॥

स सेतुं चन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मग्नं शेषं^१ स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

स इति ॥ स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्मात्तौ लवणाम्भस्तस्मिंश्च लवणाभौ
प्लवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्राय शयनाय रसातलात् पातालादु-
न्मग्ननुत्थितं शेषमिव स्थितम् । सेतुं चन्धयामास ॥ ७० ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वन्निरिय वानरैः ॥ ७१ ॥

तेनेति ॥ रामस्तेन पथा सेतुमार्गेणोत्तीर्य, सागरमिति शेषः । पिङ्गलैः
प्लवगैर्वर्णित एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वन्निरिय स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रोध-
यामास ॥ ७१ ॥

रणः प्रववृते तत्र भीमैः प्लवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

रण इति ॥ तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो मयंकरो दिग्विजृ-
म्भितं काकुत्स्थ-पौलस्त्ययो राम-रावणयोर्जयघोषणं जयशब्दो यस्यैव तथोक्तो
रणः प्रववृते प्रवृत्तः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहनिप्रहौ' इत्यमरः ॥ ७२ ॥

पाठा०—१ 'यो बभौ'. २ 'उन्मग्नः'. ३ 'उत्तीर्णः'. ४ 'शेषः'. ५ 'स्वापाय'.
६ 'घोरः'. ७ 'घोषिणाम्'.

टिप्प०—१ ननु कथमागमनमात्रादेव राज्यलाभ इत्यत आह—समये प्रारम्भा नीतयः
फलदा भवन्ति उक्त-इति दिनकरः ।

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ॥ ७३ ॥

पादपेति ॥ किंविधो रणः ? पादपैवृद्धैराविद्धा भग्नाः परिघा लोहवदकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः । 'परिघः परेषातनः' इत्यमरः । शिलाभिर्निष्पिष्टाधूर्गिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन्स तथोक्तः । 'दृषणो मुद्गरघनौ' इत्यमरः । अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः । शैले रुग्णा भग्ना मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥ ७३ ॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ७४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति विग्रहः । रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वास्पर्शसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रान्तचेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नाम कचिच्छीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा । 'घप्यनोर्निखम्' (पा. ७।१।८१) इति नित्यं नुमागमः । समजीवयत् ॥ ७४ ॥

कामं जीयति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मात्वा सत्यमस्यान्तं जीवितासीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

काममिति ॥ सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ । किंतु प्राक् पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जीवितवत्यसीति हेतोर्लज्जिता उन्नावती । क्वेरि कः । दुःखादपि दुःसहो लज्जामर इति भावः ॥ ७५ ॥

गरुडापातविस्फिष्टमेघनादास्त्रचन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणकेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥

गरुडेति ॥ गरुडस्त्रार्थः तस्यापातेनागमनेन विस्फिष्टं मेघनादस्त्रेन्द्रजितोऽस्त्रेण नागपात्रेण चन्धनं यस्मिन्स तथोक्तः क्षणकेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थानुभूत इवाभवत् ॥ ७६ ॥

ततो विमेद पीडितस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्यनाहतोऽप्यासीद्विदीणेहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

पाठा०-१ 'भग्न'. २ 'चेतसाम्'. ३ 'विस्फेष्टि'. ४ 'चन्धनम्'. ५ 'क्षणकेशि'. ६ 'स्वप्नवृत्तम्'; 'स्वप्नवृत्तिः'.

तत इति ॥ ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासनामकेनायुधेन । 'अस्-
सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । लक्ष्मणं चक्षसि विभेद विदारयामास । राम-
स्त्वनाहतोऽप्यहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥ ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिर्हतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या
संजीविन्या हृतव्यथः सन् पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने ।
'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्यकमाचार्यकर्म । 'योपधाद्गुणोत्तमाद्गुब्'
(पा. ५।१।१३२) इति वुन् । चक्रे । पुनरपि राक्षसाजघानेति व्यज्यते ॥ ७८ ॥

सै नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

स इति ॥ स लक्ष्मणः शरत्कालो मेघस्येव । मेघनादस्येन्द्रजितो नादं
सिंहनादम् । अन्यत्र, -गर्जितं च इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किञ्चिद-
ल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यायस्थः स्वसुः कृतः ।

रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्गच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

कुम्भकर्ण इति ॥ कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायास्तुल्यायस्थो
नासाकर्णच्छेदेन सहशः कृतः । कुम्भकर्णपट्टेन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना
मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः । 'टङ्गः पाषाणदारणः' इति,
'धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः' इति चामरः । शृङ्गी शिखरीव । रामं रुरोध ॥ ८० ॥

अकाले वोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।

रामेपुमिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

अकाल इति ॥ प्रियस्वप्न इष्टनिद्रोऽनुजो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले
वोधित इतीवासौ कुम्भकर्णं रामेपुमी रामवर्णदीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो

पाठा०-१ 'इत' । २ 'नादं सः' । ३ 'केतेन महर्तो निद्रां स्याजितं रणदुर्जयम् ।
रावणः प्रेषयामास युद्धायानुजमात्मनः ॥ स जघान तदादेशात्कपीनुग्रहानने-
कशः । विवेश च पुरीं लङ्कां समादाय हरीश्वरम् ॥' । ४ 'नुजः' ।

टिप्प०-१ यथा शरत्कालो मेघस्य नादं गर्जितं तथा शक्रधनुश्च नावशेषयति । 'काल'-
अर्धं पुंस्त्वयाधेम्, अन्यथा शरदा लक्ष्मणस्योपमानं भिन्नलिङ्गं स्यात्-इति दिनकरः ।

गमितः । यथा लोकेष्विष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥ ८१ ॥

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥

इतराणीति ॥ इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षां शोणितनदीषु रक्षणाहेष्विव । पेतुः । निपल्लु मृतानीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अराधणमरामं चा जगदयेति निश्चितः ॥ ८३ ॥

निर्ययाविति ॥ अथ पौलस्त्यो रावणः । अथ जगदराधणं रावणश्चरामरामं रामश्चरामं चा भवेत् । इति निश्चितो निश्चितवान्, कर्तारं कः । विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययौ निर्जगाम ॥ ८३ ॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघास्य पुरंदरः ॥ ८४ ॥

राममिति ॥ पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगतिः । 'रथगतिर्वरूथो ना' इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं चालोक्य पुरंदर इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या रथाश्वाः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (पा. ३।४।७।६) इति यत्प्रत्ययः । हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् । 'शुक्राहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं तस्मै रामाय प्रजिघास्य ग्रहितवान् ॥ ८४ ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम् । मार्गवशादिति भावः । जेतैव जैत्रो जयनक्षत्रः, तं जैत्रम् । 'जेतृ'शब्दात्तृन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. ५।४।३८) इति स्वायेऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बी मातलिदृष्ट्वावलम्ब्यः सन्, अध्यास्ताधिष्ठितवान् । आसेर्लङ् ॥ ८५ ॥

पाठा०-१ 'निश्चितम्'.

टिप्पणी-१ इन्द्रो रामं पादचारं वीक्ष्य, वरूथो रथगतिः 'वरूथ'शब्देन लक्ष्ययाऽत्र रथः, वरूथोऽस्मादस्तीति तथोक्तं वरूथिनं रावणं च वीक्ष्य इति दिक्कर० ।

रघु० २१

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैव्यमस्त्राप्यापुः सुरद्विपाम् ॥ ८६ ॥

मातलिरिति ॥ मातलिरिन्द्रशरधिमहिन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनु-
च्छदो वस्त्रम् । 'पुंस्ति संज्ञायां घः प्रायेण' (पा. ३।३।११८) इति घः । तम् । तस्य
रामस्यामुमोचासञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विपामस्त्राप्युत्पलदलानां
यत्कैव्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥ ८६ ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

अन्योन्येति ॥ चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावण-
योर्युद्धमायोधनं चरितार्थं सफलमभवदिव । प्राप्तपराक्रमावसरदौर्बल्याद्विफल-
त्वाय तद्वाभात्वाकृत्यमुपेक्ष्यते ॥ ८७ ॥

भुजमूर्धोरुवाहुल्यादेकोऽपि घनदानुजः ।

दृष्टो ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

भुजेति ॥ यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । सुप्नुपेति समासः । यथापूर्वो न भवती-
त्ययथापूर्वः । निहतबन्धुत्वादक्षःपरिवारश्च इत्यर्थः । अर्त एवैकोऽपि सन् घन-
दानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्धानश्चोरवः पादाश्च भुजमूर्धोरु । प्राप्यतत्त्वाद्भुजैक-
पद्मावः । तस्य बाहुल्याद्बहुलत्वादेतोः । तद्बहुत्वे यादवः—'दशास्यो विंशतिभुज-
श्चतुष्पान्मातृमन्दिरे' इति । मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव दृष्टो दृष्टो

पाठा०-१ 'शस्त्राणि'. २ 'वैरम्'. ३ 'भुजोत्तमाङ्ग'. ४ 'सः'. ५ 'यथापूर्वम्'.

टिप्प०—१ यदि द्वयोः परस्परविलोचनं नाभविष्यत् तदा समराभावात् प्रोज्ञतमपि
वैरं नाफलित्वम् इत्यन्योन्यसंयात्सफलमिवासीदिति भावः—इति शिशु० ।

२ यथा पूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः, नष्टराष्ट्रपरिवार इत्यर्थः । एकोऽपि घनदानुजो रावण-
स्तस्य माता राक्षसी पुष्पोत्कटानाग्री, तस्या कुलं राक्षसकुलम्, तत्र स्थित इव दृष्टो इत्यर्थः ।
कस्मात्? भुजोत्तमाङ्गबाहुल्यात् । भुजाश्चोत्तमाङ्गानि च मूर्धानश्च तेषां बाहुल्यात् । 'भुजमूर्धो-
रुवाहुभ्याम्' इति पाठे—भुजाश्च मूर्धानश्च ऊरवश्च तेषां बाहुल्यात् भुजानां मूर्ध्नां चोर मह-
द्बाहुल्य इति वा । तस्य हि विंशतिर्भुजा दश मूर्धानश्चत्वार ऊरवः । यदाह यादवप्रकाशः—
'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे । लक्ष्मणरो यातुपतिः संनाहोऽस्य विलोकनः' इति—
हेमाद्रिः ॥ मातृनिर्गन्तानाङ्गवा राक्षसा वयः परिवार इवावलोकिवः, रामसैन्यैरिति शेषः—इति
दिनकर०—शिशु० ॥ 'कैकसी' इति रावणभानुनाम रामायणे (उ. १) भारतेऽपि (वन.
२७३-४) च उच्यते, अतो हेमाद्र्यादिटीकाकृत्यामनिर्देशाशङ्क्यः—संपादकः ।

हि । 'वंशो वेणी कुले वनं' इति विषयः । अत्र रावणमातृ रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरारतिं बह्वमन्यत ॥ ८९ ॥

जेतारमिति ॥ लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति'

(पा. २।३।६५) इति कर्मणि पठ्यते । स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलित-
कैलासमुक्षितरुद्रादिं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंपन्नं महावीर्यमरारतिं शत्रुं रामो
गुणग्राहिताज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वीकृत्यहेतुत्वाच्च बह्वमन्यत । साधु मदिक्रमस्यायं
पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥ ८९ ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

तस्येति ॥ अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति सन्दमनेऽत एव सीता-
संगमशंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो वस्मात्सव्येतरे दक्षिणे । 'न बहुग्रीहौ'
(पा. १।१।२९) इति 'इतर'शब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । भुजे शरं निचखान
निखातवान् ॥ ९० ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

रावणस्येति ॥ रामेणास्तः क्षिप्त आशुगो बाणः । विध्रवसोऽपत्यं पुमान्
रावणः । 'विध्रवः'शब्दादपत्येऽर्थेऽणप्रत्यये सति 'विध्रवसो विध्रवणरवणौ' इति राव-
णादेशः । तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा विदीर्य । उरगेभ्यः पाताल-
वासिभ्यः प्रियमाख्यातुमिव । भुवं विवेश ॥ ९१ ॥

यच्चसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो वधुघ्ने चादिनोरिव ॥ ९२ ॥

यच्चसेति ॥ वाक्यं वचसैवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिज्वलेतोस्तयो राम-
रावणयोः । चादिनोः कथक्योरिव । अन्योन्यविषये जयसंरम्भो वधुघ्ने ॥ ९२ ॥

पाठा०-१ 'वमरिम्'. २ 'अधिकक्रोधात्'. ३ 'इव'.

टिप्पणी-१ पक्षविशेषः सौम्यधीर्बलप्रभावादिभ्यनादणुमैदत्वं रावणस्योक्तम् इति
दिनकरः ।

२ रावणस्य हृदयं प्रियम् नागरेण्योऽन्तीहं वदामि । अस्त्रं प्रापिष्यन् इति दिनकरः ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

विक्रमेति ॥ जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि ।
अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव ।
सामान्या साधारणाऽभूत् । न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र 'मत्तवारणयोः' इत्यत्र
'द्वयोः' इत्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युजे' (पा. २।३।४) इति द्वितीया न भवति ।
'अन्तरा'शब्दस्योक्तरीत्याऽन्यत्रान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योष्य-
न्तीति प्रसिद्धिः ॥ ९३ ॥

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरघाताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

कृतेति ॥ स्वयमल्लप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्ताभ्यां प्रीतैः
सुरासुरैर्यथासंख्यं तयो राम-रावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिम् । दूयिमिति शेषः । पर-
स्परं शरघाता न सेहिरे । अहमेवाहं, किं त्वयेति चान्तराल एवेतरेतरवाण-
वृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवात्यदित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशास्मलिमक्षिपत् ॥ ९५ ॥

अय इति ॥ अथ रक्षो रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलेश्चितां कीर्णां शतघ्नीं
लोहकण्टककीलितमण्डिविशेषम् । 'शतघ्नी तु चतुस्त्राजा लोहकण्टकचचिता । यष्टिः'
इति केशवः । हृतां निजयलब्धाम् । वैवस्वतस्यान्तर्कस्य कूटशास्मलिमिव ।
शत्रवे रावणायक्षिपत् क्षिप्तवान् । कूटशास्मलिरिव कूटशारनलिरिति व्युत्पत्त्या
वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा । कूटशास्मलिर्नामैकमूलप्रवृत्तिः कण्टकी वृक्षविशेषः । 'रोचनः
कूटशास्मलिः' इत्यमरः । तत्सादृश्यं च गदाया अयःसंक्षुचितत्वाद्नुसंधेयम् ॥ ९५ ॥

पाठा०-१ 'परस्परं शरघाताः'.

टिप्प०-१ यथा युध्यतोर्मत्तयज्योरन्तरा मध्ये वहिर्दिश्यन्तरावेदि तिष्ठिका भित्तिर्यस्य
भवति, मध्यभित्तिं विधाय गन्धुर्द्धं प्रसिद्धम् । समानार्थोऽपि सामान्यशब्दोऽस्ति, इति
विनकरः ।

॥ ननु 'सुरासुरैः' इत्यत्र 'येषां च विरोधः शाब्दविक्र' (पा. २।४।९) इति कथं न द्वन्द्वक-
त्वम् ? उच्यते, -दिवि सुराणां कादामित्वो विरोधः इति रक्षितोक्तत्वात्साधुः । तथा च
भारविमदोगः- 'देवासुरैरमृतममृनिधिर्गन्धर्वैः' इति त्रिकण्ड० ।

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विपाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ९६ ॥

राघव इति ॥ राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विपां रक्षसामाशां विजयतृष्णां च । 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्षा' इति विश्वः । अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैर्वाणैः कदलीवत्सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदल्यामिव सुखमल्लेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ॥ ९६ ॥

अमोघं संदधे चासौ धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममुखं प्रियाशोकशल्पनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

अमोघमिति ॥ एकोऽद्वितीयो धनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्पं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं महादेवताकमलमभिमन्त्रितं वाणमसौ रावणाय च । तद्वपार्यमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥ ९७ ॥

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं दृष्टो दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

तदिति ॥ व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तद्ब्रह्माक्षम् । करालं भीषणं तुष्टं वा फणमण्डलं यस्य ताशोकम् । 'करालो दन्तुरे तुष्टे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्य शेषस्य वपुरिव । दृष्टो दृष्टम् ॥ ९८ ॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

तेनेति ॥ स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनाज्ञेणाज्ञातव्रणवेदनामतिशैश्यादननुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धादपातयत् पतयामास ॥ ९९ ॥

पाठा०—१ 'सुरद्विपः'. २ 'कदलीमिव'. ३ 'दशधा'. ४ 'रावणस्य शिरःपङ्क्तिम्'.

टिप्प०—१ शतं इतीति शतघ्नीं चतुस्तालप्रमाणां षोडशार्क-इति दिनकर० ।

२ शतघ्नीं छिन्नायां रावणस्य विजयप्रत्याज्ञाणि नष्ट-इति शिशु० ।

३ अत्र 'दशधा भिन्नम्' इति पाठमादृत्य दशानां रावणशिरसां नाशाय दशधा भिन्नं दशशरीरं, तेष्वयं दशसंख्यायोगादशधा इत्युक्तम्-इत्याचष्टे-शिशु० ।

४ तदसं करालभीषणं फणानां मण्डलं समूहो यस्य तन्महोरागस्य वपुरिव दृष्टम् । 'महोरग-शब्देन फणेषु मणयो ध्वन्यन्ते-इति दिनकर० ।

५ अनेन शीघ्रमेवाद्रामस्य लघुदस्ताया शस्त्रनिपुणत्वं च सूच्यते-दिनकर० ।

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिप्यतः ।

रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥ १०० ॥

चालेति ॥ पतिप्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य छिद्यन्त इति छेदाः खण्डाः । कण्ठानां ये छेदास्तेषां परम्परा पङ्क्तिः । वीचिभिर्भिन्ना नानाकृताप्सु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिव । रराज । अर्कस्य बाल-
विश्लेषणमारुण्यसिद्धयर्थमिति भावः ॥ १०० ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

मरुतामिति ॥ पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनः-
संधानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममराणाम् । 'मरुतौ
पवनमरौ' इत्यमरः । मनो नातिविशश्वासाऽतिविश्रांसं न प्राप ॥ १०१ ॥

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपाना-

मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिर्चीर्षिहाय ।

उपनतमणियन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः

सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

अथेति ॥ अथ मदेन गजगण्डसंचारसंकान्तेन गुरुपक्षैर्भारयमाणपक्षैरलि-
वृन्दैर्लोकपालद्विपानामैरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभिर्चीर्षिहायानुगत-
मनुगतं सुरभि सुगन्धि । 'सुरभिश्चम्पके खर्षे जातीफलवसन्तयोः । गन्धोफले
सौरनेप्यां सल्लकीमातृमेदयोः ॥ सुगन्धौ च मनोहे च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम् ।' इति
विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणियन्धो राज्याभिषेकसमये
भावी यस्य तस्मिन् । पौलस्त्यशत्रो रामस्य मूर्ध्नि पपात । इदमेव राज्याभि-
षेकसूचकमिति भावः ॥ १०२ ॥

यन्ता हरेः सपदि संहतकामुंकज्य-

मापृच्छय राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टि-

मूर्ध्नि रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

यन्तेति ॥ हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकार्मुकज्यमनुष्ठितं
देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवमापृच्छद्य 'साधु यामि' इत्यामक्य । नामाङ्के-
र्नामाधरविहै रावणशरैरङ्किता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य तम् । हरीणां
वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् । तम् । 'यमानिन्दचन्दार्कविष्णु-
सिंहांशुवाजिषु । हरिः' इत्युभयत्राप्यमरः । रथमूर्ध्वे निनाय नीतवान् ॥ १०३ ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रावणवधो
नाम द्वादशः सर्गः ।

रघुपतिरिति ॥ रघुपतिरपि जातवेदसमौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां
सीतां प्रगृह्य लीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राजलक्ष्मीं
संगमय्य संगतां कृत्वा । गमेर्ष्यन्तात्प्रत्ययः । 'मितां हलः' (पा. ६।४।९२) इति
हलः । 'त्यपि लघुपूर्वात्' (पा. ६।४।५६) इति णेरयादेशः । रविसुतसहितेन
सुग्रीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सलक्षणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन्
विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमानरत्नं उष्णकं
तदारूढः सन् । पुरीमयोर्ध्वा प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्वः स्थः' (पा. १।३।२२)
इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया
सकर्मकत्वम् । अस्ति च यातृनां क्रियान्तरोपसर्जनकत्वार्थाभिधायकत्वम् । यथा
'कुसूलान्पचति' इत्यादावादानक्रियागर्भः पाको विधीयत इति ॥ १०४ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसुरेविचितायां रघुवंश्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

त्रैलोक्यशाल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।

पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ प्रस्थानान्तरम् । जानातीति ज्ञः । 'इगुपध-' (पा. ३।१।१३५)

इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञो गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्णैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः ।

स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः स्वस्य

पदं विष्णुपदम् । आकाशमित्यर्थः । 'वियद्विष्णुपदम्' इत्यमरः । 'शब्दगुणमाकाशम्'

इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेन विगाहमानः सन् रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो

रहसि । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाण-

प्रकारेणोवाच । रामस्य 'हरि'रित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् । 'मिथो'ग्रहणं

गोष्ठीविभ्रम्भसूचनार्थम् ॥ १ ॥

वैदेहि ! पद्याऽऽमलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमभ्युराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

वैदेहीति ॥ हे वैदेहि सीते ! आ मलयात्मलयापर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपारपरिभिः'

(पा. २।३।१०) इति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधा कृतम् ।

अव्यायतसेतुनेत्यर्थः । हर्षाधिक्याश्च मद्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् । 'फेनादिलब्ध'

(पा. ५।२।९९) इतील्लप्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः । अभ्युराशिम् ।

छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाशमिव । पद्य ।

मम महातयं प्रयासस्त्वदर्थं इति हृदयम् । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमप्यवती

वक्षितिरश्वीनोऽवकाशः ॥ २ ॥

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।

तदर्थमुर्वामवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गुरोरिति ॥ यियक्षोर्यष्टमिच्छोः । यजेः सज्जन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य

मेध्येऽश्वमेधाहं तुरंगे ह्ये कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते चति ।

तदर्थमुर्वामवदारयद्भिः सनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वैर्हृदैः सगरसुतैरयं समुद्रः

परिचरितः किल । 'किल' इत्येतिह्ये । अतो न पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी
शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां श्रान्तिः तन्मत्वेन कविना
कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमन्त्राश्रुवते वसूनि ।

अविन्धनं वह्निमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

गर्भमिति ॥ अर्कमरीचयोऽस्मादन्वयेः । अपादानात् । गर्भमम्मयं दधति ।
वृद्धयर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे 'ताभिर्गर्भः—' (५८) इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं
श्लोकोपकारीति भावः । अत्रान्धौ वसूनि धनानि । 'धने रत्ने बहु स्मृतम्' इति
विश्वः । विवृद्धिमन्त्रुवते प्राप्नुवन्ति । संपन्नानित्यर्थः । असौ । आप इन्धनं दास्यं
यस्य तद्दाहकं वह्निं विभर्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन प्रह्ला-
दनमाहादकं ज्योतिर्धन्वोऽजनि जनितम् । जनेर्धन्वात्कर्मणि वृद्ध् । सौम्य इति
भावः ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारणीयमोदकया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

तां तामिति ॥ तां तामनेकाम् । 'निलवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति
वीप्सया द्विरुक्तिः । अद्यस्थामक्षोभाववस्थाम् । विष्णुपक्षे,—सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रति-
पद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्या
रत्नाकारस्य रूपं स्वरूपमुक्तीत्या बहुप्रकारत्वाच्चापकत्वाच्चेदकया, इयत्तया वा
प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिसेते ॥ ६ ॥

नाभीति ॥ युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रैव
निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं पदं
तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षायीनामपि सप्ता पितामहेन

टिप्प०—१ अत्र हेमाद्रिः—प्रवाहरूपेणार्धस्य विद्यमानत्वाद्भवमाने निर्देशः; बहुकम्—
'संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्य मायात्मने नमः ॥' इति ।

२ दशमस्कापेक्षया प्रथमशब्देऽयम् । हरिवंशे यथा—'मरीचिरध्वंमिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
ऋतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दश मन्त्राण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥'
इति । कुमारसंभवेऽपि—'विषाजा वैषण्मासि', 'कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वैषसः' इति च ।

संस्तूयमानः सन् । अमुमघिशोते । अमुमिच्छेत इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रंभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इयोपप्लुविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

पक्षेति ॥ पक्षच्छिदा गोत्रंभिदेन्द्रेण । उभयत्र 'सत्सद्विप-' (श. ३।२।६१) इत्यादिना क्प् । आत्तगन्धा इतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेष्टे संयन्धगर्वयोः' इति विश्वः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । मही धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्पमेनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लुविनो भयवन्तो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते । 'अरेष विजिगीषोश्च मध्यमो भूयन्न्तरः' इति कामन्दकः । आर्तबन्धुरिति भावः ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसां भुवः प्रयुक्तोद्धनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तयक्राभरणं यभूय ॥ ८ ॥

रसातलादिति ॥ आदिभवेन पुंसांऽऽदिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्धनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुयो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्त्रान्धेरच्छमम्भो मुहूर्त यक्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं यभूय । तदुक्तम्—'उद्धतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' इति ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पितृत्पत्नी पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

मुखेति ॥ अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तयोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति-तरंगा एषा-धरस्वस्व दाने समर्पणे दक्षयजुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादि-प्रेषणं विना प्रगल्भा पृथाः सिन्धूर्नदीः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च' इति विश्वः ।

पाठा०-१ 'पक्षच्छिदः'. २ 'गोत्रभिदः'; 'गोत्रभिक्तः'. ३ 'भयार्ताः'. ४ 'पुत्रम्'. ५ 'यस्य'.

टिप्प०-१ पुरा खलु पर्वता गच्छसमवेगिनः पक्षिण आसन् । ते चेतस्ततः सर्वाणि दिक्षु परिभ्रमन्तो देवादीनां नीतिदायका अमवन् । तेन च कुदो देवेन्द्रः पर्वतपक्षान्तश्चक्षुः शिच्छेदेति रामायणादवसेयमिति वृत्तम् ।

२ शक्राङ्गीता- सपथाः पर्वताः अत्रादि प्रविष्टा इलागमः-इति बल्लभः ।

स्वयं पिवति पाययते च । तरंगाधरमिति शेषः । 'न पादम्याल्यमा-'
(पा. १।३।७५) इत्यादिना पिवतेर्ण्यन्तान्निलं परस्वैपदनिषेधः । 'गतिबुद्धिप्रत्यव-
सानार्थ'-(पा. १।४।५२) इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दंपत्योर्युगपत्तरस्तराधर-
पानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।

अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

ससत्त्वमिति ॥ अमी तिमर्यो मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—'अस्ति मत्स्य-
स्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः' इति । विवृताननत्वाद्भातमुखत्वादेतोः । आनन-
विवृल्लेखार्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिषद्वितं नदीमुखाम्भ आदाय संमील-
यन्तध्वजुष्टानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहानूर्ध्वं वित-
न्वन्ति । जलयन्त्रकीडासमाधिर्व्यज्यते ॥ १० ॥

मातंगनक्रैः सहस्रोत्पतद्भिश्चाङ्घ्रिधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥

मातंगेति ॥ सहस्रोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैः मातंगाकारैर्भाहैर्द्धिधा भिन्नान्स-
मुद्रफेनान् पश्य । ये फेनाः एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया
संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥ ११ ॥

वेलानिलाय मसृता भुजंगा घहोर्मिर्विस्फूर्जधुनिर्विशेषाः ।

सूर्याशुसंपर्कसमृद्धरागेर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'संमीलयन्तः'. २ 'विवृताननत्वम्'. ३ 'विस्फूर्जित'. ४ 'विवृद्ध'.

टिप्प०-१ यस्य कस्यापि पुंसः कान्ताधरस्य पाने स्वसाधारदानं युगपत्र संभवति । अस्म
तु संभवत्वेत्यनन्यसानान्यत्वम्-इति हेमाद्रिः ॥ अपरोऽपि कामी धात्रीपुत्र्याद्युपदेशमन्त्रेण
पुत्रनादौ प्रौढकान्तामुषं पिवति, स्वयं च तदधरखण्डने समर्पणे वा कुशलः सन् तां पावः
यति-इति शिशुः ।

२ 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिलिलिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
रायवः ॥' राधवः-मत्स्यभेदः-इति हेमाद्रिः ।

३ भोज्यनिर्गमनशङ्कया मुखसंकोचस्तसादुत्पत्तेन जलनिर्गमः । मत्स्यविशेषाणां मूर्ध्नि
रन्ध्रमिति प्रसिद्धिः-इति हेमाद्रिः ।

४ हेमाद्रिश्चात्र-मातङ्गरूपा कक्षा जलनरास्तैः, शाकपार्थिवादिः, जलगजैरित्यर्थः । इत्यु-
पक्रम्य-यावन्तो दृढयन्त्रे नरकरीतुरगादयः खले जीवाः । तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्ते
तु विशेषाः ॥ इति द्वायुधः । अष्टिकान्ये च-नमुदकनागयथा वेलवदृष्टिपतिणो यज
इत्युदाहरति ।

वेलेति ॥ वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः । 'क्रियायांपद-'
(पा. ३।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । प्रसृता निर्गता महोर्मोणां विस्फूर्जथु-
रुद्रेकः । 'द्वितोऽधुच्' (पा. ३।३।८९) इत्यधुच्यलयः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहमेदा
यते भुजंगाः सूर्याशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्ररुद्धचान्तिभिः फणस्थैर्मणिभि-
र्व्यज्यन्त उक्षीयन्ते ॥ १२ ॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहस्रोर्मिवेगात् ।

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्वमति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

तवेति ॥ तवाधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रघाटेषु
सहस्रोर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रोक्षितामूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतवदन-
मेतच्छब्दानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्वमति । विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः
॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पर्याप्तिं पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।

आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेति ॥ पर्याप्तिं पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवान्, तेन आवर्त-
वेगात् । 'स्यादावर्तोऽभ्रमसां भ्रमः' इत्यमरः । भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः
पुनरपि गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमलन्तमाभाति ॥ १४ ॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीयनराजिनीला ।

आभाति विला लयणाम्बुराशेर्धारांनियजेव कलङ्कुरेखा ॥ १५ ॥

दूरादिति ॥ अयश्चक्रनिभस्य लयणाम्बुराशेर्दूरात्तन्वयश्रुत्वेनावभास-
माना तमालतालीयनराजिभिर्नीला विला तीरभूमिर्धारांनियज्ञा चक्राभिता
कलङ्कुरेखामालिन्यरेखेव । आभाति । 'मालिन्यरेखां तु कलङ्कुराद्' इति
दृन्वी ॥ १५ ॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ! ।

मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विम्याधरघन्दतृष्णम् ॥ १६ ॥

वेलेति ॥ हे आयताक्षि ! वेल स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः । वेलानिलः
केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति । किमर्थमित्यपेक्षायामुपेक्ष्यते—विम्या-

पाठा०-१ 'कषात्'. २ 'इवः'. ३ 'लेखा'.

टिप्प०—१ यद्वा,—तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु कथञ्चित्पर्यस्तमूर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखमेव शङ्खयूथ-
सहस्रोर्मिवेगात्-सहसाऽपक्वमति गच्छति-इति हेमाद्रिः ।

धरे वद्धतृष्णं मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षमम-
सहमानम् । कर्मणि पृष्ठी । कलहानिमसहमानं चेत्तीव वेति किम् ? नो चेत्कथं
संभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

एत इति ॥ एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्य-
स्तानि परितः क्षितानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन्स्तथोक्तं फलैरावर्जिता आन-
मिता पूगमाला यस्मिन्स्तत् पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥ १७ ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु ! पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि ! दृष्टिपातम् ।

यथा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

कुरुष्वेति ॥ 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करम् इवोरु
यस्याः सा करभोरुः । 'ऊरुतरपदादौपम्ये' (पा. ४।१।६९) इत्युच् । तस्याः संवु-
द्धिर्हे करभोरु । मृगप्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ! तावत्पश्चान्मार्गे
लङ्घिताभवति दृष्टिपातं कुरुष्व । यथा सकानना भूमिर्विदूरीभवतः समु-
द्रान्निष्पतति निष्कामतीव । 'विदूर'शब्दाद्विशेष्यनिर्वाचिवः ॥ १८ ॥

कचित्पथा संचरते सुराणां कचिद्वनानां पंततां कचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

कचिदिति ॥ हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविध-
स्तथा प्रवर्तते पश्य । कचित् सुराणां पथा संचरते । कचिद्वनानां
कचित्पततां पक्षिणां च पथा संचरते । 'समस्तृतीयायुक्तात्' (पा. १।३।५४)
इति संपूर्वाचरतेरात्मनेपदम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलघान्मुखे ते ॥ २० ॥

असाविति ॥ महेन्द्रद्विपदानगन्धिरैरावतमदगन्धिः । त्रिमार्गैर्गच्छतीति
त्रिमार्गगा गजा । 'तद्विधार्थः' (पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तस्या

पाठा०-१ 'निःसरति'. २ 'मस्ताम्'. ३ 'महेन्द्रद्विपदानगन्धी'; 'सुरेन्द्रद्विप-
दानगन्धी'.

टिप्प०-१ अत्र 'गन्ध'शब्दस्याल्पपर्यायत्वादल्पस्य दानस्य ग्रहणादयोर्मान्वम्-इति
हेमाद्रिः ।

वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्न-
संभवांस्ते मुखे स्वेदलवानाचामति द्रवति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥ २० ॥

करेण यातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि ! कुतूहलिन्या ।

आमुञ्चतीयाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

करेणेति ॥ हे चण्डि कोपने ! 'चण्डस्त्वत्सन्तकोपनः' इत्यमरः । कुतूह-
लिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्मा यातायने गवाक्षे लम्बितेनावलंबितेन
करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुञ्चती-
यार्पयतीव । 'चण्डि' इत्यनेन कोपनशीलत्वाद्भूतः । क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति
व्यज्यते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोदविघ्नं मत्वा समारब्धनवोदजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथासं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

अमी इति ॥ अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोदविघ्नमपास्तविघ्नं
मत्वा शाखा समारब्धा नवा उदजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालोदजोऽ-
न्नियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि । राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रममण्डला-
न्याश्रमविभागान् । यथासं समनतिक्रम्य । अध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

सैषा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव यद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सैवेति ॥ सा पूर्वानुभूता स्वस्येपा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थिता त्वां
विचिन्वताऽन्विष्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन वो विश्लेषो वियोगत्वेन
यदुःखं तस्मादिव यद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः ।
'मञ्जीरो नूपुरोऽन्नियाम्' इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतुप्रेक्षा ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु ! यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।

अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'ते'.

टिप्प०-१ सविश्रुत घन दृष्ट्वा स्वामवर्णनाम्यात् रामः क्यन्तरयुक्तः इति सीतायाः
कोपोऽभूदिति 'चण्डि'पदम् । विशुद्धचित्त मेघ इष्ट्वा नीलोत्पलदलस्यागो क्यन्तरयुक्त इति
सीताया वर्णनाम्यालोपवचा-इति हेमाद्रिः ।

२ इह पथे कविरिष्टदेवतमन्त्र निक्षेपेति संप्रदाय-इति दिनकरः ॥ स च नूपुरपयां-
त्वात् 'इस' इति शेष-इति सिद्धम् ।

५. त्वमिति ॥ हे भीरु भवशीले ! 'कहुतः' (पा. १।१।३६) इत्यूह । ततो नदीत्वात्संपुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण । तार्वविभक्तिक-
स्त्वविः । अपनीताऽपहृता तं मामं वाग्निन्द्रियाभावाद्द्रुमशकुवत्स्य एता
लता वीरुष आचर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः शाखाभिः
स्वावयवभूताभिः कृपया मेऽदर्शयन् । ह्रस्वचेष्टयाऽसूचयन्नित्यर्थः । 'शला वृक्षा-
न्तरे भुजे' इति विश्वः । कृतादीनामपि ज्ञानमस्त्वैव । तदुक्तं मनुना (१।४९) -
'अन्तःसंरा भवन्त्येते मुच्युःयसमान्विताः' इति ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तयागतिप्रं समवोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पद्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

मृग्यश्चेति ॥ दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निःस्पृहा मृग्यो मृगाव्रणा-
द्योत्पद्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः
प्रवर्तयन्त्यः चलस्तयागतिप्रं गलनभित्तं मां समवोधयन् । दृष्टिचेष्टया
त्वद्गतिमवोधयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

एतद्विरेर्मास्यवतः पुरस्तादापिर्मयत्वंम्वरलेखि शृङ्गम् ।

नयं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं पिबेष्टम् ॥ २६ ॥

एतदिति ॥ मास्यवतो नाम गिरेरम्बरलेख्यप्रंक्षपं शृङ्गमेतत्पुरस्तादपि
आपिर्मयति । यत्र शृङ्गं घनैर्मयेनयं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण पदश्रु तप
समं दुग्पद्विबुष्टम् । मेपदर्थनाद्वर्पनुत्पन्नश्रु विमुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

गन्धश्च धारादृतपल्लवानां कादम्बमधोद्वृतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां यंभूयुयंसिर्ध्वंसस्थानि विना त्यया मे ॥ २७ ॥

गन्धश्चेति ॥ यस्मिन् शृङ्गे धाराभिर्वर्षभासभिराहतानां पल्लवानां गन्धश्च ।
अधोद्वृतकेसरं कादम्बं नीपशृङ्गं च । स्निग्धानपुषः । शिखिनां वर्दिनाम् ।
'शिखिनां पर्विर्वादिनां' इत्यमरः । केकाश्च । त्यया विना मेऽसत्त्वानि
युभूतुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' (पा. १।१।६९) इति नपुंसकेष्टेयः ॥ २७ ॥

पाठा०-१ 'अम्बरलेखि'. २ 'विबुष्टम्'. ३ 'त्यया मे'. ४ 'विना दुःप्रसहा-
न्यभूतम्'.

पूर्वानुभूतं सरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु ! तयोपगूढम् ।

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्वनगर्जितानि ॥ २८ ॥

पूर्वेति ॥ किंच, हे भीरु ! यत्र शत्रो पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तयोपगूढमुपगूढनं सरता मया गुहाविसारीणि वनगर्जितानि कथंचिदतिवाहितानि । सारकत्वेनोद्दीपकत्वात्केशेन गमितानीत्यर्थः ॥ २८ ॥

... .. तैः ।

२९ ॥

आ ...

कन्दली-

पुष्पैरक्षुण्णवर्णरासारेण धारासपातेन । 'धारासपात आसारः' इत्यमरः । 'सिक्तायाः क्षितेरर्थाप्यस्य धूमवर्णस्य योगादेतोविद्वम्ब्यमानाऽनुक्रियमाणा ते विद्याहधूमेनारुणा लोचनध्रीः । सादस्यात्सर्वभागेति शेषः । मामक्षिणोदपीडयत् ॥ २९ ॥

उपान्तधानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावतीर्णा पिवतीत्येव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

उपान्तेति ॥ उपान्तधानीरवनोपगूढानि पार्श्ववज्रलवनच्छन्नान्यालक्ष्या ईषदृश्याः पारिप्लवाधधलाः सारसा येषु तान्यमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरादयतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिवतीत्येव । न विहातुमुत्सहत् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये ! सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

अत्रेति ॥ अत्र पम्पासरवि । अन्योन्यस्यैव दत्तोत्पलकेसराण्यवियुक्तानि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिधुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये ! सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि । तदानीं त्वामस्मार्पमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकांभिनम्राम् ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरञ्ज्यकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निपिद्धः ॥ ३२ ॥

पाठा०-१ 'सत्रौ'. २ 'अवनम्राम्'. ३ 'परिरेप्समाणः'; 'परिरिप्यमानः'. ४ 'सास्रम्'.

टिप्प०-१ अन्यापि श्रान्ता जल पिवति-इति दिनकर० ।

२ तान्यवियुक्तानि चक्रवाकानां द्वन्द्वानि तव दूरे यदन्तर व्यवहितो देशस्तत्र मध्यवर्तिना मया सस्पृहं दृष्टानि, 'ममाप्येवं कदा भविष्यति ?' इति साभिलाषमलोचिणीति भावः-इति दिनकर० ।

इमामिति ॥ किंच स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनन्नां तन्वी-
मिमां तटाशोकस्य लतां शाखाम्, अतस्त्वत्प्राप्तिकुद्वया त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या
परिरब्धुमालिङ्गितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्रुर्निपिद्धः
नेयं सीतेति निवारितः । 'परिरब्धुकाम' इत्यत्र 'तुं काममनसोरपि' इति वचनान्म-
कारलोपः ॥ ३२ ॥

अमूर्चिमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्भजन्तीष्वखमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
अमूरिति ॥ विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लब्धवन्ते यास्तासां काञ्चनकिङ्कि-
णीनां स्वनं श्रुत्वा खवृषशब्दप्रमात्स्वमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरीसार-
सपङ्क्तयस्त्वां प्रत्युद्भजन्तीष्व ॥ ३३ ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धिता बालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
एवेति ॥ पेशलमध्ययापि । भारक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः
संवर्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखा त्वत्संवर्धिता एव
कृष्णसारा यस्याः सा चिराद्दृष्टेया पञ्चवटी मे मन आनन्दयत्याहादयति ।
'पञ्चवटी'शब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगघातेन विनीतखेदः ।
रहस्यदुस्तङ्गनिपण्णमूर्धा सरामि यानीरगृहेषु सुतः ॥ ३५ ॥
अवेति ॥ अत्र पञ्चवत्याम् । गोदा गोदावरी, तस्याः समीपेऽनुगोदम् । 'अनुर्य-
त्समया' (पा. २।१।१५) इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरंगघातेन विनी-
तखेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुस्तङ्गनिपण्णमूर्धा सखदं
यानीरगृहेषु सुतः सरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुत इति यत्तत्सरामोत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'अमूर्च'. २ 'पेशलमध्यया'; 'कोमलमध्यया'. ३ 'बालचूता'.
४ 'आहादयति'; 'आह्वेदयति'. ५ 'निपण्णमूर्धा'.

टिप्प०-१ उन्मुखाः नीलकंठा मयूरा यस्यां सा तथा चिराद्दृष्टा पञ्चवटी स्थानमेदो मे मन
उत्कण्ठयति । इयामं रामं वीक्ष्य 'मेवोऽयम्' इति भ्रान्त्यामयूराणामुन्मुखीभावः-इति दिनकर० ।
२ प्रकृतत्वात्प्रसवेव प्रकृतत्वम्, 'सुतम्' इति पाठे वर्तमानप्रयोगे मृगयानिवृत्त इत्यादि-
भूतप्रयोगानामन्वयार्थमवात् 'सुत' इति शब्दः पाठः । यद्वा, 'स' इति पृथक् पदम्, 'रामि
इति पृथक् । सुतं यवनं रामि स गृहीतवानसीत्यर्थः । 'समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेभ्यश्चि
वर्तन्ते' इति न्यायादनुगोदम्, पादैकदेशप्रयोगोऽयम् । 'सीमे भूमिमेक', 'सत्या मल-
तामा' इतिवत्-इति दिनकर० ।

भ्रूमेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

भ्रूमेदेति ॥ यो मुनिर्भ्रूमेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदादिन्द्रत्वात् । प्रभ्रंशयां चकार प्रभ्रंशवति स्यात् । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः क्लृपजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्तस्य । अमस्तोदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रह आश्रयोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । 'भौम' इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः, स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥ ३६ ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिःशङ्कीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

त्रेतेति ॥ अनिन्द्यकीर्तेस्तस्यागस्तस्य । आक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि त्रेताभिरभिग्रयम् । 'अभिग्रयसिदं त्रेता' इत्यमरः । पृथोवरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेधूमाग्रमिदं घ्रात्वाऽऽप्राय रजसो गुणाद्विमुक्तो मे मम । आत्माऽन्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

एतन्मुनेर्मानिनि ! शतैकैः पञ्चाप्सरो नाम विहारचारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८ ॥

एतदिति ॥ हे मानिनि ! शतैकैर्मुनेः संवन्धि पञ्चाप्सरो नाम 'पञ्चाप्सर' इति प्रसिद्धम् । पञ्च अप्सरो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्प-

पाठा०-१ 'भ्रूभङ्गमात्रेण'. २ 'माण्डकर्णैः'; 'मान्दकर्णैः'.

टिप्प०-१ पुरा मिलपुत्रवत् नहुषस्यो नृपस्यपोमदिसा शुकपदं प्राप्य राजीमचीकमद । सा च 'सुराचार्यप्रेरिताश्रमस्त्रादिमुनिजनसमस्त चतुरस्रयानमारुह्य यदा यास्यति तदोरीकालि-
व्याप्ति' इत्युवाच । सोऽपि तद्भोग्यदादरस्तथा कृत्वा मन्दशामिनमगरस्य 'सर्वं सर्वं' इति जल्पन् पादेनाताडयत् । ससुत्पन्नगन्तुः सोऽपि 'सर्वो भव' इति तं मन्त्राप-
हत्याख्यायिका ।

॥ अत्र 'माण्डकर्णैः' इति पाठो रामायणसम्मतः, 'इदं पञ्चाप्सरो नाम तदाकं सार्वकालिकम् । निर्मितं तपसा राम ! मुनिना माण्डकर्णिना ।' इत्युक्तत्वात् । दिनकरमिश्रा अपि-माण्डकर्ण-
स्यापत्य माण्डकर्णिः, तस्य मुनेर्विहारार्थं वारि यस्य स तथा पर्यन्तं वनं यस्य तत् पञ्चभिरप्सर-
रोभिः सह कृतत्वात् 'पञ्चाप्सरो' नामैतत्सरो; येषां मध्ये ईषद्वयं चन्द्रमिव राजते-
इति व्याकृतम् । 'माण्डकर्णैः' इत्येव मध्येऽत्र युक्तं, स्मरनवतिवर्गावित्वात् दीतादृशत्वात्
एवात्र पाठो घृत-संपादकः ।

यन्तवनमेतद्विहारवारि व्रीडासरो विदुरात् । मेघानामन्तरे मध्य आल-
क्ष्यगीपदृश्यम् । आर्क्षपदर्थेऽभिव्याप्तौ । इन्दुविम्बमिव । आभाति ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृपिर्मघोनाः ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरयौवनकूटयन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वसिन्धवे दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्त्रिमात्राहारो मृगैः सार्धं
सह चरन्, स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां
यौवनम् । 'तद्वितार्थ-' (पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूट-
यन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । 'किल' इत्येतिष्ये
मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषैः ।

वियद्वतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुमुखराः करोति ॥ ४० ॥

तस्येति ॥ अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णैरयं
प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषो वियद्वतः सन् पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
शिरोग्रहाणि । 'चन्द्रशाला शिरोग्रहम्' इति हलायुधः । क्षणं प्रतिश्रुद्धिः
प्रतिध्वानंमुखरा ध्वनन्तीः करोति । 'ओ प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसस्तपसिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

हविरिति ॥ नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसा-
द्यपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः ।
चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये । ललाटं तपतीति ललाटंतपः सूर्यः । 'असूर्य-
ललाटयोर्दक्षितपोः' (पा. ३।२।३६) इति खड्गप्रत्ययः । 'असर्द्धिवत्-' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना मुमागमः । ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्तायः सूर्यो यस्य स तपोक्तः सन् ।
तपस्यति तपथरति । 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः' (पा. ३।१।१५)
इति क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा. १।७।३३) इति वक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'भेदेन'. २ 'प्रयुक्त'. ३ 'नादः'. ४ 'हि तप्स्यति'.

टिप्प०-१ दिनकरमिघात्तु 'कूटयन्त्रं' इति पाठमाश्रित्य पञ्चानामप्सरसां यौवनमेव
कूटयन्त्रं तेनोन्मादार्थं प्रापितः । यथा कूटयन्त्रेण बद्धानां मृगाणामन्यत्र गत्यभावः, तथाऽस्यापि
स्त्र्यादिति तारुण्यकूटयन्त्रेण वन्धनम् । अतस्ताभिरेव रमन्त इत्यर्थः-इति व्याचक्षुः ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

अमुमिति ॥ जनितेन्द्रशङ्कम् । तपसेति शेषः । 'अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानीक्षणानि दृष्टव्यं येषु तानि । व्याजेन केनचिन्मिथेन । 'पुंसर्धोऽर्धं सार्धेऽसार्धे' इति विधुः । अर्धमीपत् संदर्शिता मेखला येषु तानि सुराङ्गना-
नामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्वल्पयितुमलं सम-
र्थानि न । वभ्रुरिति शेषः ॥ ४२ ॥

एषोऽक्षमालावल्लयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्त ॥ ४३ ॥

एष इति ॥ ऊर्ध्वबाहुरेव सुतीक्ष्णोऽक्षमालैव वल्लयं यस्य तं मृगाणां
कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयत्सा लुण्णीति कुशसूचिलावल्गम् । 'कर्म-
ष्णम्' (पा. ३।२।११) इत्यण् । एभिर्विशेषणैर्जयश्रीलवं भूतदया कर्मक्षमत्वं च
योष्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे गम सभाजने समाननिमित्ते । 'निमि-
त्तात्कर्मयोगे' (वा. १।४।९०) इति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवर्धं प्रयुङ्क्त ।
'आनुबुल्यार्थं प्राध्वम्' इत्यमरः । अन्यत्वं चैतत् ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिपि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

वाचंयमेति ॥ एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती ।
'वाचि यमो व्रते' (पा. ३।२।४०) इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च'
(पा. ६।३।६९) इति शुम् । तस्य भावस्तत्त्वान्मम प्रणतिं किञ्चिन्मूर्ध्नः
कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं विरोधानं तस्मान्मुक्ताम् । 'अपेता-
पोवमुक्षपतितम्' (पा. २।१।३८) इत्यादिना पञ्चमीसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रा-
र्चिपि सूर्ये संनिधत्ते । सम्पत्पत् दुर्लभः । अन्यथाऽक्षमेकवचनप्रज्ञात् ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

अद् इति ॥ शरणे रक्षणे शत्रु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अदो
दृश्यमानं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः संनिधिः । यः शरभश्चिराय

चिरमग्निं समिद्धिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धं तनुमप्यहौ-
पीडुतवान् । जुहोतेह ॥ ४५ ॥

छायाविनीताध्यपरिधमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

छायेति ॥ अधुनाऽस्मिन्कले तस्य शरभक्षस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्या-
ऽविविपूजा । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः । छायाभिर्विनी-
तोऽपनीतोऽध्यपरिधमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि
फलानि येषां वेष्टमीषु पादपेष्वायमश्वेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता । तस्यैव
पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नम्बुजवप्रपङ्कः ।

धधाति मे वन्धुरगात्रि ! चक्षुर्दृष्टः ककुद्धानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

धारेति ॥ धारा निम्नरधाराः । यद्वा, -धारया सातलेन स्वनोद्गारिदर्येव
मुखं यस्य सः । शृङ्गं शिखरं विषाणं च तस्याग्रे लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्को वप्र-
५ म्बीजासक्तपङ्को यस्य सः । असौ चित्रकूटो हे वन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । 'वन्धुरं
दूषतानतम्' इत्यमरः । दृष्टः ककुद्धान् वृषभ इव । मे चक्षुर्बध्नात्यनन्यावक्तुं
करोति ॥ ४७ ॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

एषेति ॥ प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदु-
रस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवराहस्य भाषात्तन्वी दूरदेशवर्तितास्तनुत्वेनावभाषमाना
मन्दाकिनी नाम कचिच्चित्रकूटनिकटगैषा सरित् । गोपकण्ठेन भूमेः कण्ठगता
मुक्तावलीव । भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धिं यस्य ।

यद्याङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ गिरेः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरेश्च सेनकस्य' (पा. ५।४।११२)
इति समासान्तष्टप्सयः । सुजातः ॥ तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य ।
शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धिः । 'गन्धस्य-' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारः समा-
सान्तः । प्रवालं पद्ममादाय मया ते यद्याङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी
शोभते यः सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमेषुप्पलिङ्गात्फलवन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहेति ॥ अनिग्रहत्रासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्पनिमित्तं विनैव फलवन्धिनः फलप्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाऽऽविष्कृतोदग्रतरप्रभावमत्रेर्मुनेस्तपसः साधनं वनमेतत् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।

प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्तोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

अत्रेति ॥ अत्र वनेऽनसूयाऽनिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' (पा. २।१।५०) इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्तोतसं भागीरथी तपोधनानामृषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास । किलैलैविद्ये ॥ ५१ ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समभ्यासितवेदिमध्याः ।

निचातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

वीरेति ॥ वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुपन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः । तेषां तैरुपविश्य ध्यायतामृषीणां संबन्धिनः समभ्यासितवेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनोऽपि निचाते निष्कम्पतया योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलाः भवन्ति । वीरासने वसिष्ठः—'एरुपादमथैकस्मिन्नित्यसोरुणि संस्थितम् । इतरस्मिन्नथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥' इति ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।

राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपन्नरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

पाठा०—१ 'अपुष्पलिङ्गात्तमपुष्पवृक्षम्'. २ 'प्रवाहम्'. ३ 'निष्कम्पितया'.

४ 'प्रकाशः'. ५ 'वमिषया शुक्रनिवेशमित्रा कुन्दसमिन्दीवरमालयेव । कृतिहरेः कृष्णमृगावचेव भूतिः स्मरारीव कण्ठभासा ॥ द...र्धवा शारदमेघलेखा निर्धूतनिश्चिदशुचा दिशेव । गवाक्षकालागरुधूमराज्या हर्म्यस्थलीटेषुमुधा नवेव ॥ तुषारसंघातशिला हिमाद्रेशालज्वनप्रस्तरशोभयेव । पत्रत्रिणां मानसगोचराणां श्रेणोव कादम्बविहंगपङ्कजा ॥'.

त्वयेति ॥ त्वया पुरस्तात् पूर्वं य उपयाचितः प्रार्थितः । तथा च रामा-
यणे—‘न्यप्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्येमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष । पालयेन्मे
मतं पतिः ॥’ इति । इयाम इति प्रतीतः स चटोऽयं फलितः सन् । सप-
थरागो गारुडानां मणीनां भरक्तानां राशिरिव । विभाति ॥ ५३ ॥

‘कचिद्-’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति—

कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

कचिखगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवती च पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥

कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शयलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगभूषणे च भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पद्मानवघाङ्गि ! विभाति गङ्गा मित्रप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

हे अनवघाङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रया गङ्गा जाह्नवी
विभाति । त्वं पश्य । केव ? कचित्प्रदेशे प्रभया लिप्यन्ती संनिहितमिति प्रभा-
लेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरेव
विभाति । अन्यत्र प्रदेश इन्दीवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा सह प्रथिता
सितपङ्कजानां पुञ्जरीकणां माले च । विभातीति सर्वत्र संबन्धः । कचित्का-
दम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्था प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां
राजहंसानां पङ्क्तिरिव । ‘राजहंसास्तु ते चमुचरणैर्लोहितैः सिताः’ इत्यमरः ।
अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्रा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्ति-
रिव । कचिच्छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शयलीकृता कर्पूरीकृता
चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शर-
दभ्रलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरिव । कचित्कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य
तनुरिव विभाति । शेषो व्याख्यातः । कलापकम् ॥ ५४-५७ ॥

पाठा०-१ ‘उद्भयितान्तरा’.

टिप्प०-१ कलहंसानां वृत्तरपङ्कत्वाद्यमुनातरङ्गसाम्यम्-इति दिनकर० ।

२ रन्ध्रेष्वालक्ष्येऽदृश्यो नमःप्रदेशो यत्र सा शरत्कालमनलेखेव । नभोनीलस्रो लोकरप्रति-
द्विसिद्धत्वाच्च यमुनातरङ्गसाम्यम्-इति दिनकर० ।

समुद्रपद्मयोर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिपेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तेनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
 समुद्रेति ॥ अत्र समुद्रपद्मयोर्गङ्गा-यमुनयोर्जलसंनिपाते 'संगमेऽभि-
 पेकात् ज्ञानात् पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्व-
 ज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो
 नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः, अत्र तु ज्ञानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥
 पुरं निपादाधिपतेरिव तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
 जटासु यद्वास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि ! कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
 पुरमिति ॥ निपादाधिपतेरुदस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलि-
 मणिं विहाय जटासु यद्वासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि ! तव
 कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत् । 'रुदिरश्रुविमोचने' इति
 धातोर्लुङ् ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विघ्नेहेमाभ्युजरेणु यस्याः ।
 ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥
 पयोधरैरिति ॥ पुण्यजनाङ्गनानां यक्षत्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विघ्ने उप-
 भुजो हेमाभ्युजरेणुर्यस्य तत् । तत्र ताः स्वीकृतीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् ।
 'नस्तद्विते' (पा. ६।४।१४४) इति टिलोपः । ब्राह्मं सरो मानवाख्यं यस्याः
 सरत्वाः । बुद्धेर्महत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्त-
 वाचो वेदाः । यद्वा, -बहुव्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥ ६० ॥

पाठा०-१ 'शरीरिणाम्'. २ 'मौलिमणीन्'. ३ 'निर्विघ्ने'.

टिप्प०-१ संगमेऽभिपेकात्ज्ञानात् पूतात्मनां तनुत्यजां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन
 विनापि पुनः शरीरबन्धो नास्ति किल । यथा च श्रुतिः-सितासिधे सरिते (यथ) संगमे'
 इत्यादि । 'या गतिर्योग्यकुलस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्तत्त्वज्ञतां प्राप्नोति गंगा-यमुन-
 सङ्गमे' इति स्मृतिः । 'अभिपेकात् पूतात्मनाम्' इति ज्ञानस्यापि फलत्वोक्तिः-इति हेमाद्रिः ।
 २ 'भवेत् पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सत्त्वेऽपि च' इति विश्वः ।

३ ब्रह्मण आगतं ब्राह्मम्, ब्रह्मकर्मण्डलोदित्यर्थः । मानसं सरो यस्याः सरत्वाः कारणं
 वदन्ति । बुद्धेरव्यक्तं मूलप्रकृतिकारणमिव । अनुत्पादितकार्याणि सत्त्व-रजस्तमाप्ति मूल-
 प्रकृतिः, यथा कुशूलस्य नाक्ष्मणः-इति हेमाद्रिः । यथा साख्या योगिनो बुद्धेरव्यक्तं कारणं
 वदन्ति, 'यदुक्तम्'-अव्यक्तादव्यक्त्यः सर्वाः प्रयवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवा-
 व्यक्तसङ्के ॥ इति । अव्यक्तात्किल बुद्धेरुत्पत्तिरिति साख्या-इति यहुभः ।

४ आप्ताश्च ता वाचश्च पुराणानि, आप्तानामृषीणामिति वा-इति हेमाद्रिः ।

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरंगमेधाचभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

जलानीति ॥ यूपः संस्कृतः पशुवन्यनाहो दारुविशेषः । तीरनिखातयूपा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्वचभृथार्थमेवावतीर्णैरवस्वरिक्ष्वाकुभि-
रिक्ष्वाकुगोत्रापत्यैः पूर्वेः । तद्वाजत्यादणो लुक् । पुण्यतरीकृतान्यतिशयेन पुण्यानि
कृतानि जलान्ययोध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे, तथा लक्षितमेत्यर्थः ।
'अनु'शब्दस्य 'लक्षणेत्यंभूत-' (पा. १।४।९०) इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे
द्वितीया । चहति प्रापयति ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभाषयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

यामिति ॥ यां सरयू मे मानसं कर्तुं सैकतं पुलिनं तदेवोत्सङ्गः तत्र
यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरश्वभिः क्षीरैश्च । 'पयः क्षीरं
पयोऽश्वु च' इत्यमरः । परिवर्धितानां पुण्यामुत्तरकोसलानामुत्तरकोसले-
राणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव संभाषयति । 'धात्री जनन्या-
मलक्रीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीघ तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।

दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगृह्णीत ॥ ६३ ॥

सेयमिति ॥ मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा
दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूदूरे वसन्तम् । श्रोत्रायच्छन्तमित्यर्थः । मां
उग्रभूतं शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैः । उपगृह्णीतयालिङ्गतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसंध्याकपिशं परस्तार्धतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

विरक्तेति ॥ विरक्ताऽतिरक्ता या संध्या तद्वत् कपिशं ताम्रवर्णम् । पृथिव्या
इदं पार्थिवम् । रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्ग-

पाठा०-१ 'यूपैः'. २ 'विमुक्ता'. ३ 'दूरेऽपि सन्तम्'. ४ 'यस्मात्'; 'एतत्';
'यथा'. ५ 'हनुमान्कथित'.

टिप्प०-१ सरयूरयोध्यां राजधानीं पुरीं अन्वीक्ष्यकुभिः सर्ववन्द्यैर्दूतैः पुण्यतरीकृतानि
जलानि-इति हेमाद्रिः ।

च्छति । तस्मात् । हनुरस्यास्तीति हनूमान् । 'शरादीनां च' (पा. ६।३।२०) इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरसदागमनवार्ता यस्यैव भरतः ससैन्यः सन्, मां प्रत्युद्गत इति शङ्क्यते । 'शङ्का मयवितर्कयोः' इति शब्दार्णवे । अत्र यत्तदोर्नित्यसंयन्धात्तच्छब्दलाभः ॥ ६४ ॥

अर्द्धां श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

अर्द्धेति ॥ किञ्च, साधुः सज्जनः स भरतः । 'सधुर्बाहुपिके चारी सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसंगराय पालितपितृप्रतिशाय मे मध्यम् । अनघामदोषा भोगाभावादनुच्छिद्यं किन्तु संरक्षिता श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यर्द्धां सत्यम् । 'सत्ये त्वद्वाञ्छया द्वयम्' इत्यमरः ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुहं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

असाविति ॥ असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वरकलवसनो भरतः । पश्चात् पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् । 'नद्युतश्च' (पा. ५।४।१५३) इति क्व । गुहं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन् मामभ्युपैति ॥ ६६ ॥

पित्रा विस्मृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गतामभोक्ता ।

इयन्ति वर्षाणि तथा सहोदयमभ्यस्यतीव प्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

पित्रेति ॥ यो भरतः पित्रा विस्मृष्टां दत्तामङ्गमुत्सर्जनं च गतामपि । यां श्रियं युवापि मदपेक्षया मद्गतयाऽभोक्ता सन् । वृषन्तत्वात् 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः । इयन्ति वर्षाण्येतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

पाठा०-१ 'अय' । २ 'अर्घपाणिः' । ३ 'निस्मृष्टम्' । ४ 'अद्भगताम्' ।

टिप्पण-१ हनुर्वदनैकदेशः कुत्तितो यस्य इति निन्दाया मनुष्य । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । यथा पुरुषः पुरुष इति । तस्य हि किञ्च जावमात्रस्य रविमृत्युस्य विजिघत्सोः रणे हनुर्भवेति श्रूयते । भरतस्य वार्तानिवेदनार्थं हनुमान्प्रेषित इत्यनेनैव (?) श्रूयन् । श्रीरामप्रवेशसमये 'रामश्चतुर्दशवर्षेभ्यस्तिवाहितेषु समनन्तरे दिने मध्याह्नसमये यदि वा न समागतः तदाग्निं प्रवेक्ष्यामि' इति भरतस्य प्रतिज्ञाऽपि सूचिता इति हेमाद्रिः ।

२ अभोकेति तुजारीनामनिर्दिष्टकालत्वात् कालत्रयेऽपि प्रयोगसंभवाद्भवे ताच्छीलिकं स्तुन् । 'अमुक' इति वा पाठः इति दिनकरः ।

तया श्रिया सह । श्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतमभ्य-
स्यतीव व्रतेयतीव । 'युवा युवला सार्धं यन्मुखमर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसत्रः
त्यादासिधारमृतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदं चासिधारचक्रमणतुल्यत्वादासिधा-
रव्रतमित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

पतावदुक्कयति दाशरथौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

रुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥ ४

पतावदिति ॥ दाशरथौ रामः पतावदुक्कयति सति विमानं पुष्पकं
कर्तुं तदीयां रामध्वजान्धनीमिच्छामधिदेवतया मेषेण विदित्वा । तत्प्रेरितं
सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिरुद्धीक्षितं
सज्ज्योतिष्पथादवततार ॥ ६८ ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन

सेवायिचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानादवातरददूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

तस्मादिति ॥ रामः सेवायां यिचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुप्रीवत्तेन
दत्तहस्तो दत्तावलम्ब्यो यस्य तादृशः सन् । स्थलजत्वात्पुरःसरो विभीषणत्वेन
दर्शितेनादूरमासप्तं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छिन्नी रचितस्फटिकेन
यदस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात् पुष्पकदवातरदवतीर्णत्वात् ।
तत्प्रेरितं ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुर्वंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

सं भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।

पर्यश्रुरस्रजत मूर्धनि चोपजघ्नौ

तद्गफ्त्यपोढपितुराज्यमहामिवेके ॥ ७० ॥

पाठा०-१ 'सभ्रातरम्'. २ 'अर्घ्यपरिग्रहान्ते'.

१ एतस्मान्नेव शम्भार्या मध्ये सङ्गं निषाद्य स्त्रीपुंशौ यत्र बद्धचर्येण शयाये तदसिधार-
मत्रम्-इति दिनकर० । हेमाद्रिरु-दिनकरमिथोक्तं छद्ममरुच्योदाहृताह- 'अन्तर्निवृत्त-
सङ्गः स्वासिधारमृतं हि तत्' इति चैजयस्वी-इत्याह ।

२ अभ्यासस्वापापपरित्यागाद्वर्तमानप्रयोगः-इति दिनकर० ।

इक्ष्वाकिति ॥ प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वसिष्ठाव प्रणम्य नम-
स्कृत्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतानन्दवाप्यः स्मृत् । आतर्द-
भरतमस्वज्जताल्लिङ्गवत् । तस्मिन्नामे भक्त्याऽऽपोढः परिहृतः पितृराज्यमहा-
भिषेको येन तस्मिन्मूर्धन्युपजग्रौ च । 'प्रा गन्धोपादाने' लिटि रूपम् ॥ ७० ॥

इमथुप्रवृद्धिजनिर्ताननविक्रियांश्च

प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्भान् ।

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-

र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

इमश्चिति ॥ इमश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादभिरुद्धा जनिता-
ननेषु विक्रिया विह्वितेषां तानत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मलैर्ज-
टिलाज्जटावतः प्लक्षान्यप्रोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्भान् शुभैः
कृपाद्वैर्दृष्टिपातैर्वार्तस्यानुयोगेन कुशलप्रभेन मधुराक्षरया वाचा सान्त्व-
हीदनुग्रहीतवान् ॥ ७१ ॥

दुर्जातयन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एव समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वचन्दे ॥ ७२ ॥

दुर्जात इति ॥ अयं मे दुर्जातयन्धुरापद्रव्यः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्'
इति विश्वः । अश्वहरीश्वरः सुग्रीवः । एव समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यो
विभीषणः । इत्यादृतेनाऽऽदरवता । कर्तारि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेन कथिता-
बुभौ विभीषणः सुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्यालिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतो
वचन्दे ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'आकृतिविक्रियान्'. २ 'वृक्षान्'. ३ 'प्रत्यग्रहीत्'. ४ 'दानैः'.
५ 'दुःखैकबन्धुः'. ६ 'समरे च'. ७ 'आदरेण'.

टिप्प०-१ प्रेमातिशयाश्रुवति अलर्षः-इति दिनकर० । .

२ अत्र 'दुःखैकबन्धुः' इति पाठमाहल 'दुःखे सति एकौ मुख्यो बन्धुर्दुःखैकबन्धुः, दुःख-
स्योद्वर्तत्ययः ।...रामप्रणामानन्तरोचितं लक्ष्मणालिङ्गनमनतिक्रम्य रामश्चकार । यद्वा, -लक्ष्मणं
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणप्रणामो विधाव तौ वचन्दे इति व्याख्यायां लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं प्रतीयते-इति
अ्याचस्युः-दिनकर० ॥ 'दुःखैकबन्धुः' इति अश्वहरीत्वात्-इति हेमाद्रिः ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं मृशमालिलिङ्ग ।
रुढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन

क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

सौमित्रिणेति ॥ तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा
संसृजे संगतः । 'सृज विसर्गे' देवादिकात्कर्तारि लिङ् । नम्रशिरसं प्रणतमेनं
सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन्? रुढेन्द्रजित्प्रहरण-
व्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्रेस्तरःस्थलेन भुजमध्यं स्पर्शयन् क्लिश्यन्निव पीड-
यन्निव । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः । 'क्लिश्नाति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात् । ननु रामा-
यणे—'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम
चाब्रवीत् ॥' इति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्ब्या नार्जवेन श्लोको
व्याख्यातः? सत्यम्,—किंतु रामायणश्लोकार्थटीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । 'ततो लक्ष्मण-
मासाद्य-' इत्यादिश्लोक आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव ।
अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥ ७३ ॥

रामाक्षया हरिचमूपतयस्तदानीं

कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

रामेति ॥ तदानीं हरिचमूपतयो रामाक्षया मनुष्यवपुः कृत्वा गजे-
न्द्रानारुरुहुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते
क्षपियूयनाथाः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुवभूवुः ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां

मेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

नं स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

सानुप्लव इति ॥ सानुप्लवः सानुगः । अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुहवोऽ-
नुगः' इति यादवः । क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति

लते इव । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशाच्छोचनीयं
देशान्तरमवस्थान्तरम् । 'अवस्थायां वृत्तान्ते स्यादपि' इति विश्वः । प्रपन्ने
प्राप्ते जनन्यौ कौसल्याशुमित्रे तत्र सकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् । दृष्टेः
कर्तरि लङ् ॥ १ ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।

विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

उभाविति ॥ यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी
हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । उभाभ्यां मातृभ्यामस्त्रै-
शुभिरन्धतया हेतुना । 'अस्त्रमशु च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ
किंतु सुतस्पर्शेन यत् सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥ २ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।

गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्पन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

आनन्दज इति ॥ तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजम-
शीतमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं शीततप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं यमं अवतीर्णो हिमा-
द्रेर्निस्पन्दो निर्जर इव । विभेद । आनन्देन शोक्स्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरस्त्वयमेकामयेताम् ॥ ४ ॥

ते इति ॥ ते मातृपुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसघातानां
मार्गान्मरणानाद्रान्धरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सित-
मिष्टमपि वीरस्त्वयमेति शब्दं नाकामयेताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति
भावः ॥ ४ ॥

पाठा—१ 'सुतस्पर्शसोपलम्भात्'; 'सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्'. २ 'ते पुत्र-
योर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्निश्चरप्रसूदानपि वरसलत्वात् । आद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ
भूपस्योर्जन्म समर्थयेताम्'. ३ 'घातान्'. ४ 'अकारयेताम्'; 'अपाकरोति'.

१ वार्षकेन दुग्धेन वा रूपान्तरम्-इति हेमाद्रिः ।

२ 'सम' इत्यनेन नैदस्वामिदृश्य, उपपन्नरोर्जनत्वेन-इति हेमाद्रिः ।

३ सुतस्पर्शसुखमनुपममिति नात्रानौचित्यम्-इति हेमाद्रिः ॥ प्राक्पुत्रालिङ्गनमुपस-
परिचितत्वात्सुतस्पर्शसुखोपलम्भोऽनुभवस्यस्यञ्ज्ञातौ-इति दिनकरः ।

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिमेदेन वधूर्वचन्दे ॥ ५ ॥

क्लेशावहेति ॥ आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । अत एव, अलक्षणाऽहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठाऽऽप्तदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्वौ वधूः सुपा । 'वधूः सुपा वधूर्जाया' इत्यमरः । अभक्तिमेदेन वचन्दे । 'स्वर्गप्रतिष्ठस्य' इत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ यत्से ! ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तथैव ।

रुच्छं महर्त्तीणं इति प्रियार्हो तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिष्या ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ 'ननु यत्से ! उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तथैव शुचिना वृत्तेन महत्तच्छं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान्' इति प्रियार्हो तां वधूं प्रियमप्यमिष्या सत्वं ते श्वश्रावूचतुः । उभयं दुर्वचमिति भावः ॥ ६ ॥

अथाभिवेकं रघुयंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दवापैः प्रारब्धं प्रकान्तं रघुयंशकेतो रामस्याभिवेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुनिष्पादयामासुः ॥ ७ ॥

सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

सरिदिति ॥ रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गायाः समुद्रान्पूर्वैरन्तरसीमानः सार्वैश्च गत्वा । उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्नयशीलस्य । 'ग्लजि-स्यथ ग्लुः' (पा. ३।२।११९) इति ग्लुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य निष्पादंमूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव । अपतन् ॥ ८ ॥

पाठा०-१ 'उदाहरन्ती'. २ 'स्वर्गं प्रतिष्ठस्य'.

टिप्प०-१ मद्रिगाहसमनन्तरं पल्लवंनवासः, श्वशुरस्य स्वर्गस्थित्या च भवतोर्वैधव्य-माधीय इत्यस्य मे दुर्लभ्यमिति सूचितवतीति अभिप्रायः-इति दिनकरः ।

२ अभक्तिमेदेन मुक्त्वा भक्त्या-इति दिनकरः ।

३ सहस्रानुद्वं एव पक्षिणैरेव निष्कन्तेन वृषेणाचारेण महाह्वयं श्वसननुदीर्णवात्रनु-इति दिनकरः ।

तपस्विवेप्रक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

तपस्वीति ॥ यो रणस्तपस्विवेप्रक्रिययापि तपस्विवेप्रचनयापि सुतरा-
मत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविध-
नेन राजवेपरचनया वा शोभा उदिता सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुन-
रुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥ ९ ॥

स मौलिरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरैर्वर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुचोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

स इति ॥ स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरैर्वर्गः सन् । मूढे
भवा मौला मन्त्रिद्वन्द्वे रक्षोभिर्हरिमिथ सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षामु-
चोरणामन्वयराजधानीमयोष्या विवेश प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतवालव्यजनो रथस्थः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

सौमित्रिणेति ॥ सावरजेन शत्रुप्रयुक्तेन सौमित्रिणा लक्ष्मणेन मन्द-
माधूते वालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्र एवं चतु-
र्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामाचीनां संघातः समष्टिरिव । 'विवेश'
इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्रस्याः पुरो वायुवशेन मित्रा ।

वनाग्निवृत्तेन रंघूत्तमेन मुक्ता स्वये वेणिरिवायभासे ॥ १२ ॥

प्रासादेति ॥ वायुवशेन मित्रा प्रासादे यः कालागुरुधूमलस्य राजी-

पाठा०-१ 'स मौलिरक्षोहरिभिः सुसैन्यः', 'स मौलिरक्षोहरिमिश्रसैन्यः'.

'स पौररक्षोहरिमिश्रसैन्यः'. २ 'पौरवर्गाम्', 'राजमार्गम्'. ३ 'प्रवृत्तः', 'मत्सिद्धः'.

४ 'कालागरूपराजिः'. ५ 'वायुवशाच्च'. ६ 'नुद्या'. ७ 'रघूदहेन'.

टिप्प०-१ यो रामस्तपस्विना वेपथ्य क्रियया भारणेनापि तावत्साकल्येन भृश दर्शनी-
योऽभूत्, तस्य राज्ञां नेपथ्यसाठ्यारस्य विधानेन वा शोभा सोदिता कथिता सा पुनरुक्त-
दोषो यस्यास्तादृशी स्यात् । तापसवेषप्रक्रियया नृपवेषप्रशोभादौगुण्येऽनुमिवेऽपि यदि
सा शोभा वर्धते तर्हि पीनरक्त्य स्यादित्यर्थः-इति दिक्क० ॥ तथा चालकारे पुनरुक्तदोषः
'रतितीलायम मन्त्रे' इत्यत्र 'तीला'शब्दः इति साहित्यदर्पणम् ।

॥ यथा पार्थो रथस्थभरतेन धृतातपत्रः प्रसिद्धः-इति हेमाद्रिः ।

३ प्रासादेषु कालागुरुणा धूमराजिर्वायुवशादिमित्रा बभासे । निवृत्तेन रघूदहेन रामेण
स्वयं मुक्ता वेणिरिव । 'वेणिः प्रवेणिः दीर्घण्या'-इति हेमाद्रिः ।

रैसा । यनाश्वितृत्तेन रघूत्तमेन यमेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणि-
रिव । भावभासे । पुरोऽपि पतिमतामनाधिरुक्कः । 'न प्रोषिते तु संद्युर्वात्र वेणीं
च प्रमोचयेत्' इति हारीतः ॥ १२ ॥

* श्वभ्रूजनानुष्ठितचारुवेपां कर्णोरथस्थां रघुवीरपदीम् ।

प्रासादचातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्यांऽध्वलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

श्वभ्रूजनेति ॥ श्वभ्रूजनेनानुष्ठितचारुवेपां कृतसौम्यनेपथ्याम् । 'भार-
स्ववेगौ नेपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णोरथः शीघोऽथस्वरथः । 'कर्णोरपः प्रवहन्
वयनं रथगर्भके' इति बादरः । तत्रस्थां रघुवीरपदीं पीतां साकेतनार्याः
प्रासादचातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुंरध्वलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।

रराज शुभेति पुनः स्वपुंर्य संदर्शिता यद्विगतैव भग्ना ॥ १४ ॥

स्फुरदिति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयमनसूयया दत्तं शाश्वतं पदा-
वनमङ्गरागं विभ्रती सा पीता भग्ना स्वपुंर्य शुभेति संदर्शिता पुन-
रप्येति तत्रैव रराज ॥ १४ ॥

वेदमानि रामः परिपहंयन्ति विधाप्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

याप्यायमाणो यलिमश्रिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्पिपेक्ष ॥ १५ ॥

वेदमानीति ॥ सुहृदो भावः सौहार्दं लोकत्रयम् । 'इदं शिष्यान्ते पुंनपदस्य'-
(पा. ७।१।१९) इत्युभयपदार्थः । सौहार्दनिधीं रामः सुहृद्भ्यः सुमीपादिभ्यः
परिपहंयन्पुनराकरोति वेदमानि विधाप्य दत्त्वा । अलेख्यशेषस्य विप्र-
मानशेषस्य पितुर्पिपेक्षमप्युक्तं निकेतं यत् याप्यायमाणो यानुवदन्वि-
पेक्ष । 'वाप्नोष्यभ्यामुदमने' (पा. १।१।१९) इति वदन्प्रत्ययः ॥ १५ ॥

कृताध्वलिस्तत्र यदम्ब ! सत्याप्राध्वस्यत स्वर्गफलाह्वर्तनः ।

तथिन्त्यमानं सुकृतं तथेति जहार लज्जां भरतस्य मानुः ॥ १६ ॥

कृताञ्जलिरिति ॥ तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः । हे धर्म !
नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्याच्चाभ्रदयत न भ्रष्टवानिति
यत्तदभ्रंशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवंप्रकारेण भरतस्य
मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमि-
त्यर्थः । 'भरत'ग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति चोत्तमार्थम् ॥ १६ ॥

तथैवं सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते कान्ता यथा चेतसि विस्रयेन ॥ १७ ॥

तथेति ॥ सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तुनि ।
कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत् । यथा संकल्पमात्रेण-
चछमात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्रयेन कान्ता व्याप्ताः ॥ १७ ॥

समाजनायोपमत्तान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुभाय तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

समाजनायेति ॥ स रामः समाजनायानिबन्धनायोपगतान् । दिवि
भवान्मुनीन्गत्वापीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः यवणस्य प्रभवादि जन्मादिकं
स्वविक्रमे गौरवमुत्सर्ज्यमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुभाय धृतवान् ।
विजितोत्कर्षाजितुहस्तस्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्थमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताभ्यपूजान् रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

प्रतीति ॥ तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु सत्तु सुखा-
दविज्ञात एव यतोऽर्धमासो वैषां तानवन्तरं सीतायाः । स्वहस्तेनोपहृता
यताऽभ्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दतिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रा-
न्रामो विससर्ज विष्टवान् ॥ १९ ॥

पाठा०-१ 'तथा च'. २ 'आदधानः'.

टिप्प०-१ अत्र यल्लभः-यदि वरस्त्वया नोत्तीक्रियते वदन्नृनवादितया पिता स्वर्गोद्भूतः
स्वर्गः । यदुक्तम्-
'यो वरं वरदं दत्त्वा न करोति च तच्छया । स याति नरके योरे सद्यपूर्वेन
संशयः ॥' इति ।

२ स्वस्य विक्रमे पौरुषे गौरवमादधानः इति अरणे हेतुः-इति हेमाद्रिः ।

तद्यात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
 कैलासनाथोद्धृताय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमस्त ॥ २० ॥
 तद्येति ॥ तद्यात्मचिन्तासुलभं सेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस्य जीवि-
 तेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि
 कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्धृतायान्धमंस्तानुज्ञातवान् । मन्यतेर्लुङ् । 'भूयो' प्रह-
 रणेन पूर्वमप्येतर्लुङ् कवेरमेवेति सूच्यते ॥ २० ॥

पितुर्नियोगाद्भनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवाचरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥
 पितुरिति ॥ राम एव पितुर्नियोगाच्छासनाद्भनवासं निस्तीर्य, अन-
 न्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथैवाचरजे-
 ष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैपम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वासु मातृप्यपि वात्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
 पञ्चाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥
 सर्वास्यिति ॥ स रामो वात्सलत्वात्प्रियत्वात् । न ॥ लोकप्रतीत्यर्थम् ।
 'सिन्धुस्तु वत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृप्यपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्य-
 एतत्कार आसीत् । यथमिव? चमूनां नेता पशुस्यः पद्मिराननैरापीताः
 पयोधराः सन्ना यावत् तासु कृत्तिकास्विव ॥ २२ ॥

तेनार्थबालोभपराङ्मुखेन तेन प्रता विघ्नभयं क्रियावान् ।
 तेनास लोकः पितृमान्वितेन तेनैव शोकापनुदेव पुत्री ॥ २३ ॥
 तेनेति ॥ लोको लोभपराङ्मुखेन यदान्येन तेन रामेण । अर्थवान् धनिक

पाठा०-१ 'वनवासदुःखम्'. २ 'समम्'.

टिप्प०-१ अनुजेषु समां तुर्यां कवसा प्राप। मदुक्तम्- 'धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या'-
 इति पद्यमः ।

२ तथोक्तं महाभारते (अ० ४५) 'शरस्ये महात्मानमनन्तात्मरमीश्वरम् । ममाय-
 मिक्षितः सर्वोः पुत्रादिभ्योऽभिनुकुपुः । तासां विहिता आरवं तं मादृशां भगवान् प्रभुः ॥
 प्रत्युगतां पदः पद्भिर्वदनैरसिञ्चता । तं प्रभावं समाह्वय तस्य वाहस्य कृत्तिकाः ॥ परं
 विराममात्रा देव्यो दिम्बपुत्रैः' इत्यादौ ॥ यद्युभय-चमूनां नेता काविकेयः कृत्ति-
 कासु ।.....तासु कुनारी हि जतमात्रो बहुलाभिः सन्नेन वरिष्ठः-इति व्याचष्टे ।

३ लोभपराङ्मुखेनानुपेन । लोभात् हि कदाचिदसद्वृत्तौ भवेत् ।.....सुखवनकेन
 मकलमरणादिर्याधिमिनिनापाय । पुत्रो हि शोकमपहाय सुखमुपादयति-इति पद्यमः ।

आस बभूव । विवन्तप्रतिरूपमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घृतां नुदत्ता तेन ।
क्रियाचाननुष्ठानवानास । विनेत्रा निचामकेन तेन पितृमानास । पितृवत्ति-
यच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन । 'तुन्दशोक्योः
परिमृजापनुदोः' (पा. ३।२।५) इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्रवानास । पुत्र-
मदानन्दयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।

उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वा उपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

स इति ॥ स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य
विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकया, अत एव तदीयं सीतासंबन्धि-
चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् । रेमे । 'उप-
स्थानं तु संगतिः' इति यादवः ॥ २४ ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुपोः सप्तसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

तयोरिति ॥ चित्रवत्सु वनवासहतान्तालेख्यवत् सप्तसु यथाप्रार्थितं यथे-
ष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयाश्चास्वादीनासेदुपोः प्राप्तवतोस्तयोः सीता-रामयोर्दु-
ण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलयपान्त्वेपणादीनि संचिन्त्यमा-
नानि स्मरमाणानि सुखान्यभूवन् । स्मरकं तु चित्रदर्शनमिति ब्रह्मव्यम् ॥ २५ ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।

आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदोहंवेन ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ सीताऽधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तमखणलोचनेन शर-
वत्तृणविशेषवत् पाण्डुरेणात एव' अनक्षरमवागम्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं
दोहदं गमो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दयिष्यासीत् ॥ २६ ॥

पाठा०-३ 'उपस्थितम्'. १ 'इन्द्रियार्थम्'. २ 'सुखीवभूषुः'. ३ 'दोहंवेन'.

टिप्प०-१ उपभोगोत्सुक्या रतिशालसया लक्ष्म्या उपस्थित इव । 'स्थितया' इत्यस्याहार
इति कश्चित्-इति हेमाद्रिः ।

२ दुःखं पूर्वं सुखं प्राप्तं निवर्णं सुखकारि । यथोक्तम्-'यदेवोपनतं दुःखं सुखं तद्वत्सवद्यथा ।
निर्वाणाय तरोर्ध्वम्' इति । अयालेख्यवैषल्यं पितुर्दर्शनदुःखात् प्राप्तानि दण्डकारण्यदुःखा-
न्यपि वरम्, पितृमहदतिशयत्वात्-इति वल्लभः ।

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
 विलज्जमानो रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ २७ ॥
 तामिति ॥ प्रतीतो गर्भज्ञानवार । रम्यतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयष्टिं
 वर्णान्तरेण नीलिम्बाऽऽक्रान्तपयोधराग्राम् विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्क-
 मारोप्याभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ । एतच्च—‘दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवा-
 द्धुयात्’ इति शास्त्रात् । न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥ २७ ॥

‘सा वृष्टनीधारवंलीनि हिंस्रैः’ संवैद्धवैखानसकन्यकानि ।
 इयेष भूयः कुशयन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥
 सेति ॥ सा सीता हिंस्रैर्दंष्ट्रा नीचारा एव चलयो येषु तानि । तिर्यग्भिर्भु-
 खादिदानं बलिः । संवद्धाः कृतसंबन्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका तेषु
 तानि कुशयन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमियेषा-
 मिललाप ॥ २८ ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
 आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमादरोह ॥ २९ ॥
 तस्या इति ॥ रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं
 प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्सकालोचितैरनुयातः सन् मुदितां तमयोध्यामालोक-
 यिष्यन् । अभ्रं लेडीलभ्रंलिहमभ्रं कथं प्रासादमादरोह । ‘वहाभ्रे लिह’
 (पा. ३।२।३२) इति चक्षप्रत्ययः । ‘अर्द्धिषदन्तस्य मुम्’ (पा. ६।३।६७) इति
 मुनागमः ॥ २९ ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
 विलासिभिश्चाध्युपितानि पैरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥
 ऋद्धापणमिति ॥ स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पश्यन्भूमयो यस्मिंस्त्वं
 राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च पैरैर्विलासिभि-

पाठा०-१ ‘फलानि’. २ ‘हंसैः’. ३ ‘समृद्ध’.

टिप्प०-१ हिंस्रैर्दंष्ट्राः कबलिनो नीचारस्य बलिस्वरूपारो यत्र तानि इति दिनकरः ॥
 हिंस्रैर्दंष्ट्रतरवैर्दंष्ट्रनीचारफलानि वनगजमदिषादिमिरुपभुक्तालिफलानि इति वल्लभः ।

२ ‘कुशयन्ति’ इत्यनेन कुशस्य जन्म सन्ध्यते इति दिनकरः ।

३ एतेन द्रव्यसमृद्धिर्द्रव्यप्राप्त्युपायो द्रव्यसानुरूपं व्ययशोक्तः—इति दिनकरः ।

रघुपितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्नेमे । विलासिनश्च विलासिन्यथ
विलासिनः । 'पुमान्त्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः ॥ ३० ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

स र्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

स इति ॥ वदतां वामिनं पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः
शेषः तद्वदुरु भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्त-
मुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्प-
श्चरः स्पृशः' इति, 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥ ३१ ॥

निर्यन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव ! देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्यन्धेति ॥ निर्यन्धेनाग्रहेण पृष्ठः सोऽपसर्पो जगाद । किमिति ? हे मान-
वदेव ! रक्षोभवन उपिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारात् अन्य-
त्रेतराश्चे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहियन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

कलत्रेति ॥ एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्यये-
णाऽकीर्त्त्याऽभ्याहतं वैदेहियन्धोर्वैदेहिकभस्य । 'व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'
(पा. ६।३।६७) इति ह्रस्वः । 'कालिदास' इति वत् । हृदयम् । अयोघनेनाभितप्तं
चतस्रमय इव । विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥ ३३ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तम्'.

टिप्प०-१ दिनकरमिध्रास्त्वत्र 'विजितारिभद्र' इति पाठमाश्रित्य विहतं दूरीकृतमरीणां
भद्रं कन्याणं देन सन्-इति व्याचक्षुः ।

२ पुरवासिनो मां सदृशमसदृशं वा कथयन्तीति पप्रच्छ-इति दिनकरः ।

३ सद्वृत्तस्यापि गृहे सिता स्त्री शंक्नीया भवति, किं पुनर्दुराचारसेति भावः । 'अन्यत्र'
इति वर्जनायैव्ययम्-इति दिनकरः ।

४ सीतास्वीकारवर्त्त त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति । राजा यत्परगृहचिरोत्पदारस्वीकारम-
कारि तदसाक्रमप्येव पठितं इति जनोक्तिः-इति बहुमः ।

५ प्राक्सीतालमम्, इदानीं पृथग्मूर्दितार्थः । अयोनिमित्तेन घनेन इच्छद्गुटेनाहत तप्तमयो
यथा निदरति तद्वत्-इति दिनकरः ।

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।

इत्येकपक्षायविक्रवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

किमिति ॥ आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तं किमुपेक्षे ? उत
अदोषां सार्धां जायां संत्यजामि ? उभयत्रापि प्रश्ने लक्ष् । इत्येकपक्षः
अथे अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वादर्पितत्वात्स रामो दोलेव चला चित्त-
वृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥ ३४ ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं चाच्यं त्यागेन पट्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

निश्चित्येति ॥ किंच, चाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृ-
त्तिर्यस्य तवनन्यनिवृत्तिः । निश्चित्य पट्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमै-
च्छत् । तथा हि—यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुह्यतरम् ।
इन्द्रियार्थात् सत्त्वन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्रीय इति किमुत वक्तव्यम् ? 'पञ्चमी
विभक्ते' (पा. २।३।४२) इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥ ३५ ॥

स संनिपात्यावरजान् हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

फौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुयाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

स इति ॥ हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन
लुप्तहर्षानवरजान् संनिपात्य संगमय्य । आत्माश्रयं सविषयकं फौलीनं
निन्दां तेभ्य आचचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच ॥ ३६ ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

राजर्षीति ॥ रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचार-
शुचेः सदाचारशुद्धामृतामृतो मत्स्यश्चात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । साम्भः-
कणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः आतः पश्यत ॥ ३७ ॥

पाठा०—१ 'उपेक्षे', 'अपेक्षे'. २ 'संत्यजामि'. ३ 'महीजा'.

टिप्प०—१ आत्मनो निर्वादि निन्दा, तदर्थं किमुपेक्षे ?

अपरा—दोलाचलत्वात्प्रादोर्ध्वं सार्धां लज्जामि ? इति दिनकरः ।

२ दोर्गम्ये परस्य पञ्चम्ये वदिश्रुत्वं नीरत्वं तस्मात् इति दिनकरः ॥ पराश्रयनिश्चय-
संभूतप्रादमपेक्षा इति वाचस्पतिः ।

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमेषां तरंगेष्विव तैलविन्दुम् ।
 सोऽहं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥
 पौरेष्विति ॥ सोऽहम् । अेषां तरंगेषु तैलविन्दुमिव । पौरेषु बहुली-
 भवन्तं प्रसरन्तम् । ॥ एव पूर्वं यस्य स तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ।
 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानि-
 कम् । विनयादित्वात्सार्वे ठक् । अपवा, -आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्तालानि-
 कम् । 'प्रयोजनम्' (पा. ५।१।१०९) इति ठक् । स्थाणुं सम्भमिव । 'चूतवृक्ष'
 इति वत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोऽहं नेशे न दामोमि ॥ ३८ ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
 त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराह्वयेव ॥ ३९ ॥
 तस्येति ॥ तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावप्युत्पत्तावुपस्थितायां
 सलामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् । पुरस्तात् पूर्वं पितु-
 राह्वया समुद्रनेमिम् । समुद्रे नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः । तमिव ।
 त्यक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह—
 अधैमि चैतामनघेति किंतु लोकापवादो चलवान्मतो मे ।
 छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः ४०
 अधैमीति ॥ एनां सीतामनघा साध्वीति चाधैमि । किंतु मे मम लोका-
 पवादो चलवान्मतः । कुतः ? हि यस्मात् प्रजाभिर्भूमेर्दृष्टाया प्रतिविम्बं
 शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारोपिता । अतो लोकपवाद
 एव चलवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

रक्षोघधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
 अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं यदा स्पृशन्तं वशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'सम्भम्' । २ 'मलत्वे नारोपिता' ; 'मलत्वे निरुपिता' ।

टिप्प०-१ यथा तरंगेषु प्रसरन्त तैलविन्दुं निवारयितुं कोऽपि न सक्ते । क इव ।
 द्विपेन्द्र इव । यथा द्विपेन्द्रो गजेन्द्र आलानिकं बलादिव मुजलम्भपदनालानमृतं स्थाणुं सोऽहं
 न क्षमते-इति चलुभः ।

॥ चलुभस्तु—'छाया न भूमेः शशिनो मलत्वे नारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः' इत्यनवयव
 पाठमाश्रित्य भूमेः छाया प्रतिविम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य चन्द्रस्य कलङ्कत्वे लोकेः कल्पिता
 ननु-इति ध्यायते ।

रक्ष इति ॥ किंच, मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किंतु स वैर-
प्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथा हि—अमर्षणोऽसद्वृत्तौ द्विजिह्वः सर्पः
पदा पदेन स्पृशन्तं पुष्पं शोणितकाक्षया दशति किम् ? किंतु वैरनिर्वा-
धनायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिपेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हंतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥
तदिति ॥ तत्तत्साक्षे मे सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्माधनियमाध्याय-
च्छिष्ट' इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिपेधनीयः । निर्हंतं वाच्य-
मेव शब्दं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं करयितुं वो युष्माक-
मर्थिताऽर्थितमिच्छा यदि । भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरुक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥
इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरुक्षाभिनिवे-
शनतिक्रामप्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितु-
मनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोफ्य लोकप्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥
स इति ॥ लोकप्रयगीतकीर्तिर्वैयर्थ्यभाषो लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणा-
मृतः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोफ्य 'हे सौम्य शुभग !'
इत्याभाष्य च पृथग्भरत-शत्रुप्राभ्यां विनाशक । आदिदेशाज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

प्रजायती द्रोहदंशिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्वपदेनेयां प्रापस्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥
प्रजायतीति ॥ द्रोहदो गर्भिणीमनोरपः । दंशंसिनी ते प्रजायती भ्रातृ-
प्राया । 'प्रजायती भ्रातृप्राया' इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहेव ।
'स्पृहिरि-' (पा. ३।१।१५८) इत्यादिनालुप्प्रत्ययः । स त्वं रथी वर । तद्वप-
देनेन द्रोहमिवेन नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापस्य
गमयित्वा । 'विभाषाः' (पा. ६।१।५७) इत्यादिदेशः । त्यज ॥ ४५ ॥

- स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
 प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाक्षा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥
 स इति ॥ पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्नेयेन कर्त्ता । 'न
 लोव-' (पा. २।३।६९) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् ।
 'तत्र तस्मैव' (पा. ३।२।१०८) इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहारं शुश्रुवान्श्रुत-
 वान् । 'भाषायां सदवस्युव-' (पा. ५।१।११६) इति कस्यप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्त-
 दग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । हि यसाङ्गुरूणामाक्षाऽविचारणीया ॥ ४६ ॥
 अथानुकूलश्रवणप्रतीतामब्रह्मभिर्युक्कधुरं तुरंगैः ।
 रथं सुमन्त्रं प्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
 अथेति ॥ अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन
 तुष्टा वैदेहसुतामब्रह्मभिरभीरुभिर्गभिणीवहनयोग्यैः । 'नसिष्टुधिष्टुपिक्षिपेः क्तुः'
 (पा. ३।२।१४०) इति क्तुप्रत्ययः । तुरंगैर्युक्कधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं श्वीत-
 प्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
 सा नीयमाना रश्चिरान्प्रदेशान्प्रियं करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
 नायुद्धं कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपन्नवृक्षम् ॥ ४८ ॥
 सेति ॥ सा सीता रश्चिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः
 प्रियं करोतीति प्रियं करोः प्रियकारीत्यनन्दत् । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्व' (पा. ३।२।४४)
 इति चकारात्त्वचप्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासि-
 पन्नवृक्षं जातं नायुद्धं नाज्ञसीत् । युष्यतेर्लङ् । अतिपन्नवृक्षः खट्वाकारदलः कोऽप्य-
 पूर्वो वृक्षविशेषः । 'अतिपन्नो भवेत्कोपकारे च वरान्तरे' इति विश्वः । आसन्न-
 घातुक इति भावः ॥ ४८ ॥
 जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
 आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
 जुगूहेति ॥ पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहतवान्
 तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्ये-
 तरेण दक्षिणेनाक्ष्णाऽस्यै सीताया आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्नि-
 मितमाहुः ॥ ४९ ॥

सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सधःपरिम्लानमुखाविन्दा ।

राघ्नः शिवं साधरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सीता दुर्निमित्तं दक्षिणाक्षिस्फुरणस्येनोपगतात्प्राप्ताद्विपा-
दादुःखान् सद्यःपरिम्लानमुखारविन्दा सती 'सावरजस्य सानुजस्य राज्ञो
रमस्य शिवं भूयात्' इत्यवाहं करणैरन्तःकरणैः । आशशंसे । संसरेपेक्षा-
यामात्मनेपदमिष्यते । 'करणैः' इति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् । पुनःपुनराशशंस
इत्यर्थः ॥ ५० ॥

शुभोर्नियोगाद्देवितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अयार्यतेयोत्थितवीचिहस्तैजंदोर्दुहिन्ना स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

गुरोरिति ॥ गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । भस्त्राग्यामित्यर्थः ।
घनान्ते विहास्यंस्तस्य सुमित्रातनयो कर्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया
जघोर्बुद्धिघ्रा जाद्व्योतिर्धर्तार्योचिह्नस्तैरवार्यतेव । 'अद्ययं मा कुह' इत्यगार्यतेव
इत्यर्थे ॥ ५१ ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहतां धातृजायां पुलिनेऽयतापं ।

गङ्गां निषादाहृतनीविशेषस्तत्तार संधामिव सत्यसंघः ॥ ५२ ॥

रथादिति ॥ सत्यसंधः यः प्रलप्तः स लक्ष्मणो यन्त्रा चारयित्वा निगृहीत-
पाषाणद्वयाद्वध्यान्नाहृजायां पुलिनेऽवतार्योप्य निपादेन किण्वेनाहव-
नीविशेष आनीतद्वर्गः स तन्मद्वां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञामिय तवार ।
'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

अथ पयवस्यापितयाद्भ्यं निन्सामिधिरन्तर्गतयाप्यकण्ठः ।

औत्पांतिकं मेघ इत्यादमवर्गं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

अथेति ॥ अथ कथंचिद्यस्मापिता प्रकृतिमाणादिवा चाग्नेन सः अन्त-
गंतयाप्सः फण्डो दस्य गः । उज्ज्वलम्भताधुरित्यर्थः । सोमिषिर्महीरतेः
शासनम् । मेघ उत्पाते भवमौर्त्तगातिकमद्मद्यर्पे शिलावर्षमिध । उज्जगा-
तोक्षीर्णवान् । दाहगत्वेनायाप्यन्-दाह उज्जगार इत्युक्त्वा ॥ ५३ ॥

८. पाठा०-१ 'उपगमात्'. २ 'गुन्वापिन्दम्'. ३ 'भ्रातुः'. ४ निदेशात्'.
५ 'भविष्यात्'. 'इतिष्यात्'. ६ 'न्यषायेत्'. ७ 'उत्तिष्ठत्' 'उत्थत्'. ८ 'स
पुन्यमनिष्यपादात्'. 'मुमक्षमनिष्यपादात्'. ९ 'भोत्पठिः'.

शिष्यः—१। कविः 'भोषानिरो मेव इषाः नवर्थ' इति पाठः भोषानिरो मेवोऽ-
 इति शिष्यानिरो इति वल्लभात् नवर्थः कथ्यते ।

ततोऽभिपद्मानिलविप्रविद्धा प्रध्रदयमानाभरणप्रसूना ।

समूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

तत इति ॥ ततः अभिपद्मः परभवः । 'शापे त्वभिपद्मः परभवे' इत्यमरः । य एनानिलस्त्रेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रध्रदयमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः ॥ सीता लतेव । सहसा समूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्त्रोतपतेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । भूमौ परातेत्यर्थः । छाणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥ ५४ ॥

इदवाकुप्यंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरायंवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेय तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

इदवाकिति ॥ इदवाकुप्यंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । आर्यवृत्तः साधु-
चरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात् कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः ।
इति संशयितेय संदिहानेव तावत् । सागहेतुज्ञानावधेः प्राणित्यर्थः । जननी
क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥ ५५ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।

तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रयोधः ॥ ५६ ॥

सेति ॥ लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागता-
सुर्लब्धसंज्ञा सती, अन्तः समतप्यत । दुःखेनादक्षतेत्यर्थः । तपेः कर्मणि लट् ।
कर्मकर्तरीति केचित्, -तपः । 'तपस्तप.कर्मकस्यैव' (पा. ३।१।८८) इति यन्निय-
मात् । तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रयोधो मोहात्कष्टतरोऽ-
तिदुःखदोऽभूत् । दुःखेदनासंभवादिति भावः ॥ ५६ ॥

न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्गा निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

न चेति ॥ आर्या साध्वी सीता वृजिनादृत एनसो विनापि । 'कलुषं
वृजिनोऽप्यम्' इत्यमरः । 'अन्यारादितरते' (पा. २।३।२९) इत्यादिना पञ्चमी ।

पाठा०-१ 'अभिपद्मानिलविप्रविद्धा'. २ 'आर्यवृत्ति'. ३ 'इत्यम्'. ४ 'संता-
यति'.

टिप्प०-१ यथा लता वली दुःसहवातधारिणा सती भूमिं याति-इति बहुभः ।

२ माता अपत्यं त्यक्त्वा दुष्टिदुःखरूपमिष्टाय प्रवेशं न ददाति-इति बहुभः ।

निराकरिण्णो निर्वासकस्य । 'अलंकृन्-' (पा. ३।२।१३६) इत्यादिनेष्णुचप्रत्ययः ।
भर्तुरर्चनमपवादं न चावद्वैवावधीत् । किंतु स्थिरदुःखभाजमत एव दुष्क-
तिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥ ५७ ॥

आश्वास्य रामावरजः सर्तीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि ! क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

आश्वासेति ॥ रामावरजो लक्ष्मणः सर्तीं साध्वीं तामाश्वास्य । आख्यात
उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्त्राश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य परा-
धीनस्य । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । मे भर्तृनिदेशेन साम्यनुशया हेतुना
बद्धौक्ष्यं पारुष्यं तद्वे देवि ! क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥ ५८ ॥

सीता तमुत्थाप्य जगाद् वाक्यं प्रीतासि ते सौम्य ! चिराय जीव ।
विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन आत्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥

सीतेति ॥ सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद् । किमिति ! हे सौम्य
साधो ! ते प्रीतासि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् । विडौजसेन्द्रेण विष्णु-
रूपेन्द्र इव । अग्रजेन ज्येष्ठेन आत्रा त्वमित्थं परवान् परतन्त्रोऽसि ॥ ५९ ॥

अश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिपेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

अश्रूजनमिति ॥ सर्वे अश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् ।
मत्प्रणाममुक्त्वैत्यर्थः । विज्ञापय । किमिति ! निषिध्यत इति निपेकः । मयि वर्त-
मानं सूनोस्त्वत्पुत्रस्य प्रजानिपेकं गर्भे चेतसाऽनुध्यायत 'शिवमस्तु' इति
चिन्तयतेति ॥ ६० ॥

वाच्यस्त्यया मद्बचनात्स राजा बह्वी विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मां लोकवाद्ब्रयणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

वाच्य इति ॥ स राजा त्वया मद्बचनान्मद्बचनमिति कृत्वा । त्वन्न्त्रेपे
पयमी । वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह 'बह्वी' इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः—

पाठा०—१ 'स सीताम्'. २ 'भर्तृनिदेशरौक्ष्यम्'; 'भर्तृनिदेशरूक्षम्'; 'भर्तृ-
निदेशरौक्षम्'. ३ 'वत्स'. ४ 'विज्ञापयेः'. ५ 'ते'.

टिप्प०—१ आदिस्तोत्रेन हि दुःखस्य विष्णुः कनीयान् इति बलुभः ।

रेकात् । मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वागमृत्युत्वर्थः । विज्ञा भीता कुररीवो-
त्कोशीव । 'उत्कोशकुररी समी' इत्यमरः । भूयो भूविष्टं चक्रन्द बुभुक्ष ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावेमत्यन्तमासीद्बुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

नृत्यमिति ॥ मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य
उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने नृत्यदुःखत्वं
प्राप्ते वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीति 'अपि' शब्दार्थः ॥ ६९ ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निपादयिद्वाण्डजस दर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी
सन्, तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दयालुतवेत्याह—निपादेति । निपा-
देन व्याधेन विद्वत्पाण्डजस श्रौखस दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः
श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते (बाल. २।१५)
'मा निपाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्नान्विमिश्रुनादेकमवधीः काममोहि-
तम् ॥' इति । विरथामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलोपाद्धिरता वचन्दे ।

तस्यै मुनिदोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिपमित्युवाच ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ सीता विलोपाद्धिरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु
प्रमृज्य तं मुनिं वचन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भविह्वशी मुनिस्तस्यै सीतायै
सुपुत्राशिपं तत्प्राप्तिहेतुभूता दाश्वान् दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ।

~'दाश्वान्साङ्गान्मीढाश्च' (पा. ६।१।१२) इति क्लृप्तो विषयः ॥ ७१ ॥

ज्ञाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादश्रुभितेन भर्त्रा ।

तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्यं प्राप्तासि वैदेहि ! पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'नृत्तम्'. २ 'भृङ्गा.'. ३ 'अत्यर्थम्'. ४ 'प्रलापात्'. ५ 'दोहद'.
६ 'दत्ता'. ७ 'वने'.

टिप्प०-१ मयूरा नृत्यं उत्पन्नं, वृक्षाश्च कुसुमानि, हरिण्यश्चानुगृहीतान् दर्भान्, समं
नृत्यं दुःखं यस्य स समदुःखस्य भावं गतेऽपि तस्याः सीताया रुदितमत्यन्तमासीत् । तदु-
खेन चेतनाऽचेतना ऋषि दुःखिनोऽभूवजित्यर्थः-इति दिनकरः ।

-२ लुब्धकशरताडितसारसभिलोकनोत्पन्न शोकस्य श्लोकत्वजगाम, दुःखवशाच्चसमुत्पन्नदयं
श्लोको निर्यातः-मा निपाद-...काममोहितम् यत्नान्वता कविर्वाल्मीकिरित्यर्थः-इति घट्टभट्टः ।

जान इति ॥ त्वां मिथ्यापवादेन धुमितेन भर्ता विच्छृणुं लक्षां प्रणि-
धानतः समापिदृष्ट्वा जाने । हे चैदेहि ! विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितु-
र्जनस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यधिष्ठा मा शोचीः । व्यये-
लुब्धः । 'न माद्योगे' (पा. ६।४।७४) इत्यङ्गमप्रतिषेधः । भर्त्रेपेक्षितानां पितृ-
गृहवास एवोचित इति भावः ॥ ७२ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकृत्यनेऽपि ।

त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

उत्प्राप्तेति ॥ उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व-
लोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंघेऽपि । अविकृत्यनेऽनात्मश्लाघि-
न्यपि । इत्थं ज्ञेयपत्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गहितव्यापारे
भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीता-
नुनयार्थेऽयं रामोपालम्भः ॥ ७३ ॥

तयोर्देकीर्तिः भ्यशुरः सखा मे सतां भयोच्छेदकरः पिता ते ।

धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तत्र येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥

तवेति ॥ उरुकीर्तिस्तव भ्यशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः
सतां विदुषां भयोच्छेदकरो शनोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पति-
देवतानां पतिप्रतानां धुरि अग्रे स्थिता । येन निमित्तेन ममानुकम्प्याऽनुप्राप्या
नासि तत्किम् ? किंचिदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोधने धीतमया यसास्मिन् ।

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

तपसीति ॥ तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तवन्तुकेऽस्मिन्तपोधने

पाठा०-१ 'इन्दुकीर्तिः'. २ 'भयोच्छेदकरः'. ३ 'पितृदेवतानाम्'.

टिप्प०-१ यद्वा, -जनकदेशादन्यदेशस्य पितृगृहमित्यर्थः-इति दिनकरः ।

२ दण्डकारण्ये कृता तपस्विराधनप्रतिष्ठा सूचिता-इति हेमाद्रिः ।

३ अविकृत्यने इति । मुनयो मया रक्षिता इत्यात्मलक्षणाभावः युचित-इति हेमाद्रिः ।

४ सतां मुमुक्षूणां भवस्य संसारस्य ध्वसे गुरुः, मन्त्रनिषेधदेशेत्यर्थः, त्वं च साध्वीनां पुत्रमे-
स्त्विति, एवं स्थिते तस्मिन् येन ममानुकम्प्या न भवेत्? यद्यपि मुनिः सर्वजन्तुषु साधारणद्वय-
स्तथापि सीताविश्रान्तार्थमिव मुक्ति-इति दिनकरः । शान्तवृत्तं जनकस्योक्त उत्तररामचरिते
'तदयं मन्त्रवादी पुराणराजर्षिः' इति ।

वीतभया निर्भोका वस । इतोऽसिन्धवेऽनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्य-
संस्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिखुष्टेन भविष्यति ॥ ७५ ॥

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।

तत्सैकतोत्सङ्गवलि क्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसैः प्रसादः ॥ ७६ ॥

अशून्येति ॥ संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उदजाः । अधिकरणार्थे घञ्प्र-
त्ययः । मुनीनां संनिवेशैरुदजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य
वाऽपहन्त्रीम् । 'तमस्तु ह्येव पापे नरकशोकयोः' इत्यमरः । तमसां नदीं वगाह्य
तत्र जात्वा । वलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु यलि-
क्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो वीजं च द्यालेयमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिपङ्क्तामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

पुष्पमिति ॥ ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वयलशान्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं
च । अकृष्टरोह्यकृष्टलोत्पम् । अकृष्टपथमित्यर्थः । वलये हितं द्यालेयं पूजायो-
म्यम् । 'छदिरुपधिबळेडन्' (पा. ५।१।१३) इति वज्रप्रत्ययः । वीजं नीवारदि
धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भयिते मुनिकन्यका नवाभिपङ्क्ता नूतन-
दुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ ७७ ॥

पयोघटेराधमयालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वयलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयंप्रीतिमवाप्स्यसि त्यम् ॥ ७८ ॥

पय इति ॥ स्वयलानुरूपैः स्वयलानुरूपारिभिः पयसामन्मसां घटैः । स्तन्यै-
रिति च ध्वन्यते । आधमयालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्
पूर्वम् । असंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः विशुः । 'नादि-
कास्तनयोर्माषेदोः' (पा. ३।३।२९) इति खड्गप्रत्ययः । 'अर्द्धिप-' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन्वा प्रीतिस्त्वामवाप्स्यसि । ततः परं मुलभ एव
विनोद इति भावः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'विगाह्य'. २ 'सोऽभिलाषः'. ३ 'द्यालेयमकृष्टपथम्'. 'काटे
यदकृष्टरोहि'. ४ 'स्तीतिष्'.

टिप्प०-१ ऋतौ चरमावर्तम्, अर्द्धवर्षकालाव्याप्तम्-इति दिनकरः ।

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वे स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

अनुग्रहेति ॥ दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तं तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥ ७९ ॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विघ्नसारं पितृभिर्हिमांशोर्नृत्यां कलां दर्श इवापधीषु ॥ ८० ॥

तामिति ॥ शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यातां तस्य तापसीषु । पितृभिरभिष्वात्तादिभिर्निर्विघ्नसारं भुक्तसारं हिमांशोर-
नृत्यामवशिष्टां कलां देशांऽमावास्याकाल ओषधीष्वच अर्पयामास च ।
अथ पराधरा-‘पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य सा कला । सुधामृतमयी पुण्यां
तामिन्दोः पितर्ये मुने । ॥’ इति । व्यासश्च-‘अमायां तु यदा सोम ओषधीः प्रति-
पद्यते’ इति ॥ ८० ॥

ता इक्षुदीक्षेद्वृत्तप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतत्त्वमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुदजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

ता इति ॥ तास्त्रापसः । तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः, निवासार्थमित्यर्थः । ‘पश्वी हेतुप्रयोगे’
(पा. ३।३।२९) इति पश्वी । ‘इक्षुषी तापघतकः’ इत्यनरः । इक्षुदीक्षेदेन वृत्त-
प्रदीपमन्तरालीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तत्त्वं अध्या वसिस्तमुदजं पण्णालां
वितेरुर्दुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिपेक्षप्रयता यसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

चन्येन सा चत्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये चमार ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्राधमेऽभिपेक्षेण ज्ञानेन प्रयता नियता यसन्ती विधिना

पाठा०-१ ‘अनुग्रहम्’. २ ‘शान्तमुष्मीम्’. ३ ‘समर्पयामास तः’. ४ ‘समा-
गमप्रीतिषु’. ५ ‘निर्विघ्नसारा’. ६ ‘अनृत्या’. ७ ‘कला’. ८ ‘विमेदुः’. ९ ‘विधिभा-
तिथिभ्यः’, ‘विधुपातिविभ्यः’.

टिप्पणी-१ यथा इन्द्रोऽमावास्यां निगुनिर्निषेधं उपयुक्तं सारो यसास्त्रामिन्दोरन्तिर्मा
यसासोऽर्पणं तथोत्पत्ति-इति दिनकरः । २ इदं हि प्राक् (खु ५।२९) प्रतिपादितमेव
दिप्यमानम् ।

शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतककारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः
प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय हेतोः । वन्येन कन्दमूल्यादिना शरीरं वभार
पुण्ये ॥ ८२ ॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हस्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

अपीति ॥ प्रभू राजा । अधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम् इति
क्रावुः । उत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हस्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं
सीताबिदापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥ ८३ ॥

वभूव रामः सहसा संप्राप्यस्तुपारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहाधिरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

वभूवेति ॥ सहसा संप्रति संप्राप्तो रामः । तुपारवर्षा सहस्यचन्द्र
इव वभूव । अत्यधुतया तुपारवर्षणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पापे तैपसहस्यौ
द्वौ' इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह—कौलीनालोक्षपदाद्वीतेन तेन रामेण
वैदेहसुता सीता गृहाधिरस्ता । न मनस्तो भवसंधिताश्च निरस्ता । पञ्चम्या-
स्तुतिः ॥ ८४ ॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्यर्णाध्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृसाधारणभोगमृदुं राज्यं रजोरिक्कमनाः शशास ॥ ८५ ॥

निगृह्येति ॥ धीमान् वर्णानामाधमायं चावेक्षणेऽनुसन्धाने जागरू-
कोऽप्रमत्तः 'जागरूकः' (पा. ३।२।१६५) इत्युक्तप्रत्ययः । रजोरिक्कमना रजो-
गुणशून्यचेताः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरप्य भ्रातृभिः साधारण-
भोगम् । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । अर्द्धं राज्यं शशास ॥ ८५ ॥

तौमेकभार्या परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एव एकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभान्यमुषं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नीरहितेव रेजे दिधीषे । तस्य क्वन्तरपरिग्रहो नभूदिति भावः ॥ ८६ ॥

पाठा०—१ 'इति'. २ 'निहन्ता'. ३ 'परिदेवितान्वम्'. ४ 'सपदि'.
५ 'प्रवाप्य'. ६ 'योगम्'. ७ 'तस्य'. ८ 'रमे'.

टिप्प०—१ न तु जीवनेच्छेति माक-इति दिनकर० ।

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
 तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्कतूनाजहार ।
 वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
 सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥ ८७ ॥

इति धीरपुवंशे महाकाव्ये कविध्रीकालिदासकृतौ सीतापरित्यागे
 नाम चतुर्दशः सर्गः ।

सीतामिति ॥ दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वाऽन्यां श्रियं
 नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । 'उपायमः स्वकरणे' (पा. १।३।५६) इत्या-
 त्मनेपदम् । किंच, तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमायाः हिरण्मय्याः सखा
 प्रतिकृतिसखाः सन् कतूनाजहार इत्यतवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा
 भोगप्रदेयगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन पातंया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निपेधं परि-
 त्यागेन यदुःखं तत्कथमपि विपेहे विसोढवती ॥ ८७ ॥

इति महोपाध्यायकोट्याचलमहिनाथसुरविचितायां शृग्वंशम्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

भारग्यक गृहस्थान् शत्रुतो यद्रजःरुग्णाः ।
 स्वयमोद्वाहिकं गंह वस्ने रामाय ते नमः ॥

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

कृतेति ॥ कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । स्रग्गणमिलयः । केवलाम् । एकामिलयः । पृथिवीमेव । वुभुजे भुक्तवान् । ननु पार्थिवीमिलयः । सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्ताः समाधिर्व्यज्यते । रामस्य ह्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकभिप्रायः ॥ १ ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिक्षेण तर्मेभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेनेति ॥ लवणेन लवणारूपेण तामिक्षेण तमिस्राचारिणा । रक्षसे-
ल्यर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयोगक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुना-
भाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितार-
मभ्ययुः प्राप्ताः । यावेर्लव् ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

अवेक्ष्येति ॥ ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन् लवणे
स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथा हि—त्रायत इति त्राणं रक्षन्म् । कर्तरि
ल्युट् । तद्भावे शाप एवात्र यथा ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ।
शापदानात्तपसो व्यय इति प्रतिदेः ॥ ३ ॥

प्रतिशुधाय काकुरस्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थं प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

प्रतीति ॥ काकुरस्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां
प्रतिशुधाय प्रतिजहौ । तथा हि—भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणा-
वतरण धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजन यस्याः सा तथैव ॥ ४ ॥

ते रामाय चघोपायमाचख्युर्विबुधद्वयः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

पाठा०—१ 'धर्मसंरक्षणार्थेव'; 'धर्मसंरक्षणार्थाय'. २ 'प्रस्थानम्'.

टिप्प०—१ 'स्वेककृतयोः' इत्यमरोक्ते 'केवलं शब्दोऽयं कृतार्थः । अन्यथा 'एव'कारे
प्रत्यये पुनः 'केवल'शब्दप्रयोगे दोषोक्तव्यः स्यात् । अन्ये त्वन्यथा समादधिर । अन्ययोगव्य-
च्छेदार्थं 'एव'कारोऽप्ययोगव्यवच्छेदार्थः 'केवल'शब्दः । अपरे तु के मुखेऽवलामसमर्थमिति
व्याचक्षिरे—इति दिनकरः ।

२ भुवि विष्णोर्वतारो धर्मसं संरक्षणार्थः; उक्तं च (गीता. अ. ४।७)—'यदा यदा हि
धर्मसं ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मसं तदात्मानं सज्जाम्यहम्'—इति दिनकरः ।

त इति ॥ ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमा-
चक्षुः । लुनातीति लवणः । नन्वादित्वाभ्युः । तत्रैव निपातनाणात्वम् । लवणः
शूली शूलवान् दुर्जयोऽजेयः । किंतु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् ।
'याज्ञायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते मुनेः' इति कैशवः ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

आदिदेशेति ॥ अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमच्छरणाय राघवो रामः
शत्रुघ्नमादिदेश । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहाच्छत्रुघ्न-
नाद्धेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य सद्यधार्थं करिष्यन्निव । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः ।
'अमनुष्यकर्तृके च' (पा. ३।२।५३) इति चकाराकृतप्रशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्ग-
सिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलप्रहणाद्येष्टविधिः 'कृतल्युटो बहुलम्' (पा. ३।३।११३)
इति ॥ ६ ॥

रामस्य स्वयमप्रयत्ने हेतुमाह—

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपचाद् इवोत्सर्गं व्याघतंयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

य इति ॥ हि वसत् । पराञ्छत्रूंस्त्रापयतीति परंतपः । 'द्विपत्तरयोत्सापेः'
(पा. ३।३।३९) इति छत्रप्रत्ययः । 'यचि हलः' (पा. ६।४।९४) इति हलः ।
रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपचादो विशेषणान्मुत्सर्गं सामान्यशास्त्र-

टिप्पणी—१ पुनः हि ल मधुनामको राघवो महता तपश्चर्या ब्रह्म संप्रीणितवान् । तेन
तपसा गृहो हि इदं लभ्यते दुर्जयं शूलं दत्त्वा देवनाक्षणादीन् न प्रभवंदेतुमादिदेश । स्वनिब-
नसमयासक्तः स मधुः सपुत्राय लवणाय तं शूलं प्रदत्त्वा 'तं सदा शूलधारी भव, तेन न
कोऽपि त्वा दग्नं प्रभवेत्' इत्युक्त्वा च शिवोपदेशं प्रविष्टवान्—इति रामायणे (वचन-
स. ६१) कथनम् ।

२ गतु—'अमनुष्यकर्तृके च' (पा. ३।२।५३) इति टङ्गप्रत्ययस्य विधानात् कथं 'शत्रुघ्न'
इति उच्यते,—अस्य देवत्वविक्रययाममनुष्यकर्तृकरम् । यदा—भूविमुखादित्वात् कमलस्य
इति भाष्यद्विसिद्धात्तत्त्वशास्त्रात्—इति दिनकरः ।

३ अत्राह—
रघूनां राष्ट्रपते-
निषेधमवराद्ध-
दिनकरः ॥

रक्षयन्मते । बहुशब्दं सामान्यम्, मन्त्रव्यापको विवक्षितः । यथा 'क्षीरं' इत्यत्र 'दूको
यन्नि' (पा. ६।१।७३) इत्यस्योत्सर्गस्य अत्र सर्वत्र 'दीपः' (पा. ६।१।११०) इत्यवराद्धः ।
श्लोकम्—'मूलेऽर्द्धमस्तुतमो वायव्येऽर्द्धे देवः । अत्राह स निषेधो मूलो व्याकरणा-
त् ॥—इति हेमाद्रिः ।

मिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति ।
पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरमीरमीः ॥ ८ ॥

अग्रजेनेति ॥ ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथि-
कोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरमी-
रामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्त्ययौ ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोर्धिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

रामेति ॥ रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽ-
भिधेयो यस्य तस्य । धातोः 'इध्ययने' इत्यस्य धातोः पश्चादधिरभ्युपसर्ग इव ।
अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र । अन्यत्र, -अभिधेयसाधनाय । अभवत् ।
'अर्थोऽभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । यथा 'इत्किाध्भ्युपसर्गं न व्यभि-
चरतः' इति न्यायेनाभ्युपसर्गाः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सन्निधिमात्रेणोपकरोति,
सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥ ९ ॥

आदिष्टवर्मा मुनिभिः स गच्छन्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्टिर्वालसिन्धैरिवांशुमान् ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'वदा'. २ 'अनुपदं' (=सेनाङ्गं तस्य सिद्धये). ३ 'स गच्छ-
म्यदताम्'; 'स गच्छन्मतिमताम्'. ४ 'वरः'.

टिप्प०-१ पञ्चमस्तु-रामादेशादनुपदं इति पाठमाह्वल रामाजया सेनाङ्गं गजराजतुरग-
पदातिरक्षणं तस्य शत्रुघ्नस्यानुपदं पश्चादभवत् । किमर्थम् ? सिद्धये क्रियासिद्धयर्थम् इति
न्यायते ।

२ यथा उपसर्गनिरपेक्षतयैवार्थवत् 'इद्ध्ययने' इत्यस्य धातोः यथाद्राम्यधिकपसर्गो
भवति, तथा रामादेशात् कार्यसिद्धये सैन्यनिरपेक्षतयैवातिनिवृत्तिरक्तिरस्य तस्य सेनाङ्गं पश्चा-
द्गाम्यभवत् । यद्यपि धातुहरसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति, पदमादि मा-
भाष्ये धातोरेवार्थवत्त्वादुपसर्गस्य धोनैकस्य तिरणानि-इति दिनकर० । .

४ आदिष्टेति ॥ रथप्रष्टे रथाप्रगामिभिः । 'प्रष्टोऽप्रगामिनि' (पा. ८।३।९२) इति निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टभागो गच्छंस्तपतां देदीप्यमानानां मध्ये चरः श्रेष्ठः स शत्रुप्रः । बालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान्स्वयं इव । विरराज । तेष्वपि रथप्रष्टा इत्यनुसंधेयम् ॥ १० ॥

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

तस्येति ॥ यतो गच्छतः । इण्धातोः शत्रुप्रत्ययः । तस्य शत्रुप्रस्य मार्गवशाद्रथस्वन उत्कण्ठा उन्नीवा मृगा यस्मिन्सस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबन्धिनि । 'दृढारच्छः' (पा. ४।२।११४) इति छप्रत्ययः । तपोवन एका वसती रात्रिर्वैभूय । तत्रैका रात्रिमुपित इत्यर्थः । 'वसती रात्रिवैभूयः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभायसिद्धाभिर्यिशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ क्लान्तवाहनं भ्रान्तबुद्ध्यं तं कुमारं शत्रुप्रमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्रभायसिद्धाभिर्यिशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास ॥ १२ ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वेत्नी प्रजावती ।

सुतायसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ । अस्य शत्रुप्रस्य । भन्तरस्या अस्त्रांत्यन्तर्वेत्नी गर्भिणी 'अन्तर्वेत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वेत्पतिवतोर्नुक्' (पा. ४।१।३२) इति ङीप्, नुगागमश्च । प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदण्डाविव । सुतायसूत ॥ १३ ॥

संतानध्वजाद्भानुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

संतानेति ॥ भ्रान्तुर्ज्येष्ठस्य संतानध्वजादेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्

पाठा०-१ 'रथस्वनोत्कीर्णमृगे'; 'रथस्वनोत्कीर्णमृगे'. २ 'भ्रान्तु'. ३ 'विषय'. ४ 'संपन्ना'.

टिप्प०-१ बालखिल्यै रथप्रष्टैः स्वनप्रगामिभिरादिष्टवर्त्तभिः, ते हि तस्य सहचराः-रात्रि यत्तुभः ॥ यद्योक्तं भागवते (स्कं. १३।११) 'बालखिल्यैः सहस्रानि इष्टिर्द्वर्षयोऽनघाः । पुरतोऽभिमुखं यामिदं पुरन्ति स्तुतिर्निविजुम् ॥' इति ।

सौमित्रिः शत्रुः प्रातयुंकरथः सञ्जरथः सन् । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिमुनिमान्
मन्त्रयाष्टृक्षप ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपक्षं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात्करमिवादाय सत्त्वरशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

स चेति ॥ स कृष्णध्वं मधूपक्षं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम
रावणसत्ता । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणध्वं वनात्करं बलिमिव सत्त्वानां
प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥ १५ ॥

धूमधूमो घसागन्धी ज्वालावधुशिरोरुहः ।

क्रव्याद्गणपरीवारध्विताग्निरिव जंगमः ॥ १६ ॥

धूमेति ॥ किंभूतो लवणः ? धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः । 'धूमधूमलौ
कृष्णलोहिते' इत्यमरः । घसागन्धो हन्मेदोगन्धः । सोऽस्यलीति घसागन्धी ।
'हन्मेदस्तु वषा वसा' इत्यमरः । ज्वाला इव बभ्रवः पिपासाः शिरोरुहाः
केसा यस्य स तथोक्तः । 'विपुले नयुले विष्णौ बभ्रुः स्वातिपत्रले त्रिपु' इत्यमरः ।
क्रव्यं मौसमवन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः, तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः ।
अत एव जंगमधरिण्यध्विताग्निरिव स्थितः । कृष्णधुपक्षे, धूमेर्धूमवर्णः । ज्वाला
एव शिरोरुहः । क्रव्यादो गृध्रादयः इत्यनुषधेयम् ॥ १६ ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

वरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

अपशूलमिति ॥ लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमा-
साद्य वरोध । तथा हि-रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलतैवायं
रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि संमुखस्य दर्शने हि । 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनेः
यः' (पा. ५।२।६) इति खप्रत्ययः । अभिघ्नरत्नक्षणावस्तु दुर्लभ एव ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तिमालक्ष्य मत्कुक्षेरथ भोजनम् ।

दिष्टया त्वमसि मे धात्रा भीतेनेचोपपादितः ॥ १८ ॥

पाठा०-१ 'सांयुगीनः'. २ 'मालोक्ष्य'. ३ 'चेतनम्'.

१. सांयुगीनः । २. मालोक्ष्य । ३. चेतनम् । ४. मधुपक्षः । ५. रावणसत्ता । ६. कुम्भीनसी । ७. मधुपक्षः । ८. मधुपक्षः । ९. मधुपक्षः । १०. मधुपक्षः । ११. मधुपक्षः । १२. मधुपक्षः । १३. मधुपक्षः । १४. मधुपक्षः । १५. मधुपक्षः । १६. मधुपक्षः । १७. मधुपक्षः । १८. मधुपक्षः । १९. मधुपक्षः । २०. मधुपक्षः । २१. मधुपक्षः । २२. मधुपक्षः । २३. मधुपक्षः । २४. मधुपक्षः । २५. मधुपक्षः । २६. मधुपक्षः । २७. मधुपक्षः । २८. मधुपक्षः । २९. मधुपक्षः । ३०. मधुपक्षः । ३१. मधुपक्षः । ३२. मधुपक्षः । ३३. मधुपक्षः । ३४. मधुपक्षः । ३५. मधुपक्षः । ३६. मधुपक्षः । ३७. मधुपक्षः । ३८. मधुपक्षः । ३९. मधुपक्षः । ४०. मधुपक्षः । ४१. मधुपक्षः । ४२. मधुपक्षः । ४३. मधुपक्षः । ४४. मधुपक्षः । ४५. मधुपक्षः । ४६. मधुपक्षः । ४७. मधुपक्षः । ४८. मधुपक्षः । ४९. मधुपक्षः । ५०. मधुपक्षः । ५१. मधुपक्षः । ५२. मधुपक्षः । ५३. मधुपक्षः । ५४. मधुपक्षः । ५५. मधुपक्षः । ५६. मधुपक्षः । ५७. मधुपक्षः । ५८. मधुपक्षः । ५९. मधुपक्षः । ६०. मधुपक्षः । ६१. मधुपक्षः । ६२. मधुपक्षः । ६३. मधुपक्षः । ६४. मधुपक्षः । ६५. मधुपक्षः । ६६. मधुपक्षः । ६७. मधुपक्षः । ६८. मधुपक्षः । ६९. मधुपक्षः । ७०. मधुपक्षः । ७१. मधुपक्षः । ७२. मधुपक्षः । ७३. मधुपक्षः । ७४. मधुपक्षः । ७५. मधुपक्षः । ७६. मधुपक्षः । ७७. मधुपक्षः । ७८. मधुपक्षः । ७९. मधुपक्षः । ८०. मधुपक्षः । ८१. मधुपक्षः । ८२. मधुपक्षः । ८३. मधुपक्षः । ८४. मधुपक्षः । ८५. मधुपक्षः । ८६. मधुपक्षः । ८७. मधुपक्षः । ८८. मधुपक्षः । ८९. मधुपक्षः । ९०. मधुपक्षः । ९१. मधुपक्षः । ९२. मधुपक्षः । ९३. मधुपक्षः । ९४. मधुपक्षः । ९५. मधुपक्षः । ९६. मधुपक्षः । ९७. मधुपक्षः । ९८. मधुपक्षः । ९९. मधुपक्षः । १००. मधुपक्षः ।

२ क्रव्यादानां पक्षिणां सहोः परितो बभ्रवद्विवाग्निबोसस्थित इति पूर्वोक्तं सवन्धः-इति
दिनकरः ॥ क्रव्याद्गणः गृध्रादिपरिवारः । रन्ध्रप्रवे-अगमद्विवाग्निरिव, सोऽप्येवविभो
भवति-इति बहुभः ।

इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

नेति ॥ इतीति ॥ युगम् । राक्षसो लवणः । अथ मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिषमप्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धाया दिष्ट्या भागेन मे त्यमुपपादितः कल्पितोऽसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्यं तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुत्तं द्रुमम् । मुस्तास्तम्बमिव भङ्गेऽनेनोत्पाटयामास ॥ १८-१९ ॥

सौमित्रेर्निशितैर्याणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

सौमित्रेरिति ॥ नैर्ऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाब्दयन्तरा मध्ये निशितैर्याणैः शकलीकृतः क्व, सौमित्रेः^१ शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किंतु पुष्परजः प्राप ॥ २० ॥

विनाशाच्चस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्यै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

विनाशादिति ॥ रक्षो लवणस्तस्य विनाशादेतोः । महोपलं महान्तं पापानम् । पृथगस्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव । 'मुष्टि'शब्दो द्विलिङ्गः । तस्यै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ २१ ॥

पेन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्यादैपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

पेन्द्रमिति ॥ स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितोऽभिहतः क्व । सिकताः घातिकावामावाद्पि परां परमाणुतां प्रपेदे । यतोऽधुनास्ति स परमाणुतिलाहुः ॥ २२ ॥

पाठा०-१ 'शकलीकृतम्'. २ 'विनाशं स्वस्य शूलस्य'; 'निशानं स्वस्य शूलस्य'. ३ 'तं च'. ४ 'सिकताभावं'; 'सिकताम्यः'. ५ 'हि पराम्'; 'अपराम्'.

टिप्प०-१ इयं सौमित्रिणां न प्राप किंतु बाहुवशाच्चतुष्टुपरेणः प्राप-इति दिनकरः ।

२ परमाणुतां श्लोकं कश्चिदुक्तवान्-^१कृतान्तस्य यमस्य यत्पदं इदमेव रजः । भागस्तस्य च रक्षो यः परमाणुः स उच्यते ॥ इति ॥ इयं कृतान्तः सञ्जिज्ञवान्-इति यत्तुमः ।

तमुपाद्रवदुधम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इयोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

तमिति ॥ निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः । 'ककुद्दोपणी' इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगादोपशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुसवाहू प्रवेष्टो दोः' इति पुल्लिङ्गसाहचर्यात्पुंसत्वं च । तथा च प्रयोगः—'दोप तस्य तथाविधस्य भजते' इति । सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तामस्तदाख्यवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव । तं शत्रुमुपाद्रवदुग्धमिद्वयः ॥ २३ ॥

कार्पण्येन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

अतिनाय भुवः कम्पं जहाराधमघासिनाम् ॥ २४ ॥

कार्पण्येनेति ॥ स शत्रुलक्षणः । कार्पण्येन वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—'एवमेव प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः' इति । 'विष्णुर्नारायण इष्णुः' इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्, भुवः कम्पमानिनायायनीतवान् । वेहभारादिलयः । आधमघासिनां कम्पं जहार । तत्राद्यादकुतोभया यभूवुरित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

वयसामिति ॥ हतस्य निद्वेष्टेति विद्विष तस्य विद्विषो पक्षस्योपरि वयसां पङ्क्तिं पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥ २५ ॥

स हत्या लवणं धीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिह्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

स इति ॥ स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्या तदाऽऽत्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिह्वधेन शोभिनो भ्रातुलक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरे मेने । 'सोदरायः' (पा. ४।४।१०९) इति यप्रत्ययः ॥ २६ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थस्तपस्त्रिभिः ।

शुशुभे विक्रमोदग्रं ग्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

पाठा०—१ 'तमुपाद्रवदुधम्य राक्षसो दक्षिणं करम्'; 'तमुपाद्रवदुधम्य दोप राक्षोऽथ दक्षिणम्'; 'दक्षिण दोपमुद्यम्य लवणसमुपाद्रवन्'. २ 'शत्रोः'. 'राक्षसः'. ४ 'वीरम्'. ५ 'महामना'.

टिप्प०—१ दपति प्राक् जन्मना सोदराय शायवानित्यर्थः—इति दिनकरः ।

तस्येति ॥ चरितार्थैः कृतार्थैः कृतार्थैस्तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य
शत्रुस्य विक्रमेणोद्ग्रस्यन्तं व्रीडया लज्जयाचनतं नम्रं शिरः शुशुमे ।
विमान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥ २७ ॥

उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

उपेति ॥ पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निःस्पृहः । मधुरा-
कृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुस्य कालिन्ध्या यमुनाया उपकूलं वृत्ते । विभक्त्य-
र्थेऽव्ययीभावः । मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ २८ ॥

यैः सौराज्यप्रकाशाभिर्वभौ पौरैर्विभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्द्यमनं कृत्वेषोर्पनिवेशिता ॥ २९ ॥

येति ॥ या पृ० । शत्रुस्य शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराशी, सुराश्या भावः
सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः ।
स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनस्तस्य वसनमाहरणं कृत्वा, उपनिवेशितोप-
स्थापितेष्वभ्याम् । अत्र चोदित्यः—‘भूतपूर्वमभूतपूर्व वा जनपदं परदेशप्रवाहेण
स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्’ इति ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्त्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्रेति ॥ तत्र मधुरायां सौधगतो हर्म्याहटः स चक्रवाकिनीं चक्रवाक-
यतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ।
‘वेणिः प्रवेणी’ इत्यमरः । पश्यन्पिप्रिये शीतः । ‘प्रीष् प्रीणने’ इति धातोर्देवा-
दिकादिद् ॥ ३० ॥

सप्रति रामसत्तानुत्तान्तमाह—

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

संचस्कारोभयप्रीत्या मंथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

सखेति ॥ दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रदद्या स वाल्मीकि-
रपि । ‘मुष्मन्पापमन्त्रपुत्रेषु कृचः’ (पा. ३।२।८९) इति कृप् । उभयोर्दशरथ-

पाठा०—१ ‘परम्’. २ ‘सा’. ३ ‘पौरसमृद्धिभिः’. ४ ‘विनिवेशिता’. ५ ‘हेम-
भक्तिमयीम्’. ६ ‘हेमपद्धिमयीन्’. ७ ‘स वेणीम्’. ८ ‘अथ’. ९ ‘मप्रविन्’.

टिप्प०—१ स्वर्गस्य सारमादाय निर्मितेव—इति बलुभः ।

जनक्योः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार-
संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥

सं तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भकृदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

स इति ॥ स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दभैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः । 'लवो लवगकिञ्च-
ल्लवपुत्रोपुच्छलोमसु' इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भकृदो गर्भोपद्रवो यद्येष्टौ कुश-
लवोन्मृष्टगर्भकृदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां च लवानां चाख्यया नामतो
नाम्ना यथास्वरूपं कुशलवावेव चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः । लवोन्मृष्टो
लवः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।

स्वकृतिं गापयामास केषिप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

साङ्गमिति ॥ किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतिशयान्तगतौ तौ साङ्गं च वेद-
मध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं
रामायणाख्यं गापयामास । गापयतेर्लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिशुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिना द्विकर्मत्वम् ॥ ३३ ॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरप्रतः ।

तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतो ॥ ३४ ॥

रामस्येति ॥ ॥ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरप्रतौ मधुरं गायन्तौ तद्वि-
योगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥ ३४ ॥

इतरेऽपि रघोर्यस्यास्त्रयस्त्रेताश्रितेजसः ।

तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीप्यासन्दिस्सुनवः ॥ ३५ ॥

इतरेऽपीति ॥ रघोर्यस्या वंशे भवाः । त्रेतेत्यत्रयस्त्रेतामयः । तेषां तेज इव
तेजो येषां ते त्रेताश्रितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्यो-
गात्तेषां योगाद्भरतादिष्वन्धात्पतिवत्नीषु भर्तृमत्नीषु जीवत्पतिवत् । स्याद्वि-
तीप्नित्यर्थः । 'पतिवत्नो सभर्तृम' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवत्तेजुः' (पा. ४।१।३२)
इति ऋषिप्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु द्विस्सुनव आसन् । द्वौ द्वौ सुनू येषां ते द्विस्सु-
नव इति विप्रदः । कचित्सञ्ज्ञाशब्दस्य वृत्तिविषये वीष्पार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'सुतौ'. २ 'कविः प्रथमपद्धतिम्'. ३ 'मपरे'.

टिप्प०-१ उन्मृष्टरूपेण उन्नतगतिशेष इत्यन्वये-इति दिक्करः ।

२ किंभूतां स्वकृतिम् । कविप्रथमपद्धतिम्, करेताया पदवी, तस्यादिक्रमस्य प्रसरताया
प्रथमकविरेति अगति स्यादिति-इति वक्ष्यते ।

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।

मथुराविदिशे सून्योर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥

शत्रुघातिनीति ॥ पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रु-
घातिनि सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्योर्मथुरा च विदिशा च ते नगरौ
निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।

मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

भूय इति ॥ स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुश-लवयोरुद्गीतेन निःस्पन्द-
मृगं गीतप्रियतया निखलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः
संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गत
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वैशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।

लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥

वशीति ॥ वशी स लवणस्य घधादेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं
यस्मिन्कर्मणि तत्संयोजितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्त्रोरणादिभिः शोभते या
तामयोध्यां विवेश च ॥ ३८ ॥

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं
सीतापरित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥ ३९ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुरापादिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । काल-

पाठा०-१ 'निदधत्'. २ 'ततः'; 'हृत्वी'; 'बली'. ३ 'अतिगौरवमीक्षितः';
'अधिगौरवमीक्षितः'.

टिप्प०-१ भूयस्तपोव्ययो मा भूद् मा कदाचिन्मुनिर्मा पुनर्मौजनार्थं स्थापयेदिति
मार्गान्तरेण जगाम । किंभूतमाश्रमम् ? मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगं कुशलवसंगीतरा-
मायणाकर्षणनिखलमृगम्-इति बहुभ्यः ॥ अतिव्यविधिना यस्तपोव्ययः-इति हेमाद्रिः ।

२ विष्णुः शतमुखं कालनेमिनामकं क्रूरदानवमवधीदृष्टिं मात्स्ये (अ. १७७) कथनकम् ।

नेमिर्नाम राक्षसः । तस्य चघातप्रीतः । तुर वेगं सहत इति तुरापाहिन्द्रः
 'छन्दसि सहः' (पा. ३।२।६३) इति णि प्रत्यया । यद्वा, -सहतेर्णिवि कृते साहयतेः
 क्तिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. ६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'सहः साहः
 सः' (पा. ८।३।५६) इति घत्वम् । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥४०॥

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राक्षे न संततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्तं कुशलं राक्षे रामाय ।
 आख्यदाख्यातवान् । चक्षिणे लुङ् । 'चक्षिणः ख्याम्' (पा. २।४।५४) इति
 ख्यानादेशः । 'अस्यतिवक्ति-' (पा. ३।१।५२) इत्यङ् । 'आतो लोप इटि च'
 (पा. ६।४।६४) इत्यावारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं नाख्यत् ।
 कुतः ? कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥४१॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्गशय्यास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

अथेति ॥ अथ जानपदे भवो जानपदो विप्रः । कथिदिति शेषः । अप्राप्त-
 यौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वारि । अङ्गशय्यास्यं यथा
 तथाऽवतार्याङ्गस्थानेनैवधारोष्य । चक्रन्द लुक्शेषः ॥ ४२ ॥

शोचनीयासि वसुधे ! या त्वं दृशरथाव्युता ।

रामदत्तमनुप्राप्य कथात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

पाठा०—१ 'वार्ताम्'. २ 'आख्यात्'. ३ 'प्रख्यापयिष्यतः'. ४ 'पुत्रम्'
 ५ 'शरयाया.'. ६ 'अनु'. ७ 'अनुप्राप्ता'. ८ 'कृता'.

टिप्प०—१ यथा तुरापाहिन्द्रः शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमभ्यन्दत् । किंभूत इन्द्र ? काण्डनेमिवाद्य
 प्रीतः काण्डनेमिदानववशान्मुदितः—इति बहुभः ॥ तुरावेग सहत इति 'तुरा'शब्द आनन्द
 इति मुग्धबोधः । तुरं त्वरितं सहायलभियत्तरिणम्—इति क्षीरस्वामी ।

२ राक्षे सर्वतः वार्तमाख्यत् नृपाय कुशलमाचक्षत्, न संततिं न तु सीतायाः सुधोत्पत्तिम् ।
 किमुदस्य कवेः ? वस्त्रे कुलोऽप्यवसरे प्रख्यापयिष्यतः कथयिष्यतः । 'वार्त'शब्द उभयलिङ्गः—
 इति बहुभः ।

३ जानपदो विप्रः उत्तरकोशलनेवासी दिनः अप्राप्तयौवनं राक्ष मृतमङ्गशय्याया अव-
 तार्य राक्षो द्वारि चक्रन्द—इति बहुभः ।

शोचनीयेति ॥ हे वसुधे ! दशरथाद्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य
'कण्ठोत्कृष्टतरं गता खी शोचनीयाऽसि ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तस्य श्रुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

श्रुत्वेति ॥ गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य श्रुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरण-
स्य श्रुत्या जिह्वाय लज्जितः । कुतः ! हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां
पदं राष्ट्रं नास्पृशत् । वदे जीवति यधीयाच्च म्रियत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कीचेरं वैवस्वतजिगीपया ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्वेत्याश्वस्य वैवस्वत-
स्यान्तस्य जिगीपया जेतुमिच्छया कीचेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥ ४५ ॥

भात्तशस्त्रस्तवध्यास्य प्रस्थितः सं रघूद्वहः ।

उद्यचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

भात्तेति ॥ स रघूद्वहो राम भात्तशस्त्रः स्मर । तत् पुष्पकमध्यास्य
प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वत्यशरीरं वागुद्यचारोद्भवम् ॥ ४६ ॥

राजन् ! प्रजासु ते कथिदपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

राजन्निति ॥ हे राजन् ! ते प्रजासु कथिदपचारो वणधर्मन्यतिशः
प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि
भविष्यति ॥ ४७ ॥

इत्याप्तपचनाद्रामो विनेष्यन्वेष्यंविश्रियाम् ।

दिशः पपात पथेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥ ४८ ॥

इतीति ॥ इत्याप्तपचनाद्रामो वर्णविश्रियां वर्णोपचारं विनेष्यपथैष्यन्
वेगेन निष्क्रम्यकेतुना पथेण वाहनेन पुष्पकेन । 'पत्रं वाहनपथयोः' इत्यमरः ।
दिशः पपात भावति स ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशार्खावलम्बितम् ।

वदशं फंचिदेक्ष्याकंस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

पाठा०-१ 'पथः'. २ 'सहस्र'. ३ 'त्रिपांमया'. ४ 'च'. ५ 'वास्य'.
६ 'मन्विष्यन्'. ७ 'विगृह्यन्'. ८ 'विलम्बितम्'. ९ 'इत्याकुः'.

१ द्वितीयपरेपथा दशरथादित्यं कष्टम्, ततो रामाक्षितं कष्टतरम्-इति हेमाद्रिः ।

अथेति ॥ अथेद्वाकुर्वंशप्रभवपेक्षयाको रामः । 'वोषादण्' (पा. ४।२।१३२)
इत्यपि कृते 'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमन
पीयमानेनामिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बितमधोमुखं तपस्यन्तं तपस्यन्तं
कंचित्पुरुषं ददर्श ॥ ४९ ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

पृष्टेति ॥ राज्ञा नाम चान्वयथ नामान्वयौ, तौ पृष्टौ यस्य स तथोक्तः । धूमं
पिबतीति धूमपः । 'शुपि-' (पा. ३।२।४) इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुरुष
आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्टमिति ज्ञेयम् ।
शम्बुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभावे किल ॥ ५० ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमावदे ॥ ५१ ॥

तपसीति ॥ तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं
शीर्षच्छेद्यम् । 'शीर्षच्छेद्यश्च' (पा. ५।१।६५) इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य-
निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमावदे जग्राह ॥ ५१ ॥

स तद्वपुर्न हिमह्लिष्टकिञ्चल्कमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालावपातयत् ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुटिर्ग्राहतानि दग्धानि श्मश्रूनि
यस्य तत्तस्य वक्रम् । हिमह्लिष्टकिञ्चल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं
तस्मावपातयत् ॥ ५२ ॥

कृतवण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

टिप्पण-१ 'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा' (याज्ञ. भाष्यर. १२०) इत्युक्तत्वात्तस्मिन्धिकारिणः
-इति दिनकरः ।

२ तपस्यनधिकारित्वात् ।... शूद्रस्य द्विजधर्माचरणं लोकस्यसुखकरम्, शूद्रस्योपवासमात्रोऽ-
धिकारः-इति धल्लभः ॥ राज्ञा रामः शूद्रस्य तपस्यनधिकाराद्धोक्तानां दुःखानश्मन एव शीर्ष-
च्छेदमर्हतीति शीर्षच्छेद्यं तं शब्दात् शूद्रं जग्राह-इति दिनकरः ।

३ गुणारेण निष्ठा गतिनाः केमता यस्य तादृश पथमिवाश्रित्यैर्दग्धं श्मश्रु यस्य तत्तस्य
शूद्रस्य वक्रं कण्ठनालादच्छेद्यम्-इति दिनकरः ।

कृतेति ॥ शूद्रः शम्भुघ्नो राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां
गतिं लेभे । बुध्वरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा
न लेभे । अत्र मनुः (८।३।१८) 'राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुहुतिनो यथा ॥' इति ॥ ५३ ॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

महीजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथ इति ॥ रघुनाथोऽपि मार्गसंदर्शितात्मना महीजसाऽगस्त्येन ।
इन्दुना शरत्काल इव संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विज्ञेयं योज्यम् । 'रघु-
नाथ' इत्यत्र ध्रुवादित्वाण्वाभावः ॥ ५४ ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

वदौ वत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कयम् ॥ ५५ ॥

कुम्भेति ॥ कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्कयमिद्यात्मनोच-
नमूल्यमिव वत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां
परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय वदौ ॥ ५५ ॥

तं वधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पद्मान्विवधृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

तमिति ॥ मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं वधद्भामः
पद्मान्विवधृते निहतः । परासुर्गृहो द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं निव-
धृते ॥ ५६ ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या नियतयामास बातुर्व्यवसतावपि ॥ ५७ ॥

तस्येति ॥ पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैचस्यतादन्तञ्चदपि बातु
पाठा०-१ 'मार्गे संदर्शितात्मना'. २ 'समन्वितः'.

टिप्प०-१ मार्गसंदर्शितात्मना पथि प्रदर्शितात्मरूपेण । यथा शरत्काल इन्दुना संयुज्यते ।
शरत्काल इत्यर्थः । २ 'समन्वितः' ।

॥ तस्मै मुनये समुद्रेण निषीदद्वेषेणात्मनिष्कयं दधन्निव । पीतेनान्विना मुंच मानित्याः
रघुनाथं नमस्वित । ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

रक्षकस्य । 'मीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानात्प्रबन्धी । तस्य
रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां सुखा निवर्तयामास ॥ ५७ ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सस्यमिवाम्भोमिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

तमिति ॥ अध्वरायाश्चमेघाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः
सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः सस्यमिव । उपायनैरभ्य-
वर्षन् ॥ ५८ ॥

दिग्भ्यो निमग्निताध्वैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

दिग्भ्य इति ॥ निमग्निता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि
धिष्ण्यानि स्थानान्येव न । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ' इत्यमरः । किंतु ज्योति-
र्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥ ५९ ॥

उपशब्दनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी यभौ ।

अयोध्यां सुष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

उपेति ॥ चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुख्ययोध्या । उप-
शब्देऽपि प्रामाण्येऽपि निविष्टैः । 'प्रामान्त उपशब्दं स्यात्' इत्यमरः । तैर्महर्षिभिः ।
सद्यः सुष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । यभौ ॥ ६० ॥

ऋष्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवांसिनः ।

अनन्यजानेः सैवांसीयसाज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

ऋष्य इति ॥ वैदेह्याःस्त्यागोऽपि ऋष्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मात्
प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणे यज्ञशालाविशेषः । तद्वांसिनः । नास्त्यग्या जाया यस्य
तस्यानन्यजानेः । 'जायाया निङ्' (पा. ५।४।१३४) इति समासान्तो निष्ठादेशः ।
पत्युः रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) आदिसूत्रेण
निपातः । सा निजैव जाया पत्न्यासीत् । कविवाक्यमेतत् ॥ ६१ ॥

पाठा०-१ 'आसीत्सैव'; 'यस्यासीत्सैव'; 'तस्यासीत्सैव'.

टिप्प०-१ 'प्रामान्त उपशब्दं स्यात्' इत्यत्र 'प्रान्त'शब्दो नगरोपलक्षणार्थे, यथा 'प्राम-
शूकरो न भक्ष्यः' इत्यादिषु-इति दिनकरः ।

२ प्राग्वंशे देवयजने प्राग्देशसितस्य, न विषयेऽग्न्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः रामस्य
भैमीव सीता स्वर्णरूपा भार्याऽभूत्, अदारस्य यागानर्हत्वेऽपि पत्न्यन्तरं न स्वीचकारेत्यर्थः ।
'प्राग्वंशः प्राग्वनिर्देशः' इत्यमरः-इति दिनकरः ।

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

विधेरिति ॥ ततो विधेः आद्यादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । 'धनर्थे कविधानम्' (वा. २२०४) इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्तुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (पा. ४।१।१२०) कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतथोपसर्गो' (पा. ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । 'उपज्ञोपकर्म तदाद्याचिख्यासायाम्' (पा. २।४।२१) इति नपुंसकत्वम् । अप्यथे ज्ञायतेऽनेनेत्यनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः' (पा. ८।४।३) इति शत्वम् । उत्तरायणमिति वत् । इतस्ततो जगत्तुः । गायतेर्लिट् ॥ ६३ ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।

किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

वृत्तमिति ॥ रामस्य वृत्तं वर्णम् । वस्तिवति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । नेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठी गायकौ । पुनरिति शेषः । अत एव तर्हि येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्यं न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्जैर्निवेदितम् ।

वदशं सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

रूप इति ॥ ते जानन्तीति तज्ज्ञा, तैस्तज्जैरभिर्ज्ञानिन्वेदितं तयोः कुशलवयो

पाठा०-१ 'नोदितौ'.

टिप्प०-१ तयोर्द्वीवमन्त्रे दत्तचित्ताऽभूनि मुखे यस्याः सा इमं प्रातरनुकूलायादिभी निरांग वदसलीव वमो-इति दिनकरः ।

रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः
सन्, यथासंख्यं ददर्श शुभाच च ॥ ६५ ॥

तद्वीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी चमौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

तदिति ॥ तयोर्गीतश्रवण एकाग्राऽऽसक्ता । अश्रुमुखी । आनन्दादिति
भावः । संसत् सभा प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव ।
चमौ ह्यश्रुमे । आनन्दपारवश्याजिष्ण्वन्दमास्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

चयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत् ॥ ६७ ॥

वय इति ॥ जनता जनानां समूहः । 'प्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तत्' (पा.
४।३।७) इति तत्प्रत्ययः । चयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः
कुशलवयो रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तपथा
तथा, नमर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठतातिष्ठत् । 'समवप्रविभ्यः स्थः'
(पा. १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् । विस्मयादनिमित्तमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु धीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

उभयोरिति ॥ लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा
न विसिष्मिये न विस्मितवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु धीतस्पृहतया
नैःस्पृष्टेण विसिष्मिये ॥ ६८ ॥

गेये को नु विनेता यां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

गेय इति ॥ गेये गीते को नु धां युवयोर्विनेता शिक्षकः । 'हु'शब्दः प्रश्ने ।

पाठा०—१ 'च सा'. २ 'वीक्षापन्ना'; 'वीक्ष्वापन्ना'; 'धीदापन्ना'; 'विस्मयेन'.
३ 'प्रीतिदानेन'. ४ 'कवेः कृतिः'.

टिप्पणी—१ 'वा' इति पदैकदेशप्रयोगः, यथा—सत्या सत्वमामा, भीमो भीमसेनः, 'कस्य च
कवेरियं कृतिः' इति स्वयं राज्ञा पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसताम् । 'युवामित्यर्थेऽव्ययम्'
इति कृष्णभट्टाः । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवेरिति केचिदप्यवशिरे । वां युवयोर्मध्ये कस्य-
इत्यपरे । पृष्टौ चतुर्थी द्विवीयास्तु वनसौ इति विश्वक्वीनां विभक्तिनिर्देशो तज्ज्ञापकादन्यथापि
वामादेश इत्यपरे । 'गेये केन विनीतिर्वा' इति दक्षिणावर्त-इति दिनकरः । हेमाद्रि-
चलभाट्यपरतु 'गेये केन विनीतौ वा' इति पप्रतुः । प्रक्रियामसादे-चामिति युवामित्यर्थे इति ।

‘तु वृच्छायो वितर्के च’ इत्यमरः । इयं च कस्य कथेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्थन्तौ । विनेतारं कथं चेत्तर्यः । ‘गेये केन विनीतौ चाम्’ इति पाठे ‘वा’ इति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तथा चायमर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ ? कर्मणि निष्ठा-प्रत्ययः ॥ ६९ ॥

अथ साधरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

ऊरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

अथेति ॥ अथ साधरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् देहमात्मानं ऊरीकृत्य । आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः । राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥ ७० ॥

स तायाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः फारुणिको यमे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥

स इति ॥ वरुणा प्रयोजनमस्य फारुणिको दयालुः । ‘प्रयोजनम्’ (पा. ५।१।१०९) इति ठप् । ‘स्याद्यालुः फारुणिकः’ इत्यमरः । स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ राममुतावाद्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं यमे दयाचे ॥ ७१ ॥

तात । शुद्धा समक्षं नः क्षुपा ते जातवेदसि ।

द्वौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नाश्रत्याः धृद्भुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

तातेति ॥ हे तात । ते क्षुपा सीता नोऽस्माकम् । अश्विनोः सनीपं समक्षम् । ‘अभ्यषीभापे शरत्प्रमृतिभ्यः’ (पा. ५।४।१०७) इति समासान्तश्च । जातवेदसि वक्षो शुद्धा । नास्माकमविश्रास इत्यर्थः । किंतु रक्षसो रावणस्य द्वौरात्म्या-दश्रत्याः प्रजास्तां न धृद्भुर्न विश्रयन्तुः ॥ ७२ ॥

ताः सचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रयतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाश्रया ॥ ७३ ॥

ता इति ॥ मैथिली सचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वास-यतु । विश्वासस्य पुद्गिरूपत्वात् ‘नो गमिरवोपने’ (पा. २।४।४६) इति श्लो गम्या-

पाठा०—१ ‘दूरीकृत्य’. २ ‘रामस्य’. ३ ‘तदात्मजौ’. ४ ‘सं परिग्रहम्’.

५ ‘तदाकृत्यं यद्यस्य रामो राजीवलोचनः । सह हर्षविषादाभ्यां युष्मत्तं मोक्ष-यान्गुणिम् ॥’.

देशो नास्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीता त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये
स्त्रीकरिष्ये ॥ ७३ ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमात्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिरात्रमाज्जानकी शिष्यै-
प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैरूपोभिरिव । आनाययामास ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

अन्येद्युरिति ॥ अथ काकुत्स्थो राम । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुत-
प्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान् संनिपात्य मेलयित्वा कविं
वाल्मीकिम् । आहाययामासाकारयामास ॥ ७५ ॥

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामर्थं सीतया ।

ऋग्वेदोर्ध्वं सूर्यं राम मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

स्वरेति ॥ अथ स्वर उदात्तादि । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा
ऋग्वेदोर्ध्वं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपस्थितया सीतया करणेनोर्ध्वं
राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥ ७६ ॥

कापायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषेव सा ॥ ७७ ॥

कापायेति ॥ कपायेन रक्त कापीयम् । 'तेन रक्तं रागात्' (पा. ४।२।१)
इत्यण् । तेन परिवीतेन सृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसवेन वपुषेव
सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयतानुमिता ॥ ७७ ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्युत्तेऽर्धाद्बुधाः सर्वे फलिता इयं शालयः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'आहाययामास'. २ 'संनिपात्य'. ३ 'व'; 'इव'. ४ 'सह'.
५ 'सा वया'. ६ 'अधोमुखा', 'उर्ध्वमुखा'.

टिप्प०-१ 'नीयन्तो प्रतिपेक्षो वक्तव्य' इत्युक्तत्वात् शिष्ये' इति हवीया-इति दिनकर०।

२ स्वराणामुदात्तादीनां सरसाः सधुत्व तदुक्तया कथा हुतदीप्ति रविमिव मुनि पुत्राभ्या-
मुपलक्षितया सीतया राममुपस्थित-इति दिनकर०। यथा मुनिः कथा ('अ तत्संक्षिप्तवर्णयम्'
इति) ऋग्वेदमन्त्रोदधिभूमिदित सूर्यमुपलक्षितं स्त्रीति । किंभूतया कथा ! स्वरसंस्कारवत्या,
सरा उदात्तादयः । 'निरवप' इत्योच्चले सिद्धिः । उन्धोवक्ष्यमुक्तया वा-इति वल्लभः ।

३ तरसिन्धो द्वि कापाय वक्ष्य परिदधति-इति वल्लभः ।

जना इति ॥ तस्याः वीराणां कर्मण आलोकपथादर्शनमार्गात् प्रतिसंह-
तचक्षुषो निर्वर्तितदृश्यः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव अवाबुक्ता
अवनतमुखास्तस्थुः ॥ ७८ ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से ! स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

तामिति ॥ आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से ! भर्तुर्दृष्टि-
विषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां
वीतामशाच्छास्ति स्म ॥ ७९ ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

अथेति ॥ अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य
सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ॥ ८० ॥

याद्वन्न फलमभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वंभरे देवि ! मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

याद्वन्न इति ॥ याद्वन्नः कर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्याल्लिखं
न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । किञ्च विभर्ताति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां मृतु-'
(पा. १।१।४६) इत्यादिना सच्यप्रत्ययः । 'अर्धर्द्धपत्-' (पा. ६।१।६७) इत्यादिना
मुमागमः । हे विश्वंभरे देवि ! मामन्तर्धातुं गमं वाचयितुमर्हसि ॥ ८१ ॥

एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभयाद्भुवः ।

शातद्वदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुचयौ ॥ ८२ ॥

एवमिति ॥ साध्व्या पतिप्रतया तया वीतयैवमुक्ते सति सद्योभया-
द्भुवो रन्ध्राच्छातद्वदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुचयौ ॥ ८२ ॥

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिपेदुषी ।

समुद्ररतना साक्षात्प्रादुरासीदसुंधरा ॥ ८३ ॥

पाठा०-१ 'तथा'. २ 'निपादिनी'. ३ 'समुद्रपतना'.

टिप्प०-१ तत्र सद्योभयाच्छातमुत्पन्नात् शातद्वदाया विद्युतः संबन्धि शातद्वदं ज्योतिरिव
प्रभाइन्दुमुत्सृज्य-इति दिव्यम् ।

तत्रेति ॥ तत्र प्रमामण्डले नागफणोरिक्षिप्ते सिंहासने निपेदुष्यासीना समुद्ररशना समुद्वेचन साक्षात् । वसुनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'वसि हसः' (पा. ६।४।१४) इति वृत्तः । प्रादुरासीत् ॥ ८३ ॥

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेतिव्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

हेति ॥ सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदष्टिं सीतामङ्गमारोप्य तस्मिन्भर्तारं रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादले-
त्यर्थः । 'पृथी चानादरे' (पा. २।३।३८) इति सप्तमी । पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धेरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुविधिवलापेक्षी शमयामास घन्विनः ॥ ८५ ॥

धरायामिति ॥ सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य घन्विन आतपतु-
पस्तस्य रामस्य धरायां निषे 'संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्तिदशी गुरु-
मैक्षा शमयामास । अवश्यंभावो विधिरेति भावः ॥ ८५ ॥

ऋषीन्विस्मृत्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

ऋषीनिति ॥ रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितान् । ऋषीन्सुहृदश्च
विस्मृत्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलरयोरनिदधे ॥ ८६ ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभाषाय भरताय भूतप्रजः ॥ ८७ ॥

युधाजित इति ॥ किंच, भूतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुल्य

पाठा०-१ 'भर्तारं प्रहितेक्षणाम्'. २ 'रसायाम्'. ३ 'सीतान्मुद्रणैषिणः'.
४ 'युधाजितस्य'. ५ 'द्विष्टप्रभाषाय'. ६ 'धृतप्रजः'.

टिप्पणी-१ तस्यां समार्यां नागस्य शेषस्य फणाभिरिक्षिप्ते सिंहासने उपविष्टा समुद्रा एव
वसन यस्याः सा पृथ्वी साक्षात्पत्यव्या प्रकटीयमूव-इति दिनकरः ।

२ संरम्भं विषैरेवस्य यद्वत् तस्य द्रष्टा मुनिनिर्गतेयामास-इति दिनकरः । 'विपिरंल-
वान्, नाग वे पौरुषानिस्तरः' इति स्वयमुवा दासो स्वयमायस्य निमिद्ध-इति वल्लभः ।

३ भरतमातुल्यस्य संदेशात् सिन्धुकूल देश भरताय ददौ । वस्तु ! मातुलेन संदिष्टं यथा
दुरेण्येभरं (तत्कालोऽयं देशस्तद्वत्) विद्रावगाव-इति वल्लभः । युधाजितो मातुल आत्मीयक
देश संदेशैरेषणा भरताय ददौ, गन्धर्वाकान्तलाज्येनयस्वम्-इति वल्लभः ।

संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः ।
भरताय ददौ ॥ ८७ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।

धातोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदौयुधम् ॥ ८८ ॥

भरत इति ॥ तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवल-
मेकधातोद्यं वीणाम् । 'तत्तं वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुपिरं
कांसतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।' इत्यमरः । ग्राह-
यामास । आयुधं समत्याजयत् त्याजितवान् । ग्रहिलज्योर्ध्वन्तयोर्द्विर्वर्मकत्वं
निलमिलितसंश्लेषम् ॥ ८८ ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ स भरतः । अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदा-
ख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावसां तक्षं तक्षशिलायामिति
राजधान्योर्नगणोरभिषिच्य पुनः रामान्तिकमगात् ॥ ८९ ॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

अङ्गदमिति ॥ लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनावङ्गदं चन्द्रकेतुं
च तदापयावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥ ९० ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां
स्वर्गावानां जननीनां क्रमाद्विवापाज्यादावैन्विदधुः ॥ ९१ ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनी पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

पाठा०-१ 'भायुषान्'. २ 'तक्षपुष्करा'. ३ 'मुनिवेषेण'.

टिप्पणी-१ ननु 'तक्षपुष्करावस्योर्नगणोः' 'तक्ष-पुष्कर' संश्लेषे कथम् । उच्यते, -समु-
दायेषु प्राणाः उच्यन्ते भवन्त्येवमिति वर्तन्ते' इति न्यायात् 'सत्यासत्यताम्' इति वददोषः-इति
दिनकरः ।

॥ कारापथेश्वरौ चन्द्ररथप्रभू-इति वस्तुमः ।

उपेत्येति ॥ अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच ।
किमित्याह—रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यमर्धं
कुर्यादित्यर्थः । 'तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

तथेति ॥ स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रश्नः
क्षितनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्विवमध्यास्वेलाचख्यौ ॥ ९३ ॥

विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

विद्वानिति ॥ द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वोक्तोक्तं
जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् । तयोः
कालं रामयोः समयं सवादम् । अभिनद्विभेदः ॥ ९४ ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथा भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

स इति ॥ योगवियोगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन
पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्वा चकार ॥ ९५ ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुपि ।

राघवः शिथिलं तस्यौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ चतुर्षां भागचतुर्भागः । सरयाश्चन्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं
शताशब्दः । आत्मचतुर्भागे तस्मिन्लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुपि पूर्वं स्वर्गं
जगमुपि सति राघवो रामः भुवि त्रिपादमेव । शिथिलं तस्यौ । पाद-

पाठा०—१ 'भारोडुम्'. २ 'गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्व मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो
वापि वधो वापि साधूनामुभयं समम् ॥'. ३ 'चकार वितथाम्'. ४ 'शिथिलः'.

टिप्प०—१ 'तं त्यजे.' इति संकेतपूर्वकं जगौ—इति दिनकरः ।

२ परमेष्ठिन आदिनारायणस्यादेशात् सर्वमपि तिष्ठेत्युक्तवान् इति दिनकरः ।

३ एतयोः राम-रामयोः संकेतं विद्वान् जानन्नपि लक्ष्मणः संकेतं विभिदे—इति दिनकरः ।

४ रामावतारो भगवांश्चतुरात्माऽनन्तरीणः, तस्मिन्नात्मचतुर्भागे लक्ष्मणारूपे प्राङ् पूर्व नाक-
मधितस्थुपि स्वर्गमारूढे राघवो रामो भुवि पृथिव्यां शिथिलं तस्यौ स्वल्पदातृमत्वात् । क इव ?
त्रिपादमेव; यथा त्रिपादं धर्मं, यथा कृते चतुष्पादमेव, त्रेतायामेकपादं अहर्न्यां स्तोकम-
तिष्ठत्—इति वल्लभः । यथोक्तम्—'ततः शीघ्रं दद्यात् सलमिति पादाः प्रकीर्तिताः । अधर्माश्चैतयो
भग्नः सप्तसङ्क्रमदैस्त्व' इति भागवते ।

विकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्वाहुः । पादयुथांशः अग्निश्च
ध्वन्यते । 'पादा रश्म्यद्भितुयांशः' इत्यमरः । त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्या-
सुपूर्वस्य' (पा. ५।४।१४०) इत्यकारलोपः समाधान्तः ॥ ९६ ॥

सं निवेद्य कुशावल्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावल्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

स इति । उवगिति च ॥ युग्मम् । स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा
गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावल्यां पुयां निवेद्य स्थापयित्वा । सूक्तैः
समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् ।
'लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावल्यां पुष्याम् । 'शरा-
धीनां च' (पा. ६।३।१२०) इति 'षर'- 'कुश' शब्दयोर्वचः । निवेद्य । सानु-
जोऽग्निपुरःसरः सं । पत्यौ भर्तरे घातसख्यादनुरागात् । गृहान् वर्जयित्वा
गृहवर्जम् । 'द्वितीयायां च' (पा. ३।४।५३) इति णमुळ । अयं कचिदपरीप्सायाम-
पीष्यते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा. ६।१।१५८) इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् ।
परीप्सा स्वरा । अयोध्ययाऽन्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥ ९७-९८ ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्यमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

जगृहुरिति ॥ चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्यमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभि-
रभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गं जगृहुः । तेऽप्यनुजगृहुरित्यर्थः ॥ ९९ ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिता ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितेति ॥ उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्तानुकम्पित इति
भक्तानुकम्पिता । तेन रामेणनुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधि-
रोहणी चक्रे । 'निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी' इत्यमरः ॥ १०० ॥

पाठा०-१ 'सन्निवेद्य' । २ 'सरावल्याम्' । 'भावल्यां च' । 'श्रावल्यां च' ।
३ 'वृत्तज्ञाः' । 'वर्मज्ञाः' । ४ 'कप्तिश्रुताः' ।

१ अभिपुरःसरः त्रेतायिष्यति, अपरं किमूतः । पतिवात्सल्याद् लोकाशोकान्नोदाव-
रति बहुभः ।

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्तत्र सरण्या मज्जतां संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

स इति ॥ विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुमीवादियु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सप्त त्रिदशीभूता देवभुवनं गत्वा ये पौरास्तेषां नूतनपुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

श्रीरामस्वर्गारोहणे नाम पञ्चदशः सर्गः ।

निर्वर्त्येति ॥ विष्वक्सेनो विष्णुः । एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनुमन्तं चोभयं कीर्ति-

स्तम्भद्वयमिव । दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकप्रबभूतां स्वतनुं स्मूर्तिमविशत् ॥ १०३ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ।

पाठा०-१ 'यद्गोप्रतरकल्पोऽभूद्विमर्दः' । २ 'पौरायणम्' । ३ 'दशमुखभयोच्छेदकार्यम्' । 'दशमुखभयोच्छेदि कार्यम्' । ४ 'सप्तलोक' ।

टिप्प०-१ 'सप्तलोकप्रतिष्ठाम्' इति पाठमाधिल सप्तानां लोकानां प्रतिष्ठा यस्यां तादृशया समूर्तो प्राविशत्-इति व्याचक्षुर्दिनकरमिश्राः ।

पोडशः सर्गः ।

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष ! पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

अथेतरे सप्तरघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेपां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ रामनिर्वाणानन्तरम् । इतरे लवादयः सप्तरघुप्रवीराः । पुरः
पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तथा तथा । गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्-
च्छ्रेष्ठवस्तुभाणिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातौ जातां यदुक्तं तद्रत्नमभिधीयते’ इति ।
तथा हि—सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् । ‘हायनान्त—’ (१।५।१।१३०) इत्यादिना
युवादिवादनप्रत्ययः । एपां कुशलबादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥ १ ॥

ते सेतुघातागजवन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

त इति ॥ सेतुर्जलबन्धः । घाता कृपिगोरक्षणादिः । ‘वार्ता कृप्याद्युदन्तयोः’
इति विश्वः । गजवन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं वेपां तैरवन्धैः
सफलैः कर्मभिरभ्युच्छिताः । अतिसमर्था अपील्यैः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त
इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा
इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—‘कृपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जर-
वन्धनम् । खन्याकरधनादानं खन्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धो-
ऽपि वर्धयेत् ॥’ इति ॥ २ ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिचोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजेति ॥ चतुर्भुजो विष्णुः, तस्यांशा रामादयः ते प्रभवाः कारणानि
यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदर्थ । ‘दानं गजमदे त्यागे’ इति विश्वः । प्रश्रुतिर्व्या-

टिप्प०—१ सप्तरघुप्रवीराः लव-उद्य-पुष्करादय-चन्द्रकेतु-शत्रुघातिमुवाहवो-रघुश्रेष्ठाः
कुशं रत्नविशेषभाजं चक्रुः मुख्यमकुर्वन् । तस्य ते ऊरुदा बभूवुरित्यर्थः—इति बल्लभः ।

२ यथोलसिताः सागरा वेलां न व्यतिक्रामन्ति—इति बल्लभः ॥ अभ्युच्छिताः समुद्रास्ते कुशा-
दयोऽन्योन्यस्य यो देशानां प्रविभागस्तत्सीमां नान्नेक्रामन्ति सः । यथाऽन्धयो वेलां नोहं-
यन्ति । तथा च कामन्दकः—‘कृपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।...इति दिनकरः ।

पारः प्रवादय । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां ऊधमपादीनां स वंशः । साम-
योनिः प्रामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव ।
अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विसृतोऽभूत् । 'सामयोनिः' इत्यत्र पाल-
काप्यः—'सूर्यस्याष्टरूपाळे द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त क्षमा-
न्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मेतद्भजाः ॥' इति ॥ ३ ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलप्रवेपामहृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ अर्धं रात्रेरर्धरात्रः । 'अर्धं नपुंसकम्' (पा. २।२।४) इत्येक-
देशसमासः । 'अहःसर्वेन्द्रेषासक्यात्तपुष्याय रात्रेः' (पा. ५।४।८७) इति घमासान्तो-
ऽन्वयः । 'रात्रादाहा. पुति' (पा. २।४।२५) इति नियमापुंसत्वम् । अर्धरात्रे
निक्षीपे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः, न तु सुप्तः । कुशः प्रवा-
सस्थकलप्रवेपां श्रोषितभर्तृकवेपाम् । अहृष्टा पूर्वमित्यहृष्टपूर्वा ताम् । सुखमेति
समासः । वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्या पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं यन्धुमतो ययन्ध ॥ ५ ॥

सेति ॥ सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यभियः
पुरुहूतभास इत्येतजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्यन्धुमतस्तस्य इत्यस्य पुरस्ता-
त्स्थित्या जयशब्दपूर्वं यथा तथाऽञ्जलिं ययन्ध ॥ ५ ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादशतलं प्रविष्टाम् ।

सयिस्रयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पुर्यार्धयिसृष्टरूपः ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ सयिस्रयः पुर्यार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टरूपस्त्वज-
शय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढार्गलमनुदादितविष्कम्भमपि । 'तदि-

पाठा०—'ता सोऽनपोढार्गलम्'.

टिप्प०—१ यथा सामयोनिः सामवेदाध्ययनात्पञ्च ऐरावतादीनां बन्धोऽष्टधा प्रसृतः । तथा
चोक्तम्—'हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायतन्' । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मेतद्भजाः ॥
—इति दिनकरः ॥ सामयोनिः सामाभिगायतो ब्रह्मणः कटादष्टौ करिणः समुत्पन्ना इत्यागमः—
इति बल्लभः ।

२ प्रवासस्थकलप्रस्य पान्थस्य भार्या तस्या इव वेषो यस्याः सा ता विरहिणीवेषधराम्—
इति बल्लभः ।

३ 'जय महाराज' इति शब्दपूर्व-इति दिनकरः ।

‘कम्भोऽर्गलं न ना’ इत्यमरः । अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां
तां वनितां प्रोवाचावदत् ॥ ६ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षिं चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे ! कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥ ८ ॥

लब्धेति । का त्वमिति च ॥ शुभम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा
लब्धावकाशाः । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणा-
लिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं
विभर्षिं च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किं च, हे शुभे ! त्वं का ?
कस्य वा परिग्रहः पत्नी ? ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् ? वशिनां
जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं
मत्वाऽऽचक्ष्व ॥ ७-८ ॥

तमग्रवीत्सः गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति धीतनाथां जानीहि राजञ्चधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

तमिति ॥ सा वनिता तं कुसमग्रवीत् । अनवद्याऽवोषा या पूः स्वपदोन्मु-
खेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन् ! मां संप्रति धीत-
नाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अगोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥ ९ ॥

वस्त्रौकसारामभिभूय साहं सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

वस्त्रौकसारामिति ॥ साऽहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना वद्धोत्सवया
विभूत्या । वस्त्रौकसाराऽलका पुरी । ‘अलका पुरी वस्त्रौकसारा स्यात्’ इति कोशः ।
अथवा, - मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शरुनगरी । ‘वस्त्रौकसारा शकस्य’ इति विष्णु-

पाठा०-१ ‘प्रवेशः’. २ ‘दृश्यते’.

टिप्प०-१ अत्र ‘तां’ इति मूले पाठो मल्लिनाथसंगत इति प्रतीयते ।

■ अनुद्घातितकपाटेऽपि गेहे वेदमणि प्राप्ता सावकाशा वर्तसे योगप्रभावो न च दृश्यते,
अन्यत् विसृजे । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं विभर्षिं । योगिनो हि मुदिता भवन्ति । केव ?
मृणालिनीव, यथा कमलिनी हैममुपरागं विच्छाद्यि च-इति चक्षुभः ।

३ योगभावः परकायपवेशादियोगशक्तिः-इति दिनकरः ।

४ अथ रिरंसयागमनमिति चेतत्राह-वशिनामिति-इति दिनकरः ।

पुराणात् । तामभिभूय विरहल समग्रशक्तौ स्वयि सूर्यवन्दये सति कर-
णामयस्यां दीनां दशं प्रपन्ना प्राप्ता ॥ १० ॥

विंशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

विंशीर्णति ॥ तल्पान्वदालिभ्यः । 'तत्त्वं तल्प्यादृशरेणु' इत्यमरः । अद्यनि
गृहभेदः । 'अद्वं भके च दुष्के च क्षौमेऽलर्षे गृहान्तरे' इति स्थितः । विंशीर्णानि तल्पा-
नामद्वानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विंशीर्णकल्पादृशतो निवेशः' इति
वा पाठः । अद्यः क्षौमाः । 'स्वादः क्षौममन्त्रिवाम्' इत्यमरः । ईषदसमाप्तं विंशीर्णानि
विंशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तसालः सल्लभावारः । 'प्राक्षरो
वरणः सल्लः' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवंभूतो मे निवेशः निवेशनम् ।
अस्तनिमग्नसूर्यमसाद्विहीनार्धमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्य-
नुकरोति ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नन्दन्मुखोल्लासिचितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

निशासिति ॥ निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्वज्ज्वलमधुराणि नूपु-
राणि यासं तामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका'
इत्यमरः । यः राजपथः संचरत्यनेनेति संचरः संचारमाधनमभूत् । 'गोचरसंचर-'
(पा. ३।३।११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नन्दत्सु मुखेषु या उल्ला-
सिताभिर्विचितामिषाभिरुन्विष्टमावाभिः शिवाभिः कोट्टीभिः स राजपथो
बाह्यते गम्यते । बहिरन्वो बहिर्भातुरस्तीत्युपदेशः ॥ १२ ॥

भास्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।

धन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं कोशति दीर्घिकोणाम् ॥ १३ ॥

भास्फालितमिति ॥ यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् ।

पाठा०-१ 'विंशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः'. २ 'अर्ध'. ३ 'ज्वलन्मुख'. 'नद-
न्मुखोल्लासिचिता'. ४ 'ध्वनितामगच्छत्'. ५ 'दीर्घिकासु'.

टिप्प०-१ 'सूर्यवन्दये' इत्यनेन त्वमेव पठिष्यस्य-इत्याह वल्लभः । हेमाद्रिस्त-
'बसौकसारा श्रमस्य याम्या सवमिनी तया । पुरी मुखा चलेऽस्य सोमस्य तु विभावरी ॥'
वयनां रत्नानामोक्तेः तत्राभिः सारा । 'ओक' इत्यदन्तोऽपि इत्याह ।

२ नदन्मुखो मुखेभ्यो निर्गता उक्ता नदन्मुखोन्मत्तापि किञ्चित् ।

जलक्रीडासिति शेषः । मृदङ्गानां यो घीरध्वनिस्त्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दी-
र्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विपाणैराहतं सव क्रोशति ।
न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दधोत्काहतशेषवर्णाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति
वृक्षेशयाः । 'अधिकरणे शेतेः' (पा. ३।३।१५) इत्यप्रत्ययः । 'शयवासवासिष्वा-
कात्' (पा. ६।३।१८) इत्यल्लक्षसप्तम्याः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावाद-
लास्या नृत्तशब्दाः । दधोऽरप्यवहिः । 'दधदावौ वनारप्यवही' इत्यमरः । तस्यो-
त्काभिः स्फुलिङ्गैर्हृतेभ्यः शेषानि वर्हानि येषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं
वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।

सचोदितन्यङ्कुभिररुद्धिर्दग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे' ॥ १५ ॥

सोपानेति ॥ किञ्च, येषु सोपानमार्गेषु रामा रम्यः सरागांश्चाक्षरा-
शश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मे नम मार्गेषु सचोदितन्यङ्कुभिर्मारितमृगव्या-
घ्रैररुद्धिर्दग्धं रथिरुद्धिं पदं निधीयते ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरन्ध्रासिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

चित्रेति ॥ पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
करिणीभिः । चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गा-
श्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशास्तेषामाघातेर्विभिन्नकुम्भाः
सन्तः संरन्ध्रासिंहप्रहृतं उपितसिंहप्रहारे वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णकमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्काश्रिमोक्षपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

स्तम्भेष्विति ॥ उत्क्रान्तवर्णकमा विशीर्णवर्णविन्यासाद्याथ धूसराश्च
राद्यासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां क्षीप्रविकृतीनां दास्यमीनां फणिभि-

पाठा०-१ 'चरणाक्षराणाम्'. २ 'अथ'. ३ 'निर्मोक्षपट्टाः'.

दिप्य०-१ कर्णमङ्कुराब्दं करोतीत्यर्थः-इति दिनकर० ।

२ 'दत्तमृणाल'- इति सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्सनास-इति दिनकर० ।

पुराणतः । तामभिभूय विरक्तल समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति कक्ष-
णामवस्थां दीना दशा प्रपद्या प्राप्ता ॥ १० ॥

विंशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिवान्तमुग्रानिलभिज्जमेघम् ॥ ११ ॥

विंशीर्णति ॥ तल्पान्यदालिष्य । 'तस्य शय्यादृशरेणु' इत्यमरः । अद्यानि
गृहभेदः । 'अहं भेदे च द्रुष्टे च क्षौमेऽत्यये गृहान्तरे' इति विश्वः । विंशीर्णाति तल्पा-
नामद्वाना च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विंशीर्णकल्पादृशतो निवेशः' इति
वा पाठः । अहं क्षौमा । 'स्वादहं क्षौममन्त्रेयाम्' इत्यमरः । ईषदसमाप्त विंशीर्णाति
विंशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तसालः कल्पप्रकारः । 'प्राकारो
वरणः सालः' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवभूतो मे निवेशः निवेशनम् ।
अस्तनिमग्नसूर्यमन्त्रादिल्लिखार्कमुग्रानिलेभ भिज्जमेघं दिवान्तं विडम्बयत्य
नुकरोति ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नैदन्मुखोऽस्कावचित्तामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

निशास्विति ॥ निशासु भास्वन्ति रीतिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपु-
राणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्ताधनी तु वा याति सकेतः साऽभिसारिका'
इत्यमरः । यः राजपथः संचरन्नेनेति संचरः संचारसाधनमभूत् । 'गोचरसंचर-'
(पा ३।३।११५) इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नैदन्सु मुखेषु वा उदका-
स्ताभिर्विचितामिषाभिरनिबद्धमात्राभिः शिवाभिः कोशूभिः स राजपथो
बाह्यते गम्यते । बहिरन्धो बहिष्ठातुरस्त्रीलुपदेशः ॥ १२ ॥

भास्वत्कलितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरर्घ्ये निमग्नगच्छत् ।

घन्यैरिदानीं महिषैस्तदग्मः शृङ्गाहतं कोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

भास्वत्कलितमिति ॥ यदग्न्यः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् ।

पाठा०-१ 'विंशीर्णतल्पो गृहसनिवेशः' २ 'अर्थः' ३ 'ज्वलन्मुखः', 'नद-
न्मुखोऽस्कावचित्ता' ४ 'अन्नितामगच्छत्' ५ 'दीर्घिकासु'

टिप्प०-१ 'सूर्यवंश्ये' इत्यनेन त्वमेव षष्ठी-याव्य-इत्याह वल्लभः । हेमाद्रिस्तु-
'वसोऽसारा शकस्य यन्वा सवमिनी तथा । पुरी मुखा जलेऽस्य सोमसः ॥ विभावरी ॥'
यद्युतां रत्नानामोदं सचभिः सारा । 'ओक्तः' इत्यदन्तोऽपि इत्याह ।

२ नदद्भ्यो मुखेभ्यो निर्गता जलान् नदः मुखोत्प्लाव्यानिर्विचिन्त ।

जलक्रीडास्त्रिति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्त्रिमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दी-
र्घिकाणामम्भ इदानीं चन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विपाणैराहतं सत् क्रोशेति ।
न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासमङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दधोल्काहतशेषवर्थाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति
वृक्षेशयाः । 'अधिकरणे शेतेः' (पा. ३।२।१५) इत्युत्प्रत्ययः । 'शयवासवासिध्व-
कालात्' (पा. ६।३।१८) इत्यलुप्प्रत्ययाः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावाद-
लास्या नृलशब्दाः । दधोऽरप्यवहिः । 'दधदावौ वनारप्यवही' इत्यमरः । तस्यो-
रकाभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि यर्हाणि तेषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं
वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यध्वरणान्तरागान् ।

सद्योहतन्यङ्कुभिरस्त्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे' ॥ १५ ॥

सोपानेति ॥ किञ्च, येषु सोपानमार्गेषु रामा रम्यः सरागाँलक्षारण-
श्वरणाभिनिक्षिप्तवत्यः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्योहतन्यङ्कुभिर्मरितमृगैर्ध्या-
घ्रैरस्त्रदिग्धं अधिरक्षितं पदं निधीयते ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनायतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरन्ध्रासिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

चित्रेति ॥ पद्मवनमयतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
करिणीभिः । चित्रमताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गा-
श्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशास्तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः
सन्तः संरन्ध्रासिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारे वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योपित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्कात्रिमौकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

स्तम्भेष्विति ॥ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्तथा धूसराश्च
पाञ्चाक्षं स्तम्भेषु योपित्प्रतियातनानां शीप्रतिकृतीनां दाहमयीणां फणिभि-

पाठा०-१ 'चरणाङ्गरामान्'. २ 'अथ'. ३ 'निर्मोक्पट्टः'.

टिप्पण-१ कर्णरुद्ररुद्रं करोतीत्यर्थः-इति दिनकरः ।

२ 'दत्तमृणाद-' इति सापेक्षत्वेऽपि वनकृतात्प्रमास-इति दिनकरः ।

विमुक्ता निर्मोका कबुका एव पट्टा । 'समौ कमुकविमोवौ' इत्यमर । सङ्गा-
त्सकृत्वात् स्तनोत्तरीयाणि लनाच्छादनवद्वाणि भवन्ति ॥ १७ ॥

कालान्तरदयामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुद्धतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादा ॥ १८ ॥
कालेति ॥ कालान्तरेण काश्मेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेऽप्यितस्ततो
रुद्धतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु रहसु नक्त रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धि-
स्वाच्छन्नेषां तादृशा अपि । ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स त एव चन्द्रपादाश्चन्द्र-
रमयः । 'पाश रम्यश्चिंतुयांश' इत्यमर । न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलतीत्यर्थः
॥ १८ ॥

आवर्त्य शाखा सदय च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्द्ये पुलिन्दैरिव वानरैस्तां क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीया ॥ १९ ॥

आवर्त्येति ॥ क्व, विलासिनीभिः सदय शाखा स्तावयवानावर्त्या

नमस्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि तां मदीया उद्यानलता ।
वन्द्ये पुलिन्दैर्मल्लच्छविषैरिव वानरे । उभयैरीत्यर्थः । क्लिश्यन्ते पीड्यन्ते ।
क्लिभाते कर्मणि लट् । 'भेदा किरातशरपुलिंदा म्लेच्छजातय' इत्यमर ॥ १९ ॥

राजायनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कमितन्तुजालेर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

रात्राविति ॥ राजायनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशया इत्यर्थः ।

दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया काल्या वियुता रहिता विच्छिन्नो-
बधो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कमितन्तुजालेर्विच्छिन्नधूमप्रसारे । तिरस्क्रि-
यन्ते छाद्यन्ते ॥ २० ॥

यलिक्रियावर्जितसैकतानि ज्ञानीयससर्गमनाभुवन्ति ।

उपान्तयानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूरे सरयूजलानि ॥ २१ ॥

यलिक्रियेति ॥ 'यल्लि पूतोपहार स्वात्' इति शब्धतः । यलिक्रियावर्जि-

तानि सैकतानि येषां तानि ज्ञानीयानि ज्ञानसाधनानि चूर्णंरिती । 'हृत्पुटो
बहुभू' (पा ३।३।११३) इति करणेऽनीयर्प्रत्ययः । ज्ञानीयससर्गमनाभु-
वन्ति सरयूवत्यनि शून्यानि रिक्ता युपान्तेषु यानीरगृहाणि येषां तानि च
दृष्ट्वा दूरे परितष्ये ॥ २१ ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयोध्यां
मामभ्युपेतुमर्हसि । कथमिव ? ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशान्मा-
नुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥ २२ ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरय्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोयभूय ॥ २३ ॥

तथेति ॥ रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं यात्रां प्रतीतो
दृष्टः सन्, तथेति प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुख-
प्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन करणेन तिरो-
यभूवान्तर्दधे । मानवं रूपं मिहाय देवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे घृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

तदिति ॥ नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजे-
भ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वेनं कुलराजधान्या साक्षात् स्वयमेव पतित्वे
विषये घृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन घृतोऽसीलपूजयन् । आशीभिरिति शेषः । अत्र
गार्ग्यः—‘दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुष्यात्पथादुष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र
साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीभिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम्’ । इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥ २४ ॥

कुशावतीं धोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सायरोधः ।

अनुव्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

कुशावतीमिति ॥ स कुशः कुशावतीं धोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां धोत्रि-
यसात् । ‘तदधीनबन्धने’ (पा. ५।४।५४) इति सातिप्रत्ययः । ‘धोत्रियं छन्दोऽधीते’
(पा. ५।२।८४) इति निपातः । ‘धोत्रियच्छान्दसौ समौ’ इत्यमरः । कृत्वा यात्रा-
नुकूलेऽहनि सायरोधः सन्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनु-
व्रुतोऽनुगतः सन्, अयोध्याभिमुखं प्रतस्थे ॥ २५ ॥

सा केतुमालोपवना गृहद्विर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवजंगमराजधानी ॥ २६ ॥

सेति ॥ केतुमाला एव उपवनानि यस्याः सा बृहद्भिर्नागैर्जैर्विहारशैलैः
नीडारैर्लेरनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा । सा सेना तस्य
कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी सचारीणी नगरीव । अभवद्भूत ॥ २६ ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

यमौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तेनेति ॥ आतपत्रमेवामल मण्डलं विम्ब यस्य तेन । तेन कुशेन पूर्वनि-
वासभूमिमबोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपत्रवद्मलमण्डलेनो-
दितेन शशिना वेलाम् नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्मात्तीत्युदन्वान् उद-
धिरिव । यमौ । 'उदन्वानुदर्था च' (पा. ८।२।१३) इति निपातनात्साधु ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीयं सोढुम् ।

वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

तस्येति ॥ प्रयातस्य प्रयितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्त्राणां
'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा. २।३।६५) इति कर्तारि यथी । पीडां सोढुमपर्याप्तव-
तीवाक्येव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाक्षयमध्यारुरोहेव । -
इत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमर्तिं चकार ॥ २९ ॥

उद्यच्छमानेति ॥ पश्चात्पुशावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरो-
ऽग्रे निवेशे निमित्ते । निवेष्टुं चेलथः । उद्यच्छमानोयोगं कुर्वती । 'समुदाहृ-
यो यमोऽग्रन्ये' (पा. १।३।५५) इत्यस्य सस्मृत्काधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च
व्रजन्ती नृपस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो नभ्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्य-
मर्तिं कृत्स्नतायुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्तुरभिधाताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पद्मभावं पद्मोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

तस्येति ॥ नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां

पाठा०—१ 'उद्गतेन'. २ 'विसोढुम्'. ३ 'उद्गच्छमाना'. ४ 'सामग्र्यपदम्'.

टिप्प०—१ 'पीडा'शब्दस्य साधुत्वं प्रथमसर्गे एव प्रत्यपादि-इति दिङ्कर० । यो नाशं
न सहे सोऽन्यथमन्यत्र याति-इति शिशु० ।

सुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि
रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्त्रीलर्थः ॥ ३० ॥

मार्गैपिणी सा कटकान्तरेषु चैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेच महाविरावा यद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

मार्गेति ॥ चैन्ध्येषु विन्ध्यसवनधिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु । 'कट-
कोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गः' इत्यमरः । मार्गैपिणी मार्गावलोकिनी । अत एव बहुधा
विभिन्ना । महाविरावा वीर्यशब्दा सा सेना । रेवेच नर्मदेव । 'रेवा तु नर्मदा
सोमोद्भवा मेघलकन्यका' इत्यमरः । गुहामुखानि यद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति
चकाराकरोत् ॥ ३१ ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

स इति ॥ धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा यस्य ।
प्रयाणे ये ध्वनयः श्वेदहेपादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यत्सर्वविधः स प्रभुः
कुशः । पुलिन्दैः किरातरुपपादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं
व्यलङ्घयत् ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुयन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्तयालव्यजनीयभूबुद्धसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

तीर्थे इति ॥ तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य यन्धादेतोः
प्रतीपगां पश्चिमवादिनीं गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा
हंसा अयत्नेन यालव्यजनीयभूबुद्धसामराज्यभूवन् । अभूततद्भावे चिः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्रोतसं नौलुलितं यवन्दे ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहा
देहा येषां तेषां पूर्वजानां यद्वानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं
नौलुलितं धुमितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोतसम् । ऋग्मम्भो यवन्दे ॥ ३४ ॥

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरख्याः ।

येदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'मार्गैपिणी', २ 'चैन्ध्येषु', 'विन्ध्यस्य', ३ 'सोमोद्भवा',
४ 'वीरम्'.

इतीति ॥ इति कैश्चिद्दहोमिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरस्वाः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पर्धं येषां तान् । यूपान्छतशोऽपश्यत् ॥ ३५ ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

आधूयेति ॥ कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेपदूत्वा । सुरभिर्मन्दध्वस्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैलोक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास वलीं वलानि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कु शरो वा यस्य सः । 'शल्यं शङ्को शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः । कुलस्य ध्वजविह्वलभूतो वलीं स राजा चलाध्वजन्तो वा ध्वजा येषां तानि । तानि वलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये प्रामान्ते । 'प्रामान्ते उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । निवेशयामास ॥ ३७ ॥

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथैवागतां संभृतसाधनत्वात् ।

पुरं नदीचक्रुः अपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥ ३८ ॥

तामिति ॥ प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनः तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वाग्निलिप्तोपकरणत्वार्तां तथागताम् । श्रुत्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाज्जलेभ्यश्चिदाघग्लपितां प्रोप्सतस्तामुर्वीमिव । नदीचक्रुः पति-पूरयाचक्रुः ॥ ३८ ॥

ततः सपर्या सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततो एवप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवत्वप्रतिकृतयः । अर्चा इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्त्रदेवत्वयतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधान-विद्भिः प्रयोज्यः पशूपहारैः सहितं सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र ण्यन्ताणिचपुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा श्रुतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे

पाठा०-१ 'उपवनान्तवायुः'. २ 'प्रयुक्ताः'. ३ 'तथाविधां'. ४ 'पुरः'.

५ 'निर्वर्तयामास'.

कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृत्तेरप्यन्तर्कर्त्रा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥ ३९ ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।

यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

तस्या इति ॥ स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं 'राजशब्द'पूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कामी कान्त-हृदयमिव प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममालादिकं यथाप्रधानं मानानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥ ४० ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

पूरायभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

सेति ॥ विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । 'विपणिः पण्यवोधिका' इत्यमरः । सा पूः अयोध्या । मन्दुरासंश्रयिभिरवद्यालसंश्रयण-शीलैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वि-' (पा. ३।२।१५७) इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैरथैः । शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्त्रागतैः प्रातैर्नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव । आयभासे ॥ ४१ ॥

यसन्त तस्यां यसतौ रघूणां पुराणशोभार्मधिरोपितायाम् ।

न मैथिलेयः स्पृहयांयभूय भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

यसन्निति ॥ स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां यसताव्योभ्यायो यसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथाऽलकेश्वराय कुशेतिापि न स्पृहयांयभूय । तावपि न गणयामासेत्यर्थः । 'स्पृहेतीतिष्ठतः' (पा. १।४।३७) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायोभ्याया अन्यनगरविशामित्वं गम्यते ॥ ४२ ॥

कुशस्य कुमुदतीसंगमं प्रसीति—

अथास्य रत्नप्रधितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्विहारम् ।

निःश्यासदायांशुकमाजगाम धर्मः प्रियाघेशमिधोपवेष्टुम् ॥ ४३ ॥

पाठा०—१ 'गृहस्वर्यैः'. २ शालाविधिस्तम्भगतैः; 'शालागृहैः स्तम्भगतैः'; 'शालागृहस्तम्भगतैः'. ३ 'विपणिस्थपण्यैः'. ४ 'अधिरोपितायाम्'. ५ 'दिवो येताम्'.

टिप्प०—१ एतेन एकजुमेरुत्पत्तत्वं स्पष्टं, तापुतीगुप्तपावमयोभ्याया इति भावः—इति दिनकरः ।

आपिञ्जरा वद्धरजःकणत्वान्मध्वयुं दारा शुशुमेऽर्जुनस्य ।

१ दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोपात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥५१॥

आपिञ्जरेति ॥ वद्धरजःकणत्याद्यात्तरजःकणत्वादापिञ्जरोदारा शशी-
यसी अर्जुनस्य ककुभरक्षस्य । 'इन्द्रहः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जरी । देहं
दग्ध्वापि रोपाद्विरिशेन गिरिस्तस्य निवासत्वेन गिरिशस्त्रेन । लोमादित्वाच्छ-
प्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतेर्दः' (वा. १९९९) इत्यस्य छन्दसि
विधानाद्भोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम् ।
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीच । शुशुमे ॥ ५१ ॥

मनोवृत्तगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ।

संघघ्नता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघायघिना प्रमृष्टाः ॥५२॥

मनोवृत्ति ॥ मनोवृत्तगन्धमिति सर्वत्र सन्ध्यते । सहकारभङ्गं चूतपद्मवत्-
ण्डम् । पुराणं वासितं शेरतेऽनेनेति शीधुः पक्षेष्टुरसप्रवृत्तिकः सुराविशेषस्तम् । 'शीको
शुक' (उ. सू. ४७८) इत्युणादिसूत्रेण 'शीक् स्त्रे' इत्यस्मादस्तोषुं प्रत्ययः । 'पक्षै-
रिष्टुरसैर्यो शीधुः पक्षरसः शिवः' इति यादवः । नवं पाटलायाः पुष्प पाटलं च
संघघ्नता संघट्टयता निदाघायघिना ग्रीष्मकालेन । 'अवधित्ववधाने स्यात्तन्नि
काले विळेऽपि च' इति विथः । कामिजनेषु विषये सर्वे दोषास्त्वापादयः
प्रमृष्टाः परिहृताः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे यभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्यौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

जनस्येति ॥ तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सवि-
शेषे सातिशय यथा तथा कान्तौ यभूवतुः । कौ द्वौ ? तापापनोदे क्षमा योग्या,
पादयोर १ः पाशाना रक्ष्मीना च सेवा ययोस्तौ । उदयस्थानभ्युदयस्यौ स
च नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'रुचे'. २ 'खण्डीकृतन्या'. ३ 'पुराणशीधुम्'. ४ 'स्तौ'.

५ 'पादसेवः'. ६ 'स चोदयस्यः'; 'नवोदयस्यौ', 'नवोदयस्यः'.

टिप्प०-१ यस्ततो सर्वे युगाः कन्दर्पोत्पादका भवन्ति - इति सुमतिः ।

२ तापो दारिद्र्यदुःख, उपतापश्च, तस्य तापापनोदे स्पृष्टे क्षमा समर्था पादसेवा यस्य
स तापापनोदक्षमपादसेवः सदा सर्वदोदये रानाभ्युदये तिष्ठतीति सदोदयस्य उदयादौ
स्ति नश्च-इति सुमतिः ।

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरख्याः ।
 विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्मसि श्रीम्सुखे यभूव ॥ ५४ ॥
 अयेति ॥ अथोर्मिषु लोलाः स्मृणा उन्मदा राजहंसा यलित्वासिन् ।
 'लोलधलसतृष्णयोः' इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके । पचायच् ।
 श्रीम्नेषु सुखे सुखकरे सरख्या अम्भसि पयसि तस्य कुशस्य वनिता-
 सखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा यभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

स इति ॥ चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोप-
 कार्या यस्यात्ताम् । आनायो जालमेवामस्तीत्यानायिनो जालिकाः । 'जालमानायः'
 (पा. ३।३।१२४) इति निपातः । 'आनायः पुंसि जालं स्यात्' इत्यमरः । तैः, अप-
 कृष्टनक्रामपनीतप्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संप्रप्रभावयोरनुकूपं योग्यं यथा
 तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र वामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तद्वेष्टा-
 स्थितमाप्तैस्तैश्चक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं शुद्धस्मेतः ॥'
 इति ॥ ५५ ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सन्तुपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सेति ॥ सा सरित् सरयूः । तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्योन्यं
 केयूरविघट्टिनीभिः संनदाद्गदसंघर्षिणीभिः सन्तुपुरक्षोभाणि सन्तुपुरस्त्वलनानि
 पदानि यासां ताभिरङ्गनामिहेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसाऽऽसीत् ॥ ५६ ॥

परस्पराभ्युक्षणात्तत्पराणां तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालज्यजनां वभाषे ॥ ५७ ॥

परस्परेति ॥ नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे वेचने तत्पराणामास-
 क्रानां तासां श्रीणां मञ्जने रागोऽभिलषत्त्वदर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्त-

पाठा०—१ 'विहोपकार्याम्'. २ 'विलग्नहंसा'; 'विविग्नहंसा'. ३ 'परस्परा-
 क्षेपण'.

चालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरवाहिणीं^१ बभाषे । 'किरातस्तु द्रुमा-
न्तरे । स्त्रियो चामरवाहिन्यां मात्स्यजालन्तरे द्वयोः' इति केशवः ॥ ५७ ॥

पश्याचरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संध्योदयः साध्र इवैष वर्णं पुप्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

पश्येति ॥ गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽचरोधैर्विगाह्यमानो विलोच्च-
मान एष सरयूप्रवाहः । साध्रः समेषः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं
नानाविधं वर्णं रक्षपीतादिकं पुप्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥ ५८ ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरङ्घ्रिः ।

तद्वध्वतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

विलुप्तमिति ॥ नौलुलिताभिर्नौलुभिताभिरङ्घ्रिः । अन्तःपुरसुन्दरीणां
यदञ्जनं कञ्जलं विलुप्तं इतं तदञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मधेन या राग-
शोभा ता वध्वतीभिर्मदरागशोभाभिरङ्घ्रिरासां प्रतिमुक्तं प्रक्षीपितम् । प्रतिनिधि-
दानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥ ५९ ॥

एता गुरुध्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोदुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु यालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

एता इति ॥ गुरु दुर्वहं ध्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुध्रो-
णिपयोधरत्वादात्मानं गरीरमुद्धोदुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टा-
ङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्राप्तं यथा तथा रागवशात् श्रीकाभितिवेशपारत-
ङ्क्यात् । प्लवन्ते तरन्ति ॥ ६० ॥

पाठा०-१ 'अदाङ्गुल्यन्तः'.

टिप्प०-१ 'स्त्रियो चामरवाहिन्याम्' इत्युक्त्वात् 'किरातीं' पदेनैव चामरग्रहणे लब्धेऽपि
सर्वदेव स्त्रियाश्चामरग्रहणं न सम्भवतीत्यत 'उपाचचालव्यजनाम्' इति न पीनरुक्त्यम्—इति
दिनकरः ॥ किरातीं निर्वामकस्त्रीं बभाषे—इति सुमतिः ॥

२ पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मेत्वात्, प्रवाह इति द्वितीयाभावः । 'पश्य नृगो पावति' इति वत्-
इति हेमाद्रिः ।

३ नौलुलितनञ्जनविलोषे हेतु—इति हेमाद्रिः ।

४ यथाऽञ्जनेन नेत्रयोः शोभा संपाद्यते तथाऽङ्घ्रिरपि संपादितेत्यर्थः । 'रागोऽनुरागे मात्सर्ग्ये
रक्तवर्णे रजसपि' इति केशवः—इति दिनकरः ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो धारिविहारिणीनाम् ।
 पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलाञ्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥
 अमी इति ॥ धारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो अथ निम्नगायाः
 स्रोतसि पारिप्लवाश्चक्षलाः । 'चक्षलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमी
 शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णमूया शैवाललोलाञ्छलयन्तीति श्रियान् । 'जल-
 नीली तु शैवालम्' इत्यमरः । मीनाञ्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वा-
 द्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
 पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥
 आसामिति ॥ जलस्यास्फालने तत्पराणामासकामासां क्षीणां मुक्ता-
 फलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्नेहोत्सर्पिषुत्यतस्तं ये तेषु शीक-
 रेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गहनं हारोऽत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न
 संलक्ष्यते । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' (पा. ३।२।१६२) इति कुरच्प्रत्ययः । शीकर-
 ५ संसर्गादिछन्न इति न ज्ञायत इति भावः ६२ ॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेभङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
 जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥
 आवर्तंति ॥ विलासिनीनां विलसन्धीत्यवां क्षीणम् । 'वौ क्यलसद्वयसम्भः'
 (पा. ३।२।१४३) इति घितुष्प्रत्ययः । रूपावयवधानामुपमेयानां यान्युपमानानि
 लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्य-
 त्नाह—नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिश्चोभाया आवर्तशोभा । 'स्वादावर्तोऽम्भसां
 भ्रमः' इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गस्वरूपः । स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्षवाः । 'उपमानम्'
 इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ६३ ॥

पाठा०-१ 'शैवाललोलाः'. २ 'करास्फालन'. ३ 'भङ्गाः'. 'मन्त्रः'.

टिप्प०-१ 'पूर्वमुत्सारितजलचरत्वादिमे मत्स्यायन्ते-इति हेमाद्रिः ॥ कर्णमूररूपेण गता-

मणोपमानं गम्भीरनाभेरिति भावः—इति व्याचष्टे । स्तनोपमानं कुटीररूपम् । नटभ्र-
 रपु० २७

तीरस्थलीवर्हिभिस्तकलापैः प्रसिग्धकेकैरभिनन्द्यमानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

तीरेति ॥ उत्कलापैरुपबर्हैः प्रसिग्धा मधुराः केका येषां तैः । तीरस्थ-
लीषु स्थितैर्वर्हिभिर्मधुरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसारि ।
आसां स्त्रीणां संवन्धि । वार्येव मृदङ्गस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमू-
च्छति व्याप्नोति ॥ ६४ ॥

संदष्ट्वल्लेधवलयानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुंतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रश्मिकलापाः ॥ ६५ ॥

संदष्टेति ॥ संदष्ट्वल्लेधु जलसेकात्संलिखत्वेधवलयानां नितम्बेष्वधिक-
रणेषु । इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयाऽन्तरितान्यावृत्तानि वायुवृद्धिनि नक्षत्राणि तत्तु-
ल्याः । मुक्तामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निधला इत्यर्थः ।
रश्मिना एव कलापा भूषाः । 'कलापो भूषणे बर्ह' इत्यमरः । मौनम् । निःशब्द-
तामित्यर्थः । भजन्ते ॥ ६५ ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पास्तस्त्रीभिर्वदनेषु सिकाः ।

चक्रेतरात्रैरलकैस्तदुप्यश्रूणारुणान्वारिलयान्येमन्ति ॥ ६६ ॥

एता इति ॥ दर्पास्तस्त्रीभवं प्रति करोत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा
याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव स्त्रीभिर्वदनेषु सिका एतास्तदुप्यो चक्रेत-
रात्रैर्जलसेकादुप्यश्रूणैः करणश्रूणैः कुङ्कुमादिभिररुणान्वारिलयानुदस्त्रिन्दु-
र्येमन्ति वपेन्ति ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'मूर्च्छत्यनुक्तम्'. २ 'उडुक्तवाः'. ३ 'आसाम्'. ४ 'रसना'.
५ 'गन्धधारम्'. ६ 'आरात्'. ७ 'वहन्ति'.

टिप्प०-१ मेघशब्दानुकारिणीकृतललाटिनीजलशब्दप्रवणसमन्तर इत्येव शादुद्धतः कलापो
येषां तैः । प्रसिग्धाः केकाशब्दो येषां तैः कून्सस्त्रीवासिभिर्मनैरैरभिनन्द्यमानं गीतमनुगच्छ-
तीति वादशब्दम्, रक्तं रागयुक्तमासां स्त्रीणां निग्मोर्विदोः कान्ता वार्येव मृदङ्गस्य वाद्यं कर्मेषु
मूर्च्छति वर्धते—इति दिनकरः ।

२ अत्र यद्यपि सामान्येनैव वल्लभमिहितं तथापि चन्द्रप्रकाशसामर्थ्यं दुर्लभमवसेवम्—
इति दिनकरः ॥ दुष्टे ध्रुवावा आकृष्यते इति दुर्लभम्—इति क्षीरस्वामी ।

३ मावेऽप्युक्तम् (८६५)—'रश्मिमाननवरतोऽश्मादमाजां चारावं चरन्तु मेखला
कलापः' इत्यादिबलस्त्रीकाकले दुर्लभत्वादिन्द्रप्रकाशसाम्यम्—इति हेमाद्रिः ।

४ अत्र 'वहन्ति' इति पाठमाश्रित्य 'जलसेकादश्रूणैरलकैः कुङ्कुमादिचूर्णादमाजं जल-
कान् वहन्ति । पुनः शिशुयेवेति विशेषः—इति व्याचष्टे दिनकरः ।

उद्धन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोश्च एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेपः ॥ ६७ ॥

उद्धन्धेति ॥ उद्धन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्रलेखः क्षरित-
पत्ररचनः । विश्लेषिणो विश्लेषिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडका यस्मिन्सः ।
एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेपो नेपथ्यं मनोश्च एव ।
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ॥ ६७ ॥

स नौविमानाद्वतीर्य रेमे विलोलहारः सह तामिरप्सु ।

स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स कुक्षो नौविमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः । तस्माद्व-
तीर्य विलोलहारः सन्, तामिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्नोद्ध-
ृतपद्मिन्युत्पादितनखिनी यस्य स तथोक्तः सन् । 'नवृतथ' (पा. ५।४।१५३) इति
कप्रत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥ ६८ ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

तत इति ॥ ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवध' (पा. ४।१।४७)
इति चकारादिष्णुच् । नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा
विरेजुः । प्रागेव इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवल्य अपीलथः । मुक्ता मणयो नय-
नाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत? अभिरामा इति किमु
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

चणोदकैः काञ्चनैश्चक्रमुकैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोऽतितरां यमासे सघातुनिष्यन्द इवादिराजः ॥ ७० ॥

पाठा०-१ 'उद्धन्धकेशः'. २ 'जालशोभः'. 'कर्णवेष्टः'. ३ 'विलोलमात्रः';
'विलोलमात्र्यः'. ४ 'स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः'; 'स्कन्धावलग्नो प्रतपद्मिनीकः'.
५ 'अधिगताः'; 'अभिगताः'. ६ 'उन्मयूखं'. 'किमुतेन्द्रनीलम्'. ७ 'शृङ्गसंस्थैः'.

टिप्प०-१ कामोदीयक यथाभूदित्यर्थः-इति दिनकरः ।

२ विलोलाः परस्परं जलसेकादिना चपला मात्स्या पुण्यसम्यक्ता । 'विलोढमात्र्यः' इति
पाठनादत्र मातृधाः पद्मिन्युत्पादितम्-इति व्याचष्टे मुमतिः ।

३ ततः शोभायान् नृपेण संगतास्ताः स्त्रियो मयं वन्यः । कथमित्याह-मुक्तानां प्रागेव
रम्या उद्धृतपद्मिन्द्रनीलमपि प्राप्य किमु-इति दिनकरः ॥ इन्द्रनीलमपि प्राप्यापिकुक्षोमा
भवति-इति मुमतिः ।

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गारुत्मतं तीरगतस्तरस्त्री भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥

तत इति ॥ ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्त्री बलवान् स कुश-
स्तीरगतः सन् धनुराततज्यमधिष्य कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय
गारुत्मतं गरुमदेवताकमस्त्रं समाददे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।

रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीष वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नग्रे संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभादेतोः समा-
विद्धाः संधृष्टास्तरंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । भवपाते
गजग्रहणगतं मग्नः पतितः । 'भवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्छिन्नस्तृणादिना' इति यादवः ।
वन्यः करीष परुषं घोरे ररास दध्वान् ॥ ७८ ॥

तस्मात्समुद्रादिव मध्यमानादुद्भूतनकात्सहस्रोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

तस्मादिति ॥ मध्यमानात्समुद्रादिव । उद्भूतनकात्प्रभितप्रादात्तस्माद्भ-
दात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य
भुजंगराजः कुमुदः सहस्रोन्ममज्ज ॥ ७९ ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रहेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः । 'द्वौ विशौ वंश्यमनुजौ' इत्य-
मरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रलपयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । 'कर्मण्यपू'
(पा. ३।२।१) । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं
वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथा हि-सन्तः प्रहेषु नग्रेष्व-
निर्वन्धरूपोऽनियतयेण हि ॥ ८० ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विपामङ्केशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्ध मूर्ध्ना मूर्ध्नाभिपिकं कुमुदो वभापे ॥ ८१ ॥

-पाठा-१ 'अभिघ्नन्'; 'भिन्दन्'. २ 'अङ्कुशमाङ्कु विद्वान्'; 'अङ्कुशवद्विद्वान्'.

टिप्पणी-१ यस्मात् सन्तः प्रहेषु नग्रेषु अनिर्वन्धरूपो दृढरश्मिः क्षीणक्रोधा भवन्ति-इति
सुमतिः ।

त्रैलोक्येति ॥ अस्मिन् विद्वानस्य विद्वान् । 'न लोकः' (पा. २।३।६९) इत्यादिना पृथ्वीसमासनिषेधः । 'द्वितीया श्रिता-' (पा. २।१।२४) इत्यत्र 'गम्यादीनामुपसंख्यानद्वितीया' (वा. १२४७) इति योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यप्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावाद्विषामक्कुशं निवारकं मूर्धाभिपिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्नाऽभिवन्द्य प्रणम्य यभापे ॥ ८१ ॥

अवैमि कार्यान्तरमानुपस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ? ॥ ८२ ॥
अवैमीति ॥ त्वाम् । 'ओदनान्तरस्तण्डुल' इतिवत् कार्यान्तरः कार्यार्थः । 'स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तरेषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आध. गृ. १।१५) इति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः । 'धृ प्रीतौ' इति धातोः क्तिन् । विघातं कथं नामाचरेयम् ? असंभावितमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य घालातिकुतूहलेन ।
हृदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥
करेति ॥ कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा । कन्दुकायंमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं घाला अन्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव । 'ज्योतिर्भयोतदृष्टिषु' इत्यमरः । हृदात्पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्य । अतिकुतूहलेनात्यन्तकूतुकेन । आदत्ताण्णात् ॥ ८३ ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिधेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंस्तलेन ॥ ८४ ॥
तदिति ॥ तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना वीर्येण । ज्याघातेन आरेखा रेखाकारा ग्रन्थयस्त्वासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्य तेन । भूमे रक्षायाः

पाठ०-१ 'कराभिघातोच्छ्रितकन्दुका'. २ 'जवात्पतत्'; 'भौत्पातिकम्'.
३ 'ज्याघातरेखास्थिर'.

टिप्प०-१ 'भौत्पातिकं ज्योतिरिवान्तरिक्षात्' इति पाठमादृत्य-उत्पाते भवमीत्पातिकम् । उत्पात उपद्रवः । 'हृदात्पतज्ज्योति' इत्यपि पाठः. इति व्याख्यातवान् मुमत्ति० ।
२ धनुर्वेदान्यासकुशलेन-इति मुमत्ति० ।

परिधेण रक्षार्गलेन । 'परिधो योगभेदास्त्रमुदरेऽर्गलघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु । एतैर्विषयैर्महाभाग्यशौर्यधुरधरत्व-
बलवत्त्वादि गम्यते ॥ ८४ ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुदतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव ! पादयोस्ते ॥ ८५ ॥
इमामिति ॥ किंच, हे पार्थिव ! ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परि-
चर्या । 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छाया परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः । आत्मापराध-
माभरणप्रहणहपं नुदतीम् । परिजिहीवंतीमित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच' (पा. ३।१।१३२) इति चकाराद्वर्तमानार्थे शतृप्रत्ययः । 'आच्छीनशोर्नुम्' (पा. ७।१।८०)
इत्यस्य वैकल्पिकत्वञ्जुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं
कुमुदतीमनुमन्तुं नार्हसीति न । अहंस्वेवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इत्युचिर्यानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास संमेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वश्लोकोक्तम् । ऊचिवातुक्कारः । नृवः कृषुः । उपहृताभरणः
प्रक्षारिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद ! भवाऽश्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः । इत्यनु-
भाषितारमनुवक्तरं क्षितीशं कुशं संमेतबन्धुर्युक्त्वबन्धुः सन् कन्यामयेन
कन्याहरेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव
किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम्प्रत्यक्षानुप्रयोगयोर्यवधानं
तु प्रागेव समाहितम् ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माह्वल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छ्रितस्य ।
दिश्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्रुवानो दिगन्ता-
न्गत्पोदग्रं तदनु चतृषुः पुष्पमाश्रयमेघाः ॥ ८७ ॥

पाठा०-१ 'निजापराधम्'. २ 'उपविताभरणः'. 'उपहृताभरणः'. ३ 'अभि-
भाषितारम्'. ४ 'तमेकबन्धुम्'.

टिप्प०-१ 'कुप्राप्तप्रत्ययते स्ति' (पा. ३।१।१०) इति नियमात् 'विधिवत्' इति मध्ये
प्रयोगश्चित्तः । अथवा 'विधिवत्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वाज्जिहोष इति कश्चिद्-रतिः सि शु० । १

तस्या इति ॥ मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायैत्यर्थः ।
मोहल्या मगले चाधुर्या ऊर्णा मेपादिलेभ । 'ऊर्णा मेपादिलेभ' इत्यमरः ।
अत्र लक्षणया तन्निमित्तं सूत्रमुच्यते । तथा चलयिनि बल्यवति तस्याः कुमुद्वत्या
हस्ते पाणावुच्छिखस्योदधिपः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिग-
न्तान् द्यश्रुवातो व्याप्नुवन् । दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः । तदन्वा-
श्रया अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ।
चवृषुः । 'आश्चर्य'शब्दस्य 'रोद्रं तूग्रममी त्रिषु । चतुर्दश' इत्यमरवचनात्त्रि-
लिङ्गत्वम् ॥ ८७ ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुतेरोरसं मैघिलेयं

लब्ध्वा यन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वेनतेया-

च्छान्तव्यालामचनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृते

कुमुद्वतीपरिणयो नाम पोडशः सर्गः ।

इत्थमिति ॥ इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ।

'तद्धितार्थः' (पा. २।१।५१) इत्यादिना तत्पुरुषः । अदन्तद्विषु चेऽपि पात्राद्यन्त-
स्वाज्ञपुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुर्लेश्यानुसारतः' इत्यमरः । तस्य गुह्य
रामः । तस्यैरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'औरसो धर्मपत्नीजः' (२।१२८) इति
याज्ञवल्क्यः । मैघिलेयं कुशं यन्धुं लब्ध्वा कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं
पुत्रं तं कुमुदं यन्धुं लब्ध्वा । एकस्त्वयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वेन-
तेयाद्रवडात् । गुह्या वैष्णवांशेन कुशेन स्थाजितकौ यादिति भावः । शङ्कां भयम-
त्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामचनिमत एव
पौरकान्तः पौरप्रियः सन् । शशास ॥ ८८ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसुरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां पोडशः सर्गः ।

पाठा०—'विपधरिपोः'; 'अहिकुलरिपोः'.

[टिप्प०—१ मगलनिमित्तं यदूर्णाकङ्कुण तदस्यास्तीति मातृत्वोर्णोवलयी तस्मिन् इति सुमतिः०]

२ तक्षकस्य नागराजस्य पञ्चमं प्रतिपौत्र-इति सुमतिः० ॥ तक्षकपौत्रस्य पौत्रम्-इति
दिनकरः० ।

३ पितुः कादवपस्य वधादिपुत्राद्रवडात्-इति दिनकरः० ।

सप्तदशः सर्गः ।

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र संवतम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृध्रमेधिनः ॥

अतिरिचि नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

अतिरिचिमिति ॥ कुमुदती काकुत्स्थात्पुत्रात् । अतिरिचि नाम पुत्रम् ।
चेतना बुद्धिः पश्चिमाद्यन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्रप्रहरात् । 'दी' यामप्रहरो
समौ' इत्यमरः । प्रसादं वैश्वमिध । प्राप । प्राप्ते मुहूर्ते सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भव-
तीति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मानुष्यानुपमद्युतिः ।

अपुनात्सखितेयोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

स इति ॥ पितृमान् । प्रवृत्तायै मनुष्य । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः
सवितुधेदं विशेषणम् । सोऽतिरिचिः पितुः कुशस्य मानुः कुमुदत्याश्च वंशम् ।
सविता । उत्तरदक्षिणाद्युभौ मार्गाविव । अपुनात् परित्रीकृतवान् ॥ २ ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

तमिति ॥ अर्थाच्छब्दार्थादानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्तीत्यर्थं विदुः
तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः । तमतिरिचिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वाङ्मि-
त्रयीवार्ता-दण्डनीवीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां
पाणिमग्राहयत्स्त्रीग्रहीतवान् । उदवाहयदित्यर्थः । ग्रहेर्ष्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वम-
स्तीत्युक्तं प्राक् ॥ ३ ॥

पाठा०-१ 'आप'.

टिप्प०-१ अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेक्षि कालभेद इति काव्यप्रकाशे । तद्दी-
काकृद्भास्करश्च सर्वेषां चेतनाऽद्यापि प्रसादमाप्नोति इत्यादिवर्तमानकाल एव न्याय्यः-इति
हेमाद्रिः ।

॥ वल्लभस्तु-न्यन्ता अपि द्विकर्मका भवन्ति । यथा-‘वाचयसि पुत्रं’ श्लोकं पिता-इत्याह ॥
‘छगृहदृशाम्’ इति केनित्तिरिति वृत्तिः । भट्टिकान्ये (२४२)-‘अजिग्रहसं जनको धनुस्त्व’
इति विद्यासंनवे उदस्येत्वाद्वितीया च । एके पूर्वार्थे अर्धेर्द्वयार्थत्वात् ‘कुशम्’ इति द्वितीया
उत्तरार्धे ‘वेन’ इति निभक्तिविशेषणार्थं कुर्वन्ति-इति हेमाद्रिः ।

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

जात्य इति ॥ जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन । 'अभिजातः कुलीनः स्यात्' इत्यमरः । शौर्यवता वशिना तेनातिथिना । करणेन एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकत्वम् । अमन्यत । सर्वगुणसामर्थ्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

स इति ॥ स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् । 'योपधात्-' (पा. ५।१।१३२) इत्यादिना घुञ् । उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येन । अवधि इतश्च । 'लुङि च' (पा. २।४।४३) इति हनो वधादेशः ॥ ५ ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।

अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

तमिति ॥ कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेच । तं कुशमन्वगात् । कुशस्तु । कुः पृथ्वी तस्य सुत्प्रीतिः सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तयोर्दिग्द्वयस्तेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तयोरिति ॥ तयोः कुश-कुमुदयोर्मध्य एकः कुशो दिग्द्वयस्तेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः, तर्ज्ज्वाक् । आसीत् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्याः

पाठा०-१ 'जन्म', २ 'सहायिकम्', ३ 'सः', ४ 'च', ५ 'अंशभागिनी'.

टिप्प०-१ 'जन्म' इति पाठे जन्मो जनक-इति दिनकर० ।

२ 'कुमुदानन्दम्' इत्युभयविशेषणम्; रवीन्दुकुलोभयोत्पत्तित्वात् इति बल्लभः ।

३ यथा कौमुदी चन्द्रमनुयाति । यत् उक्तं च- 'तिस्रः कोट्यर्धकोटी च यावद्रोमाणि मानवे । तावद्वर्षसहस्राणि भर्तार याऽनुगच्छति-इति सुमति० ।

४ तदर्थं समरे मृतत्वात्-इति बल्लभः ।

५ कुमुद्वती पारिजातपुष्पांशभागिनी शच्याः सख्यासीत्; पत्यनुगमनात् । 'तिस्रः कोट्यर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे । तावत्काळं वसेत्सर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति' इति शङ्खागिरसौ-इति हेमाद्रिः ।

इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी आदिषी । 'संपृच-' इत्यादिना भोजेर्भितुष्ण-
त्ययः । सख्यासीत् । कस्त्यादित्वाद्विस्वसतिः साधुः ॥ ७ ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्वरन्तः पश्चिमामायां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

तदिति ॥ सङ्ग्रामयायिनः सङ्ग्रामं यास्यतः । आवदयकार्ये णिनिः । 'भकेनो-
र्भविष्यदाधमर्षयोः' (पा. २।३।७०) इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः युगस्य
पश्चिमामन्तिमामायां विपर्यये पुत्रोऽभिषेकस्य इत्येवस्या स्वरन्तो मन्त्रिवृद्धा-
स्तदात्मसंभवमविधिं राज्ये समादधुनिदधुः ॥ ८ ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नयमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

त इति ॥ ते मन्त्रिगणस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिमिरुद्वेदि उन्नतमेदिकं
चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पया-
मासुः कल्पयामासुः ॥ ९ ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितमेनमविधिं हेम-
कुम्भेषु संभृतैः क्षणीतैस्तीर्थवारिभिः । करणेः प्रकृतयो मान्त्रणा उप-
तस्थुः ॥ १० ॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

नदद्भिरिति ॥ आहतं पुष्करं मुन येषां तौ । 'पुष्करं करिहस्ताये वायभा-
ण्डशुखेऽपि च' इत्यमरः । स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिवे-
रविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयतातु-
मितम् ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'वितानम्'. २ 'उपशोभितम्'. ३ 'संतते'.

टिप्प०-१ अत्र प्राप्तिमात्रविवक्षया परस्परदम्-इति द्विनकरः ।

२ 'स्निग्धगम्भीरम्' इत्युभयसूचनं सूचयन्ति । उक्तं च शकुन्तलार्णवे-'सरेर्दुःखं भवेद्दुःखं
मुखं सर्वं शकुन्तलः । आहतानि च वापानि स्निग्धवावा च मद्भक्तम्' ॥ एति हेमाद्रिः ।

दूर्वायवाङ्कुरग्लक्षत्वग्मभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्सं मेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

दूर्वेति ॥ सोऽतिथिः दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च ग्लक्षत्वक्च अभिन्नपुटा बालप-
स्यश्चोत्तरापि प्रधानानि येषु तान् । अभिन्नपुटानि मधुकपुष्पाणीति केचित् । कम-
कानीलन्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्ताग्नीराजनाविधीन्मेजे ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रेयवर्षेभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिपेक्षुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितेति ॥ पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं
जयशीलं तमतिथिं जैत्रेयवर्षशीलं रथवर्षमिन्द्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिपेक्षुमुप-
चक्रमिरे ॥ १३ ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती न्यरोचत ।

सशब्दमभिपेक्षार्थीर्गङ्गे च त्रिपुरद्विपः ॥ १४ ॥

तस्येति ॥ तस्यातिथेमूर्ध्नि सशब्दे निपतन्त्यौघमहती महाप्रवाहा । अभि-
पिच्यतेऽनेनेत्यभिपेक्षो जलम् । स एव धीः । यद्वा, -तस्य धीः समद्विस्त्रिपुरद्विपः
शिवस्य, मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गे च । न्यरोचत । त्रयाणां पुराणां द्वेष्टेति विग्रहः ॥ १४ ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

स्तूयमान इति ॥ तस्मिन्क्षणेऽभिपेक्षकाले वन्दिभिः स्तूयमानः सोऽ-
तिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् । कर्तारि कः । अत एव सारङ्गैश्चातङ्गैरभिनन्दितः
पर्जन्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥ १५ ॥

पाठा०-१ 'जातिवृद्धप्रयुक्तान्'. २ 'च'. ३ 'द्विजोत्तमाः'. ४ 'भद्रैरपाहा'.
५ 'प्रवृष्टः'. ६ 'प्रवृष्ट इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दते'. ६ 'चातकैः'.

टिप्प०-१ अभिन्नं सदृष्टं पल्लवपुटवत्स्येति अभिन्नपुटं मधुकं च पलान्शुत्तरयत्र तं ज्ञातिवृद्धैः
प्रयुक्तं नीराजनाविधिमारात्रिकं स नृपो मेजे । अभिन्नपुटः कापांसो वा मल्लतको वा । अभि-
न्नपुट- इति पाठेऽहं वास- इति दिनकरः । दूर्वायवाङ्कुरः प्लक्षत्वक् चाभिन्नपुटानि च
तेरुचरं श्रेष्ठम् । अभिन्नपुटानि मधुकपुष्पाणि, संदष्टपल्लवकच । यद्वा, -दूर्वादिभिरभिन्नाः पुला-
पुटारः पल्लवास्तेरुचरं सदितम् । 'पुट'शब्दस्य पल्लवार्यत्वे सप्तशत्याम् 'संदष्टोऽपुटः' इति
हेमाद्रिः ।

न्यः कश्चन आस-
त नाशयन्तु) इति

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

वयुधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य
वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्याधिष्णनस्याग्नेरिव । द्युति-
वयुधे ॥ १६ ॥

स तावदभिपेकान्ते ज्ञातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावन्तेषां समाप्येरन्यद्वाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

स इति ॥ सोऽतिथिरभिपेकान्ते ज्ञातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं
वसु धनं ददौ । यावता वसुना । एषां ज्ञातराणां पर्याप्तदक्षिणाः समप्रदक्षिणा
यज्ञाः समाप्येरन् । तत्र द्वादधित्वान्वयः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिपमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तेर्दूरं पश्चात्कृता फलेः ॥ १८ ॥

त इति ॥ प्रीतमनसस्ते ज्ञातकास्तस्मा अतिथये यामाशिपमुदैरयन्
व्याहरन् साशीत्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तेः पूर्वपुण्यनिष्पत्तैः फलैः साम्राज्यादि-
भिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्दीर्घं न
वकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां बधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरोः मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

बन्धेति ॥ सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदबधार्हाणामवध्यताम् । धुर वहन्तीति
धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारस्य मोक्षं गवामदोहं वारानां पानार्थं
शोहनिर्गृही चादिशदादिदेय ॥ १९ ॥

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽमवन् ॥ २० ॥

क्रीडेति ॥ पञ्जरस्थाः शुकादयः । अस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । किमु-
त्तान्य इति 'अपि' शब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनात् । लब्धमोक्षाः सन्तो
यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वच्छन्नारिणोऽमवन् ॥ २० ॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः सोऽतिथिः । नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिः' इत्यमरः । तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमाखरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । तत्रोपबिष्ट इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तं धूपाद्यानकेशान्तं तोयनिर्णिकपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तमिति ॥ तोयेन निर्णिकपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकारो धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाद्यानकेशान्तं शोपितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तैराकल्पसाधनैर्गन्धमात्यादिभिः । उपसेदुष्यतस्तुः, अलं चकुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

त इति ॥ ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौलिकसरेणोन्नद्धमुद्गदमन्तर्गतस्रजमस्यातिथेर्मौलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूपुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥ २३ ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

चन्दनेनेति ॥ किंच, मृगनाभ्यां कस्तूरिकायां सुगन्धिना चन्दनेन अङ्गरागमत्रविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिन्स्तरपत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्धी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

पाठा०-१ 'कक्ष्यान्तर'. २ 'तस्य'. ३ 'मुक्तागुणानन्दम्'. ४ 'अभ्यन्तरस्रजम्'. ५ 'वर्धिना'; 'वन्धिना'. ६ 'दुकूलमाक'; 'दुकूलमृत्'; 'हंसचिह्नदुकूलवत्'.

टिप्प०-१ प्रसाधका नापितादवस्तेस्तैरलङ्कारसाधनैर्हार्कटकादिभिर्धूपेन द्यानादिभ्युष्का केशानामन्तः स्वरूपं यस्य तं नृपमवलिताः—एति दिनकरः ॥ धूपेनाद्याना हंसचक्रुः केशान्ताः यस्य तम् । 'अन्तः'शब्दः स्वरूपे वा-इति हेमाद्रिः ।

आमुक्तेति ॥ आमुक्ताभरणः आसजिताभरणः । सजोऽस्य सन्तीति स्मग्नी । 'अस्मायामेधासजो विनिः' (पा. ५।२।१२१) इति विनिप्रत्ययः । हंसश्चि-
हमस्येति हंसचिह्नं बहुकूलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिणैवार्यसिद्धेर्मतुवानर्थक्येऽपि
सर्वधनीत्यादिवत् वर्मधारयादपि मत्वर्थेयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
राज्यश्रीरेव वधूर्नबोढा तस्या वरो बोढा । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामा-
तृपित्रयोः' इति विश्वः । सोऽतिविः । अतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् ।
वरोऽप्येवंविशेषणः ॥ २५ ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शं हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

नेपथ्येति ॥ हिरण्मये सौवर्णे आदर्शं दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्य-
तस्तस्यातिथेदृशाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरु-
स्तस्य छायेव । विरराज । तस्य सूर्यसमानप्रतिबिम्बस्य समवात् 'मेरौ' इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्वयतिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

स इति ॥ सोऽतिथी राजककुदानि राजविहानि छत्रचामरादीनि । 'प्राधान्ये
राजलिङ्गे च शृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः
पार्श्वयतिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्'
इति हलानुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमानन्यूनां सभामास्थानीं ययौ ।
'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र मेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

वितानेति ॥ तत्र सभाया वितानेनोद्बोधेन सहितम् । 'अस्त्री वितानमु-
द्बोधः' इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुद्धृष्टमुल्लिखितं
पादपीठं यस्य तत् । पितुर्मेद पैतृकम् । 'कृतष्ठम्' (पा. ४।३।७८) इति ठञ्प्र-
त्ययः । आसनं सिंहासनं मेजे ॥ २८ ॥

पाठा०-१ 'नवे'. २ 'महीशुजाम्'.

- टिप्पण-१ यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सोऽप्यनेकाभरणाम्बरतंतुयुक्त
इति-इति चक्षुः ॥ वस्त्रतरोरपि बहुलद्वारित्वं नूतनस्यादित्यस्यारुणत्वात्, हेमादरांसादृश्यं
मेरावेव वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्य सूर्ये प्रतिबिम्बः समवतीति 'मेरौ' इत्यधिकः प्रयोगश्चिन्त्य-
इति शिशुः ।

क्रममाणधरत् । 'अनुपसर्गाद्वा' (पा. १।३।४३) इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् ।
धां चकार । स्वर्गशोकसदृशी चक्ररेत्यर्थः । 'यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥ ३२ ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजविद्योगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन
छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुक्षस्य विद्योगेन यदौष्म्यं संतापस्तद्धृतं
नाशितम् । अत्र छत्रोच्चमन-संतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिर-
लंकारः । तदुक्तम्—'कार्यस्वरणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः' इति ॥ ३३ ॥

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः । ५. ०. ११)

सौप्तिल्य तेजसां धृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

धूमादिति ॥ अग्नेर्धूमात्पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिखा उज्ज्वलः ।
रवेरुदयात्पश्चादन्तरांशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सौप्तिल्यस्तेजसा-
मप्रगल्भीनां धृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सह एव । उत्थित उदितः । अपूर्व-
मिदमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तं प्रीतिविशदैनैर्नैरन्ययुः पौरयोपितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ पौरयोपितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नैः करणैस्तनयिभिम् ।
अन्ययुरनुजग्मुः । सहृदिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव ? शरदि प्रसन्नैर्ज्योति-
र्भिर्नक्षत्रैर्विभावय्यो रात्रयो ध्रुवमिव । ध्रुवपाशवदत्वात्ताराचकत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाठा०—१ 'विद्योगौष्मा'; 'विद्योगौष्मम्'. २ 'हृतम्'; 'हृतः'. ३ 'शिखा'.
४ 'तेजसाः'. ५ 'विशदम्'. ६ 'उदुपम्'.

टिप्प०—१ अभिषेकेन राज्ञा गजमारुह्य पुर्याः प्रदक्षिणा कार्वेत्वाचारः-इति हेमाद्रिः ।

२ अन्योपरि छत्रे धृतेऽयस्य तापाभावः-इति हेमाद्रिः ।

॥ ३५ ॥

३ अग्न्यादेर्वृत्तिमतीत्य व्यापारमुच्छ्रय गुणैः सममेवोत्थित उदयश्चाल संपन्नः । तदैव
प्रसन्नोदायादयो गुणा उदभवन्-इति बल्लभः ।

४ 'विशद' शब्दः पाण्डुरे प्रोक्तः इति विश्वः-इति हेमाद्रिः ।

५ पुरप्रदक्षिणे यत्र यत्रासीत् गङ्गा तत्र बल्लोकयन्-इति हेमाद्रिः ।

६ उक्तं विष्णुपुराणे नमोऽस्तुतेवं भगवतः शिशुमारारूढिप्रभोः । दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य
पुच्छे सितो ध्रुवः ॥ एष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रसूर्यादिकान् यक्षान् ॥ इति ।

७ अत्र 'विभावय्य' इवोदुपम् इति पाठान्तरं-यथा विभावय्यः रात्र्यः ज्योतिर्भस्तारके-
रुपं चन्द्रमिव अनुयन्ति-इति व्याचष्टे सुमतिः ।

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

अयोध्येति ॥ प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येय-
मनुप्राप्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैः । अनु-
दध्युरनुजगद्दुः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमालयाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधु-
रित्यर्थः ॥ ३६ ॥

याचन्नाश्यायते वेदिरभिपेकजलैराहुता ।

ताचदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

याचदिति ॥ अभिपेकजलैराहुता त्रिका वेदिरभिपेकवेदिः । याचन्नाश्या-
यते न शुष्यति । कर्तरे लट् । ताचदेवास्य रात्रौ दुःसहः प्रतापो वेलान्तं
वेलपर्यन्तं प्राप ॥ ३७ ॥

यसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य घन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुनं संगताः ॥ ३८ ॥

यसिष्ठस्येति ॥ गुरोर्वंसिष्ठस्य मन्त्राः । घन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः ।
इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तादवसाध्यं किम् ? न
किंचिदित्यर्थः । तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥

स धर्मस्यसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्वयवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सख्याः । 'राज्ञा सभासदः कुर्या रिपौ
मित्रे च ये समाः' (याज्ञ. २।२) इत्युक्तलक्षणाः, तेषां सखा धर्मस्यसखः ।
तरसहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः ।
अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान् संशयादेतोश्छे-
द्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारानुष्ठादानादिविवादान् ।
स्वयं ददर्शानुसंदधौ । न तु प्राद्विवाक्येन निगुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः
(व्यव. १) — 'व्यवहारानुष्ठानः पश्येद्विद्वद्भिर्मादणैः सह' । इति ॥ ३९ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विश्रापनाफलैः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान्नुजीविनः । अभिव्यक्तं
मुखप्रसादालिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितं
सूचितं पाकाभिमुखैः सिञ्च्यन्मुषेर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेषितार्थैर्गु-
योज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—‘नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया ।
सूत्यान्पनेर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यता प्रजेत्’ इति ॥ कविश्च वक्ष्यति—‘अशोभ्यः—’
(१७।४४) इति अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिरुपस्य वृक्षसमाधिर्विन्यत इत्यनु-
सर्षेयम् ॥ ४० ॥

प्रजास्तदुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

प्रजा इति ॥ प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नमस्ता श्रावणमासेन
नद्य इव । विवर्धिताः तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव
भूयसीं वृद्धिम्भूदवमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिप्रथितवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भगवतः शश्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

यदिति ॥ सोऽतिथिः । यद्वाक्यं दानप्राणादिविषयमुवाच तच्च मिथ्याऽनृतं
नाभूत् । यदस्तु ददौ तच्च जहार न पुनराददे । किंतु शश्रूनुद्धृत्योत्खाय
प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् । भगवतो भगवतियमोऽभूत् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिपिचे मनः ॥ ४३ ॥

वय इति ॥ वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैर्धर्षणां मध्य एकैकं मद-
कारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्नास्ति समस्तानि । मिलितानीति
शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिपिचे न जगत् । सिद्धतेः स्मरितेत्त्वादा-
त्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वात्
‘मद’शब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—‘ऐश्वर्यरूपतादृश्यकुलविद्याबलैरपि । इष्ट-
काभादिना ह्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । मदस्त्वानन्दसमोहः समेदो मदिराकृतः ॥’
इति । अत एव कविनापि ‘उत्सिपिचे’ इत्युक्तम्, नतु ‘तन्ममाद’ इति ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रवृष्य आसीत् ॥ ४४ ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्याज्यदूर्ध्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

अनित्या इति ॥ यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिवृष्य अनित्याः । द्विषन्ति मिथन्ति चेत्यर्थः । किंच, ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरा-
नन्तर्वर्तिनो नित्याज्यदूर्ध्वमजयद्रिपून् । पूर्वमजयत् । अन्तःशत्रुजये बाह्या
अपि न दुर्जया इति भावः ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन्ध्वपलापि स्वभावतः ।

निकपे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

प्रसादेति ॥ स्वभावतश्चपला चंबलापि थीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्ध्वे ।
निकपे निकपोपले हेमरेखेव अनपायिनी स्थिराऽसीत् ॥ ४६ ॥

कातर्यं केचला नीतिः शौर्यं श्यापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुनाभ्यामन्ययेप सः ॥ ४७ ॥

कातर्यमिति ॥ केचला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं सीरुवम् । शौर्यं 'के-
चलम्' इत्यनुपपन्ननीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्यापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टा-
प्रायमित्यर्थः । 'व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्यापदा मताः' इति इत्यनुपपत्तिः । अतो
हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुनाभ्यां नीति-शौर्याभ्यां सिद्धिं
जयप्राप्तिम् । अन्ययेप गवेपितवान् ॥ ४७ ॥

न तस्य मण्डले रणो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किञ्चिद्ध्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

पाठा०-१ 'वदमूलः'. २ 'सदा'. ३ 'प्रसादसुमुखे'; 'प्रसादविमुखे'.
४ 'हेमरेखा'. ५ 'राशाम्'. ६ 'ननस्य'.

टिप्प०-१ 'मनो मनुजो मेघो मानिनी मदनी मरुत् । मा मदो मरुतो मरुतो
मदारा दश पञ्चला' इति लक्ष्म्या नित्यां वचनमुक्त्यनियुक्तेः ।

२ उक्तं च- 'दीर्घादुद्दिष्टे लोको वृद्धः सर्वत्र शप्यते । एवं शुभ्रा महाराज ! ना दीर्घो
ना वृद्धो' इति सुमतिः ।

न तस्येति ॥ न्यस्ता, सर्वत प्रहिता प्रणिधयवरा एव दीधितयो रश्मयो
यस्य तस्य । 'प्रणिधि प्रार्थने चरे' इति शाश्वत । तस्य राज्ञ । व्यभ्रस्य निमै
षस्य विचस्वत, सूर्यलोच । मण्डले खविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञात नाभ-
घघ्नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्ट महीक्षिताम् ।

तत्सिपेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

रात्रिदिवेति ॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । 'अचतुर-' (पा ५।४।७७)
इत्यादिनाधिकरणार्थे द्वेद्वेऽप्यस्यान्तो निपात । अन्यथा-तत्त्वादव्ययत्वम् । अत्र
बह्वर्थात्क्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयोर्विभागा अद्या । ग्रह-
रादयस्तेषु । महीक्षिता राज्ञा यदादिष्टम् 'इदमस्मिन्काले कर्तव्यम्' इति मन्वादि-
भिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः सशरहितः सन् । नियोगेन
निश्चयेन सिपेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः । अत्र कौटिल्य — कार्याणां नियोगविकल्प-
समुच्चया भवति,—अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः ।
अनेन चेति समुच्चयः इति ॥ ४९ ॥

मन्त्रः प्रतिदिन तस्य यभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

मन्त्र इति ॥ तस्य राज्ञ प्रतिदिन मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो यभूव ।
स मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमात्रसंमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न
प्रकाश्यते । तत्र हेतुः गुप्तद्वार इति । सवृत्तेद्विताक्षरादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥ ५० ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकाल स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

परेष्विति ॥ यथाकालमुक्कालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथिः परेषु
शत्रुषु स्वेषु सक्तीषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः, प्रहितरविज्ञाताः,
परस्परे येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातेरित्यर्थः । अपसर्पैर्धरैः । 'अपसर्पधरः स्पशः'
इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः । अत्र काम-
न्दक — 'चारान्विचारयत्तीर्थेष्वामनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमित-
रैरपि ॥' इति ॥ ५१ ॥

पाठा०—१ 'विभागेन' २ 'महीभृताम्' ३ 'निक्षिप्तैः' ४ 'यथाकालस्वपन्नपि'.

टिप्प०—१ पचदशमुहूर्तेषु—इति हेमाद्रिः ।

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोदुरपि द्विषाम् ।

न हि ।सिंहो गजास्कन्दी भयाद्विरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

दुर्गाणीति ॥ द्विषां रोद्धु रोधकस्यापि, न तु स्वयं रोध्यसेत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्ग्रहाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भोकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजा-स्कन्दि सिंहो भयादेतोः । गिरिगुहासु शेत इति गिरिगुहाशयो न हि, किंतु स्वभाव एवेति शेषः 'अधिकरणे शेतेः' । (पा. १।२।१५) इत्युत्प्रत्ययः । अत्र मनुः (५।७०)—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमश्चुर्गं वार्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥' इति ॥ ५२ ॥

अव्यमुल्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्यानिरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

अव्येति ॥ अव्यमुल्याः कल्याणप्रधानाः, न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्षां 'एताव-त्कृतमेतावत्कर्तव्यम्' इत्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्वाधा गर्भ-इत्यन्तरे पच्यते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्छे-वत्तात्' (पा. ५।४।१२४) इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः । तस्य राज्ञः समारम्भ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे । फलिता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भाषः ॥ ५३ ॥

अपथेन प्रवृत्ते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

अपथेनेति ॥ सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धि गतोऽपि सन् । जातु कदा-चिदप्यपथेन कुमार्गेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथा हि—लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीठे सत्त्वां नदीमुखेनैव नदीप्रवेश-मार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम्, न त्वन्यथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तच्चैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्यः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य

प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् ।
उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादने वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—‘क्षीणाः प्रकृतयो लोभं
लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्वमित्रं वा भर्तारं मन्त्रि वा स्वयम् ॥’
तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादनेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाग्भःप्रार्थी वृचानलः ॥ ५६ ॥

शक्येष्विति ॥ शक्तिमतः शक्तिवपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु
शक्तिवियेषु स्वस्याद्दीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राऽभवत् । न तु समधिके-
ष्वित्यर्थः । तथा हि—समीरणसहायोऽपि वृचानलोऽग्भःप्रार्थी जलान्वेषी
न । दग्धमिति शेषः । किंतु तृणछादिक्रमेणान्विष्यतीत्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—
‘समज्यायोभ्यां संदधीत, हीनेन विगृह्ययात्’ इति ॥ ५६ ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां यवाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

न धर्ममिति ॥ स राजा । अर्थकामाभ्यां धर्मं न यवाधे न नाशितवान् ।
तेन धर्मेणऽव तापर्थ-गमौ न । अर्थं कामेन कामं वाऽर्थेन न यवाधे । एकप्रैका-
सको नाभूदित्यर्थः । किंतु त्रिषु धर्मायकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हीनान्यनुपकर्तुं नि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

हीनानिति ॥ मित्राणि हीनान्यविशीणानि चेत्, अनुपकर्तुं न्यनुपकारीणि ।
प्रवृद्धान्यविसृज्यानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेद्वते । अपकुर्वत इत्यर्थः । ‘अकर्मकाच’
(पा. १।३।४५) इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुदृढः ।
‘मित्रं सुदृढि मित्रोऽकै’ इति विश्वः । मध्यमशक्तीनि नाविशीणोच्छ्रितानि यथा-
स्यात्तथा स्थापितानि ॥ ५८ ॥

‘शक्येष्वेवाभवद्यात्रा’ (१०।१६) इत्यादिनोक्तमर्थं सोपसारमाह—

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

यथावेभिर्वलिपुश्चेत्परसादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

पाठा०—१. ‘देवोऽनलः’. २. ‘वतिविशिष्टः’, ‘वरीन्विशिष्टः’, ‘वर्ति विशिष्टः’.

- टिप्प०—१. यः धर्मायकामान्तरमेव सेवते सोऽभयः, यो ह्येव सेवते स मध्यमः, धीन्यभाये-
कमान् यः सेवते स उच्चमः इति हेमाद्रिः ।

परेति ॥ सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशका-
लादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभिः शक्त्यादिभिः पर-
स्माच्छत्रोर्वलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवन्धेत् । 'बल'शब्दान्मतुबन्तादिप्रत्ययः ।
'विन्मतोर्लुङ्' (पा. ५।३।६५) इति मतुपो लुङ् । ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा न बलि-
ष्ठधेत् । आस्तातिष्ठत् । न ययावित्यर्थः । अत्र मनुः (७।१७१) — 'यदा मन्येत
भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वरुम् । परस्य विपरीतं च तदा यायादिरूप्रति ॥ यदा तु स्यात्प-
रिशीगो याहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयधरीन्' इति ॥ ५९ ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अभ्युगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

कोशेनेति ॥ कोशेनार्थचयेन । आश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः ।
इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुं अर्थसंग्रहः । न तु लोमादित्यर्थः । तथा हि-अभ्यु-
गर्भे यस्य सोऽभ्युगर्भः, जीवनस्य जलस्य भूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः । 'मू-
बन्धने' । पृषोदरादित्वासाधुः । चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते । न तु कर्तरि कः ।
अत्र कामन्दकः — 'धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भूतानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्षयः
कोशो धर्मवता सदा ॥' इति ॥ ६० ॥

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेपु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपून् ॥ ६१ ॥

परकर्मेति ॥ स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तावीन्यपहन्तीति परकर्मापहः
सन् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।३।१०१) इत्यपिञ्चदसामर्थ्याद्वन्तेर्ङ् प्रत्ययः ।
स्वेपु कर्मसुद्यत उद्युक्तोऽभूत् । किञ्च, निपून् रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं
व्यसनादिकमावृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः (७।१०५) — 'नास्य रिच्छद्रं परो
मेयाद्विशाच्छिद्रं परस्य ॥ गृहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥' इति ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्नं व्यशिश्यत ॥ ६२ ॥

पित्रेति ॥ दण्डो दमः सैन्यं वा, तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य
राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् ।
'युद्धायतोः संपरायः' इत्यमरः । तमर्हतीति सांपरायिकः । 'तदर्हति'

पाठा०-१ 'कोशात्'. २ 'अभिगम्यते'; 'अनुगम्यते'. ३ 'रन्ध्रे च'. ४ 'दि-
पाम्'. ५ 'पितृसंवर्धितः'. ६ 'सांपरायणः'. ७ 'नावशिष्यत'.

(पा. ५।१।६३) इति टक्प्रत्यय । दण्ड सैन्यम् । 'दण्डो यमे मानमेदे तगुडे दम सैन्ययो' इति विश्व । स्वदेहान्न व्यक्षिप्यत नाभियत । स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबल स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्पस्येव शिरोरत्न नास्य शक्तित्रय पर ।

स चकप परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

सर्पस्येति ॥ सर्पस्य शिरोरत्नमिव । अस्य रत्न शक्तित्रयं परं वृत्तुर्न चकर्प । स तु परस्मात् शत्रो । तत् शक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयस लोहविकारमिव चकर्प ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्था, सैर संदीयेषु चेरुवैश्मस्त्रिवाद्रिषु ॥ ६४ ॥

वापीष्विति ॥ स्रवन्तीषु नदीषु वापीषु वीर्यस्त्रिव । 'वापी तु वीर्यका' इत्यमर । वनेष्वरण्येषु । उपवनेष्वारामेष्विव । 'आराम स्यादुपवनम्' इत्यमर । अद्रिषु सङ्कीयेषु वेदमस्त्रिव । सार्था वणिक्प्रभृतयः । सैर खेच्छया चेतश्चरन्ति च ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्त विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सपदः ।

यथास्वमाश्रमेऽपि वर्णैरेपि पञ्चशभाक् ॥ ६५ ॥

तप इति ॥ विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्यः सपदश्च रक्षन् । स राजा । आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरेपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्व स्वमनतिक्रम्य पञ्चशभाक् चक्रे । यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्ण सपदा च पञ्चशभाकृत इत्यर्थः । षष्ठोऽश पदश । 'सक्या'शब्दस्य वृत्तिविषये पूर्णार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥ ६५ ॥

खनिभि सुपुवे रत्न क्षेत्रे सस्य वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतन तस्मै रक्षासदृशमेव भू ॥ ६६ ॥

खनिभिरिति ॥ मूर्ध्निस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृश रक्षणानुरूपमेव वेतनं मृति दिदेश ददौ । कथम् ? खनिभिराकरे । 'खनि खिनामाकर स्यात्' इत्यमर । रत्न भाषिक्यादिकं सुपुवेऽजीजनत् । क्षेत्रे, सस्यम् । वनेर्गजान् हस्तिन सुपुवे ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'सैर सार्था' २ 'वदीयषु' ३ 'इव'

टिप्प०-१ आकरे रत्न सुपुवे तथा क्षेत्रे सस्यम्-इति बहुभ ।

सं गुणानां बलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

स इति ॥ पण्मुखविक्रमः स राज्ञा पण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलमूल्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः । कर्मविवक्षायामुपपदसमासः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा. ३।२।३) इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः । 'इगुपध'—(पा. ३।१।१३५) इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । 'इदमत्र प्रयोज्यम्' इत्यादिसादीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति क्रमात्प्रयुज्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

इतीति ॥ इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपार्थेति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुज्जानः स राजा । आ तीर्थान्मन्त्राद्यादष्टात्मकतीर्थपर्यन्तम् । 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वरूपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्' इति हलायुधः । तस्या नीतेः फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् । मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते, स तस्य फलतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

मेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरंगामिनी ॥ ६९ ॥

कूटेति ॥ कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिर्था वीरंगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं मेजे । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका' इत्यमरः । जयश्रीस्तमन्विष्यामच्छदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रायः प्रतापमग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धमिध्रान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

प्राय इति ॥ अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातिवेजसैव मग्नत्वात्तस्य राज्ञः । गन्धेन मदगन्धेनैव मिध्रा भग्रा अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । स्वल्पयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥ ७० ॥

पाठा०-१ 'गुणानां च'. २ 'दण्डनीतिम्'. ३ 'वीरंगामिनी'. ४ 'आसीत्'. ५ 'गन्धमग्नानि'.

टिप्प०-१ स च 'यस्य गन्धं समाप्राप्य न विहन्ति प्रसिद्धिपाः । स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥' इत्युक्तः ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविध क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धाविति ॥ प्रवृद्धौ सत्या चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्र-
वदेव प्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्ध' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्र-समुद्राभ्यां
समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । 'जिह्वाक्षि-'
(पा. ३।२।१५७) इत्यादिनेनिप्रत्ययः । नाभूत् ॥ ७१ ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः क्रुशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

सन्त इति ॥ अत्यर्थं क्रुशा इति अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो
विद्रासो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव । दातृत्वं
प्रापुः, अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि वबुधे तस्य तत्कारिद्वेपिणो यशः ॥ ७३ ॥

स्तूयमान इति ॥ स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्त एव
स्तूयमानः सन् जिह्वाय लज्ज । तथापि हीनत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रका-
रिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेपिणस्तस्य राज्ञो यशो वबुधे । 'गुणाद्व्यस्य सतः पुंसः
स्तुतौ लज्जेव भूषणम्' इति भावः ॥ ७३ ॥

दुरितं दर्शनेन प्रस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इयोदितः ॥ ७४ ॥

दुरितमिति ॥ स राजा उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं प्रक्षिपतं यन् ।
तथा च स्मर्यते—'अभिचित्पिण्डा सती राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनश्चेते
तस्मात्पश्येत नित्यशः' इति । तत्स्यस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन च तमोऽज्ञानं
ध्वान्तं च नुदन् शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वधीनाश्चक्षर ॥ ७४ ॥

इन्दोरंगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

. पाठा०—१. 'जना'. २. 'अत्यर्थमहतः'; 'अत्यन्तं महिम'. ३. 'अर्थिषु'; 'अर्थि-
नाम्'. ४. 'पश्ये'. ५. 'तत्कारिद्वेपिणो'. ६. 'दर्शनं निघ्नन्'. ७. 'स पालयांचक्रे';
'स रजयांचक्रे'; 'वितमसश्चक्रे'. ८. 'न ययौ ताविव क्षयम्'; 'न ययौ
तावदक्षयम्'. ९. 'गमस्त्रयः'.

इन्दोरिति ॥ इन्दोरंशवः पञ्चेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यां-
शवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं
लेभिरे प्रापुः ॥ ७५ ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीपोरंश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

परेति ॥ अश्वमेधाय जिगीपोरस्य विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि परा-
भिसंधानपरं शत्रुव्ययनप्रधानं तथापि तद्वर्ज्यं धर्मादनपेतमेव । 'धर्मपध्यर्थन्या-
यादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यत्प्रत्ययः । बभूव । 'मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः
परान्संदध्यात्' इति कौटिल्यः ॥ ७६ ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषं देवो देवानां राजा राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

एवमिति ॥ एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमंगं प्रभावेण कोशद-
ण्डजेन तेजसा । 'स प्रभावः प्रतापश्च योजः कोशदण्डधम्' इत्यमरः । उद्यन्नुद्यमानः सः ।
वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव । राजा राजा राजराजो बभूव ॥ ७७ ॥

पञ्चमं लोकपालानां तमूचुः साम्ययोगतः ।

भूतानां महतां पृथमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

पञ्चममिति ॥ तम् । राजानमिति शेषः । साम्ययोगततो यथाक्रमं लोक-
संरक्षणपरोपकारभूधारणरूपसमानधर्मत्वबलाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्च-
ममूचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां पृथमूचुः । कुलभूभृतां
कुलाचलानां महेन्द्रमलयदीनां सप्तानामष्टममूचुः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'यदापि'. २ 'अश्वमेधार्थम्'. ३ 'धर्माय'. ४ 'राजा राजान्'.
५ 'नामूचुः साम्ययोगतः'.

टिप्प०-१ तं लोकपालानां पञ्चमं दिशा चतुष्टयस्य लोकपालाश्चत्वार एव, 'चतस्रः कीर्त-
येदष्टौ दश वा ककुभः कञ्चित्' इति चाग्निहोत्रे । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्च कुलभूभृतां
अष्टममूचुः । 'महेन्द्रो मलयः सखः शुक्तिमानुषपर्वतः । विध्यश्च परियात्रश्च सप्तैवे कुलप-
र्वताः ॥' इति विष्णुपुराणे । सप्तानो धर्मो बभूव स सधर्मा. तस्य भावः सामर्थ्यम्, तस्य
योगतः । 'लोकपालानाम्' इति पालन्यात् । 'भूतानाम्' इति परोपकरण्यात् । 'भूभृताम्' इति
भूमिधारणात् इति हेमाद्रिः ।

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याङ्गां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूषाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

दूरेति ॥ भूषालाः शासनेषु पत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ आज्ञाम् ।
देवाः पौरंदरीमन्द्रोमाज्ञामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरो-
भिर्दधुः ॥ ७९ ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

ऋत्विज इति ॥ स राजा महाक्रतावशमेधे । ऋत्विजो याजका दक्षिणा-
भिस्तथानर्चयामास । अर्चतेर्भावादिकालिद् । यथाऽस्य राज्ञो धनदस्य च
नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ८० ॥

इन्द्रावृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

द्यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोपवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं मेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावतारिषिवर्णनं
नाम सप्तदशः सर्गः ।

इन्द्रादिति ॥ इन्द्रावृष्टिर्भूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य
रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो यशो नौचराणां नाविश्वनां
कर्मणे संचाराय शिवजलपथः । सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी खु-
रमादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोपवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्नास्ति
विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं मेजिरे । 'दुर्बलो बलवत्सेवी
विरुदाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तयेवमवस्थितः' इति श्रौटिन्यः ॥ ८१ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसुरविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ।

निषधोऽपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पाटयामास । 'भुजोऽनवने'
(पा. १।३।६६) इति नियमात् परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नङ्गलानीव गजः परेषां बलान्मृद्वात्रलिनाभवक्रः ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अनलौजा नलाभिधानो नलास्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य
निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्रो यो नलः ।
गजो नङ्गलानि नङ्गप्रायस्थलानीव । 'नङ्गशादाद्ङलच्' (पा. ४।२।८८) इति
ङलत्प्रत्ययः । परेषां बलान्मृद्वात्रान्मर्द ॥ ५ ॥

। नभश्चरैर्गतयशाः स लेभे नभस्तलद्वयामतनुं तनूजम् ।

ख्यातं नभःशब्दमयेन नास्मा कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥

नभ इति ॥ नभश्चरैर्गन्धर्वदिभिर्गतयशाः स नलो नभस्तलद्वयाम-
तनुं नभःशब्दमयेन नास्मा ख्यातम् । नभःशब्दसङ्गमिसर्पः । नभो-
मासमिव श्रावणमासमिव । प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥ ६ ॥

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजयं जरसोर्पदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वयन्ध ॥ ७ ॥

तस्मा इति ॥ धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे
तदुत्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जर्जरोपदि-
ष्टम् । वार्धके विकीर्णमित्यर्थः । मृगैरजयं तैः सह सगतम् । 'अजयं सगतम्'
(पा. ३।१।१०५) इति निपातः । पुनरदेहवन्धाय पुनर्देहसम्बन्धनिवृत्तये यवन्धः ।
मोक्षार्थं बन्धं गत इत्यर्थः । 'अदेहवन्धाय' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास
इत्यतः ॥ ७ ॥

तेन द्विपातामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽर्जेनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव र्थिता र्थीः ॥ ८ ॥

पाठा०—१ 'तस्मिन्'. २ 'तत्प्रभवः'. ३ 'स प्रभवः'. ४ 'तत्प्रभवः'. ५ 'पतिष्ठन्'.
६ 'अजय'. ७ 'मनः'. ८ 'आहितपुण्डरीकम्'. ९ 'आहितपुण्डरीकम्'. १० 'आधिता'.

टिप्प०—१ ॥ नलो नभोमदलवत् इयामं नभः शब्दरूपेण नास्मा प्रसिद्धम्, लोकानां
श्रावणमासमिवारिष्ठं पुत्रं प्राप-इति दिनकरः ।

२ अत्र 'जरयोपदिष्टम्' इति पाठमादृत्य निवेदान्मृगैरजयं सगतं मनो मोक्षाय बन्ध-
इति न्याचष्टे दिनकरः ।

तेनेति ॥ तेन नमसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञा-
मज्ज्यो जेतुमशक्यः । 'क्षय्यज्यो शक्यार्थे' (पा. ६।१।८१) इति निपातना-
त्साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकस्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते
स्वर्गं गते सति । आहृतपुण्डरीका गृहीतवेतपत्रा थीर्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं
मिणुमिव स्थिता ॥ ८ ॥

स क्षेमधन्यान्ममोघधन्या पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदेक्षम् ।

क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपद्यं वने तपः क्षान्ततरश्चैचार ॥ ९ ॥

स इति ॥ अमोघं धनुर्यस्य सोऽमोघधन्या । 'धनुपद्य' (पा. ५।४।१३२)
इत्यनवादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयो-
पपद्यं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्यान् नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्'
(पा. ५।४।१३२) इत्यनवादेशः । क्ष्मां लम्भयित्वा प्राप्य । लनेर्गत्वर्थत्वाद्विक-
र्मत्वम् । क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन् । वने तपश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकिनीनां समरेऽप्रयापी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

व्यभूयतः नीकपदायसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

अनीकिनीनामिति ॥ तस्य क्षेमपन्वोऽपि समरेऽनीकिनीनां चक्षु-
नामप्रयापी देवप्रतिम इन्द्रादिकृत्तः सुतोऽभूत् । अनीकपदायसान-
मनीकघन्यागतं देवादि देवसदृशपूर्णं यस्य नाम 'देवानीक' इति नामपेयं त्रिदिवे
स्वर्गेऽपि व्यभूयत मिथुतम् ॥ १० ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैव तर्मेजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्यभूय ॥ ११ ॥

पितेति ॥ स पिता क्षेमपन्वा समाराधनतत्परेण द्रुध्रापरेण तेन
ऽप्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजयासलेन तेन
पित्रा पितृमान्यभूय । त्येके पितृत्व-पुत्रत्वयोः फलमन्योरेवासीदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुण्यस्तयोरात्मसमे चित्रोढामात्मोद्भवे वर्षचतुष्टयस्य ।

धुरं निधाय फनिधिगुणानां जगाम यज्या यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'दपम्'. २ 'क्षान्तनुः'. ३ 'चकार'. ४ 'अधिकरासलेन'.

टिप्प०-१ वक्ष्यते पुण्डरीको दिग्गजो द्विपानामज्योऽस्य । अक्षो द्विपानामज्यो भवति-वक्षि
याम् ॥ दिग्गजाद्य-देवतः पुण्डरीको वासनः पुत्रोऽजनिः । पुण्डरीकः प्राङ्मोमः
पुण्डरीकस्य दिग्गजाः ॥ इति निबन्धः ।

पूर्वं इति ॥ गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवास्तयोः पितृ-पुत्रयोर्मध्ये
पूर्वं. पिता क्षेमधन्वाऽऽत्मसमे खतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोदां
चिरं धृता वर्णचतुष्टयस्य धुर रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टृलोकं नारकं
जगाम ॥ १२ ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद्विपतामपीष्टः ।

सकृद्विविज्ञानपि हि प्रयुक्त माधुर्यमीष्टे हरिणान्प्रहीतुम् ॥ १३ ॥

वशीति ॥ तस्य देवानीकस्य वशी समर्थं सुतोऽहीनगुर्नमेति वक्ष्यमाणना-
मक । वश वशरर मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वद. खच्' (पा ३।२।३८)
इति खच्प्रत्यय । तस्य भावस्तरयम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विपता-
मपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीन्निर्धारणं लभ्यते । तथा हि—प्रयुक्त-
मुच्चारित माधुर्यं सकृदेवैव विविज्ञान् भीतानपि हरिणान्प्रहीतुं वशी स्तु-
मीष्टे शक्नोति ॥ १३ ॥

अहीनगुर्नाम स गा समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखाद्युवाप्यनर्थं व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

अहीनगुरिति ॥ अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः । 'द्रविण काश्चनं
वित्त द्रविणं च पराक्रमः' इति विश्व । हीनसंसर्गपराङ्मुखादानीचसंसर्गविमु-
खात्वादेतोर्युवाऽप्यनर्थरनर्थकरैर्व्यसने. पानयूतादिभिर्विहीनो रहितो योऽही-
नगुर्नाम स पूज्यो देवानीस्सुत समग्रां सर्वां गां भुव शशास ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'अहीम्' २ 'अनर्थव्यसने', 'अनार्थव्यसने'

टिप्प०—१ त्रिनेन्द्रियस्तस्य देवानीकस्य पुत्रप्रियवादित्वात् स्वकभूतानिवासीनामप्यभि-
मतोऽभूत् । हि यतः सकृत्प्रयुक्तं गीतमाधुर्यं विविज्ञानं तस्मानपि हरिणान्भावतयितुं शीष्टं
समर्थं भवति—इति दिनकरः ॥ तस्य देवानाकस्य वशंवदत्वात् प्रियवादि वच्चे स्वेषामिव
स्त्रीयानामिव द्विपतामपीष्टे बभूव । अरीणामपि प्रियोऽभवत् । हि निश्चिन्तम्, सकृदपि प्रयुक्तं
माधुर्यं नेव विविज्ञानपि तस्मानपि हरिणान्मृगान्प्रहीतुमीष्टे वशीकृतुं प्रभवति । वशी त्रिने-
न्द्रिय इति वल्लभः ।

२ तरुणोऽपि श्रियोऽधु-मृगया-यान-वाक्पारुष्यादि-वसतवर्जिनः । उक्तं च—'असन्मैत्री
हि शेषाय'—इति वल्लभः ॥ युवाणि यो हीनानां दुराचाराणां संयमात्परादुमुखात्वादनर्थमूलं
व्यसने श्रियोऽक्षादिनी रहित—इति दिनकरः ॥ अथ हि 'अह्यन' 'अहीनर' इत्यादिनामभिरपि
पुराणेषु प्रयिनो वरीवति ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरजः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

गुरोरिति ॥ पुंसामन्तरजो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः
पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं ग्राह्य आद्यः पुमान् विष्णुरिव । अस्खलितैर-
प्रतिहतैश्चतुर्भिर्दुष्कर्मः सामानुपायैः । 'सामादिभिर्दुष्कर्मः' (७।१०७) इति
मनुः । चतुर्दिगीशश्चतुर्णां दिशाभीशो बभूव ॥ १५ ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतयंतीणां तनयं तदीयम् ।

उद्यैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिपेवेकिल पारियात्रम् ॥ १६ ॥

तस्मिन्निति ॥ अरीणां जेतारि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते
प्राप्ते सति । उद्यैःशिरस्त्वादुपतशिरस्त्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीं राजबलक्ष्मीः सिपेवे
किल ॥ १६ ॥

तस्याभवत्सुनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ॥

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामग्रजदीव्यमानः ॥ १७ ॥

तस्येति ॥ तस्य पारियात्रस्य । उदारशीलो महादृढः । 'शीलं स्वभावे सदृते'
इत्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सुनुरभवत् । यः सुनुः
शिलीमुखैर्वाणैः । 'अलिवाणौ शिलीमुखा' इत्यमरः । जितारिपक्षोऽपीत्य-
मानः रतुयमानः सन् । शालीनतामग्रजतां लब्धामग्रजदगच्छत् । 'स्यादृष्टे तु
शालीना' इत्यमरः । 'शालीनक्रीपीने अष्ट्यकार्ययोः' (पा. ५।२।२०) इति
निपातः ॥ १७ ॥

तमिति ॥ अनिन्वितात्माऽगर्हितस्वभावः स पारियात्र । आत्मसंपन्नं बुद्धिसपन्नम् । 'आत्मा यज्ञो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म धर्मं च' इत्युभयत्राप्यमरः । युवानं तं शिल युवराज कृत्वच सुखान्यमुद्ध । न त्वकृवेत्येवकारार्थः । किमर्थं 'युवराज' शब्दकरणमेल्याशङ्क्या-यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोपरोधीति । हि यस्माद्राज्ञा वृत्त प्रजापालनादिरूप सुखोपरोधि बहुलवात्सु स्वप्रतिबन्धकम् । अत एव उपरुद्धवृत्तम् । उपरुद्धवृत्तमित्यर्थः । उपरुद्ध कारादिबद्धः । उपरुद्धस्य स्ववमूढभारस्य च सुखं नास्तीति भावः ॥ १८ ॥

त रागबन्धिष्यवित्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहारे ॥ १९ ॥

तमिति ॥ राग बन्धं तंति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु भोगेषु विषयेष्ववित्तमेव सतः किंच विलासिनीनां भोगिणी साभाग्यविशेषेण मौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्य भोगार्हम् । 'चजो कु विष्यतो' (पा ७।३।५२) इति वृत्तम् । त पारियात्र रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमापि । अत एव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु । विगसिनीवित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥ १९ ॥

उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयस्तस्यायथार्थोद्धतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत्पद्मजनामकल्पः कृत्स्नस्य नाभिनृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

उन्नाभ इति ॥ तस्य शिलाख्यस्य । उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयः प्रसिद्धनामाऽयथार्थं यथा तथोद्धत नाभिरन्ध्र यस्य स । गम्भीरनाभिरित्यर्थः । तदुक्तम्—

पाठा०—१ हित्वाप्य भोगास्तपसोत्तमेन त्रिविष्टप प्राप्तवात क्षितीशे । तदात्मज सागरधीरचेता दशशतं पृथ्वीं सकलां नृसोम ॥'—(नृसोम—मनुष्यचन्द्र जना-श्चादकत्वात्—इति चल्लभः ।) २ 'आसीत्सुत' ३ 'तुल्य'

टिप्प०—१ अत्र 'नयुवान' इति पाठमाहृत्य—आत्मजं शिलमयुवानमेव षोडशवर्षधरमेव युवराजं कृत्वा—इति न्यायः दिनकरः ।

२ यतो हेतोरपरुद्धस्य वृत्तमिव बर्तनं यत्तु तद्वागां वृत्तमाचरणं मुखविप्रकरणं, राज्यकार्यं सम्प्रदादनवकाशत्वात् । चेत्तु च—'परेष्वक्षित्वायौ यः कृमाण्वारभते स्वयम् । सोऽपरुद्ध इति स्यात्तो राजा न मुखमागमयेत्'—इति दिनकरः ॥ चल्लभस्तु—'आत्मन्याहितभारो यः क्षयाण्यारभते स्वयम् । उपरुद्धः स नवन्धो न राजा मुखमागमयेत्' इत्याह ।

३ स्त्रीणां रतावधमा वृथामात्सर्ययुक्तं जरापुराणे इतिर्वैद्यं तेषु भोगेषु विरुद्धमेव सौभाग्यविशेषेण भोग्यं कर्मनं यः समलकृतवती—इति दिनकरः ॥ मत्सरिणी मात्सर्ययुक्ता, मदक-सरे कथं विलासिनीनां भोग इति मत्सरयुक्ता—इति चल्लभः ।

‘स्तरः सर्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते’ । पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः
कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् । ‘नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि
कचिदीरितः’ इति विद्यः । सुतोऽभवत् । ‘अच्छसन्ववपूर्वात्सामलोमः’
(पा. ५।४।७५) इत्यत्रात्रिति योगविभागादुच्चाभ-वज्रनाभादयः सिद्धाः ॥ २० ॥

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

यभूय वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति सङ्ग्रामे वज्र-
घोषोऽशनितुल्यध्वनेर्वज्रनाभो नाम तस्योच्चाभस्यात्मजो वज्राणां हीरकाणा-
माकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्वभूय किल खल ।
‘वज्रं त्वत्की कुलिशश्चक्रयोः । मणिर्वेधे रत्नमेदेऽप्यशनावासनान्तरे ॥’ इति
केशवः ॥ २१ ॥

तस्मिन्गते द्यां सुरुतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खजमर्णवान्ता ।

उत्खातशत्रुं धनुषोपतस्थे रत्नोपहारेऽदितेः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वज्रगमे सुरुतोपलब्धां सुधर्माजितां द्यां स्वर्ग-
गते सति । उत्खातशत्रुमुद्धतशत्रुं शङ्खजं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता
धनुषा खनिभ्य आठरेभ्य उदितैर्यवै रत्नोपहारेऽरुहवस्तुसमर्णैः ।
उपतस्थे विषेवे । ‘जातो जाता यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते’ इति भरत-विद्यो ॥ २२ ॥

तस्यावसाने हरिदध्वधामा पित्र्यं प्रपदे पद्मंश्चिरूपः ।

वेलातटेपूपितसैनिकाश्च पुराविदो यं द्युपिताश्चमाहुः ॥ २३ ॥

तस्येति ॥ तस्य शङ्खजस्यावसानेऽन्ते हरिदध्वधामा सूर्यतेजाः । अधि-
नोरिव रुमस्येत्यभिरूपोऽतिमुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः । ‘पित्र्यम्’ इति सं-
न्धिपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपदे । वेलातटेपूपिता निविष्टाः सैनिका

पाठा०—१ ‘तस्यात्मजः’ । २ ‘मैखलायाः’ । ३ ‘वज्रनाभः’ ; ‘वज्रनामा’ ।

४ ‘सः’ । ५ ‘सुरुतोपलब्धम्’ । ६ ‘खग्डनम्’ ; ‘पण्डनम्’ । ७ ‘सनिर्वः’ ।

८ ‘हरिदध्वनामा’ । ९ ‘अभरूपः’ । १० ‘द्युपिताश्चमा’ ।

टिप्प०—१ उग्राम हरदुर्गतं प्रतिदं नान यस्य स विष्णुस्तुतः सर्वस्य द्वायशतावमण्ड-
लस्य नाभिः प्रधानभूतस्य शङ्खस्य सुतोऽभूत्-इति दिनकरः ।

२ ‘उपारेत्-’ (पा. १।४) इत्यादिना संमतो विद्येतेत्यनेन-इति दिनकरः ।

३ एतेन रिचिबद्धवतन्-इति यत्तुमः ।

अश्वाश्च यस्य तम् । अन्वर्थेनामानमित्यर्थः । यं पुनः पुराविदो वृद्धा व्युपिताः ।
श्वमाहुः ॥ २३ ॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुसहो विश्वसखः समग्रा विश्वभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

आराध्येति ॥ तेन क्षितेरीश्वरेण व्युपिताश्चन विश्वेश्वरः वाशीपतिमा
राध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रा सर्वा विश्वभरा भुवः पातु
रक्षितुः सहित इति सहः क्षमः । पचायच् । आत्मजमूर्तिः पुनरुप्यात्मा स्वयमेव ।
'आत्मा वै पुनरनामासि' (आथ सू. १।१५) इति श्रुतेः । विजज्ञे सुप् । विपूर्वो
अनिर्गर्भविमोचने षतत्वे । यथाह भगवान्पाणिनि — 'समा समा विनायते' इति ॥ २४ ॥

अशो हिरण्याक्षरिपो र्से जाते हिरण्यनामे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसह्यः सुतरा तरूणा हिरण्यरेता इय सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

अश इति ॥ नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरशो ।
हिरण्यनामे तन्नामि तनये जाते सति । तरूणाः सानिलो हिरण्यरेता हुत-
मुगिय । द्विषा सुतरामसह्योऽभूत् ॥ २५ ॥

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यमन्तानि सुखानि लिप्सु ।

राजानमाजानुविलम्बियाहुः कृत्वा कृती वल्कलवान्यभूव ॥ २६ ॥

पितेति ॥ पितृणामनृणः । निरुतपितृण इत्यर्थः । 'प्रपञ्चा पितृभ्यः'
इति श्रुतेः । अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि
बाधकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सु । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविल-
म्बियाहुः दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तः हिरण्यनाम राजानः कृत्वा
वल्कलवान्यभूव । वन गत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कौसल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्योरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेवोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥

कौसल्य इति ॥ उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यः

पाठा०—१ 'विश्वसखः', 'विश्वसमः', 'विष्णुसमः' २ 'उपिजज्ञे' ३ 'विश्व-
सहः', 'विश्वसूजः' ४ 'सुजाते'

टिप्प०—१ पुराविदो व्युपिताश्च नामानः कथयन्ति—इति दिनकरः ॥

२ दिवा इति ऋषिः पृथी—इति दिनकरः ॥

३ सितः सुतोत्पादनादनृणः—इति दिनकरः ॥

शामरणस्य सोमसुतः सोमं श्रुतवतः । यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे मुयः' (पा. ३।२।९०) इति क्विप् । तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमयन्त्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौसल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥ २७ ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

यशोभिरिति ॥ आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावन्वयीभावः । यशोभिः । प्रकाशः प्रसिद्धः, स कौसल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः । 'ब्रह्म'शब्दान्मतुषन्तादिष्टन्प्रत्यये 'विन्मतोर्लुक्' (पा. ५।१।६५) इति मनुषो लृक् । 'नस्तद्धिते' (पा. ६।४।१४४) इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाद्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनेत्येव । आधाय निषाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्त्वाजगाम । सुतोऽभूदित्यर्थः । 'स्वाब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे ष्यप् ॥ २८ ॥

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यद्वाहीं शासति शासनाङ्गम् ।

प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलास्यः ॥ २९ ॥

तस्मिन्निति ॥ कुलापीडनिभे पुलशेपरतुल्ये । 'वैकशकं तु तद् । यतिर्विश्वतमुरसि शिरास्वापीडशेपरं' इत्यमरः । सुप्रजसि सर्वतानवति । 'नित्यमसिचप्रजामेधयोः' (५।४।१२२) इत्यसिचप्रत्ययः । तस्मिन् प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्गं शासनविद्यो महीं विपीडं निर्वाधं यथा तथा सम्यक्शासति सति । आनन्दजलाविलास्य आनन्दशब्दाप्यकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ॥ २९ ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पञ्चरथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपद्मनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

पात्रीकृतेति ॥ गुरुसेवनेन मित्रादिशुभ्रपया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । पञ्चरथेन्द्रकेतोर्गण्डध्वजस्य स्पष्टा-

पाठा०-१ 'ब्रह्मभूयाम्'. २ 'विपीडाम्'. ३ 'शोभनाङ्गम्'. 'शासनाङ्गम्'. ४ 'आनन्दजलाविलास्यः'. 'आनन्दजलोक्षितास्यः'. ५ 'स्पष्टाकृतिः'.

टिप्प०-१ या वा ब्रह्मादिमित्राहंस्वरूपा धर्मपत्नी, तस्यां सत्यमुरादितः पुत्र औरसः इति मित्राक्षरा ।

२ विपीडा निरानयाम्; शोभनाङ्गं निजशासनविद्यन् इति वस्तुमः ।

कृतिः स्पष्टवपु । तत्सरूप इत्यर्थः । 'आकृतिः' कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्व । पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्ष पुत्रः पुत्राख्यो राजा । यद्वा, - 'पुन' शब्द आवर्तनीय । पुन पुनाख्य पुन सुत । तं ब्रह्मिष्ठ पुत्रिणामग्रसंख्या समा-
रोपयत् । अग्रगण्य चेकाग्रेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

वंशेति ॥ स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषया । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्ण । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्र भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठा संभाव्य सपाय । त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु । 'दिवसख्ये सत्तायाम्' (पा. १।१।५७) इति समास । उपस्पृशन् स्नान कुर्वन् । त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥ ३१ ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।

तैस्त्रिपुष्यबुद्धिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्ताया पाणमास्या तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्त काल' (पा. ४।२।३) इत्यमरप्रत्यय । 'टिड्ढाणन्-' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ऋप् । प्रभया निर्जितः पुष्परामो मणिविशेषो येन त पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तैस्त्रिपुष्यबुद्धिते सति जनः समग्रां पुष्टिं बुद्धिमपुष्यन् ॥ ३२ ॥

महीं महेच्छ. परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।

तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमज्जन्मनेऽकल्पत जन्मभीरु. ॥ ३३ ॥

महीमिति ॥ महेच्छो महाशय । 'महेच्छस्तु महाशय' इत्यमरः । जन्म-
भीरु. ससारभीरुः स पुन सूनौ महीं परिकीर्य विस्मय्य मनीषिणे ब्रह्म-

पाठा०-१ 'वंशधरेण'. २ 'आप स्पृशन्', 'अप. स्पृशन्'. ३ 'त्रिषु क्षान्तिम्'. ४ 'पद्मरामम्'. ५ 'पुष्याम्'. ६ 'पुष्यम्'. ७ 'यसिन्'. ८ 'पुष्य'.

टिप्प०-१ त्रिपुष्करेषूपस्पृशन् तीर्थेषु स्नानसन्ध्यादिकर्मं कुर्वन् शान्तिमाप्त-इति वक्ष्यते ।
२ प्रभानिर्जितपुष्पराम प्रभया निर्जित पुष्परामो येन सतन् । तैस्त्रिपुष्यबुद्धिते सति जनाः समग्रां पूर्णं पुष्टिं प्राप्नु-इति वक्ष्यते ।

३ यस्मिन्पुष्ये जाते सति शोभा द्वितीयपुष्यनक्षत्रे इव पूर्णं पुष्टिं पुष्यन्ति सः । उक्तं च-
'चन्द्र विहरेऽप्यथ गोचरे वा सिद्धयन्ति कार्याणि कृतानि पुष्ये ॥' इति दिनकरः । 'पुष्य परकृत इति न तु पुष्यकृत पर । अपि द्वादशमे चन्द्रे पुष्य' सर्वार्थसाधक' इति तिशु० । अनेन कवेर्योति शोभेति शरंगतल्ल सम्यग्विवाच्यते ।

विद्याविदुषे जेमिनये मुनयेऽपितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगायोगिन-
स्तस्मान्जैमिनैर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत
समपद्यत । कल्पेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वीम् ।

यस्मिन्ध्रुवोपमेयो सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमर्तामरीणाम् ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ ततः परं ॥ पुन्यः प्रभवः कारणं यस्य ॥ तत्प्रभवः । तदात्मज
इत्यर्थः । ध्रुवेर्गीतानपादिनोपमेयः । 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुव-
संधिरुर्वीम् प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिष्ठे यस्मिन् ध्रुवसंधौ
संनमताम्, अनुदत्तानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः
सार्धकनामेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शाख्येन्दुप्रियदर्शने सः ।

मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहाद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥

सुत इति ॥ मृगायताक्षो नृसिंहः उपप्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शाख्येन्दु-
प्रियदर्शने प्रतिपन्ननिजे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सखेव मृगयाविहारी
एव, सिंहाद्विपदं मरणमवापत् । भ्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमैर्कमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

स्वरिति ॥ स्वर्गामिनः स्वर्गतस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथ-
हीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्ब-
नमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनम् । एकमत्याद्विधियत् साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं
चकार ॥ ३६ ॥

नवेन्दुना तन्ममसोपमेयं शार्चैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुंजालपुष्करेण तोयेन चाप्रीडनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

पाठा०-१ 'सत्यभवम्'. २ 'ध्रुवोपमेयम्'. ३ 'ध्रुवसंधिम्'. ४ 'उर्वी'.
५ 'सत्यसंधिः'. ६ 'नृपाणाम्'. ७ 'नृसोमः'. ८ 'पृष्ठपुत्रम्'. ९ 'पुष्करकुन्दमलेन'.
'जुहमलपङ्कजेन'.

टिप्प०-१ दर्शाख्ये इन्दुः प्रतिपन्नदृष्टाद्व प्रियं दर्शनं यस्य तस्मिन्नाकादे सुदर्शन-
नाग्नि उपे स मृगविद्याख्येनो मृगयां यतो नृणां मध्ये श्रेष्ठः स ध्रुवसंधिः सिंहाद्विपदं नृपि
मार-यति दिनकरः ।

नयेति ॥ अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभस्ता
व्योम्ना । शायः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् । 'पृथुकः शायकः शिशुः' इत्यमरः ।
तेन काननेन च । कुड्मलं कुड्मलवस्थं पुष्करं पद्मं यस्मिन्नेन तोयेन
चोपमेयसुपमातुमर्हम् । आसीत् । नवेन्द्राद्युष्मानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्वध्रीमरवानि
सूचितानि ॥ ३७ ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृषवन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

लोकेनेति ॥ स बालो मौलिपरिग्रहात्पिरीट्खीकारदेतोः पितुस्तुल्यः
पितृसदृश एव भावी भविष्यति इति लोकेन जनेन संभावितस्त्वर्कितः । तथा
हि-कलभप्रमाणः कलभमानोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्य । आशा दिशो
वृषवन्गच्छन् दृष्टो हि ॥ ३८ ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्न्यवेशम् ।

पद्मर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रेक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

तमिति ॥ राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहस्ति हस्तिनि । विभक्तयर्थेऽन्ययीभावः ।
यान्तं गच्छन्तम्, हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वा-
त्त्यादिना गृहीतमग्न्यवेशमुदारनेपथ्यं पद्मर्षाणि भूतः पद्मर्षः । 'तद्विदितार्थे'-(पा.
२।१।५१) इत्यादिना समासः । 'तमवीथो भूतो भूतो भावी' इत्यधिकारे 'चित्त-
वति नित्यम्' इति तद्वितस्य लृक् । ईषदसमाप्तः पद्मर्षः पद्मर्षदेशीयः । 'ईषद-
समाप्ता'-(पा. ५।३।६७) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः । तं पद्मर्षदेशीयमपि बालमपि

पाठा०-१ 'मौलिपरि'. २ 'अतिहस्तयन्त'; 'यन्तम्'. ३ 'पूर्वकायम्', 'मध्य-
देशम्'.

टिप्प०-१ नवेन्दुवृत्तेनाकाशेन शायः शिशुरेकः सिंहो यत्र तेन वनेन च कुड्मलमात्र
पद्मं येन येन जलेनेनोपमेयमासीत्-इति दिनकर० ।

॥ करिशिशुप्रमाणोऽपि मेघः पूर्ववातं प्राप्य दिशो व्यापनशीलो दृष्टः-इति दिनकर० ।
स सुदर्शनो मौलिपरिग्रहात् कुलामालस्वीकरणात् लोकेन पितुरेव भावी संभावितो मेने-
इति वल्लभः ।

३ 'अतिहस्तयन्तम्' इति पाठमादृत्य-राजमार्गं हस्तिनाऽतिक्रामन्तमतिहस्तयन्तं शिशु-
त्वान्महामात्रेणावलंबितो मध्यो देशो यस्य तं पद्मवर्गप्रमाणमपि तं नृपं प्रभुशक्तियुक्त्वात्
पितृगौरवेण पश्यन्ति स्म-इति दिनकर० ॥ पौरास्तु पद्मवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वाद्गौरवेण प्रेक्षन्त
। नात्रमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
दि रात्रा गजारूढः पुर प्रदक्षिणी-

तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि यादृग्गौरवं तादृशे-
नैव ददृशुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥
काममिति ॥ स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूर-
णाय नाकल्पत । बालवाय्मासुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनक-
गौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तोत्रः संपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः सन्, तत्
सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥ ४० ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवाचतीर्णावसंसृष्टशन्तौ तपनीयपीठम् ।
साल्लक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्वेचन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥
तस्मादिति ॥ तस्मात्सिंहासनादपादानात् अधोऽधोदेशं प्रति किञ्चिदिवाच-
तीर्णापीठम्बौ तपनीयपीठं कथ्यन्पीठमसंसृष्टशन्तौ अत्यक्त्वादव्याप्तौ साल-
क्तकौ लाङ्गारसामुल्लिख्यस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैर्वज्रतर्मौलि-
भिर्मुकुटैर्वेचन्दिरे प्रणमुः ॥ ४१ ॥

मणौ महानील इति प्रभावाद्रूपप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥
मणाविति ॥ अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्दनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वादेतोर्महा-
नील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भकेऽपि विशावपि तस्मिन्
सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो ॥ मिथ्या युयुजे ॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विषादश्चस्खाल वेल्लासपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥
पर्यन्तेति ॥ पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते यस्य तस्य घालस्य संचन्धिनः
कपोलयोलोलायुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विषादो वचन-
मणवानां वेल्लासपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभक्तौ नासीदित्यर्थः । चपल-
संहरणेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र 'श्रुतिविषये उभयपुत्र
इतिवत् 'उभ'शब्दस्थाने 'उभय'शब्दप्रयोगः' इत्युक्तं प्राक् ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'भाषितनम्'; 'भा विज्ञानात्'. २ 'सकुटुमी'. ३ 'प्रयुक्तः';
'प्रसिद्धः'. ४ 'मपि वादः'.

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोमे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स सेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

निर्वृत्तेति ॥ निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोमा यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टशोमे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः सेरमुखः सितमुखः स राजा । अरिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुर्गमवधीदिति भावः ॥ ४४ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादेपि भूपणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्भुरं धरिष्या विभरांश्च भूव ॥ ४५ ॥

शिरीषेति ॥ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूपणेनापि खेदं भ्रमं यायाद्गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरिष्या भुरं भुक्ते भारमनुभावात् सामर्थ्यात् । विभरांश्च भूव बभार । 'नीहो-मृदुवां श्लवच' (पा. ३।१।३९) इति विकल्पादाप्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छूनवृद्धयोगात्फलान्युपायुक्तं स वण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

न्यस्तेति ॥ अक्षरभूमिकायामक्षरलेखस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरे-
खान्यासा लिपिं पञ्चाक्षरार्णामिह कात्स्न्येन यावच्च गृह्णाति स सुदर्शनस्ताव-
च्छूनवृद्धयोगाद्विषाददृष्टवर्गात्सर्वाणि वण्डनीतेर्दण्डशास्त्रस्य फलान्युपा-
युक्तान्वभूत् ॥ प्रागेव वद्वकलस्य तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं सवादार्थमिवाभव-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तर्मुदीक्षमाणा ।

संजातलज्जैव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोमे'; 'निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोमे'. २ 'शिरीषपु-
ष्पोपम'. ३ 'अथ'. ४ 'च'. ५ 'विभरांचकार'. ६ 'तावद्विषतीक्षः'; 'तावत्फलानि'.
७ 'वृद्धानि'; 'पकानि'. ८ 'भागम्'; 'भागात्'. ९ 'उदीक्षमाणम्'; 'उपेक्षमाणा'.

टिप्प०-१ अभिवेदकाले योग्यः काञ्चनपट्टवन्धो यस्य स सुदर्शनो रिपुलोणाभाननामि
तेनैव तिलकेनैव रङ्गितानि कृतवान्; तामा मर्दयन्नात्-इति दिनकरः ॥ अरिसुन्दरीणां
मुखानि शून्यानि चकार पञ्चविशेषरहितान्वच्छापीत्; निर्वासितपक्षित्वात्-इति वल्लभः ।

२ अक्षराणां भूमिका शिक्षाशास्त्रं तस्यां न्यस्तानि चट्टिका लिखितान्वक्षराणि यस्यासां
लिपिं मातृकां यावच्च गृह्णाति-इति दिनकरः ।

उरसीति ॥ उरस्यथ यांते निवेशमानो निवासवकाशो यस्याः सा । अत एव
प्रौढीभविष्यन्तं वर्धयमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्मविष्यतीति प्रतीक्षमाणा
लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादलिङ्गितुं लज्जितेव सं सुदर्शनम् । आतपत्रच्छा-
याच्छलेनोपजुगृह्णादलिङ्गितुम् । छत्रच्छया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः
प्रौढपुरुषालामे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥ ४७ ॥

अनश्रुवानेन युगोपमानमवद्धमौर्वाकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

अनश्रुवानेनेति ॥ युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेनाप्राप्नुवता । अवद्धं
मौर्वाकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खङ्गत्सरुः खङ्गमु-
ष्ट्रियेन तेन । 'त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य सुदर्श-
नस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् । शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमौपुः ४९

नेति ॥ काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं

प्रसारं न ययुः । किंतु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ
आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोऽपि प्रथिमानं प्रयुज्यमाणः

खलु ॥ ४९ ॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्केशकरो गुरुणाम् ।

तिष्ठस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स सुदर्शनः पूर्वस्त्रिजन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मर-
न्निव गुरुणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्माधक्यानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्या-
धिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्याख्यी-वार्ता-दण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंवन्धिनीः
प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्थायतीचक्र । अत्र कौटिल्यः—'धर्माधर्मौ प्रथमार्थ-
नर्यौ वार्तायां नयानर्यौ दण्डनीत्याम्' इति । अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति
दृष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—

पाठ०-१ 'इयुः'.

टिप्प०—१ पित्र्याः प्रकृतीश्च अत्राह । जमाल-मुहद्-बलाख्यास्तिस्रः प्रकृतीरावर्जया
भास-इति बह्वचः ।

‘नयी वार्ता दण्डनीतिस्त्रियो विद्या मनोरमताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सन्नी-
क्षिकी मता ॥’ इति ॥ ५० ॥

व्यूह स्थितः किञ्चिद्विद्योत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽञ्जितसव्यजानुः ।

आकर्णमाकृष्टसत्राणधन्या व्यरोचतांस्त्रे स विनीयमानः ॥ ५१ ॥

व्यूहेति ॥ सः । अरो धनुर्विद्यया विनीयमानः शिक्षमाणोऽत एव,
उत्तरार्धे पूर्वार्धं किञ्चिद्विद्य व्यूह स्थितः । उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुख्य
वदकेशः । अञ्जितमाश्रित सव्ये जानु यस्य ॥ आकर्णमाकृष्टं सत्राणं
धनुर्धन्य वा येन स तथोक्तः सन् । व्यरोचतांशोभत ॥ ५१ ॥

अथ मधु यनितानां नेत्रनिर्वेशनीय-

मनसिजतरुपुष्पं रागवन्धप्रवालम् ।

अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ स सुदर्शनो यनितानां ‘नेत्रनिर्वेशनीयं’ भोग्यम् । नेत्र-
पेयमित्यर्थः । ‘निवेशो भूतिभोग्यो’ इत्यमरः । मधु क्षौद्रम् । रागवन्धोऽनुरा-
गसत्ता एव प्रवालः पात्रो यस्य तत् । मनसिज एव तद्वत्तस्य पुष्पं पुष्प-
भूतम् । अकृतकविध्यद्वित्रिमस्रपादनम् । सर्वाङ्गी व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । ‘तत्स-
र्वादे -’ (पा. ५।२।७) इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातमाभरणसमूहभूतम् ।
आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विस्मयमधुपुष्पाकारजातविला-
सपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सर्वविशेषणमालारूपकमेतत् ॥ ५२ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।

पाठा०-१ ‘व्यूहस्थितः’. २ ‘उत्तराङ्गम्’; ‘उन्नतसः’. ३ ‘बद्धेषु’. ४ ‘नेत्र-
निर्वेशपेयम्’. ५ ‘रागवन्धि’. ६ ‘दूत’.

टिप्प०-१ उन्नद्धचूडोऽर्धवद्धचूड-इति बल्लभः ।

३ ‘नेत्रनिर्वेशपेयम्’ इति पाठमात्रेण नेत्रयोर्निर्वेशेन विस्तारेण पेयं पातुं योग्यं
सारवृक्षस्य पुष्पं रागवन्धायाः पल्लवमकुतः स्वाभाविको विधिनिर्माणं यस्य तत्तादृश
सर्वाङ्गव्यापकमाकल्पानां भूषणानां समूहं प्रथमविकसितस्य पदं यौवनं लेने ।-इति व्याचष्टे
दिनकरः ॥ मधु एव पात्रेण पीयते, ततो युवतीनां नेत्रनिर्वेशपेयम्, निर्विशेषवेदनेनेति निर्विश-
भाजनं, स्त्रीणां चक्षुःपात्रेण पातुं शक्यम्-इति बल्लभः ।

अधिविविदुरमाल्यैराहृतास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

इति श्रीरघुवशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतं

वंशानुकम्भो नामाष्टादशः सर्गः ।

प्रतिकृतीति ॥ दृष्टिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यो दृष्टि-
संदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तुल्यैश्चद्विखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्या-
सेभ्यः । 'पद्ममी विमर्षे' (पा. २।३।४२) इति पञ्चमी । समधिकतररूपाः ।
चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंतानकामैरमाल्यैराहृता
शानीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिन्वौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ
श्रीश्च भूय ते अधिविविदुरविविधे चक्रुः । आत्मवा सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः ।
'कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविजा' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनायसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निविडायताम् ॥

अग्निवर्णमभिपिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

अग्निवर्णमिति ॥ श्रुतवतां श्रुतसंज्ञानामपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो
राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयम-
ग्निवर्णमभिपिच्य नैमिषं^१ नैमिषारण्यं शिथ्रिये श्रितवान् ॥ १ ॥

पाठा०-१ 'सुतवताम्'.

टिप्प०-१ 'नैमिशम्' इति ज्ञान्तपाठान्तरम्; श्रीभागवतात्पञ्चमस्कन्धे श्रीधरीटीकायां-
नक्षत्रा विस्तृत्य चरुस्य नैमिः शीर्यते कुण्ठी भवति यत्र तत्रेनैमिशम्, नैमिशमेव नैमिशम्-
इति हेमाद्रिः ।

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुदजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

तथेति ॥ तत्र भूमिषु तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरित-
भूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृत-
मानसः । कर्तरि क्तः । फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचिकाय
संचितवान् ॥ २ ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तृमेव भुजनिर्जितद्विपा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

लब्धेति ॥ तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निघणां लब्धपालनविधौ लब्धस्य
राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप । अक्लेरोनापालयदित्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् ।
भुजनिर्जितद्विपा गुरुणा पिना मेदिन्यस्याभिषेकस्य भोक्तृमेव कल्पिता,
प्रसाधयितुं न । प्रसाधन वष्टवशोधनम् । अलकृतिध्वंन्यते । तथा च यथालं-
कृत्य नीता युवतिः केवलमुभयुज्यते तद्वदिति भावः ॥ ३ ॥

सोऽधिकारंमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनययौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

स इति ॥ अभिकः कामुहः । 'अनुकाभिचभीकः कृमिता' (पा. ५।१।७४)
इति निपातः । 'वन्नः कामयिताऽभिकः वमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । सोऽग्नि-
वर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान् स्वयम-
वर्तयदकरोत् । अतःपरं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं क्यपीतं
नयं यौवनं यस्य सोऽभवत् । उग्रासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेदमसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकार्द्धरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कामिनीति ॥ कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गना-
द्वत्सु वेदमस्यार्द्धः पूर्वस्मादधिकसंभारः उत्तर उत्सवः । ऋद्धिमन्तं
साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत्त । उत्तरोत्तराधिका तस्योत्सवपरम्परा
श्रुतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'विस्मरन्'. २ 'अधिपः'. ३ 'वं निवेश्य'.

टिप्प०-१ विस्मृत इति कर्मणि क्तः । यथा प्रभाकरटीकायां-नत्वेवं दुरागारुदः दुरात्र
विस्मृतो भवान् । 'विस्मरन्' इति वा पाठ — इति दिनकरः ।

॥ भोक्तृमेव भूः कल्पिता, न तु साधयितुम् । कल्पयेति । उच्यः पाठनविधिर्न तस्मिन्-
छादये तत्सुते कति भूः खेदं नाप-इति दिनकरः ।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोऽदुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपेक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयहितमेकमपि क्षणा-
न्तरं क्षणमेवं सोऽदुमक्षमोऽक्षः सोऽग्निवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्
समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपेक्षत नापेक्षितवान् ॥ ६ ॥

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

सद्रवाक्षचिवरावलम्बिता केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

गौरवादिति ॥ जातु यदा मन्त्रिणां गौरवाद्भूत्वादेतोः । मन्त्रिवचना-
जुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजामिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि
गवाक्षचिवरावलम्बिता केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम्,
न तु मुखानलोचनप्रदानेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनस्तरागरूपितम् ।

मेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

तमिति ॥ कोमलेन शृङ्गेनात्मनस्त्वानां रागेणाख्येन रूपितं धुरितम् ।
अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं तपपङ्कजं तस्य तुल्यं साम्यतामधिरो-
हति प्राप्नोषीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृत-
नमस्काराः सन्तो मेजिरे सिपेविरे ॥ ८ ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदभ्युभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

यौवनेति ॥ विगाढमन्मथः प्रौढमदः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुनोन्न-

पाठा०-१ 'अन्तरे च'; 'अन्तरेषु'. २ 'समुत्सवा'. ३ 'केवलांशुनस्तरागरूपि-
तम्'; 'कोमलांशुनस्तरागरूपितम्'.

टिप्प०-१ इन्द्रियार्थाः सक्चन्दनचमितादयः, तदहितमेकमपि क्षणान्तरं सोऽदुमसमये,
अत एव दिवानिशमन्तरे विहरन्-इति दिनकरः ।

२ 'अन्तर'शब्दो बह्विधयोगे उपसंख्याने सर्ववत्, अन्यत्र शृङ्गवत् । एतस्मिन्नन्तरे भूप इति-
इति बल्लभः ।

३ बहुवचनात् कर्तरि स्युद् । यदा,—पङ्कजेन यत्तुलापिरोहणं तदस्यास्तीति अर्थमादित्वा-
दप्यु, तादृशस्तम्-इति दिनकरः ।

४ प्रौढो मन्मथो यस्य स नृपो यौवनेनोद्भूतमदानां वनितानां स्तनक्षोभेन लोछानि कम-
रानि यासां ता बापीरगावत् । तासां बापीनार्मशुभिर्गूढं गुप्तं मोहनयूथं कदिमागो यासां ता
कामिनीश्यागावत्-इति दिनकरः ।

तानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणापातेन लोलानि चमलानि कमलानि नापा-
ता । तदम्बुभिस्तासां दीर्घघगामम्बुभिर्गूढान्वन्तर्हितानि मोहनगृहाणि
सुरतभवनानि यावु तावु दीर्घिका व्यगाहत् । जीभिः सह दीर्घिकावु
मिश्रहारैस्वयं ॥ १ ॥

तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्वातरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं वैश्रोभयत्रार्पतप्रकृतकान्तिभिर्नुलेः ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र दीर्घिकास्तत्रा सेकेन हृत लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां
तै । रज्यवेऽनेनेति रागे रागदम्ब आधादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुण । 'गुणे
शुक्रादयः पुत्रि' इत्यमर । घौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अथरा
येषां तै । निवृत्तसाकमेकरागैरित्यर्थः । अत्र एवार्पितप्रकृतकान्तिभिः । अभिम्य-
जितस्वामाविष्कारैरित्यर्थः । एवंभूतेर्मुखेस्तनमिवर्गमधिकं व्यलोभयन् प्रलो-
भितवत्य ॥ १० ॥

घ्राणकान्तमधुगन्धर्कोप्यश्रीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

घ्राणेति ॥ प्रियासखः सोऽभिर्गो घ्राणकान्तेन प्राप्ततर्पणेन मधुगन्धेन
कर्पिणीर्मनोहारिणी । रच्यन्त इति रचना, पानभूमय एव रचनाः, रचिताः
पानभूमय इत्यर्थः । वासितासखः करिणीसद्वर । 'वासिता जीकरिण्योव'
इत्यमर । द्विपः पुष्पिता कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिगत ॥ ११ ॥

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन वृत्तमभिलेपुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहृत मुखासत्र सोऽपिवद्वकुलतुल्यदोहंवः ॥ १२ ॥

पाठा०—'लोचनाञ्जनम्'. २ 'व्यलम्भयन्'. ३ 'प्रकृति'. ४ 'धर्पिणी', 'वाहि-
नी'. ५ 'प्रियावृत'. ६ 'दक्षिनीसख'. ७ 'दोहदम्'.

टिप्प०—१ तत्र वायिकीटायां बलसेकेन हृत लोचनाञ्जनं येषां नेत्रया पीतं क्षालितो
योऽसौ रागे रक्तकादिलेन पाटलवर्णोऽसौ येषां वैस्वयाऽपिता दत्ता प्रक्षेपकान्ति स्नाभा-
यिकी शोभा येषां तैमुल्लेख नृपमधिकमन्वरञ्जयन्-इति दिनकर० ।

२ घ्राणेन्द्रियस्य कान्तमभिगतं यद्यु यद्य मकरन्दश्च तद्व-पेन मनोवा पानभूमे रचनाः
पञ्चवाख्यपदीन् स नृप प्राप । यथा वासिताभिर्दक्षिनीभिर्वटितं कटी कुमुमेता कमलिनी-
कंभवे-इति दिनकर० ।

सातिरेकेति ॥ अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य
कारणं तेनाश्रिवर्णेन दत्तं मुखासवममिलेपुः । वकुलेन तुल्यदोहदस्त-
त्वाभिलाषः । 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृद' इत्यमरः । वकुलद्रुमस्याङ्ग-
नामवार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् । सोऽपि तामिरञ्जनमिरुपहतं दत्तं मुखासव-
मपियत् ॥ १२ ॥

अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुराश्रयतामुमे ।
वल्लकी च हृदयंगमस्वना वल्लुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥
अङ्गमिति ॥ अङ्गपरिवर्तनोचिते उत्सवविहारार्हे उमे तस्याश्रिवर्णस्याङ्ग-
मशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उमे ? हृदयंगमस्वना मनोहरप्वनिर्वल्लकी
वीणा च । वल्लुवागधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च हृदयं गच्छ-
तीति हृदयंगमः । सत्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानान्त्वच्छ्रयः । अङ्गाधिरोपितयो-
र्वीणा-वामाङ्गयोर्वाद्य-शीताभ्यामरत्नेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमास्यवलयो हेरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥
स इति ॥ कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि
मास्यानि वलयानि च यस्य ॥ तथोक्तं मनो हरन् । नर्तकीनामिति शेषः ।
सोऽश्रिवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्वलङ्घनीरित्यर्थः । नर्तकीर्विल-
सिनीः । 'विलसिषु' (पा. ३।१।१४५) इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'पिद्मोरादिभ्यश्च'
(पा. ४।१।४१) ङीप् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु
पार्श्ववर्तिषु सनीपस्थेषु सत्स्वेव । अलज्जयत् लज्जामगमयत् ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'स्वनाम्'. २ 'मधुवाक्'. ३ 'अहरत्'. ४ 'अमज्जयत्'.

टिप्प०-१ रहसि तेन राज्ञा दत्तमत एव सातिरेकोऽधिको मधुगन्धोऽस्यास्तीति तादृशं
मुखासवं स्त्रियोऽभिलिखेपुः वकुलेन तुल्यं दोहदं पानेच्छा यस्य स नृपः स्त्रीमिदं दत्तं मुख-
सवमपियत् । वकुलस्तु स्त्रीमुखमवरूपेण दोहदेन संस्कारेण पुष्पितो भवति-इति दिनकरः ।

२ अङ्गे यत् परिवर्तनं कुठनं तत्रोचिते तस्य नृपस्याङ्गमशून्यतां नीतवती । के दे इत्याह-
मनोहस्वना वीणा, रम्यवाक् कामिनीवचन-इति दिनकरः ।

३ अभिनयातिरिक्त्यनेन श्रव्योऽस्मादृशसकृत्तसो जानन्तीति वाता-कम्पाऽभूदित्यर्थः-
इति दिनकरः ।

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं खेदमिघ्नतिलकं परिधमात् ।

प्रेमदत्तवन्दनानिलः पियञ्जलयजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

चार्विति ॥ किञ्च, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे रासावसाने परिधमाश्रयं-
प्रयासात्स्वेदेन मिघ्नतिलकं मिघ्नीणतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तव-
न्दनानिलः प्रवर्तितमुखमास्तः पियन् । अमराणामलकायाश्चेश्वराविन्द्रकुबेरौ ।
अत्यजीवदतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभ-
जीवितं सीमान्यमिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य सावरणदृष्टसंघयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।

बहुभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्वि-
न्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सस्त्वस्य सावरणः प्रचक्ष्ण दृष्टाः प्रकाशाश्च
संघयः सधनानि येषु ते समागमाः संगमा बहुभाभिः प्रेयसीभिः सामिभु-
क्तविषया अर्थोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चकिरे । यथेष्टं भुक्त्वा तस्य निःस्पृहः सन्नस्तस-
जीवं नागरुतीति भावः । अथ गोन्दकः—‘सपिठं विषयः—सावरणः, प्रकाशश्च ॥
सावरणो भिद्युय्यादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि’ इति । ‘इतः स्वयमुपसृत्य
विशेषार्थं तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं सधेयः’ इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंवि-
त्संघाय पुनरुपगमायाधोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं नकुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीकिसलयाग्रवर्जनं भ्रूविमद्गकुटिलं च वीक्षितम् ।

मेखलाभिरसकृच्च यन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

पाठा०—१ ‘नृत्यविगमे’, २ ‘वन्दनानिलम्’, ३ ‘अन्वजीवत्’, ‘सोऽन्वजीवत्’.

४ ‘सामिभुक्तविषयाः’.

टिप्प०—१ ‘नृत्यविगमे’ इति पाठमाश्रित्य ‘आवाधव तु नृत्यं स्यान्नृत्यं तालसमन्वितम्’
इति प्रतापरुद्रोक्तं रुद्रच चचतुयादितालशुक्तत्वात्स्वेदमिघ्नतिरुत्पन्नं शृङ्गाजीव च । अतः
नृत्यं नृत्यं शृङ्गाविशयदेतुः—इति हेमाद्रिः । ‘वन्दनानिलम्’ इति पाठे मुखविशेषणम्—इति
निवकरः ।

२ अतः राजा सावरणो वेवान्तरेण शुभो दृष्टः प्रसिद्धः संधिः सन्धानं संकेतो येषु ते समा-
गमाः स्त्रीभिरुपसृत्य सागर्थं भुक्ताः सामिभुक्ताः सादृशा विषया येषां ते तादृशाः कृताः । यद्य-
प्यसौ सर्वेऽप्यसामिः संभोगप्रकाशः प्रदद्यन्ते तर्हि नवीनकाम्यवस्तुवासचिन्त्याय अस्मान्
मिहान्यामयमभिगन्तेति स्त्रीमिश्रविशेषविशेषोपपन्नाः संभोगप्रवृत्ता न दाहिता इति भावः—इति
निवकरः ।

अह्वलीति ॥ सोऽग्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वैश्वयन्नन्यत्र गच्छन् । अह्वल्यः
 किसलयानि वेषामग्राणि तैस्तर्जनं मर्त्तनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूमेदेन कुटिलं वक्रं
 वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्धन्वनं चावाप । अपराधिनो दण्ड्या
 इति भावः ॥ १७ ॥

तेन दूर्तिविदितं निवेदुषा पृष्ठतः सुरतचाररात्रिपु ।

शुश्रुधे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

तेनेति ॥ सुरतस्य चारो वासरः, तस्य रात्रिपु दृतीनां विदितं यथा
 तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निवेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरि-
 शङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियथाग्रे जनय प्रियजनः । तस्य कातरं वचः 'प्रिया-
 नयनेन मां पाहि' इत्येवमादि रीतवचनं शुश्रुधे ॥ १८ ॥

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहाश्रतर्कशील्यसुलभासु तद्वपुः ।

घर्तते स स कथंचिदालिखन्नह्वलीक्षरणसञ्चयवर्तिकः ॥ १९ ॥

लौल्यमिति ॥ गृहिणीपरिग्रहाश्रतोभिः समायमादेतोर्नर्तकीषु वेश्या-
 ल्यसुलभासु तुलभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य । अह्वल्योः क्षरणेन
 खेदनेन सप्तवर्तको विगलितवाक्यकः सोऽग्निवर्णस्त्वाद्यं नर्तकीनां यपुस्तद्वपुः-
 लिपन् कथंचिद्वर्तते सावर्तक ॥ १९ ॥

प्रेमगर्हितविपक्षमत्सरादायताद्य मदनान्महीक्षितम् ।

निष्पुटसवयिधिच्छलेन तं देव्य उज्जितरूपः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

प्रेमेति ॥ प्रेम्णा समीपेय प्रियस्नानुरागेण हेतुना गर्हिते विपक्षे सप्तजन-
 मत्सरादायताद्यप्रदानमदनाद्य हेतोर्देव्यो रार उज्जितरूपस्तत्कथेषाः

पाठा०-१ 'कपितम्'. २ 'परिशङ्कितम्'. ३ 'उज्जितरूपा'.

पत्यस्तं महीक्षितम् । उत्सवविधिच्छलेन महोत्सववर्मव्याजेन । कृतोऽयं प्रयो-
जनं येन च कृतार्थः, तस्य भावं कृतार्थतां निन्युः । मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन
स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतपण्डनव्यथाः ।

प्राञ्चलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्त्सोऽदुनोत्प्रणयमन्धरः पुनः ॥ २१ ॥

प्रातरिति ॥ सोऽभिर्बर्णः प्रातरेत्यागल परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना । इत्येर्ष्यन्ताद्भ्युद । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तपोक्षाः खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘श्रुतेऽन्यासविहिते खण्डितेर्ष्याख्यायिता’ इति । प्रणयिनीः
प्राञ्चलिः प्रसादयन्स्वयापि प्रणयमन्धरः प्रणयेन मर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः ।
तत्र विधितप्रयत्नः सञ्चित्यर्थः । पुनरदुनोत् पर्यताप्यत् ॥ २१ ॥

स्वमकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरचवन्त्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताभ्युविन्दुभिः क्रोधमिश्रचलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

स्वमेति ॥ स्वमे कीर्तितो विपक्षः सप्तजनो येन तं । तमभिर्बर्णम् । अद्यदन्त्य
यद्य । तया गोत्रस्वर्त्तनं कृतमिसनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्त्ररणपटस्यान्ते-
मध्ये गलिता अभ्युविन्दुषो येषु तैः क्रोधेन मिश्रानि भ्रमानि चलयानि
येषु तैर्विवर्तनैः पयमिश्रच्छन्दनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृतपुष्पशयनौल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽधरोधमयवेषधूत्तरम् ॥ २३ ॥

कृतेति ॥ सोऽभिर्बर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कृतपुष्पशयनौल्ल-
तागृहानेत्य । अधरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेषधुः सम्पल्लदुत्तरं तत्प्रधानं
यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चावज्ञना चेति विग्रहः ।
‘अत्र जीवन्तस्यापि ‘दूती’शब्दस्य छन्दोभङ्गमयाद्भुसत्त्वं कृतम् । ‘अपि भाषं मकं
धूर्याच्छन्दोभङ्गं खजेद्विराम’ इत्युपदेशात् ॥ २३ ॥

नाम चल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षयते ।

लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोत्रविस्त्रलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

नामेति ॥ मया ते चल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तच्चाप्राधानं
लब्ध्वा तस्य लक्ष्मभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासस्वरूपमिति शेषः । तदपि

काङ्क्षयते । ननु यद्यमम मनो लोलुपं यद्वा । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नात्रि
विस्त्रलितं स्खलितवन्तं तममिवर्णमृचुः । 'गोत्रं नात्रि कुटेऽवले' इति यादवः ।
तन्नामलमे सति तद्भाष्यमपि काङ्क्षयते मनः । अहो तृप्तेति सोऽप्युपल-
म्भन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

घूर्णवधु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलककाङ्क्षितम् ।
उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥
घूर्णेति ॥ घूर्णैर्येषु घूर्णैर्व्यानतकरणैरधोमुखान्स्थितायाः क्रियाश्चिह्नुरगलितैः
कुङ्कुमादिभिर्वस्तु पित्रलम् । 'वधु स्यात्पिप्लवे त्रिषु' इत्यमरः । लुलितस्रगाकुलं परि-
पदाख्यवन्धे क्रिया भूमिगतमस्तव्यतया पतितानि लुलितस्रमिश्राकुलम् । छिन्नमेखलं
हरिविक्रमहरणैः क्रिया उन्निवृत्तैकचरणत्वाच्छिन्नमेखलम्, गलितमेखलमित्यर्थः ।
अलककाङ्क्षितं घेनुवध्वे मूतमनिहितकान्ताचरणत्वाद्वाक्षारागवर्षितं शयनं वर्तुः ।
उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्यामिवर्णस्य विभ्रमरतानि
कीलारतानि । मुरतवन्धनियोपानित्यर्थः । अपावृणोत् स्फुटीककार । व्यानतादीनां
कक्षणं रत्तिरहस्ते—'व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखवदुत्पदावृत्तिः । तत्कटिं
समपिरक्ष्य वदन्तः स्यादधोमुखवदुत्पदावृत्तिः । भृगुस्तान्मुञ्जान्स्त्वान्मुञ्जान्स्त्वान्स्त्वान्स्त्वान्
वधोमुखी क्रियम् । कामति खड्गकृष्टमेवने वदन्ते वरिषदं तदुच्यते । योपिवेकचरणे
समुत्थिते जायते हि हरिमिममाद्वयः । न्यस्तवस्तुगता निजे पदे योपिवेति वदितव-
द्वदन्ता । अग्रतो यदि जनैरधोमुखी घेनुकं वृषवदुच्यते प्रिये ॥' इति ॥ २५ ॥

स स्वयं चरणरागमादधे योपितां नै च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः क्लृप्तांशुर्कर्मखलागुणपदैर्नितमियमिः ॥ २६ ॥

पाठा०-१ 'लुलितं स्रगाकुलम्'; 'लुलितं स्रगाकुलम्'. २ 'न'; 'तु न'; 'ननु'.
३ 'समाहितम्'.

टिप्प०-१ गोत्रविस्त्रलितं सपत्नीनामग्रहणपरम्-इति वक्ष्यते । संभोगसमये गोत्रं
सपत्नीनाम तत्र स्फुरितं तं नृपं स्त्रिय वचुः । मिमचुरित्याह-तत्र प्रियजनस्य नाम प्राप्य
मया तस्य मायमप्यभिमुख्यते; यथा देववशात् तन्नाम प्राप्तं तथा भोग्यमपि भवेदिति मम
मनोकोमुपमित्युचुः । 'वत्' इति खेदे; यत्तान् पीरा नादिकम्-इति दिनकर-प्रशु० ॥ हेमा-
दित्यत्र-तथा हि शूद्रादिरित्येक-मप्या वददुपाटंभैरपीरा पुरुषं यथा' इत्याह ।

२ कनेन व्यानताख्यरतमुच्यते, तथा केनपादप्रशमि-याक्षमिराकीर्णमिति मन्दतर-
मुच्यते, त्रिषा वेरुणा यस्मिन्निति गवरतमुच्यते, क्लृप्ताश्वेनेनाश्रितं निद्रमिति घेनुकर-
मुच्यते-इति दिनकरः ।

स इति ॥ सोऽमित्रणः स्वयमेव योपितां चरणयो रागं लाक्षारसमादधे-
ऽर्पयामास । किं च, मृथांशुकैः । प्रियाङ्गस्यार्गदिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्ब-
वद्विर्मोखलागुणपदैर्जघनेः । 'पथाधितम्बः स्त्रीकयाः स्त्रीवे तु जघनं पुरः'
इत्यमरः । लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो
नादधे यथासम्यग्प्रागरचना स्थिति भावः ॥ २६ ॥

‘सुम्यने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्रुतम् ॥ २७ ॥

सुम्यन इति ॥ सुम्यने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रश-
नाया विघट्टने प्रनियसिंसने प्रसक्ते सति हस्तं वक्षद्विवायतीति हस्तरोधि । इत्थं
सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि यधूनां रतं दुरतं तस्यामिवर्णस्य
मन्मथेन्धनं कामोदीपनमभूत् ॥ २७ ॥

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीनिर्ममपूर्वमनुपृष्टे संस्थितः ।

छायया सितमनोद्वया यधूर्हानिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

दर्पणेष्विति ॥ सोऽमित्रणो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नाणि पश्य-
न्तीर्यधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वम् । अनुपृष्टं तावां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । सितेन
मनोद्वया छायया दर्पणगतेन सप्रतिबिम्बेन द्वीनिमीलितमुखी रज्जावनतमुखी-
श्चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठसक्तमृदुयाहुयन्धनं न्यस्तपादतलमग्नपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गसुम्यनम् ॥ २९ ॥

कण्ठेति ॥ प्रियाः शयनादुत्थितं तममिवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठापितं मृदुयाहु-
यन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्नपादयोः स्वप्रियोन्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् । नि-
शात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्यनं तत्प्रार्थयन्त । 'दुष्साच—'

पाठा०—१ 'सुम्यने च परिवर्तिताधरम्'; 'सुम्यनेषु परिवर्तिताधरम्'; 'सुम्य-
नेषु परिवर्तिताधरम्'. २ 'मन्मथोत्तरम्'. ३ 'संश्रयः'. ४ 'दृष्टः'. ५ 'विरोध';
'वियोग'.

टिप्पण—१ स मृधः स्त्रीणां चरणयो रागं लाक्षारसं न्यधात् । मृथान्यंशुकानि यत्र तेनि-
तंविभिर्मोखलासूत्राणां पदैः स्थानीलोभ्यमान आकृष्यमाणे नेत्रे यस्य सोऽयं एव लाक्षारसलोपे
तथा सावधानो बभूव-इति दिनकरः ।

२ सर्वतो विघ्नितोदयि वस्येच्छा यत्र तच्चादृशमपि मुग्धारतं तस्य राशो मन्मथसेन्यनम्
दीपनमभूत्-इति दिनकरः ।

इत्यादिना द्विर्भक्तत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—‘रत्नावसाने यदि तुम्बनादि प्रयुज्य
यायान्मदनोऽस्य वासः’ इति ॥ ३९ ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेपमतिशक्रशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

प्रेक्ष्येति ॥ युवा सोमिवर्णोऽतिशुभं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिन्
दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तम् । आत्मनो राजवेपं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न
यतोऽपि यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटविहं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥ ३० ॥

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनयस्थितं प्रियाः ।

विप्रो हे शठ ! पलायनच्छलान्यल्लसेति वरुधुः कचप्रहैः ॥ ३१ ॥

मित्रेति ॥ मित्रकृत्यं मुहूर्त्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत पार्श्वतः प्रस्थितमन्य-
तो गन्तुमुपक्रमनयस्थितमवस्थानुमधमं तममिवर्णं प्रियाः, हे शठ हे गूढविप्रिय-
करिन् ! ‘गूढविप्रियकृच्छः’ (२।७) इति वचस्वरूपे । तव पलायनस्य छलान्य-
ल्लसा तत्त्वतः । ‘तत्त्वे त्वदाश्रया इयम्’ इत्यमरः । विप्र आनीमः । ‘विप्रो
कटो वा’ (पा. १।४।८३) इति वैकल्पिके मादेशः । इति वक्तव्येति शेषः । कचप्रहैः
केदारकर्णै वरुधुः । अत्र गोनर्दीयः—‘शत्रुप्राताभिगमने मित्रकार्ये तथापदि ।
प्रियेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया ।’ इति । विरक्तलक्षणप्रसाये यास्या-
यनः—‘मित्रकृत्यं चापदिद्यान्पत्र शोते’ इति ॥ ३१ ॥

तस्य निर्दयरतिधमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योपितः ।

अभ्यशेरत् पृष्ठज्जान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ निर्दयरतिधमेणालसा निवेश योपितः कण्ठसूत्रमालिङ्ग-
नभिरोपमपदिश्य व्याजीकृत पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रकटप्राणं
तस्यामिवर्णस्य पृष्ठज्जान्तरमभ्यशेरत् वधःस्थले शेरत् स । कण्ठसूत्रलक्षणं तु
—‘यत्पुर्वं वदसि यत्तमस्य स्नानाभिपातं निविशोपगूडम् । परिधमार्थं शनकैर्विदग्धा-

पाठा०-१ ‘उपदिश्य’ २ ‘पार्थिवम्’ ३ ‘विपते’ ४ ‘निर्दयरतिधमालसाः’
५ ‘अपविध्य’ ६ ‘कुडुमम्’ ।

टिप्प०—१ अथ ये मित्रकार्यमस्तीति व्याजीकृत सर्वाभाषणविवरणवस्थितं पञ्चमं तु
गूढं विप्रो मो शठ गूढविप्रियकरिन् ! हे वरुधुपण्डितान्यल्लसा परमाशङ्को विप्र आनीम
इति केदारपरे वरुधुः । वरुधुः क-‘शत्रुप्राताभिगमने मित्रकार्ये तथापदि । प्रियेतेषु प्रियतमः
क्षन्तव्यो वारगम्यया’ इति दिनकरः ।

स्वात्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः' । इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा हि—
 'वरसि वसितुश्चैरादिशन्ती वराज्ञी स्तनयुग्ममुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत्' इति ॥ ३२ ॥

संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

यञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चरुपुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

संगमायेति ॥ संगमाय सुरतायं निशि गूढमज्ञातं चरतीष्टगृहं प्रति गच्छ-
 सीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः । 'ज्वलि-
 त्तिकसन्तेभ्यो णः' (पा. ३।१।१४०) इति णप्रत्ययः । चाराय ता दस्यथ चारदूतयः ।
 तामिः कथितं निवेदितं तमप्रिवर्णम् । अङ्गनाः पुरोऽग्रे गताः । अथरुदमार्गाः
 सस्य इत्यर्थः । हे कामुक ! तमसा वृतो गूढः सन् कुतो यञ्चयिष्यसीति ।
 ज्वालाभ्येति शेषः । चरुपुः । स्वास निन्दुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योपितामुडुपत्तेरिचार्चिषां स्पर्शनिर्वृतिमसायवामुचन् ।

आदरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

योपितामिति ॥ उडुपत्तेरिन्दोरर्चिषां भासामिव । 'ज्वाला भासो न
 पुंस्त्वर्चिः' इत्यमरः । योपितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शमुल्लमवामुचन् । किञ्च,
 रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु श्वेते खपितीति दिवाशयः । 'अधिकरणे
 श्वेतेः' (पा. ३।२।१५) इत्यप्प्रत्ययः । असावप्रिवर्णः कुमुदाकरस्योपमां
 सान्यम् । आदरोह प्रीति ॥ ३४ ॥

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरघः ।

शिर्षकार्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

वेणुनेति ॥ दशनैः पीडिताधरा दशोष्ठाः । नखपदैर्नखधत्तैरङ्कितोरघवि-
 दितोत्सङ्गाः । वणिताधरोरुवादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभ-

पाठा०—१ 'पुरोगमाः'. २ 'न मः'. ३ 'स्पर्शनिर्वृतसुखानि'. ४ 'अनामुचन्'.
 ५ 'नखपदाङ्कितोरघः'. ६ 'शिखिकार्यः'; 'दिल्लिकार्यम्'.

टिप्पणी—१ यद्वा, कण्ठसूत्रं हारादि दूरीकृत—इति दिनकर० ।

२ सोऽपीन्दुकरस्पर्शाद्रात्रौ जागति, दिने श्वेते—इति दिनकर० ।

३ दशनैस्तच्छिताः खण्डिता अथवा यासां तादृश्यो वेणुना वेजिता नखधत्तैरङ्कितावूह यासां
 ता नखपदाङ्कितोरवरत्त वीणया चेत्युभयेन कुतोदेगाः शिष्टं वेणुवादनरूपं कुर्वन्तीः ।.....
 अधरोरुससर्गमन्तरेण वेणुवीणावादनं न धत्ते, ते चानेन दन्तनखधत्ता अवस्तदादने प्राप्त-
 दुःखाः स्त्रियो वक्रनेत्रैरेनमालोकिष्येति भावः—इति दिनकर० ।

वर्णस्य प्रमदवर्हिणेपून्मातमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो निज-
सोऽभूदभवत् ॥ ३७ ॥

विप्रहाच शयने पराङ्मुखीनानुनेतुमवलाः स तत्परे ।

आचकाङ्क्ष घनशब्दविरुद्धास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

विप्रहादिति ॥ 'आश्रयि' इत्यनुपज्यते । सोऽप्रिवर्णे विप्रहादप्रणयकल्हा-
च्छयने पराङ्मुखीरवला अनुनेतुं न तत्परे न त्वरितान् । किन्तु घनश-
ब्देन घनगर्भितेन विरुद्धाद्यकिताः, अत एव विवृत्य स्वमेवाभिनुवीभूय भुजा-
न्तरं विशतीः प्रविशन्तीः । 'आच्छो नशोर्नुम्' (पा. ७।१।८०) इति नुम्बिङ्लः ।
ता अवला आचकाङ्क्ष । स्वयंप्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभान्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्यभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुकपेशंदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

कार्तिकीष्विति ॥ कार्तिक्येनाः कार्तिक्यः । 'तत्त्वेदम्' (पा. ४।३।१२०)

इत्यम् । तासु यामिनीषु निशासु । शरद्वर्षादेव चर्यः । सवितानानुगरिवस्त्रावृतानि
हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्देवप्रत्ययः । हिमवारणार्थं सवित-
नमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सोऽप्रिवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुका च सा
विशदा च ताम् । बहुलप्रहणात्सविशेषगममासः । चन्द्रिकामन्यभुङ्क्त ॥ ३९ ॥

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं धोणिर्विम्बमित्र हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

सैकतमिति ॥ किंच, हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं धोणि-
विम्बमित्रं विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं तद्विधां
सरयूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः । एव विवराणि । तैर्व्य-
लोकयत् ॥ ४० ॥

पाठ०-१ 'कुमापहाम्'; 'कुमापहाः'. २ 'विशदाः'. ३ 'चन्द्रिकाः'.

टिप्पणी-१ 'देशकालबलात्क्रोषः प्रायः सर्वोऽपि योषिताम् । जायते मुखसाध्योऽपि कृच्छ्र-
साध्यो हि रागः' इत्याह शिशुः ।

२ 'कुमापहान्' इत्ये पाठमादृत्य 'कुमापहाम्' इत्यस्य साधुत्वं 'अनिदं यदि जीवितापहा'
(रघु. ८४६) इत्यत्र प्रत्यपादि-इति न्याचव्यादिनकरमित्राः ॥ शरत्कालीने वर्णनमेतत् ।

३ धोणिर्विम्बनेव सैकतं प्रकटयति हंसा एव मेखला मेखला यस्यास्तां सस्य प्रियाणां विल-
सितमनुकरोतीति वादशीं सरयू स नूपो यवाञ्जन्येन्द्राक्षीय, विश्वे ओणिनिन्नादिकं नये
प्रकटयन्तीति-दिनकरः ।

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

मर्मरैरिति ॥ मर्मरैः संस्कारविशेषात्तद्व्यापमानैः । 'अथ मर्मरः । स्वनिवे
वक्ष्यमाणानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लोत्पाद्यमान-
कनकमेखलागुणैर्हैमनैर्हैमन्ते भवेः । 'सर्वत्राण्य तलोपध' (पा. ४।३।२२) इति
हिमन्त'शब्दादण्यस्तलोपध । निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः त्रियः एकतो
नितम्यैकदेश औग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्ध-विशंसनशोर्लोलुपमासक्तं तं जहुरा-
वह्युः ॥ ४१ ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेदमसु नियातकुक्षिपु ।

तस्य सधेसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिरराग्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

अर्पितेति ॥ निघाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवे-
दमसु गृहान्तर्गृहेष्वर्पिता दत्ताः स्तिमिता निघातत्वाच्चिच्छला दीपा एव दृष्टयो
गामिस्ताः । अत्रानिमिषदृष्टित्वं च यम्यते । सधेसुरतान्तरक्षमास्तापसेदापनो-
दनत्वादीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतमेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिर-
रात्रयस्तस्यामिदणस्य साक्षितां ययुः । विविक्कालदेशत्वाद्येच्छं विजहा-
रेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अन्यनैपुरवधूतविग्रहास्तं दुस्तसहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणेनेति ॥ अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिष्ठेन संभृतं जनितं सप-

पाठा०-१ 'स्पष्ट'. २ 'साक्षिताम्'; 'प्रेक्ष्यताम्'. ३ 'अवकीर्ण'.

टिप्प०-१ विरुद्रावाद्य मर्मरैः सचन्दैरगुरुधूपपूषितैरेकतो नितम्यविकदेशेऽंशुकदेशेभि-
त्पाद्भ्यस्त प्रकटी भूया स्वर्णकाशी येम्यस्तं हैमनैः हिमन्तुयोग्यैर्योऽंशुकैर्ययनेऽंशुकमोक्षे
चपलं तं नृपं जयुः । ईदृशैर्वसनैस्तस्य चेतो जहुरितार्थ-इति दिनकर० ॥ इदं हेमन्तकालीनं
वर्णनम् ।

२ 'अन्य-अन्य संदर्भे', अत्र 'आग्रथनम्' इति खोद्यद्विन्त्यः; अमरशेषे च 'अन्यनं गुण-
सन्दर्भे प्रयत्नं च' इति हेमाद्रिः ।

३ सुरतान्तराणि प्ररुषयित्वादीनि-इति दिनकर० । इदं तु शिशिरर्तुवर्णनम् ।

४ शिशिरे रात्रयो दीपाः, अतः सर्वतरेषु-इति हेमाद्रिः ।

५ वसन्तुवर्णनमिदम् ।

लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य । अवधूतविप्रहास्यकविरोषाः सलो दुष्टस्तद्वियोगं
दुःसहविहं तमन्त्रैषुः । तद्विरहमसद्विमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तोः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया प्रेक्ष्येयन्परिजनेनापविद्धया ।

मुकरज्जु निविडं भयच्छातरुण्ठयन्चनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

वा इति ॥ ता भगवताः स्वमङ्गं स्वधैर्यमुच्चमधिरोप्य परिजनेनापवि-
द्धया सप्रेषितया दोलया मुकरज्जु लकरोनाम् यया तथा प्रेक्ष्येयं वाक्यम्
भयाच्छातरुणतनभयमिषाद्बाहुभिस्तन्नाभुर्वेर्निविडं कण्ठयन्चनमवाप प्राप ।
स्वयंप्रहास्तेरमुखमन्त्रभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तं पयोधरनिपिकचन्दनैर्मौक्तिकप्रथितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविचित्रिभिः सिधेविरे धोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निपिकशुभ्रितं चन्दनं येषु तैः ।

मौक्तिकैर्प्रथितानि श्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः ।
धोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मरकटादिमणिगुच्छटिसूत्राणि येषु तादृशैर्ग्रीष्म-
वेषविचित्रिभिरुष्णकलत्रैश्चितनेष्वप्यविधानैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तयमिषं सिधे-
विरे ॥ ४५ ॥

यत्स लैर्गसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पयो ।

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोर्विरभयत्पुनर्नेयः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ सोऽमिषणो लघ्नः सहकारधूतशब्दो यस्मितं रक्तपाटलस्य
पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य समासवं मयं पयो । इति यत्तेनास्यपानेन
मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात् कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः क्षमः पुनर्नेयः
प्रबलोऽभवत् ॥ ४६ ॥

एयमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतनत्यबाहयदनङ्गवर्जितः ॥ ४७ ॥

पाठा०—१ 'काश्चिदङ्ग'. २ 'प्रेषयन्'. ३ 'प्रवृत्तया'; 'प्रवद्धया'. ४ 'मणिमे-
खलाः'. ५ 'भग्न'. ६ 'मोहितः'.

टिप्प०—१ ताः पक्षिभ्यमेति छडेन दोलारब्धं त्यक्त्वा नृपमालिङ्गित्वार्थः—इति दिनकरः ।

२ रक्तपाटलेन सहितमासवं यतो हेतोः स नृपः पयो तेन हेतुना मधोर्वसन्तस्य निर्गमादप-
गमात्क्षीणः सरसस्य राशः पुनर्नेवोऽभूत्—इति दिनकरः ।

एवमिति ॥ पंचमनङ्गवाहितः क्षमपेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव
इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवनात्मनो लक्ष्यैः
कुटजस्रधारणादिचिदैर्निवेदितान् । अशम्युरिदानीं वर्तते इति ज्ञापितान् । अतः
नवर्षादीन् । अत्यवाहयदग्मयत् ॥ ४७ ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराकमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

तमिति ॥ प्रमत्तं व्यसनासकमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आकृ-
मितुमभिवर्षितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु ।
क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकर्शयत् ।
शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दशः किमन्याः स्वहत्या उपेक्ष्य रोहिष्यमेव
रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युक्त-
व्यापयते ॥ ४८ ॥

दृष्टशोषमपि तत्र सोऽत्यज्जलसङ्घस्तु भिवर्जनामनाश्रयः ।

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमेन्द्रियगणो निर्धार्यते ॥ ४९ ॥

दृष्टेति ॥ भिवर्जां वैद्यानामनाश्रयो वचसि न स्थितः । 'वचने स्थित
आश्रयः' इत्यमरः । अविषेय इत्यर्थः । स दृष्टशोषमपि । रोगजननादिति शेषः ।
तत्सङ्घस्य यस्तु सङ्घस्तु लोभयादिकं सङ्घजनकं वस्तु नात्यज्जत् । तथा हि—

पाठा०-१ 'व'. 'मनाश्रयाः'; 'मनाश्रयम्'; 'मनास्पदम्'. ३ 'सः'; 'हि'.

४ 'हि वार्यते'.

टिप्प०-१ अनेन प्रकारेणैन्द्रियसुखानि निवेदितान्तूनविवाहितवान्-इति दिनकर० ।

२ नात्मनः स्वस्य लक्षणेन कुसुमादिना निवेदितान् शातान्तूनलसहयदक्षिवक्षाम-इति
हेमाद्रिः ।

३ प्रमादमुक्तमपि तं नृपं प्रमादादकमितुं न समर्थाः, सुखे योऽपि रागोऽभिजायत-
तत्र आमयो रोगस्तु तं क्षीणं चकार । यत्र दुःखापरित्यागादुष्टस्य दक्षस्य शापश्चन्द्रं क्षिणोति
स-इति दिनकर० ।

४ अत्र तुल्य योगितालंकारः । 'विषयानां सङ्घदयैः सा पुनस्तुल्ययोगिता ।' (१०।१०४)
इति काव्यप्रकाशे-इति हेमाद्रिः ।

५ वैद्यानामनाश्रयमस्वापीनः स नृपो दुष्टे रोगः क्षयरोगरूपो यत्र तं यदादिसङ्घं न तत्प्राप्तं
दि यतः स्वादुर्कैरप्ये रूपादिभिः परिहृत इन्द्रियगणस्यो विषयेभ्यः वञ्चेत्येव निवेदयते-
इति दिनकर० ।

इन्द्रियगणः स्वादुमिर्विषयैर्हृतस्तु इतथेत्ततस्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः । वृत्त्यजाः यत्न विषया इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्ब्यगमना मृदुस्वना ।

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य राजः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा ।

सावलम्ब्यं दासादिहस्तावलम्ब्यसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्ब्यगमना । मृदुस्वना

हीनस्वरा । राजः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणा-

वस्था सा । कामयते विषयानिच्छति कामयानः कामयमानः । कमोर्बलन्ताच्छानच् ।

‘अनित्यमागमशासनम्’ इति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्त वामनेनापि (का. सू.

५।३।८३) ‘कामयानशब्दः सिद्धोऽनारिद्य’ इति । तस्य समवस्थया कामयवस्थया

तुलां साम्यमाययौ प्राप । अलङ्कृतो विशेषोऽवस्था । ‘विशेषः कालिकोऽवस्था’

इत्यमरः ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु या पङ्कशेषमिव घर्मपत्न्यलम् ।

राक्षि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

व्योमेति ॥ राक्षि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित

इन्दुर्यल्लिखितकलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । ‘वा’शब्द इवार्थे । यथाह

दण्डी—‘इववद्वामयाशब्दौ’ इति । पङ्कशेषं घर्मपत्न्यलमिव वामनार्चिरल्प-

शिबं दीपभाजनं दीपपात्रमिवाभूत् ॥ ५१ ॥

बाढमेपं दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

बाढमिति ॥ बाढं सलमेव पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं

पाठा०-१ ‘मृदुस्वनी’ । २ ‘यक्ष्मणात्मपरिहानिः’; ‘यक्ष्मणापि परिहानिः’.

३ ‘स्थितेन्दुवत्’; ‘स्थितेन्दुमत्’ । ४ ‘गूढम्’ । ५ ‘एषु’ । ६ ‘पुत्रसाधने’.

टिप्प०-१ पाण्डु वक्त्र यत्र, अल्पं भूषणमसामर्थ्यावत्र सा तथा सावलम्ब्यं यद्यप्यदियुक्त गमन यत्र सा तथा मृदुः स्वनो यत्र सा तादृशी यक्ष्मणा क्षयरोगेण कृता तस्य राज्ञो हानिः क्षीणता कामयानस्य समवस्थया तुलां साम्यं मेजे—इति दिनकर० ।

२ ‘गूढम्’ इति पाठमादित्य एतेषु नृपः सन्तानार्थं कर्म पुत्रेष्टिं कुरुत इत्युक्त्वाऽदर्शिता रुग् व्याधिर्यैस्तस्य मन्त्रिणो मृत इत्यथ पापं शंसन्तीति तादृशीः प्रजा लोकानूचुः—इति दिनकर० ।

कर्म जपादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य
राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वद्वयुः ॥ ५२ ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्ष्य संततिम् ।

वैद्ययज्ञपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

स इति ॥ स त्वमिवणोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पितृगमो-
ष्वनीं संततिमनवलोक्ष्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययज्ञपरिभाविनं गदं
रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगाप्तातिच्छाम । ममारेल्यर्थः ॥ ५३ ॥

तं गृहोपचन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

तमिति ॥ पश्चिमक्रतुविदाऽन्त्येष्टिविधिहेन पुरोधसा संगताः समेता
मन्त्रिणो गृहोपचन एव गृहाराम एव । 'आरामः स्नातुपवनम्' इत्यमरः ।
रोगशान्तिमपदिश्य शाश्वतिकर्म अपदिश्य त्वमिवर्णं संभृते समिदे शिखि-
न्यमी गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥ ५४ ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंप्रहेराशु तस्य सद्वर्णमचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपधियम् ॥ ५५ ॥

तैरिति ॥ आशु क्षीप्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संप्रहः
संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभ-
गर्भविज्ञा तस्यामिवर्णस्य सद्वर्णमचारिणी नराधिपधियं प्रत्यपद्यत राज्यलक्ष्मीं
प्राप ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

बुष्णैर्विलोचनजलैः प्रयमाभितप्तः ।

पाठा०-१ 'प्राप्य दीपः'. २ 'दृष्ट'.

टिप्प० १ पावनीं सन्ततिमिवीत्य मितमयलधिरस्कारिण्ययरोयं नातिच्छाम । यथा प्रदीपो
वायुं नातिक्रामति । सन्ततिमवाप्येव परासुरासीदित्यर्थः—इति दिनकर० ।

२ पश्चिमक्रतुरन्त्येष्टिः, तद्विदा पुरोहितेन सहिता मन्त्रिणः पुरोधान एव व्याभिनिवृत्तिं
व्यापीकृत्य प्रदीपेऽग्नौ गुप्तं निदधिरि—इति दिनकर० ।

३ कृतः प्रकृतिमुख्यानां प्रधानपौराणां संप्रहो मेळनं यस्तेनैभिः सम्यग्दृष्टं शुभं साधु-
युक्तं गर्भलक्षणे यस्याः सा, तस्यामिवर्णस्य पत्नी क्षीप्रं राज्यलक्ष्मीं प्राप्तिता राज्यमभिविज्जत्यर्थः
—इति दिनकर० ।

निर्वापितः कनककुम्भमुज्ज्वितेन

वंशाभिपेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तस्या इति ॥ तथाविधया नरेन्द्रविपत्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलो-
चनजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारेज्ज्वितेन
शिशिरेण शीतलेन वंशाभिपेकविधिना लक्षणयाऽभिपेकजलेन निर्वापित
आप्यापितः ॥ ५६ ॥

तं भवाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-

मेन्तर्गुहं क्षितिरिय नभोवीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिपद्भर्तुर्व्याहताशा ॥ ५७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविध्रीकालिदासकृता-

वर्मिवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ।

तमिति ॥ प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे-

पाठा०—१ 'वंशाभिपेकपयसा'; 'राज्याभिपेकपयसा'. २ 'भावाय प्रसवसम-
याकाङ्क्षिणीनाम्'; 'भूत्यर्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनाम्'; 'सन्तानप्रसवसमयाकाङ्क्षिणी-
नाम्'. ३ 'अन्तर्गर्भा'. ४ 'बभौ बीजमुष्टिम्'. ५ 'स्थविरसचिवैः'. ६ 'अवशात्'.

टिप्प०—१ तस्यास्तावदस्य दयितस्य मरणशोकदुष्णैस्तस्या अश्रुभिः प्रथमं संतप्तो गर्भः
पश्चात्स्पर्णपटमुखादिगर्भेन राज्याभिपेकजलेन निर्वापितः शैलं प्रापितः । राज्ञी राज्याभिपेका-
द्राजवियोगमलेशमलाक्षीदिति भावः—इति दिनकरः ।

२ ————— शिशिरेण शीतलेन तस्याभितप्तो गर्भः प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मेन्तर्गुहं स्थिताऽव्याहताऽचाङ्क्षीयाऽऽशा-
प्यत् पाठयामास । ... अहोवे

वल्गुभदेवरीसयाः प्राचीनतम एकसिन्धादये—'अत्र सत्यपि वंशे कालिदासेन विशः
सर्गः किमिति न विहित इत्यभिप्रायं सम्यक् न विद्मः । तथा ह्यभिप्रेक्ष्य पुनः
शीघ्रगः, तदनन्तरं मरु (मरु प्रसूतस्यपि-अमर्षण-महत्सु विभक्त-प्रसेनजित्-तक्षक-वृहद-
कायाः) संधिमक्षसहस्रद्विभुतबृहद्वलाद्या बभूवुः' इति लभ्यते, परं भाण्डारकरप्राच्य-
ग्रन्थसंग्रहीय (Ms. No. 449 of 1887-91) प्रतिकृतौ तु स न उच्यते । नायं लेखो लेख-
केन स्वकपोलकल्पितो नलाहा ग्रन्थान्तनिविष्टो भवितुमर्हति; वल्गुभदेवस्य व्याख्यानसमाप्तेर-

प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं
 भावाय । भूतय इत्यर्थः । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति
 यादवः । क्षितिरन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव । भ्रवणमास्युप्तं बीजमुष्टिं यथा-
 धत्ते तद्वदित्यर्थः । 'मुष्टि'शब्दो द्विदिशः । 'अङ्गीचो मुष्टिमुस्तच्चै' इति यादवः । अन्तर्गूढ-
 मन्तर्गतं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्थाऽव्याहताङ्गा राक्षी मौलैर्मूले
 भवेर्मूलादागतर्वा । आसित्यर्थः । स्थविरसचिवैर्द्वयमासीः सार्धं भर्तुं राज्यं
 विधियद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । अशिपच्छास्ति स । 'व-
 तिशास्त्रतिभ्यश्च' (पा. ३।१।७६) इति च्छेरच् । 'दासइदङ्गुलोः' (पा. ६।४।३४)
 इतीकारः ॥ ५७ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायामेकोनविंशः सर्गः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

रघुवंशश्लोकानुक्रमणिका ।

सर्गं श्लोकः	सर्गं श्लोकः
अ	अथ जातु करोर्गृहीत - ९ - ७२
अकरोस्त तदौर्ध्वदैहि ८ २६	अथ जानपदो विप्रः १५- ४२
अकरोदचिरेधरः क्षितौ ८ २७	अथ तं सवनाय दीक्षि ८ ७५
अकार्यचिन्तासमकाल ६ ३९	अथ तस्य कर्णविदङ्ग ८ ७१
अकाले बोधितो भ्रात्रा १२ ८१	अथ तस्य विवाहश्चैतु ८ १
अक्षणीजवलयेन नि ११ ६६	अथ तस्य विशांपत्यु १० ५०
अगस्त्यचिह्नादयनात्स १६ ४४	अथ तेन दशाहतः ८ ७३
अग्निवर्णमभियिच्य १९ १	अथ धूमाभिताम्राक्षं १५ ४९
अग्रजेन प्रयुक्ताशीक १५ ८	अथ नभस इव त्रिद ९ ५४
अहमङ्गपरिवर्तनोचिते १९ १३	अथ नयनसमुत्थं २ ७५
अहर्दं चन्द्रकैतुं च १५ ९०	अथ पथि गमयित्वा ११ ९३
अहसत्स्ववचनाश्रयं १९ ३६	अथ प्रजानामधिपः २ १
अङ्गुलीक्षिसलयाप्रतर्ज १९ १७	अथ प्रदोषे दोषज्ञः १ ९३
अचिराद्यज्वभिर्भायं १० ४५	अथ प्रभाषोपनतैः ५ ५२
अजयदेकरथेन स ९ १०	अथ प्राचेतसोपज्ञं १५ ६३
अजस्य गृह्यतो जन्म १० २४	अथ मदगुरुष्वैलोक १२ १०२
अजिताभिगमाय मन्त्रि ८ १७	अथ मधुवर्णितानां १८ ५२
अजिनदण्डमूर्तं कुश ९ २१	अथ ययाधुस्वमार्तव ९ ४८
अतिथिं नाम ककुत्स्थान् १७ १	अथ यन्तारमादिश्व १ ५४
अतिप्रबन्धप्रदिताञ्च ३ ५८	अथ रामशिरश्छेद १२ ७४
अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्ष १० ३	अथ रोषसि दक्षिणोदयेः ८ ३३
अतोऽयमश्वः कपिलानु ३ ५०	अथवा कृतवाग्द्वारे १ ४
अत्रानुगोदं मृगयानि १३ ३५	अथवा मम भाग्यविप्लवा ८ ४७
अत्राभिपेकाय तपोध १३ ५१	अथवा मृदु वस्तु हिसि ८ ४५
अत्रावियुक्तानि रथाञ्च १३ ३१	अथ वात्मीक्षिदिधौण १५ ८०
अथ काश्चिदजब्यपेक्ष ८ २४	

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
अथ निधिमवराप्य	५	७६	अथोपनीतं विधिवदि	३	२९
अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठि	८	१०	अथोपयन्त्रा सदशेन	७	१
अथ वेलासमासन्न	१०	३५	अथोपरिशाङ्गपरं	५	४३
अथ व्यवस्थापितवाक्	१४	५३	अथोपशन्ये रिपुभग्नशत्रु	१६	३७
अथ समावृत्ते क्रुमु	९	२४	अथोरगाख्यस्य पुरस्य	६	५९
अथ स विषयव्यावृत्ता	३	७०	अथोर्मिलेलोन्मदराज	१६	५४
अथ सावरजो रामः प्रा	१५	७०	अथोद्भवामीधतवा	५	३२
अथ स्तुते बन्दिभिरम्ब	६	८	अदः शरणं शरभज्ञवा	१३	४५
अथाभ्यमहिषी राज्ञः	१०	६६	अद्भुवर्तिनीं सिद्धि	१	८७
अथाज्ञादालिष्टभुञ्जं	६	५३	अद्वा ध्रियं पालितसंय	१३	६५
अथाज्ञराजादवतार्य	६	३०	अधिकं शुशुभे शुभंयु	८	६
अथारमनः शब्दगुणं	१३	१	अधिगतं विधिवयद	९	२
अथायवेतिधेल्लस्य	१	५९	अध्यास्य चाम्भःपूषतो	६	५१
अथाधिकस्निग्धविलोचने	१४	२६	अनघाणां समुद्धर्तु	४	३५
अथाधिशिश्ये प्रयतः	५	२८	अनयत्प्रभुशक्तिसंय	८	१९
अथानपौढार्गलमप्यया	१६	६	अनयासमवाप्तमयं	१०	३१
अथानायाः प्रकृतयो	१२	१२	अनभुवानेन युगोपमा	१८	४८
अथानुकूलध्वजप्र	१४	४७	अनस्यातिसृष्टेन पुण्य	१२	२७
अथान्वहारे मिरि	२	४६	अनाकृष्टस्य विषये	१	२३
अथाभिषेकं रघुवंश	१४	७	अनिग्रहप्राप्तविनीत	१३	५०
अथाभ्यर्च्य विधातारं	१	३५	अनिहताः शत्रवो बाह्या	१७	४५
अथार्धरात्रे स्तिमितप्र	१६	४	अनीक्रितीनां समरेऽप्र	१८	१०
अथास्य गोदानविधेर	३	३३	अनुग्रहप्रत्यभिनिन्द	१४	७९
अथास्य रत्नप्रयितोत्त	१६	४३	अनुभवन्नवदोत्तम	९	४६
अथेतरे सप्त रघुप्रवी	१६	१	अनुभूय वसिष्ठसंमृतैः	८	३
अथेप्सितं भर्तुष्व	३	१	अनेन कथिता राज्ञो	१०	५३
अथेश्वरेण क्रयकैश्चि	५	३९	अनेन चेदिच्छसि शृङ्गा	६	२४
अथैकधेनोरपरा	२	४९	अनेन पर्याप्तयताश्रु	६	२८

सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः
अनेन पाणौ विधिवद्भू	६ ६३
अनेन यूता सह पार्थिव	६ ३५
अनेन सार्धं विहराम्यु	६ ५७
अन्यदा जगति राम	११ ७३
अन्येपुरथ काकुत्स्थः	१५ ७५
अन्येपुरात्मानुचर	२ २६
अन्योन्यदर्शनप्राप्तवि	१२ ८७
अन्योन्यसूतोन्मथनाद्	७ ५२
अन्येष सहस्रीं स च	११ ५०
अपतुपारतया विश्व	९ ३९
अपथेन प्रयच्छते न जातः	१७ ५४
अवनीतशिरस्त्राणाः	४ ६४
अपद्यन्तं तमासाय	१५ १७
अपद्योक्तमनाः कुटुम्ब	८ ८६
अपि तुरगसमीपाद्	९ ६७
अपि प्रभुः सानुद्ययोऽनु	१४ ८३
अपि प्रद्येन मह	५ १०
अप्यप्रणीमन्मृता	५ ४
अप्यर्धमागं परबाण	७ ४५
अद्रवीश्च भगवन्मत्तम्	११ ३९
अभिनवान्गरिचेतु	९ ३३
अभिभूय विभूतिमार्तं	८ ३६
अन्यभूयत याहानां	४ ५६
अन्यासनिगृहीतेन	१० २३
अन्युरिपतामिषिभुने	१ ५३
अनददन्मधुगन्धस	९ ४२
अमंष्ट्र चानेन परार्थ	३ २७
अनी जनस्यानमवोऽ	१३ २२
अमी शिरीषप्रसवावतंस	१६ ६१
अमुं पुरः पश्यसि देव	२ ३६
अमुं सदासप्रहितेक्ष	१३ ४२
अमूर्विमानान्तरलम्बि	१३ ३३
अमेयो मितलोकस्त	१० १८
अमोघं संदधे चासौ	१२ ९७
अमोघ्यमश्वं यदि मन्यं	३ ६५
अयं सुजातोऽनुगिरं	१३ ४९
अयःसङ्क्रुचितां रक्षः	१२ ९५
अयोप्यादेवताश्वेनं प्रथ	१७ ३६
अरिष्टद्युषां परितो	३ १५
अरुणरागनिषेधिभि	९ ४३
अर्प्यमर्प्यमिति वादिनं	११ ६९
आर्चता तस्य कौसल्या	१० ५५
अर्थाञ्जिता सत्वरमुत्थि	७ १०
अर्पितस्त्रिमितवीपद	१९ ४२
अलं महीपाल तप	२ ३४
अलं हिया मां प्रति	५ ५८
अतिभिरञ्जनविन्दुम	९ ४१
अयस्त्रयं किलोदन्वा	४ ५८
अवगन्तति मूढचेत	८ ८८
अवशानासि मा यस्मा	१ ७७
अवनिमेकरथेन व	९ ११
अवन्तिनाथोऽयमुदग्र	६ ६२
अवमूयप्रयतो निय	९ २२
अवाङ्मिन्वयोदृष्ट	४ २७
अवेक्ष्य रामं ते तस्मि	१५ ३
अस्मि द्यौर्वान्तरामानु	१६ ८२

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
अवैमि चैनामनपेति	१४ ४०	आदिष्टवर्मा मुनिभिः	१५ १०
अशून्यतीरा मुनिसनि	१४ ७६	आधारवन्धप्रमुखैः	५ ६
अशो हिरण्याक्षरिपोः स	१८ २५	आधूय शाखाः कुसुम	१६ ३६
असलम्बिकुटजार्जुन	१९ ३७	आघोरणाजा गजस	७ ४६
असकृदेकरथेन त	९ २३	आनन्दजः शोकजमधु	१४ ३
असन्नमद्विष्वपि सार	३ ६३	आपादपदाप्रवृत्ताः	४ ३७
असज्जनेन काकुत्स्थः प्र	१२ ४६	आमिञ्जरा बद्धरजः	१६ ५१
असमाप्तविधिर्येतो	८ ७६	आपीनभारोद्धहन	२ १८
असहायीडं भगवन्	१ ७१	आमुक्ताभरणः सखी	१७ २५
असह्यविक्रमः सख्यं	४ ५३	आयोधने कुण्ठगतिं	६ ४२
असौ कुमारस्तमजोऽलु	६ ७८	आराध्य विश्वेश्वरमीश्व	१८ २४
असौ पुरस्कृत्य गुरुं	१३ ६६	आरूढमशीनुदधीन्निव	६ ७७
असौ महाकालनिकेत	६ ३४	आलोकमार्गं सहसा	७ ६
असौ महेन्द्रद्रिपदान	१३ २०	आवर्ज्य शाखाः सदयं	१६ १९
असौ महेन्द्राद्रिस्तमान	६ ५४	आवर्तेशोभा नतनाभि	१६ ६३
असौ शरण्यः शरणोन्मु	६ २१	आवृण्वतो लोचनमार्गं	७ ४२
अखं हरावाप्तवता	६ ६२	आशास्यमन्यत्पुनरु	५ ३४
अस्य प्रमाणेषु समप्र	६ ३३	आधास्य रामावरजः स	१४ ५८
अस्याहलक्ष्मीर्भव दीर्घ	६ ४३	आससाद मिथिला स	११ ५२
अहमेव मतो महीप	८ ८	आससाद मुनिरात्मन	११ २३
अहीनगुर्नाम स मा सम	१८ १४	आसा जलस्फालनतत्प	१६ ६२
आ		आसारसिक्तक्षितिबाष्प	१३ २९
आकारसदृशप्रज्ञः	१ १५	आसीद्वरः कण्टकितप्र	७ २२
आकीर्णमृषिपत्नीना	१ ५०	आस्फालितं यत्प्रमदाक	१६ १३
आकुचिताप्राहुलिना ततो	६ १५	आखादवद्भिः कवलेः	२ ५
आततज्यमकरोत्स	११ ४५	इ	
आतपालयसक्षित	१ ५२	इच्छच्छयनिषादिन्यः	४ २०
आतशत्रुस्तदध्यास्य	१५ ४६	इक्ष्वाकुर्वशगुरवे	१३ ७०
आदिदेशाय शत्रुघ्नं	१५ ६		

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः	१४ ५५	इत्थं व्रतं धारयतः २ २५
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो	५ ५५	इत्यध्वनः कैथिददोभि १६ ३५
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुब्जं	६ ७१	इत्यपास्तमखविधयो ११ ३०
इतः परानर्मकहोयं	७ ६७	इत्यर्थपात्रानुमित ५ १२
इतराप्यपि रक्षांति	१२ ८२	इत्यावचननाद्रामो १५ ४८
इतरेऽपि रघोर्वंद्यान्	१५ ३५	इत्या प्रसादादस्यास्त्वं १ ९१
इवस्ततश्च वैदेहीम्	१२ ५९	इत्यारोपितपुत्राख्ये १५ ९१
इति कर्मात्प्रयुजानो	१७ ६८	इत्युक्त्वन्तं जनकात्म १४ ४३
इति क्षितीशो नवति न	३ ६९	इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तु १२ ३८
इति जित्वा दिशो जिष्णु	४ ८५	इत्युद्रताः पौरवधू ७ १६
इति प्रगल्भं पुरुषा	२ ४१	इत्युच्चितानुपदतामरणः १६ ८६
इति प्रगल्भं रघुणा स	३ ४७	इवमुच्छ्रितालकं ८ ५५
इति प्रतिष्ठिते राज्ञा	१५ ७४	इन्द्रीवरस्यामतनु ८ ६५
इति प्रसादयामासुत्ते	१० ३३	इन्दोरगतयः पद्मे १७ ७५
इति वादिन एवास्था	१ ८२	इन्द्रादृष्टिनियमितगवो १७ ८१
इति विज्ञापितो राज्ञा	१ ७३	इन्द्रियार्थपरिग्रह्यम् १९ ६
इति विरचितवारिभः	५ ७५	इमां तटाशोकजतां च १३ ३२
इति विस्मृतान्यकरणीय	९ ६९	इमां स्वसारं न यवीय १६ ८५
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु	८ २३	इयमप्रतिबोधशायि ८ ५८
इति शिरसि स वामं	७ ७०	ईप्सितं तदवज्ञाना १ ७९
इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं	१५ १९	उ
इति स्वमुर्भोजकुलप्र	७ २९	उत्खातलोकप्रयकण्टके १४ ७३
इत्थं क्षितीशेन वशी	२ ६७	उतस्युपः सपदि पत्न्य ९ ५९
इत्थं गते गतपृष्ठाः	९ ८१	उत्तिष्ठ वत्सेलमृता २ ६१
इत्थं अनितरागास्तु	१७ ४४	उत्तिष्ठ वत्से ननु साजु १४ ६
इत्थं द्विजेन द्विवराव	५ २३	उत्थापितः संवति रेणु ७ ३९
इत्थं नागक्षिभुवनम्	१६ ८८	उदकप्रतस्थे स्थिरधीः १५ ९८
इत्थं प्रयुज्याद्यिषम्	५ ३५	उदधेरिव रंजानि १० ३०

	सर्ग	श्लोकः		सर्ग	श्लोकः
उदयमस्तमयं च	९	९	उवाच धात्र्या प्रथमोदि	३	२५
उदये मदवाच्यमुज्झ	८	८४	उपति स नम्रव्यूह	९	७१
उदायुधानापततस्ता	१२	४४	ऋ		
उद्वन्धकेशध्युतपत्र	१६	६७	ऋत्विजः स तथानर्च दक्षि	१७	८०
उद्यच्छमाना गमनाय	१६	२९	ऋद्धापथं रात्रपथं स	१४	३०
उद्यतैकभुजयष्टिमा	११	१७	ऋषिदेवगणस्रपाभु	८	३०
उज्जाम इत्युद्रतनाम	१८	२०	ऋषीन्विस्तृज्य यज्ञान्ते	१५	८६
उन्मुखः सपदि लक्ष्मणा	११	२६	ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य	१०	४
उपकूलं स कालिन्याः पु	१५	२८	ऋ		
उपगतोऽपि च मण्डल	९	१५	एकातपत्रं जगतः	२	४७
उपचितावयवा शुचि	९	४४	एको दाशरथिः कामं या	१२	४५
उपपन्नं ननु शिवं	१	६०	एताद्विरेर्मास्थिवतः	१३	२६
उपमयौ तनुता मनु	९	३८	एतन्मुनेर्मानिनि शत	१३	३६
उपशस्यनिविष्टैस्त्वैध	१५	६०	एताः करोत्सीदितवारि	१६	६६
उपस्थितविमानेन वे	१५	१००	एता गुरुभोमिपयोधर	१६	६०
उपस्थिता पूर्वमपास्य	१४	६३	एतावदुक्तवति दाश	१३	६८
उपहितं शिघ्रिरादग	९	३१	एतावदुक्त्वा प्रतिया	५	१८
उपातविर्यं विधिव	५	३८	एतावदुक्त्वा विरते	२	५१
उपान्तयोर्निष्कृपितं वि	७	५०	एते वयं संकतभिद्य	१३	१७
उपान्तवान्नीरवगोप	१३	३०	एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य	६	२५
उपेल मुनिवेषोऽय कालः	१५	१२	एषं तयोरध्वनि	५	६०
उपेल सा दोहददुःख	३	६	एवमातरतिरुत्मस	११	५७
उभयमेव वदन्ति	९	३	एवमाप्तवचनस्त	११	४२
उभयोरपि पार्श्ववर्ति	८	३९	एवमिन्द्रियमुखानि	१९	४७
उभयोर्न तथा लोकः	१५	६८	एवमुक्तवति भीमदर्शने	११	७९
उभावुमाभ्या प्रपत्तौ	१४	२	एवमुक्ते तथा साध्या	१५	८२
उमावृषाद्वौ शरत्र	३	२३	एवमुद्यन्प्रमावेण शाल	१७	७७
उरस्यपर्याप्तनिवेश	१८	४७	एषा जया पेशकमथ्या	१३	३४

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
एषा प्रसन्नस्तिमित	१३ ४८	कर्म प्रकृतिवैरमर्षं स	१७ ५५
एषोऽक्षमालाफलम्	१३ ४३	कर्मरूपेयस्त्वस्य	४ ८४
ये		कर्मिनीतद्वचस्व कामि	१५ ५
ऐन्द्रमजमुपादाय	१५ २२	काम्योजाः समरे खेडुं	४ ६९
ऐभिः किल नलैस्त्वस्या	१२ २२	कार्त्तव्यं वाचा मनसा	५ ५
हेरावतास्कावन्विभक्त	६ ७३	कार्त्तिकीषु सवितानह	१९ ३९
क		कार्येषु चैककार्यला	१० ४०
कण्ठसकृदुपाहृ	१९ २९	कार्त्तव्येन यत्रिणा कृतुः स	१५ २४
कण्ठस्थानेन कटं	२ ३७	कान्तान्तरक्षयामुद्येषु	१६ १८
कथं नु हृत्पयोऽमुमयो	२ ५४	कषावपरिवीतेन	१५ ७७
कराभिघातैश्चिपतकन्दु	१६ ८३	किंतु वप्यं तवेत	१ ६५
करेण वाताशतलम्बि	१३ २१	किमत्र चित्रं यदि क्व	५ ३३
कलत्रलिन्बाणुष्मा	१४ ३३	किमप्यहिंस्यस्त्व	२ ५७
कलत्रवन्तमात्मान	१ ३२	किमात्मनिर्वाहकथामु	१४ ३४
कलत्रवाहनं धाते कनी	१९ ३४	किंवा तत्वात्यन्तविधौय	१४ ६५
कलमन्यधत्तातु भाषितं	८ ५९	कुमारभूलाकुशकेरतु	३ १२
कल्याणवृद्धैरधवा	१४ ६२	कुमाराः कृतसेत्स्वरा	१० ७८
कथित्करान्भ्यामुपगूढ	६ १३	कुम्भकर्मैः कपीन्द्रेण	१२ ८०
कथिद्विपरस्त्रहृतो	७ ५१	कुम्भपूरणभवः पटु	९ ७३
कथिद्वयोभागमवस्वि	६ १९	कुम्भयोनिरत्नकारं	१२ ५५
कातरोऽति यदि कोद्रता	११ ७८	कुम्भ तावत्करभो	१३ १८
कातये केवला नीतिः	१७ ४७	कुलेन कान्त्या वयसा न	६ ७९
का त्वं शुभे कस्य परिम	१६ ८	कुशावर्ती श्रेयियसास्त	१६ २५
काष्म्यामक्ष्य तयोरासी	१ ४६	कुशेष्टपाताम्रतलेन	६ १८
कर्म कर्णान्तविधान्वे	४ १३	कुसुमं कृतशेददस्त	८ ६२
कर्म बीवति मे नाथ	१२ ७५	कुसुमजम्ब ततो नव	९ २६
कर्म न योऽकल्पत पैतृ	१८ ४०	कुसुममेव न केवल	९ २८
कर्म नृपाः सन्तु यद्वत्	६ २२	कुसुमान्धपि यात्रायं	८ ४४

सर्गं श्लोकः		सर्गं श्लोकः	
कुसुमैर्प्रथितामपार्थि	८ ३४	कचित्स्वगता प्रियमान	१३ ५५
कुसुमोत्खचितान्वलीमृ	८ ५३	कचित्पथा सचरते	१३ १९
कृत्युद्धविभिन्नेऽपि न	१७ ६९	कचित्प्रभा चान्द्रमसी	१३ ५६
कृच्छूलब्धमपि लब्ध	११ २	कचित्प्रभाळेपिभिरिन्द्र	१३ ५४
कृतदग्धः स्वयं राजा	१५ ५३	क सूर्यप्रभनो बंशः	१ २
कृतप्रतिकृतप्रीतैस्त्वयो	१२ ९४	क्षणमात्रसखीं मुजात	८ ३७
कृतः प्रयत्नो न च देव	१६ ७६	क्षतारिकल त्रायत	२ ५३
कृतबलसि नावधीरणा	८ ४८	क्षत्रजातमपकारवेरि	११ ७१
कृतसीतापरित्यागः स	१५ १	क्षत्रियान्तकरणोऽपि	११ ७५
कृताञ्जलिसत्र यदम्ब	१४ १६	क्षितिरेन्दुमती च भामिनी	८ २८
कृताभिपेकैर्दिव्याया	१० ६३	स्व	
कृतामुरपधूमला	१० ७४	स्वनिभिः सुपुत्रे रत्न क्षेत्रैः	१७ ६६
कृतपुष्पशयनोऽज्ञा	१९ २३	खर्जूरीस्कन्धनदाना	४ ५७
केवल स्मरणेनैव	१० २९	ग	
कैकेय्यास्तनयो जज्ञे	१० ७०	गन्धश्च धाराहतपत्न्य	१३ २७
कैलासगौर वृष	२ ३५	गदगापातविभ्रिष्टमेघ	१२ ७६
कोशेनाश्रयणीयत्वमि	१७ ६०	गर्भं दधत्स्वर्कमरीचयो	१३ ४
कोशिकेन स किल क्षिती	११ १	गुणवत्सुतरोपिताश्रयः	८ ११
कौस्तुभ इत्युत्तरकोस	१८ २७	गुणैराश्रयमासाधु	१० ८५
कनुपु सेन विवर्जित	९ २०	गुप्तं ददशुरात्मानं	१० ६०
कनकैश्चिक्वंशसुभ	८ ८२	गुरोर्नैयोगादनिता	१४ ५१
क्रमेण निस्तीर्य च	३ ७	गुरोर्वियक्षोः कपिलेन	१३ ३
क्रियानिमित्तेभ्यपि	५ ७	गुरोः स चानन्तरमन्त	१८ १५
क्रियाप्रवन्धादयमन्ध	६ २३	गुरोः सदारस्य निषी	२ २३
क्रोडापतत्रिणोऽप्यस्य	१७ २०	गुर्वयमयी ध्रुतशर	५ २४
क्रोडार्धप्रकृतिपुर सरेण	१३ ७९	गृहिणी सन्निवः सखी मियः	८ ६७
क्रेषावहा भर्तुरलक्ष	१४ ५	गृहीतप्रतिमुक्तस्य	४ ४३
कचिच कृष्णोरगभूषणेव	१३ ५७	मेये को नु विनेता वा	१५ ६९

सर्गे श्लोकः

सर्गे श्लोकः

गौरवाद्यदपि जातु

१९ ७

जयधियः संवननं

१६ ७४

प्रथितमौलिरसौ वन

९ ५१

जलानि वा तीरनिखात

१३ ६१

प्रामेष्वात्मविच्छेदेषु

१ ४४

जहार चान्येन मयूर

३ ५६

घ

जातः कुले तस्य किलोद

६ ७४

प्राणकान्तमधुगन्ध

१९ ११

जात्यस्तेनाभिजातेन

१७ ४

च

जाने विच्छेदां प्रणिधान

१४ ७२

चक्रम्पे तीर्णलौहिले

४ ८१

जाने वो रक्षसाकान्ता

१० ३०

चतुर्भुजांशप्रभवः स

१६ ३

जालान्तरप्रेषितदृष्टि

७ ९

चतुर्वेगफलं ज्ञानं

१० २२

जिगमिषुर्धनदाप्युपि

९ २५

चन्द्रेनाङ्गरागं च मृग

१७ २४

जुगुहू तस्याः पयि

१४ ४९

चमराभ्यरितः प्रवर्ति

९ ६६

जुगोपात्मानमग्र

१ २१

चरणशोर्नखराग

९ १३

जेतारं लोकपालानां

१२ ८९

चरतः क्लिप्तं दुधरे

८ ७९

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्नो

१ २२

चारुवृत्तविगमे च

१९ १५

ज्यापातरेखे सुभुजो

६ ५५

विप्रकूटपनसं च कधि

१२ १५

ज्यानिनादमय गृह्णीती

११ १५

विप्रद्विषाः पद्मवनाय

१६ १६

ज्याधन्यनिष्पन्दभुजेन

६ ४०

शुम्भने विपरिवर्तिता

११ २७

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं ते

१२ ३५

पूर्णं बभू लुलितप्रगा

११ २५

त

छ

तं रागवन्धिष्वविकृतमे

१८ १९

छायामण्डललक्ष्येण

४ ५

तं राजवीर्यामधिदृष्टि

१८ ३९

छायाभिनीताध्वपरिध

१३ ४६

तं नाहनदवनतोत्त

९ ६०

ज

तं विनिष्पिष्य व्यापूरस्थो

१२ ३०

जगाद येनामयमङ्ग

६ २७

तं विस्रितं धेनुश्वच

२ ६२

जगृह्णस्य चित्तशः

१५ १९

तं वेपा विदधे नूनं

१ २९

जनपदे न गदः पद

९ ४

तं शरैः प्रतिजग्राद सर

१२ ४७

जनस्य तस्मिन्नामये वि

१६ ५३

तं श्लाघ्यसंबन्धमद्यौ

५ ४०

जनस्य साकेतनिवा

५ ३१

तं सन्तः धोनुमर्दन्ति

१ १०

जनाय दुःशान्तचरा

३ १६

तं कनभूषणनिपी

५ ६५

जनास्तश्लोकपथात्प्र

१५ ७८

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
तं कर्ममूलमागत्य रामे	१२ २	ततो विभेद पौलस्त्यः	१२ ७७
तं कृतप्रणतयोऽनुजीवि	१९ ८	ततोऽभिषङ्गानिलविप्र	१४ ५४
तं कृपासृदुरवेक्ष्य	११ ८३	ततो मृगेन्द्रस्य मृगे	२ ३०
तं गृहोपवन एव सग	१९ ५४	ततो गथावद्विहिता	५ १९
तच्चात्मचिन्तासुलभं वि	१४ २०	ततोऽवतीर्याशु करेणु	७ १७
तच्चोदितश्च तमनु	९ ७७	ततो चेलातटेनैव	४ ४४
ततः कक्ष्यान्तरन्वसं	१७ ३१	तत्रद्रुमिपतिः पश्यै	१ ४७
ततः परं वज्रधरप्रभाव	१८ २१	तत्रप्रतीपपवनदिवैकु	११ ६२
ततः परं तत्रप्रभवः	१८ ३४	तत्रप्रसुप्तभुजगेन्द्रमी	११ ४४
ततः परं तेन मखाय	३ ३९	तत्रार्थितं जवनवाञ्छि	९ ५६
ततः परं दुःप्रसहं	६ ३१	तत्र जन्यं रघोर्घोरं	४ ७७
ततः परमभिव्यक्त	१७ ४०	तत्र तीर्थसलिलेन	१९ २
ततः प्रकोष्ठे हृदिचन्द	३ ५९	तत्र वीक्षितपृथ्वि ररक्ष	११ २४
ततः प्रजानां विरमात्म	३ ३५	तत्र नागफणोर्विक्षुप्तसिं	१५ ८३
ततः प्रसस्ये कौबेरी	४ ६६	तत्र यावधिपती मख	११ २७
ततः प्रहृष्टापभयः	३ ५१	तत्र सेकहतकोचनाञ्जनै	१९ १०
ततः त्रियोपात्तरसेऽधरो	७ ६३	तत्र सौधगतः पश्यन्त्य	१५ ३०
ततः स कृत्वा धनुरात्	१६ ७७	तत्र स्वयंवारसमा	५ ६४
ततः सपर्या सपशपहा	१६ ३९	तत्र दूणावरोधानां	४ ६८
ततः समाशापयदाशु	१६ ७५	तत्राक्षोभ्यं यशोरथि	४ ८०
ततः समानीय स मानि	२ ६४	तत्राभिषेकप्रवृत्ता	१४ ८२
ततः सुनन्दावचना	६ ८०	तत्रार्चितो भोजपतेः	७ २०
ततस्तदानोकनतत्प	७ ५	तत्रेश्वरेण जयतां	१३ ७७
ततो गौरीगुरुं शैल	४ ७१	तत्रैनं हेमकुम्भेषु	१७ १०
ततो घनुष्कर्षणमूढ	७ ६२	तथा गतायां परिदास	६ ८२
ततो निपज्ञादस्मभ	३ ६४	तथापि शस्त्रव्यवहार	३ ६२
ततो नृपाणां श्रुतवृत्त	६ २०	तथेति कामं प्रतिशुश्रुवा	३ ६७
ततो नृपेणानुमत्तः क्षिय	१६ ६९	तथेति गामुपपद्ये	३ ५९

सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः
तथेति तस्याः प्रणयं	१६ २३	तं तस्थिवांसं नगरोप	५ ६१
तथेति तस्याः प्रतिगृह्य	१४ ६८	तं दधन्मैयिणीकृष्णि	१५ ५६
तथेति तस्यावितर्ध	५ २६	तं धूपादयानकेज्जन्तं	१७ २२
तथेति प्रतिजग्राह	१ ९२	तन्मदीयमेदमायुषं	११ ७७
तथेति प्रतिपत्ताय	१५ ९३	तं न्यमश्रयत संभृत	११ ३२
तथेत्युपस्पृश्य पयः	५ ५९	तपस्थानधिकारित्वात्	१५ ५१
तथैव मुग्धविविमीय	१४ १७	तपस्त्रिवेपकिययापि	१४ ९
तदङ्गनिस्त्यन्दजलेन	३ ४१	तपस्त्रिसंस्पर्शयिनीत	१४ ७५
तदङ्गमभ्यं मधुकनम	३ ४६	तपोरक्षन्त विघ्नेभ्यस्त	१७ ६५
तदञ्जनक्रेदसमाकु	७ २७	तमङ्गमारोप्य शरीर	३ २६
तदद्भुतं संसदि रात्रि	१६ २४	तमध्वराय मुष्णधं	१५ ५८
तदपोहितुमर्हति प्रिये	८ ५४	तमध्वरे विश्वजिति	५ १
तदन्यतस्त्यजदम	५ १७	तमपहाय कुरुस्थकुल्ये	९ १६
तदन्वये शुद्धिमति	१ १२	तमब्रवीत्ता गुरुणा नव	१६ ९
तदर्हसीमा मसति	१६ २२	तमभ्यनन्दत्ययमं प्र	३ ६८
तदलं तदपायचिन्त	८ ८३	तमभ्यनन्दत्ययगतं स	१५ ४०
तदारमसंभवं रागये	१७ ८	तमरप्पसमाधयोन्मुखं	८ १२
तदाननं मृगुरभि	३ ३	तमर्चयित्वा विधि	५ ३
तदाप्रभृत्लेव वन	२ ३८	तमलभन्त पति पति	९ १७
तदीयमाक्रन्दितमा	२ २८	तमसकयमपाकष्टं ति	१२ १७
तदेतदात्रातुमिलम्भि	१६ ८४	तमथु नेत्रावरणं प्रमृज्य	१४ ७१
तदेष्ट सर्गः करुणादं	१४ ४२	तमातिथ्यक्रियाशान्त	१ ५८
तद्वर्ति मतिमतां परे	११ ८७	तनात्मसंयममनिन्दि	१८ १८
तद्भोतधवनेक्षमा	१५ ६६	तदाशौ कुलविधानाम	१७ ३
तदधं कल्याणपरं	३ ५०	तमाधूतध्वजपटं व्यो	१२ ८५
तद्योत्रि रातथा निधं	१२ ९८	तनायतन्तं नृपते	५ ५०
तनुल्लभां यमैवृतां	७ ४८	तमार्यगृधं निगृहीत	२ ३३
तनुल्लभाभिनिर्दिष्ट	९ ५३	तमादित्येत्तुत्रयमद	२ ७३

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
तमीशः कामरूपाणा	४	८३	तस्मादघः किंचिदिवाव	१८	४१
तमुद्रहन्तं पथि भोज	७	३५	तस्मिन्कुलपीडनिमे	१८	२५
तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षि	१५	२३	तस्मिन्शुणे पालयितुः	२	६०
तमृषिः पूजयामास	१५	१२	तस्मिन्गते दां सुकृतो	१८	२२
तं पयोधरनिषिक्तञ्च	१९	४५	तस्मिन्गते विजयिनं	११	९२
तं पितुर्वधभवेन म	११	६७	तस्मिन्मित्रोत्तितबन्धु	६	३६
तं प्रमत्तमपि न प्रभाव	१९	४८	तस्मिन्मित्रवसरे देवाः	१०	५
तं प्राप्य सर्वावयवान्	६	६९	तस्मिन्नात्मन्चतुर्भागे	१५	९६
तं प्रीतिविशदैर्नैर्नैरन्व	१७	३५	तस्मिन्नास्थदिपीकृत्वं	१२	२३
तं भावार्थं प्रसवसमया	१९	५७	तस्मिन्प्रयाते परलोक	१८	१६
तं भूपतिर्भासुरहे	५	३०	तस्मिन्ग्रामशरोक्तो	१२	४९
तया स्रजा मङ्गलपुष्प	६	८४	तस्मिन्समावेशितचित्त	६	७०
तया हीनं विधातर्मा	१	७०	तस्मिन्मदः सहितमात्र	१६	७८
तयोर्दिवस्पदेरासीदेकः	१७	७	तस्मिन्निधानातिशये	६	११
तयोर्पात्रप्रतिष्ठारि	७	२३	तस्मै कुशलसप्रभ	१०	३४
तयोर्हपान्तस्थितसिद्ध	३	५७	तस्मै निशाचरैश्चर्य	१२	६९
तयोर्जगद्गुह्यः पादा	१	५७	तस्मै विसृज्योत्तरकोस	१८	७
तयोर्व्यथाप्रार्थितमिन्द्रि	१४	२५	तस्मै चभ्याः समार्याय	१	५५
तयोर्धनुर्दशैकेन	१२	६	तस्मै सम्पद्युतो वद्धि	४	२५
तयोस्तस्मिन्महीभूत	१२	५६	तस्य कर्कशविहारसं	९	६८
तद्वल्गुना युगपद्	५	६८	तस्य कल्पितपुरस्किया	११	५१
तव निःश्रसितानुकारि	८	६४	तस्य ज्ञानु मरुतः प्रवी	११	५८
तव मन्त्रकृतो मन्त्रे	१	६१	तस्य दाक्षिण्यरूढेन	१	३१
तवार्हतो नमिगमे	५	११	तस्य द्विपानां मदवारि	१६	३०
तवाधरस्पर्धिषु विद्व	१३	१३	तस्य निर्दयरतिधमाल	१९	३२
तवोरुकीर्तिः श्वशुरः	१४	७४	तस्य पाण्डुवदनालम्भ	१९	५०
तस्मात्पुनःसरविभीष	१३	६९	तस्य पूर्वोदिता निन्दा	१५	५७
तस्मात्समुद्रादिव मध्य	१६	७९	तस्य प्रभानिर्जितपुण्य	१७	३२

	सर्वे श्लोकः			श्लोकः	
तामन्तिकम्यस्तवति	२	२४	तेन भूमिनिहितैकको	११	८१
तामभ्यगच्छद्दुहितानु	१४	७०	तेन मन्त्रप्रयुजेन नि	१२	९९
तामर्पयामास च शोक	१४	८०	तेनावपत्रामलमण्डले	१६	२७
तामेकभावां परिवाद	१४	८६	तेनाभिघातव्रभसस्य	९	६१
ता पुण्यदर्शना दृष्ट्वा	१	८६	तेनावरोधप्रमदास	१६	७१
ताम्बूकीनां दलैस्तत्र	४	४२	तेनार्थवोद्धोभपराधु	१४	२३
तान्बूलवल्लीपारणद्ध	६	६४	तेनानवीर्यं दुरगात्र	९	७६
ताम्रपर्णीदमेतस्य	४	५०	तेनाष्टौ परिश्रमिताः	८	९२
ताम्रोदरेषु पतितं	५	७०	तेनोत्तीर्य पथा लङ्घां	११	७१
ता राघवं दृष्टिमिरापि	७	१२	तेनोत्तीर्येण पिता प्रजायै	१८	२
तावरप्रकीर्णाभिनवोप	७	४	ते पुत्रयोर्नैतदस्य	१४	४
तामुभापि परस्पर	११	८२	ते प्रजाना प्रजानाया	१०	८३
तासां मुपैरासवगन्ध	७	११	ते श्रीतमनसस्तस्मै वा	१७	१८
ताद्गु श्रिया राजपरम्प	६	५	ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे	१०	५६
ताः स्वचारिप्रमुदिश्य	१५	७३	ते रामाय नभोपायमा	१५	५
ताः स्वमहामहिरोप्य द्रो	१९	४४	ते रेखाप्यवकुलिषा	४	८८
तिक्ष्णिलोकप्रथितेन	७	३३	ते सेतुवार्ताप्रबन्धमु	१६	९
तीरस्थली बाईभिस्तक	१६	६४	तेऽस्य मुष्माणोषध	१७	२३
तीर्थे तटीये यजसेतुव	१६	३३	तेषां सदम्भृनिशा	४	७०
तीर्थे तौमन्तिकिस्तम्भ	८	९९	तेषां द्यौर्द्वयोरेकं	१०	८२
तीर्थवेगधुतमार्गः	११	१६	तेषां महाह्रासवसस्थि	६	६
ते चतुर्थसहितस्त्रिवो	११	५९	तैः कृतप्रकृतिमुत्पसं	१९	५५
ते च प्रापुस्तदन्वर्त	१०	६	तेभ्यश्चा शितैर्योयैव	१२	४६
तेजसः सपदि राशिरु	११	६३	तैः शिवेषु वसतिर्गता	११	३३
ते तस्य कल्पयाथा	१७	९	तौ दपती बहु विलम्ब	९	७८
तेन कार्मुकनिष्क्रमु	११	७०	तौ निदेशकरणोद्यता	११	४
तेन दृतिविदितं निषे	१९	१८	तौ पितुर्नयनजेन वारि	११	५
तेन द्विपानामिव पुण्ड	१८	८	तौ प्रणामचलकाकृष्ट	११	३१

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
घ		घ	
धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रं	२ ११	न मृगयाभिरतिर्न दुः	९ ७
धरायां तस्य सरम्भं	१५ ८५	न मेढ्रिया संसतिं हि	३ ५
धर्मलोपमयाशङ्गी	१ ७६	नमो विश्वसृजे भूवं	१० १६
धातायै तपसा श्रीतं	१० ४३	नयगुणोपचितामिव	९ २७
धारास्वनोद्गारिदरीमु	१३ ४७	नयविद्भिर्नये राज्ञि	४ १०
धियाः समग्रेः स गुणैश्च	३ ३०	नरेन्द्रमूलयतनाद	३ ३६
धूमधूसो वसागन्धी	१५ १६	नचपलवसस्तरेऽपि	८ ५७
धूमादमेः शिखाः पथादु	१७ ३४	नवेन्दुना तन्ममसोपमे	१८ ३७
धृतिरस्तमिता रतिश्च्यु	८ ६६	न सयतस्तस्य बभूव	३ २०
ध्रुवमसि शठः शुक्लिवे	८ ४९	नातिपर्याप्तमात्तक्ष्य म	१५ १८
ध्वजपटं मदनस्य धनु	९ ४५	नाभिप्रहृष्टाम्पुरुह्रास	१३ ६
न		नाम राम इति तुल्यम	११ ६८
न किलानुययुस्तस्य	१ २७	नाम वल्लभजनस्य ते	१९ २४
न कृपणा प्रभवत्सपि	९ ८	नाम्भसा कमलशोभिना	११ १२
न केवलं गच्छति तस्य	१८ ४९	निगूढा शोकं स्वयमेव	१४ ८५
न सरो न च भूयसा	८ ९	निग्रहात्स्वपुराताया व	१२ ५२
न चावदद्गुरुवर्णं	१४ ५७	निचित्य चानन्यनिशुचि	१४ ३५
न चोपलेभे पूर्ववा	१० २	नितम्बगुर्वी गुरुणा	७ २५
न तस्य मण्डले राज्ञो	१७ ४८	निद्रावशेन भवता	५ ६७
नदस्तु तूयैष्वविभाव्य	७ ३८	निधानमर्भासिव सा	३ ९
नदग्निः क्षिग्धगम्भीर	१७ ११	नियुज्य सं होमतुरंग	३ ३८
न धर्ममर्षकामाभ्या व	१७ ५७	निर्घातोमैः कुञ्जलीनाञ्चि	९ ६४
न नवः प्रभुरा फलोदया	८ २२	निर्दिष्टा कुलपतिना स	१ ९५
न पृथग्जनवच्छुचो व	८ ९०	निर्दोषममवत्सर्व	१० ७२
न प्रसेहे स रुद्रार्क	४ ८२	निर्वन्धपृष्ठः स जगद्	१४ ३२
न प्रहर्तुमलमसि निर्द	११ ८४	निर्वन्धसजातदया	५ २१
नभश्चरैर्गीतयन्त्राः स ले	१८ ६	निर्ययावय पीलस्तः पु	१२ ८३
		निर्वर्त्यते यैर्नियमा	५ ८

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
निर्वर्त्यैव दशमुखशि	१५ १०३	न्यस्तादृशमक्षरभूमि	१८ ४६
निर्वाप्य प्रियसंदेहैः	१२ ६३	प	
निर्विष्टविषयक्षेदः स	१२ १	पथच्छिदा गोत्रभिदात	१३ ७
निर्वृत्तजाम्बूनदपट्ट	१८ ४४	पञ्चमं लोकपालानामनुः	१७ ७८
निवृष्टलक्ष्मिर्भवे	४ १५	पञ्चवर्षा ततो रामः	१२ ३१
निवर्त्य राजा दयितां	२ ३	पञ्चानामपि भूतानां	४ ११
निवृत्ते स महार्णव	९ १४	पणवन्धमुखान्गुणान	८ २१
निवातपद्मस्तिमिते	३ १७	पतिरङ्गुनियन्माय	८ ४२
निविष्टमुदयेः कृते तं	१२ ६८	पतिः पदाति रथिनं	७ ३७
निवेद्य वामं भुजमास	६ १६	पयोधटेराश्रमबाल	१४ ७८
निशम्य देवानुचर	२ ५२	पयोधरैः पुण्यजनाञ्च	१३ ६०
निशाचरोपप्लुतभर्तृका	१४ ६४	परकर्मापहः सोऽमूढ	१७ ६१
निशाद्यु भास्वत्कलमूष	१६ १२	परस्परक्षिप्तादृश्य	१ ४०
निःशेषविह्वलितभा	५ ४४	परस्परान्युक्षणतस्य	१६ ५७
निखर्गभिन्नास्पदमेक	६ २९	परस्परविह्वलास्ते	१० ८०
नीपान्वयः पार्थिव एव	६ ४६	परस्परेण धृतयोः	७ ५३
नीवारपाकादि कर्दम	५ ९	परस्परेण विश्रात	४ ७९
नूनं मत्तः परं वंश्याः	१ ६६	परस्परेण रूपदृणीय	७ १४
खलं मयूराः कुकुमानि	१४ ६९	परममनोः परिच्छिद्य	१७ ५९
नृपतिः प्रकृतीरवेक्षि	८ १८	पराभिसंधानपरं यद्य	१७ ७६
नृपतेः प्रविपिदमेव	९ ७४	पराध्वर्णास्तरणोप	६ ४
नृपतेर्भजनादिभिस्त	८ ४०	परिकल्पितसांनिध्या	४ ६
एषं तमावर्तमनोज्ञ	६ ५२	परिचयं चतुल्लङ्घ्य	९ ४९
नृपस्य वर्णाश्रमपाल	१४ ६७	परेण भग्नोऽपि	७ ५५
नेत्रमजाः पौरजनस्य	६ ७	परेषु खेषु च क्षिप्तैर	१७ ५१
नेपथ्यदर्शिनशङ्काया त	१७ २६	पर्णशालामथ क्षिप्रं	१२ ४०
नैर्ऋतमथ मन्त्रव	११ २१	पर्यन्तसंचारितत्वा	१८ ४३
		पवनसानुकूलत्वा	१ ४२

सर्गे श्लोकः

सर्गे श्लोकः

पद्मावरोधैः शतशो
 पाण्ड्रोऽयमंसार्षितलम्ब
 पानीकृतात्मा गुरुसेव
 पादपाविद्धपरिधः
 पारसीच्छस्ततो जेतु
 पार्थिवीमुदबहद्रघु
 पिता पितृणामनुत्तम
 पिता समाराधनतत्पदे
 पितुः प्रयत्नात् स नम्र
 पितुरनन्तरमुत्तर
 पिबुर्नियोगाद्भनवास
 पित्रा दत्ता रुदन्नामः
 पित्रा विदुषा मदपेक्ष
 पित्रा स्वर्धितो नित्यं
 पित्र्यमंशमुपवीतल
 पुण्डरीकालपत्रत्वं
 पुनजन्मप्रवेश्यानां
 पुत्रो रघुस्तस्य वदं
 पुनंदरश्रीः पुरमु
 पुनं निपादाधिपते
 पुररुहता वरमनि
 पुराणस्य कवेस्तस्य
 पुरा शक्रमुपम्याय
 पुरा स दर्भाङ्कुरमात्र
 पुरुषस्य पदेष्वजन्म
 पुरुषायुषजीविन्यो
 पुरुहूतध्वजसेव
 पुरुहूतप्रभृतयः

१६ ५८
 ६ ६०
 १८ ३०
 १२ ७३
 ४ ६०
 ११ ५४
 १८ २६
 १८ ११
 ३ २२
 ९ १
 १४ २१
 १२ ७
 १३ ६७
 १७ ६२
 ११ ६४
 ४ १७
 १० ७६
 ६ ७६
 २ ७४
 १३ ५९
 २ २०
 १० ३६
 १ ७५
 १३ ३९
 ८ ७८
 १ ६३
 ४ ३
 १० ४९

पुरोपकण्ठोपवना
 पुरोहितपुरोगात्वं जिष्णुं
 पुष्यं फलं चार्तवमाह
 पूर्वजन्मधनुषा समा
 पूर्वं प्रहर्ता न जघान
 पूर्ववृत्तकथितैः पुरा
 पूर्वस्ययोरालमसमे
 पूर्वानुभूतं स्मरता च
 पृक्तस्तुपार्ष्णिगिरिनि
 पृथिवीं शासतस्तस्य
 पृष्ठनामान्वयो राज्ञाः स
 पौत्रः कुञ्जस्यापि कुञ्जेश
 पोरस्त्यानेवमाकामं
 पोरैषु सोऽहं बहुलोभव
 प्रजानामेव भूलर्थ
 प्रजानां विनयाद्या
 प्रजावती शोहदशंसि
 प्रजास्यद्गुणा नयो
 प्रणिपत्य सुरास्तस्मै
 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः
 प्रतिकृतिरचनाभ्यो
 प्रतिजग्राह कालिद्वस्त
 प्रतिप्रयातेषु तपोध
 प्रतिशुश्राव ककुत्स्थस्ते
 प्रतियोजयितव्यवत्स
 प्रत्यङ्गोऽप्यपरिच्छेदो
 प्रत्यपद्यत चिराय
 प्रत्यपद्यत तयेति

६ ९
 १७ १३
 १४ ७७
 ११ ८०
 ७ ४७
 ११ १०
 १८ १२
 १३ २८
 २ १३
 १० १
 १५ ५०
 १८ ४
 ४ ३४
 १४ ३८
 १ १८
 १ २४
 १४ ४५
 १७ ४१
 १० १५
 ४ ३०
 १८ ५३
 ४ ४०
 १४ १९
 १५ ४
 ८ ४१
 १० २८
 ११ ३४
 ११ ८८

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
प्रत्यग्रवीचैनमिपु	२ ४२	प्रसाधिवलम्बितमप्र	७ ७
प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामा	१२ ६४	प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः	१ ८९
प्रत्युवाच तमृषिर्न त	११ ८५	प्रहारमूर्च्छापममे	७ ४४
प्रत्युवाच तमृषिर्निश्च	११ ४१	प्राज्ञापत्योपनीतं	१० ५२
प्रथमपरिगतार्थस्तं	७ ७१	प्रातः प्रयाणाभिमुखाय	५ २९
प्रथममन्यभृताभिरु	९ ३४	प्रातरेव परिभोगशोभि	१९ २१
प्रदक्षिणप्रक्रमणारुह	७ २४	प्रातर्यथोक्तवतपा	२ ७०
प्रदक्षिणीकृत्य पय	२ २१	प्राप्तानुगः सपदि दास	९ ८२
प्रदक्षिणीकृत्य हुतं	२ ७१	प्राप्य चाग्नौ जनस्थानं	१२ ४२
प्रपुद्गपुण्डरीकाक्षं	१० ९	प्रायः प्रतापमप्रत्नाद	१७ ७०
प्रभानुलितश्रीवत्सवं	१० १०	प्रायो विद्यापरिमोक्ष	९ ६२
प्रभावस्तम्भितच्छायमा	१२ २१	प्रवादकालगुरुधूम	१४ १२
प्रमदामनुसंस्थितः	८ ७२	प्राहिणोच्च महितं महा	११ ४९
प्रमन्यवः प्रागपि कोस	७ ३४	प्रियतमाभिरसौ तिस्र	९ १८
प्रमुदितवरपद्ममेक	६ ८६	प्रियंवदात्प्राप्तमसौ	७ ६१
प्रययवातिथेयेषु	१२ २५	प्रियानुरागस्य मनः स	३ १०
प्रशोभिताप्याकृतिलोभ	६ ५८	प्रेत्य दर्पणतलस्थना	१९ ३०
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि	१३ १४	प्रेमगर्वितविपक्षमत्स	१९ २०
प्रवृत्ताबुपलब्धायां	१२ ६०	फलमस्योपहासस्य	१२ ३७
प्रवृत्तापो दिवशोऽति	१६ ४५	य	
प्रवृत्ता हीयते चन्द्रः स	१७ ७१	बन्धच्छेदं स बद्धानां	१७ १९
प्रवेद्य चर्नं पुरम	५ ६२	बभूव रामः सहसा स	१४ ८६
प्ररामस्थितपूर्वपार्थि	८ १५	बभौ तमनुगच्छन्ती वि	१२ २६
प्रसन्नमुग्ररागं तं सित	१७ ३१	बभौ भूयः कुमारत्वाद	१७ ३०
प्रसन्नः सप्तपर्णानां	४ २३	बभौ सदशनज्योत्स्ना	१० ३७
प्रसन्नादोदयादम्भः	४ २१	बलमार्तमयोपशान्त	८ ३१
प्रसादमुमुक्षे तस्मिन्	४ १८	बलिक्रियावर्जितलेकता	१६ २१
प्रसादाभिमुपे तस्मिन्	१७ ४६	बलरघुपितस्तस्य	४ ४६
		बहुपाण्यायैर्भिन्नाः	१० २६

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
बाढमेप दिवसेषु	१९ ५२	भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वा	१५ ३७
बाणभिन्नहृदया निवे	११ १९	भूर्जेषु मर्मरीमृताः	४ ७३
बालार्कप्रतिमेवाप्सु	१२ १००	भोगिभोगासनासीनं	१० ७
बाहुप्रतिष्ठम्भविष्ट	२ ३२	भोगिवेष्टनमार्गेषु	४ ४८
बाहुभिर्विदपाकौरै	१० ११	भ्रमरैः कुसुमानुसारि	८ ३५
विभ्रतोऽस्त्रमन्त्रेऽप्यकु	११ ७४	भूमेदमात्रेण पदान्म	१३ ३६
विभ्रत्या कौरस्तुभन्यास	१० ६२	म	
ब्राह्मे सुहृते किल तस्य	५ ३६	मखाशभाजां प्रथमो	३ ४४
भ		मणौ महानील इति प्रभा	१८ ४२
भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलो	५ १४	मत्तद्गशापादवच्छेप	५ ५३
भक्त्या गुरौ मय्यनुक	२ ६३	मत्तेभरदनोत्कीर्ण	४ ५९
भगवन्परवानर्धं जनः	८ ८१	मत्परं दुर्लभं मत्वा	१ ६६
भक्त्यमानमतिमात्रक	११ ४६	मत्स्यध्वजा वायुवशाद्दि	७ ४०
भयोत्सृष्टविभूषाणा	४ ५४	मदिराक्षि मदाननार्धि	८ ६८
भरतस्तत्र गन्धर्वान्यु	१५ ८८	मदोदग्राः ककुक्षन्तः	४ २२
भर्तापि तावत्क्रयकैश्चि	७ ३२	मनसापि न विप्रियं मया	८ ५२
भर्तुः प्रणाशादथ शोच	१४ १	मनुप्रमृतिभिर्मान्यै	४ ७
भद्रापवर्जितैस्तेषा	४ ६३	मनुष्यवाशां चतुरस्र	६ १०
भवति विरलभक्ति	५ ७४	मनोभिरामाः शृण्वन्तो	१ ३९
भवानपीदं परवा	२ ५६	मनोङ्गगन्धं सहकार	१६ ५२
भक्त्यमुख्याः समारम्भाः	१७ ५३	मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य	१७ ५०
भस्मसात्कृतवतः पितृ	११ ८६	मन्दः कवियशःप्रार्थी	१ ३
भास्करश्च दिशमध्युवा	११ ६१	मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन	४ ९
भीमकान्तैर्नृपगुणैः	१ १६	मयि तस्य सुवृत्त वर्त	८ ७७
भुजमूर्धोरुबाहुल्यादे	१२ ८८	मरणं प्रकृतिः शरीरिणां	८ ८७
भुवं कोणेन कुण्डोऽग्नी	१ ८४	मरुतां पश्यता तस्य	१४ १०१
भूतानुकम्पा तव	२ ४८	मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्स	२ १०
भूयस्ततो रघुपतिर्वि	१३ ७६	मरुत्पृष्ठान्युदम्मासि	४ ३१

सर्गे श्लोकः

सर्गे श्लोकः

मर्मरैरगुरुभूपगन्धि
महाहंसिहसमसंस्थितो
महिमानं यदुत्कीर्णं
महीं महेच्छः परिकीर्णं
महेन्द्रमास्थाय महोक्ष
महोक्षतां वरसत्तरः
मातंगनकैः सहस्रोत्प
मातलित्तस्य माहेन्द्रमा
मातृवर्गचरणस्पृशौ
मान्यः स मे स्थावर
मा भूदाधनपीठेति
मार्गैपिणी सा कडकान्त
मित्रकूलमपदिश्य
मिथुनं परिकल्पितं स्वया
मुक्तोपविरोधेन
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्र
मुखाययवत्तनां तां नै
सुरलामारुतोद्धूत
मृगवनोपगमक्षम
मृगवध्व दर्भाङ्कुरनिर्व्य
मैथिलः सपदि सत्यसं
मैथिलस्य धनुष्यपा
मोक्षयध्वे स्वर्गवन्दीनां
य
यः कथन रघुणां हि
यच्चकार विवरे शिला
यतिपार्थिवलिङ्गधारि

१९ ४१
७ १८
१० ३२
१८ ३३
६ ७२
३ ३२
१३ ११
१२ ८६
११ ७
२ ४४
१ ३७
१६ ३१
१९ ३१
८ ६१
१० १३
१३ ९
१२ ४३
४ ५५
९ ५०
१३ २५
११ ४८
११ ७२
१० ४७
१५ ७
११ १८
८ १६

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य
यत्त उमसहचरणा
यथा च वृत्तान्तमिमं स
यथा प्रह्लादनाचन्द्रः
यथाविधिहुताग्नीनां
यदात्य राजन्यकुमार तं
यदुवाच न तन्मिथ्या
यत्प्रोत्तरकल्पोऽभूत्सं
यन्ता हरेः सपदि संह
यच्चप्रवाहिः शिशिरैः
यमात्मनः सद्यनि संवि
यवनीमुखप्रधानां
यस्योभिरावक्ष्यसमं
यः सुबाहुरिति राक्षसो
यस्मिन्महीं शासति वायि
यस्यात्मगेहे नयनाभि
यस्यावरोधस्तनचन्द्र
यां सैकतोत्सङ्गमुक्तोचि
यासौ राज्यप्रकाशाभिर्ब
यावत्प्रतापनिधिरा
यावदादिशति पार्थिव
यावचाश्यायते वेदिराभे
युवाजितयध्व संदेशात्स
युवा युगव्यापतचाहु
यूपवस्त्रवसिते क्रिया
येन रोषपरपात्मनः
योगनिद्रान्तविशदः

१६ ७२
१९ ४६
३ ६६
४ १२
१ ६
३ ४८
१७ ४२
१५ १०१
१२ १०३
१६ ४९
६ ५६
४ ६१
१८ २८
११ २९
६ ७५
६ ४७
६ ४८
१३ ६२
१५ २९
५ ७१
११ ३
१७ ३७
१५ ८७
३ ३४
११ ३७
११ ६५
१० १४

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
योपितामुद्रुपवेरिवा	१९ ३४	राजन्प्रजासु ते वशिद	१५ ४७
यौवनोन्नतविलासिनी	१९ ९	राजपिवशस्व रविप्रसू	१४ ३७
र		राजसुलमवधूय मातृ	११ ९०
रक्षसा मृगरूपेण च	१२ ५३	राजपि तद्वियेमार्ते	१२ १०
रक्षोवधान्तो न च मे प्र	१४ ४१	रात्रावनाविष्टृतीपभा	१६ २०
रघुनाथोऽप्यगस्त्येन	१५ ५४	रात्रिदिवविभागेषु	१७ ४९
रघुपतिरपि जातवे	१२ १०४	रात्रिर्गता मतिमता	५ ६६
रघुमेव निवृत्तयौव	८ ५	राम इत्यभिरामेण	१० ६७
रघुरश्रुमुखस्य तस्य	८ १३	रामं पदातिमालोक्य	१२ ८४
रघुर्मृशं वक्षसि तेन	३ ६१	राममन्मथशरेण ता	११ २०
रघुवशप्रवीपेन	१० ६८	रामस्तासन्नदेशलाङ्ग	१२ २४
रघूनामन्वर्थं वक्ष्ये	१ ९	रामस्य मधुरं वृत्त	१५ ३४
रघोरवष्टम्भमयेन	३ ५३	रामाशया हरिचमूपत	१३ ७४
रज.कणैः खुरोदूतै	१ ८५	रामादेशादनुगता सेना	१५ ९
रजोभिः स्यन्दनोदूतै	४ २९	रामोऽपि सह वैदेह्या	१२ २०
रण. प्रवृत्ते तत्र भीमः	१२ ७२	रावणस्यापि रामास्त्रो	१२ ९१
रहिस्ररौ नूनमिमाव	७ १५	रावणावद्रह्मन्त	१० ४८
रतेर्गृहीतानुनयेन	६ २	रावणावरजा तत्र राघ	१२ ३२
रथाङ्गनाग्नोरिव भाव	३ २४	रदता कुत एव सा	८ ८५
रथारस यन्त्रा निरुद्धीत	१४ ५२	रूपं तदोजसि तदे	५ ३७
रथी निपत्नी कवची	७ ५६	रूपे गीते च माधुर्यं	१५ ६५
रथो रथाङ्गध्वनिना	७ ४१	रेखाभात्रमपि	१ १७
रसासलादादिभवेन	१३ ८	र	
रसान्तराण्येकरसं	१० १७	रक्षमणः प्रथमं कुत्वा को	१२ ३९
राघवान्वितमुपस्थितं	११ ३५	रक्षमणानुचरमेव	११ ६
राघवास्त्रविधीर्णानां	१२ ५१	रक्षयते स तदनन्तरं	११ ५९
राघवोऽपि चरणौ तपो	११ ८९	रक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य	९ ५७
राघवो रथमप्राप्तां ना	१२ ९६	रक्षेत्रप्रगतिमव	१३ ७८

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
विभवेऽपि सति लया	६ ६९	वैवस्वतो मनुर्नाम	१ ११
विभावसुः सारथिनेव	३ ३७	व्याघ्रानभीरभिमुखोत्प	९ ६३
विभूषणप्रत्युपहारह	१६ ८०	व्यादिदेश गणशोऽप	११ ४३
विरक्तसंध्याकपिशं	१३ ६४	व्यूढोरस्त्रो वृषस्कन्धः	१ १३
विरचिता मधुनोपव	९ २९	व्यूहास्तुभौ तावितरेत	७ ५४
विलपन्निति कोसलाधि	८ ७०	व्यूहा स्थितः किञ्चिद्विधोत	१८ ५१
विललाप स बाष्पमग्न	८ ४३	ज्योमपथिमकला स्थिते	१९ ५१
विलासिनीविभ्रमदन्त	६ १७	प्रणगुरुप्रमदाधर	९ ३२
विलुप्तमन्तःपुरसुन्द	१६ ५९	प्रताप सेनानुचरेण	२ ४
विलोचनं दक्षिणमञ्ज	७ ८	श	
विश्वभ्रमुर्नमेरुणा	४ ७४	शङ्खयेष्वेवाभवशात्रा	१७ ५६
विशीर्णतल्पादृशतोनि	१६ ११	शङ्खसनाभिज्ञतया	७ ६४
विषादलुप्तप्रतिपत्ति	३ ४०	शतैस्तमक्ष्यामानिमेघ	३ ४३
विस्मृष्टार्थानुचरस्य	२ ९	शत्रुपातिनि शत्रुघ्नः	१५ ३६
विस्मृत्तमसादपरो वि	६ १४	शब्दादिनिर्विष्य सुखं	१८ ३
वीक्ष्य वेदिमथ रक्तवि	११ २५	शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं	१० २५
वीचिलोलभुजयोस्तयो	११ ८	शमितपक्षबलः शत	९ १२
वीरासनैर्ध्यानजुषामृ	१३ ५२	शम्यागतेन रामेण	१० ६९
वृक्षेऽशयायटिनिवासम	१६ १४	शम्यां जहत्युभयप	५ ७२
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः	१५ ६४	शरीरमात्रेण नरेन्द्र	५ १५
वृन्ताच्छ्रुयं हरति	५ ६९	शरीरसादादसमप्र	३ २
वैष्णवा दशनपीडिताथ	१९ ३५	शरैस्तत्त्वसकेता	४ ७८
वेलानिलः केतकरेणु	१३ १६	शशंस तुल्यसत्त्वानां	४ ७२
वेलानिलाय प्रसृताभु	१३ १२	शशम वृद्धापि वि	२ १४
वेदमानि रामः परिषद्	१४ १५	शशिनमुपगतेयं कौ	६ ८५
वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कृ	६ ३	शशिनं पुनरेति शर्वरी	८ ५६
वैदेहि पश्यामलयाद्रि	१३ २	शपोऽप्यदृष्टतनयान	९ ८०
वैमानिकाः पुष्पकृत	१० ४६	शिरीषपुष्पाधिकसौकु	१८ ४५

सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः
शिलीमुखोत्कृष्टशिरः ७ ४९	स कीचकैर्मास्तपूषं २ १२
शुशुभिरे स्मितचारु ९ ३७	स कुलोचितमिन्द्रस्य १७ ५
शुशुमे तेन चाक्रान्तं १७ २९	स क्षेमधन्वानयमोष १८ ९
शौलोपमः शैबलम ५ ४६	सखा दशरथस्यापि १५ ३१
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां १ ८	स गत्वा सरयूतीरं देहत्या १५ ९५
शोचनीयाति बहुपे या १५ ४३	स गुणानां बलागां च १७ ६७
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिता न १३ ७१	स गुप्तमूलप्रत्यन्तः ४ २६
श्येनपक्षपरिधूसरा ११ ६०	संगमाय निशि गूढचारि १९ ३३
धियः पक्षनिषण्णायाः १० ८	सङ्ग्रामनिर्निष्टसहस्र ६ ३८
श्रुतदेहविसर्जनः ८ २५	सङ्ग्रामसुगुलस्य ४ ६२
श्रुतस्य यायादयमन्त ३ २१	स बहुर्यां यमौ व्यस्यः १० ८४
श्रुतिमुखध्रमरस्वन ९ ३५	स च प्राय मधूपन्नं कुम्भी १५ १५
श्रुत्वा तथाविधं सृत्युं १२ १३	स चानुनीतः पणते ५ ५४
श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गो १५ ४४	स चापकोटी निहितैक ७ ६६
श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मे १२ ६६	स चापमुत्सृज्य विगृह्य ३ ६०
ध्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भि १ ४१	संचारयूतानि दिगन्त २ १५
ध्रोत्राभिरामध्वनि २ ७२	संचारिणी रीपशिखेव ६ ६७
श्लाघ्यस्त्रागोऽपि वै १५ ६१	स च्छिन्नग्रन्थद्वुतयु ५ ४९
श्वगणिवागुरिकैः प्रथ ९ ५३	स च्छिन्नमूलः क्षतजेव ७ ४३
श्वभूजनं सर्वमनुक्रमेण १४ ६०	स जहार तयोर्मध्ये १२ २९
श्वभूजनानुष्ठितचारु १४ १३	स जातकर्मण्यखिले ३ १८
स २ ५२	स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ १५ ८९
स एवमुक्त्वा मपवन्त ३ ५२	स तत्र मध्येषु मनोज्ञ ६ १
स कदाचिदवेक्षित ८ ३२	स तपेति विनेतुरुदा ८ ९१
स किंवदन्तीं वदतां १४ ३१	स तद्वक्त्रं द्विमल्लिष्टकि १५ ५२
स किल संयुगमूर्ध्नि स ९ १९	स तपःप्रतिबन्धमन्यु ८ ८०
स किलाभ्रममन्त्रमाधि ८ १४	संतानकमयी वृष्टि १० ७७
	संतानकमाय तथे २ ६५

	सर्गे श्लोकः			सर्ग श्लोकः	
संतानश्रवणाद्भ्रातु सौमि	१९	१४	स नौ विमानादवतीर्य	१६	६८
संतानार्थाय विधये	१	३४	स तत्स्वस्याभिगमनाद	१७	७२
स तावदभिपेक्षन्ते	१७	१७	स न्यस्तचिह्नमपि	२	७
स तावाख्याय रामाय	१५	७१	स परार्ध्यगतेरशोच्य	८	२७
स तीरभूमौ विहितेष	१६	५५	स पल्वलोत्तीणवराह	२	१७
स तीर्त्वा वपिष्ठा सैन्ये	४	३८	स पाटलाया गवि	२	२९
स तजो वैष्णव पश्यो	१०	५४	स पितु पितृमान्धमा	१७	२
स तौ कुशलवोन्मृगहर्भ	१५	१२	स पुरं पुरदूतध्री कल्प	१७	३२
सन्नान्ते सचिपसस्व	४	८७	स पूर्वजन्मान्तरदृष्ट	१८	५०
सत्यामपि तप सिद्धौ	१	९४	स पूर्वजाना वपिष्ठेन	१६	३४
स त्व निवर्तस्व विहाय	२	४०	स पूर्वत पर्वतपक्षशा	३	४२
स त्वनेकवनितासखो	१९	५३	स दृष्ट सबतो वातमा	१५	४१
स त्व प्रशस्ते महिषे	५	२५	स पौरकार्याणि समीक्ष्य	१४	२४
स त्वं मदीयेन शरीर	२	४५	सप्तच्छदक्षीरकटु	५	४८
स दष्टवस्त्रेध्वबलानि	१६	६५	सप्तसामोपगीत स्त्रा	१०	२१
स दक्षिण दूणकुशेन	७	५७	स प्रत्स्थेऽरिनाशाय	१२	६७
स ददर्श समामाये स	१५	३९	स प्रताप महेन्द्रस्य	४	३९
सदय बुभुजे महाभु	८	७	स प्राप हृदयन्यस्तमणि	१२	६५
स दुःप्रापयक्षा प्राप	१	४८	स बभूव दुरासद	८	४
स धर्मस्य सखा शश्वद	१७	३९	सबन्धमाभाषणपूर्व	३	७८
स धातुमेदारुणयानने	१६	३२	सभाजनशोषगतान्स	१४	१८
सुभ्यात्रकपिशस्तस्य वि	१२	२८	समाव्य भर्तारमभु	६	५०
स नन्दिनीस्तन्यमनि	२	६९	समोचित सत्त्ववता	५	५६
स नर्मदारोषसि	५	४२	समोद्वज नाम सखे	५	५७
स नाद मेघनादस्य	१२	७९	सम्यग्विनीतमथ वर्म	८	९४
स निर्विद्व्य यथाक्रम	४	५१	समतया वसुवृष्टिभि	९	६
स निवेद्य कुशावल्या	१५	९७	समदु खसुख सखीज	८	६५
स नैषधस्यार्थपते सुता	१८	१			

सर्गे श्लोकः

सर्गे श्लोकः

समभाषसावात्सा	१०	५९	स ललितकुसुमप्रवाल	९	७०
सममेव समाक्रान्तं	४	४	स विमुर्विबुधांशेषु	१५	१०२
समानेऽपि हि सौभाग्ये	१०	८१	स विद्वमात्रः किल ना	५	५१
समाप्तवियेन मया	५	२०	स विवेकः पुरी तया	८	७४
स भारति समानीतमदौ	१२	७८	स विश्वजितमाजहे	४	८६
समुद्रपत्नयोर्जलसंनि	१३	५८	॥ विसृष्टस्तघेत्युक्त्वा	१२	१८
स शुद्धं क्षमस्वेति	१५	४५	स वृत्तचूलधलकाक	३	३८
स मृगमये वीतद्विर	५	२	स पैलावप्रबलया	१	३०
स मौलरक्षोदरिभिः स	१४	१०	स छाये न त्वया राज	१	७८
स ययौ प्रथमं प्राचीं	४	२८	स शृशुवान्मातरि भार्य	१४	४६
संरम्भं मैथिलीदासः	१५	३६	स घोषितैस्त्रेन शिरीषु	७	३५
सरलासकमातङ्ग	४	७५	स सञ्जयश्चक्षुष्मानां	४	४७
सरसीश्वरविन्दानां	१	४३	स संनिपात्यावरजान्द	१४	३६
स राजककुदव्यप्रपाणि	१७	२७	स सरवमादाय नदीषु	१३	१०
स राजलोकः कृतपर्व	७	३१	स सीतालक्ष्मणसखः स	१२	९
॥ राज्यं गुरुणा दत्तं	४	१	स सेतुं बन्धयामास	१२	७०
स रावणदुर्ता ताभ्यां	१२	५५	स सेनां महतीं कर्पण्य	४	३२
सुरितः कुर्वती गाथाः	४	२४	स सैन्यपरिमोरोण	४	४५
सरिसमुद्रान्तरसीध	१४	८	स सैन्यधान्वगाद्रामं	१३	१४
संरुद्धचेष्टस्य मृगे	२	४३	स स्वयं शरणरागमा	१९	२६
सरोषदष्टाधिकलोहि	७	५८	स स्वयं प्रहृतपुष्करः	१९	१४
सर्पस्मेव शिरोर्ल ना	१७	६३	संहारविश्लेषलघु	५	४५
सर्वशस्त्रमविशत	१०	२०	स हत्वा लवणं वीरस्य	१५	२६
सर्वत्र नो वार्तमवेदि	५	१३	स हत्वा वालिनं वीरस्य	१२	५८
सर्वातिरिक्तसारेण	१	१४	स हि प्रथमजे तस्मिन्	१२	१६
सर्वाशु मातृप्यपि नत्त	१४	२३	स हि सर्वस्य लोकस्य	४	८
सर्वैर्बलाहैर्द्विरदत्र	७	५९	सा किलादायिता चण्डी	१२	५
स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वं	१४	४४	सा केतुमात्येपवना	१६	२६

	सर्गे श्लोकः			सर्गे श्लोकः	
साक्षं च वेदमध्याप्य किं	१५	१३	सुतो लश्मणस्तनुप्रो	१०	७१
सा चूर्णगौरं रघुनन्दन	६	८३	सुरमज्ज इव दन्तैर्भ	१०	८६
सातिरेकमदक्षरणं	१९	१२	सुरतधमसमृतो	८	५१
सा तीरसोपानपथाव	१६	५६	सुरेन्द्रमाग्राधितगर्भ	३	११
सा दुष्टनीवारयलीनि	१४	२८	सुन्दनावदनास्रव	९	३०
सा दुर्निमित्तोपगतादि	१४	५०	सेकान्ते मुनिकन्याभिः	१	५१
सा दुष्प्रथर्पा मनसा	२	२७	सेनानिवेशान्मृदिवीक्षि	७	२
साधयान्वहमविग्रम	११	९१	सेनापरित्तउदस्तस्य	१	१९
सानिध्ययोगात्किञ्च तत्र	७	३	सेयं मदीया जननीव	१३	६३
सानीयमाना रुचिराग्र	१४	४८	सेयं स्वदेहार्पणनि	२	५५
सानुल्लवः प्रभुरपि	१३	७५	सेन्यमानौ सुखस्पर्शः	१	३८
सा पौराणपौरचन्तस्य	१२	३	सैमन्तं च सरयू विदु	१९	४०
सा वागवर्षिणं रामं यो	१२	५०	सैपा स्थली यत्र विचिन्व	१३	२३
सा मंदुरा सधयिभिस्तु	१६	४१	सोऽधिकारमभिकः	१९	४
सा यूनि तस्मिन्मिलाय	६	८१	सोऽपश्यत्प्रणिधानेन	१	७४
सा लुप्तसज्ञा न विवेद	१४	५६	सोपानमार्गेषु च येषु	१६	१५
सा वक्रनखधारिण्या	१२	४१	सोऽन्नन्नैर्दण्डप्रयः प	७	६०
सा शूरेणाधिपतिं सु	६	४५	सोऽन्नमुग्रजवमन्नको	११	२८
सा साधुसाधारणपार्थिव	१६	५	सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा	१०	४४
सा सीतामद्रमारोप्य	१५	८४	सोऽहं सपर्याविधिना	५	२२
सा सीतासनिधावेव तं	१२	३३	सोऽदमाजन्मशुद्धा	१	५
साहं तपः सूर्यनिविष्ट	१४	६६	सोऽश्मिज्याविशुद्धात्मा	१	६८
सा हि प्रणयवत्सासी	१०	५७	सौमित्रिणा तदनु सप्त	१३	७३
सीता तमुयाप्य जगाद	१४	५९	सौमित्रिणा सावर्जनेन	१४	११
सीता हित्वा दशमुखरि	१४	८७	सौमित्रेर्निश्चितैर्बाणैर	१५	२०
सुखधवा मङ्गलदूर्ध्व	३	१९	स्वम्नेषु योषित्प्रतिधा	१६	१७
सुता तदीयां सुरभेः	१	८१	स्तूयमानः क्षणे तस्मि	१७	१५
सुते शिशवेव सुदर्शना	१८	३५	स्तूयमानः स जिहाय स्तु	१७	७३

सर्गे श्लोकः				
स्थाणुदग्धवपुस्तपो	११	१३	ह	
स्थाने भवानेकनरा	५	१६	हंसधेष्ठीपु तारासु	४ १९
स्थाने वृता भूपतिभिः	७	१३	हरिर्यथैकः पुरुषोत्त	३ ४९
स्थितः स्थितानुवाञ्जितः	२	६	हरेः कुमारोऽपि कुमार	३ ५५
स्थितौ हृष्टपरो दत्त्वा	१	१५	हविर्भुजामेधवतां च	१२ ४१
भ्रात्वा यथाकाममसौ	१६	७३	हविरावर्जिते होत	१ ६२
ज्ञानार्द्रमुक्तेष्वनुधूप	१६	५०	हविःशमीपद्मलाज	७ २६
क्षिप्रगम्भीरनिर्घोष	१	३६	हविषे दीर्घसूत्रस्य	१ ८०
स्फुरत्प्रभामण्डलभाजु	१४	१४	हस्तेन हस्तं परिगृह्य	७ २१
स्मरतेषु सद्यस्वन्पु	८	६३	हा तातेति क्रन्दितमाक	९ ७५
रुनियं यदि जीवितापहा	८	४६	हीनान्यनुपकन्वृमि	१७ ५८
सङ्घर्षरातिसर्गास्तु	१०	४३	हुतहुताशनरीतिव	९ ४०
स्वप्रकीर्तितविपक्षमज्ञनाः	१९	२२	हृष्टापि सा ह्रीविजिता	७ ६९
स्वरासंस्कारवत्सासौ पुत्रा	१५	७६	हृदयस्थमनासज	१० १९
स्वर्गामिनस्वस्य तमै	१८	२६	हेमपक्षप्रभाजालं	१० ६१
स्वरासीरशरीरिणाव	८	८९	हेमपत्रागतं दोभ्यामा	१० ५१
स्वसुर्विदभ्राधिपतेस्त	६	६६	हैयंगवीनमादाय	१ ४५
स्वाभाविकं विनीतत्वं	१०	७९	हेपिता हि नदयो नरे	११ ४०
स्वाविधारापरिहृतः	१०	४१		
स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्ष	१६	४८		

परिशिष्टम् १

मल्लिनाथोद्धृत-ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृणां नामसूचिः

ॐ

अमरः १, १.२, २.३, २. ६०
 आख्यातचन्द्रिका १२, ४१.
 आपस्तम्बः ३, ३१.११, २५.
 आर्यभट्टः १०, १.
 आश्वलायनः २, ७५.३, १०.१, १५.
 उणादिसूत्राणि १०, ३३.
 उपदेशः १९, २३.
 कणभुक् ८, १६.
 कात्यायनः ८, २६.
 कामन्दकः १, २२.१, ५९.१, ६०.
 ६३.३, ३५.४, ८.५, १६.५, ३३.
 ९, १५.९, ५३.१३, १०.१६, २.
 १७, ५१.१७, ६०.१८, ५०.
 कालिदासः १, १.
 काव्यत्रयम् १, १.
 काव्यप्रकाशः १, १.
 काव्यादर्शः १, १.
 काशिका ८, ४.
 कुमारसंभवम् ७, २२.
 कूटस्थीयम् ३. १३.
 कैशवः १, ४.३, ३३.४, ७.४, ३७.
 ६, ३०.७, ३१.७, ३९.९, १५.
 ९, ६०.१०, १२.
 कैकटः ५, ७२.
 कोशः ४, २६.
 कौटिल्यः ३, २९.३, ३५.४,
 ३५.८, २१.१५, २९.१७, ४९.
 १७, ५५.१७, ५६.१७, ७६.१७,
 ८१.१८, ५०.

क्षीरस्वामी १, ३६.५, ४१.९, २२.
 गगनव्याख्यानम् ११, ४१.१२, १९.
 गार्ग्यः १६, २४.
 गीता ८, २०.१०, २७.
 गोतर्दीयः १९, १६.१९, २९.
 १९, ११.
 गौतमः १, २५.१, ९५.
 चाश्रुपः ५, ५०.
 चाणक्यः १, २२.
 दक्षिणावर्तः १, १.
 दण्डनीतिः १, २६.
 दण्डी ३, १६.४, ६६.७, १५.९, ४३.
 १३, १५.१९, २१.
 दशरूपम् ५, ६७.१९, ३१.
 नाथः १, १.१, २३.
 नारदः ३, १३.
 नारासिंहम् १०, ५६.
 नैषधीयम् ४, ४५.
 न्यायः १, २७.२, ११.
 न्यासकारः ९, २३.१२, १९.
 न्यासोद्योतः २, ३४.
 पराशरः १, ७६.८, ७३.
 पाणिनिः १, १.१, १२.३, ३.१, ४.
 १, ५१.६. इत्यादौ
 पारस्करः ३, १०.
 पालकाप्यः १, ७१.४, २३.१६, ३.

बृहज्जातकम् ३, १३.
 ब्रह्मपुराणम् ४, ४४.
 भट्टमल्लः ८, ६८. १२, ४१.
 भरतः १९, २६.
 भविष्योत्तरम् ३, १. ४, १.
 भागुरिः ११, २१.
 भोजराजः १२, १९.
 मनुः १, १४. २, २२. १, ५८. १, ६२.
 १, ७६. १, ८५. १, ९५. २, ७५. इ.
 महिनाथकविः १, १.
 महाभारतम् २, ४२. ४, ७७. ५, ४५.
 १०, १९. ११, ७४.
 महाभाष्यम् २, १.
 महायात्रा ४, २५.
 माघकाव्यम् ४, ४५. ८, २९.
 मातङ्गः १, २९.
 मार्कण्डेयः ६, ३२.
 मिताक्षरा ८, १९.
 मीमांसकाः १, १.
 मृगचर्मोपम् ४, १९.
 याज्ञवल्क्यः १, २०. ३, १०. ३, ७०.
 ८, ८६. ९, ७९. १६, ८८. १७, १९.
 यादवः १, १३. १, १७. १, ४१. २, ८.
 २१. २, ३०. २, ३५. इत्यादि.
 रतिरहस्यम् ९, २५. ९, ३२.
 रघुवंशम् १, १.
 रसमुधाकरः ६, १२.
 राजनृगाङ्गः ३, १३.
 रामायणम् १, ४. २, ७५. ९, ७६. ९,
 ७७. १०, १. ११, ९. ११, १४. १३,
 ५३. १३, ७३. १५, २४.
 लघुजातकम् ३, १३.
 चसिष्ठः ८, १८. ८, २४. १३, ५२.

चाम्पटः ३, २. ३, ६. ३, ८.
 वात्स्यायनः ७, २२. १२, १६.
 १९, २१.
 वामनः ४, २८. ७, ७. ९, ५७.
 १९, ५०.
 वामनपुराणम् ७, ३५.
 वायुपुराणसंहिता १, १.
 वार्तिकम् १, ४५. १, ५०.
 वात्मीकिः १, ४.
 विश्वः १, ८. १, ११. १, १४. १, १८.
 १, ३०. २, ३. २, १७. इत्यादि.
 विष्णुपुराणम् ४, ३९.
 वृत्तरत्नाकरः १, ९५. ३, ७०. इ०
 वृत्तिकारः ६, ७८. १२, १९.
 वैजयन्ती १५, ३२.
 व्यासः २, ७३. १३, ८०.
 शकुनाण्यः ११, १६.
 शङ्खः ३, २१.
 शब्दार्णवः ५, ४४.
 शाम्भतः १, ३८. २, १५. २, १५. २,
 ५९. ३, १२. ३, २०. इत्यादि.
 श्रुतिः १, ३१. ३, १३. ३, २०.
 संग्रहः ३, १.
 संजीविनी १, १.
 सज्जनः १, २. १, २०. १७, २९.
 सिद्धयोगसंग्रहः ५, ७३.
 स्कान्दम् ८, ९५.
 स्मृतिः १७, ७४.
 हरिवंशम् २, ७५.
 हलायुधः १, ७. १, १२. १, ६३. २,
 १८. २, ४२. इत्यादि.
 हारीतः १४, १२.
 हेमः २, १४. ३, १२. ४, १०. १२, २५.

रघुवंशस्थपद्यानां छन्दःसङ्कलनात्मकं परिशिष्टम् २

वर्गः

छन्दांसि

- १ अनुष्टुप् १-९४, प्रहर्षणी ९५.
- २ उपजातिः १-४, ६, ८-२५, २७-४५, ४७-५७, ५९-६९, ७१-७४,
इन्द्रवज्रा ५, ७, २९, ४६, ५८, ७०, मालिनी ७५.
- ३ पंशस्थम् १-६९, हरिणी ७०.
- ४ अनुष्टुप् १-८९, प्रहर्षणी ८७, ८८.
- ५ उपजातिः १, २, ४, ६-८, १०-१२, १४-२१, २३-२६, २८-३४,
३६, ३७, ३९, ४१-५२, ५४-५९, ६१, ६३, इन्द्रवज्रा ५, ९,
१३, २२, ३५, ३८, ४०, ६०, उपेन्द्रवज्रा ३, २७, ५३, वसन्त-
तिलका ६३-७३, मालिनी ७४, ७५, पुष्पिताग्रा ७६.
- ६ उपजातिः १-१४, १६-२१, २३-४३, ४४, ४६, ४८-६०, ६३, ६४,
६६-७४, ७६-८२, इन्द्रवज्रा १५, २२, ४३, ४५, ४७, ६१, ६३,
६५, ७५, ८३, उपेन्द्रवज्रा ८४, मालिनी ८५, पुष्पिताग्रा ८६.
- ७ उपजातिः १, ३-१५, १७-३५, ३७-३८, ४०-४३, ४४-४८, ५०,
५३, ५५-५८ ६०-६९, इन्द्रवज्रा २, १६, ३६, ३९, ४३, ५१,
५२, ५४, ५९, उपेन्द्रवज्रा ४९, मालिनी ७०, ७१.
- ८ वैतालीयम् १-९०, तोटकम् ९१, प्रहर्षणी ९२, वसन्ततिलका ९३,
९४, मन्दाक्रान्ता ९५.
- ९ वृत्तविलंबितम् १-५४, वसन्ततिलका ५५-६३, ७६-८२, मालिनी
१४, प्रहर्षणी ६५, औपच्छन्दसिकम् ६६, मालिनी ६७, रथो-
दता ६८, मञ्जुमाषिणी ६९, पुष्पिताग्रा ७०, ७१, (विषम-
वृत्तम् ७२,) स्वागता ७३, वैतालीयम् ७४, मत्तमयूरम् ७५.
- १० अनुष्टुप् १-८५, मालिनी ८६.
- ११ रथोदता १-९१, वसन्ततिलका ९२, मालिनी ९३.
- १२ अनुष्टुप् १-१०१, मालिनी १०२, वसन्ततिलका १०३, नाराचम्
(सिंहविष्कीर्णितम्) १०४,

१३ उपजाति. १, ३-८, १०-१५, १८, २०-२६, २८-३५ ३७, ३९-४६,
४८, ५०-६१, ६३, ६४, ६६, ६७, इन्द्रवज्रा २, १६, १७, २७,
३६, ३८, ४७, ६२, ६५, उपेन्द्रवज्रा ९, १९, ४९, वसन्त-
तिलका ६८-७८, प्रहर्षणी ७९

१४ उपजाति: १-५, ७-१२, १४, १६-२२, २४-४९ ५१-५५, ५७,
५९-६८, ७०-७२, ७४, ७६-८२, ८४-८६, इन्द्रवज्रा ६, १३, १५,
२३, ५०, ५६, ५८, ६९, ७३, उपेन्द्रवज्रा ७५, ८३, मन्दाक्रान्ता ८७

१५ अनुष्टुप् १-१०२, मन्दाक्रान्ता १०३

१६ उपजाति. १, ३, ४, ६-१४, १६-१८, २०-३५, ३७-४०, ४२-४९,
५२-५९, ६१-६३, ६५, ६७-६९, ७१-७८, ८०-८५, इन्द्रवज्रा
३, ५, १५, १९, ३६, ४१, ५०, ५१, ६०, ६४, ६६, ७९, उपे-
न्द्रवज्रा ७०, वसन्ततिलका ८६, मन्दाक्रान्ता ८७, ८८

१७ अनुष्टुप् १-८०, मन्दाक्रान्ता ८१.

१८ उपजाति १, २, ४-१५, १७-२०, २३, २५, २६, २८, २९, ३१,
३३-३७, ४१-४४, ४६-५१, इन्द्रवज्रा ३, १६, २२, २४, २७,
३०, ३२, ३८-४०, उपेन्द्रवज्रा २१, ४५.

१९ रघोद्धता १-५५, वसन्ततिलका ५६, मन्दाक्रान्ता ५७

कालिदासीयकृतिषु विमृष्टशास्त्राणां परिचायकं परिशिष्टम् ३

— धर्मशास्त्रम् —

इदमभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराधुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् (रघु. १२।१९)

समुद्रव्यवहारी सार्यवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल वपस्वी । राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमालेन लिखितम् ।

देव । दाणि एव साकेदवस्स संदिणो दुहिआ मिब्बुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीभदि ।

राजा-ननु गर्भः पित्र्यं रिपथमर्हति । (शाङ्. ६ अंकः)

अस्मात्परं वत यथाश्रुति संभृतानि

को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिधिकलेन मया प्रसिक्तं

घोताश्रुशेषमुदकं पितरः पियन्ति (शाङ्. ६।२५)

नूनं मत्तः परं पद्याः पिण्डयिच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः धादे स्वधासङ्ग्रहतत्पराः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयःपूर्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ (रघु. १।६६-६७)

— ज्योतिषम् —

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् (शाङ्. ७।२२)

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौपधीषु (रघु. १४।८०)

ग्रहैस्ततः पञ्चमिदं च संश्रयैरसूर्यगैः सूचिनभाग्यसंपदम् ।

असूत पुत्रं संनये शचीसमा त्रिताधना शक्तिरिवार्यमक्षयम् (रघु. ३।१३)

पुषोपवृद्धिं हरिदश्वदीधिनेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः (रघु. ३।२२)

जावअंगारवो रासिं विअ अणुं कं परिगमणंण करेदि । (मालविका. ३ अंकः)

तिस्त्रल्लिलोकप्रयितेन सार्धमजेन मायं वमतीरुपिन्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेश पर्वोत्पये सोम इवोष्णरश्मेः (रघु. ७।३३)

ततः प्रतस्थे कावेरीं भास्वानिव खुरिद्धम् ।

शरैरुक्षैरिद्योदीज्यानुद्धरिष्यन् रसानिव (रघु. ४।६६)

1 अमावास्याविषये हि पाश्चात्यविदुषामनिमतम्—

The sun to me is dark and silent as the moon.
When she deserts the night, hid in her vacant cave.

— Milton —

- संघ्याभ्रकपिशस्तस्य विराघो नाम राक्षसः ।
 अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः (रघु. १२।२८)
 स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
 नभोनभस्ययोर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे (रघु. १२।२९)
 अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भासति संनिवृत्ते ।
 आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमधुतिं हैमवतीं ससर्ज (रघु. १६।४४)
 तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
 मन्यते स्म पिबता बिलोचनैः पक्ष्मपातमपि वयनां मनः (रघु. ११।३६)
 जिगमिषुर्धनवाध्युपितां दिशं रथयुजा परिवर्तितयाहनः ।
 दिनमुखानि रविर्हेमन्निग्रहैर्विमल्यन्मलयं नगमत्यजत् (रघु. २५)
 तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पाप्यां तिथौ पुष्पमसूत पत्नी ।
 तस्मिन्पुष्पमुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये (रघु. १८।३२)
 दोषातनं धुधवृहस्पतियोगदृश्य-
 स्तारापतित्तरलविद्युदिवाम्रवृन्दम् (रघु. १३।७६)
 ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजम्मानमजं वकार (रघु. ५।३६)
 तारागणप्रथरभूषणमुद्वहन्ती
 मेधावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।
 ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनीं दधाना
 वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला (ऋतु. ३।७)
 वक्षिणां दिशमृक्षेपु वार्षिकेष्विव भास्करः (रघु. १२।२५)
 तस्यालमेया क्षुधितस्य तृणैः प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
 उपस्थिता शोभितपारणा मे सुरद्विपश्चान्द्रमसी सुखेव (रघु. २।३९)
 काप्यमिष्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
 हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्रा-चन्द्रमसोरिव (रघु. १।४६)
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयागे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश (कुमार. ३।४३)
 —नीतिशास्त्रम्—

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्वसितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः (रघु. ९।१५)

— नाट्यशास्त्रम् —

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती (ख. १०।३६)

तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिमेदं रसान्तरेषु प्रतिवद्धरागम् ।

अपश्यतामभरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् (कुमार. ७।९१)

— व्याकरणशास्त्रम् —

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्पताम् ।

सौऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः (ख. ११।५६)

रामादेशादनुगता सेना तस्यापसिद्धये ।

पश्चादप्ययनार्थस्य घातोराधिरिधाभवत् (ख. १५।९)

स ह्रस्वा बालिनं वीरस्तपदे चिरकाद्विते ।

घातोः स्थान इवादेशं समीवं संन्यवेशयत् (ख. १२।५८)

य कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपचाद् इचोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीधरः (ख. १५।७)

— मौमांसाशास्त्रम् —

तस्मै जयाशीः सद्यज्ञे पुरस्तात्सप्तपिभिस्तान्सितपूर्वमाद ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूवंवृता मयेति (कुमार. ७।४७)

— योगशास्त्रम् —

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः ।

शानैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्क्यन्धं निषिद्धं विमेद (कुमार. १।५९)

पर्यङ्क्यन्धस्थिरपूर्वकायमृज्यायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्पुल्लराजीवमिवाङ्गमथे (कुमार. १।४५)

— आयुर्वेदः —

तस्यास्तिकेर्वेनगजमदैर्वासितं चान्तवृष्टि-

र्जम्बुकुञ्जप्रातिहतस्य तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घनं । तुल्यमितं नानिलः शक्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय (मेघ. पृ. २०)

जानकी विपवल्लीभिः परीतेषु महोरधिः (ख. १२।६१)

शरीरसादादसमप्रभूषणा मुखेन साऽलक्ष्यत लोभपाण्डुना ।

(ख. ३।२)

— शोकशास्त्रम् —

मृत्युं शिवेन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रङ्गयित्वा चरणौ कृताशीर्मांस्त्र्येन तां निर्वचनं जघान (कुमार. ७।१९)
तस्य सावरणदण्डसधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सज्जिनः ।

यल्लभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिभुकविषयाः समागमाः (रघु. १९।१९)

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षयते ।

सोऽल्पं ननु मनो ममेति त गोश्रयिस्त्रलितमनुरज्जनाः (रघु. १९।२४)

पूर्णचन्द्रोऽलितस्रगाकुल छिद्यमेधलमलककाङ्क्षितम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपाश्र्जयेत् (रघु. १९।२५)

मित्रकुलमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनयस्थितं प्रियाः ।

विष हे शठ ! पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुद्रधुः कचग्रहैः (रघु. १९।३१)

— सात्यशास्त्रम् —

मादं सरः कारणमात्मानो बुद्धेरियाव्यक्तमुदाहरन्ति (रघु. १३।६०)

— वैदान्तशास्त्रम् —

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरतीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् (रघु. १०।१०)

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवज्जलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् (रघु. १०।२१)

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्तत्तः सर्वं चतुर्मुखात् (रघु. १०।२२)

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये (रघु. १०।२३)

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्वियः ।

सपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्त्वयं ? (रघु. १०।२४)

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं धीनरागाणामभूयःसंनिवृत्तये (रघु. १०।२७)

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिमं हिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ? (रघु. १०।२८)

अनयाप्तमयाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रहं ययैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः (रघु. १०।३१)

परिशिष्टम् ४

कालिदासोपवर्णित-रघुवंश्यनुपाणां वंशः ।

दिलीपः

रघुः

अजः

दशरथः

रामः

लक्ष्मणः

भरतः

शत्रुघ्नः

कुशः

लवः

अतिथिः

नियधः

नलः

नभः

पुण्डरीकः

क्षेमपन्वा

देवानीकः* (अग्रिमपृष्ठेणानुसंधेयमिदम्)

१ पाण्डुराणानुगुणोऽयं वंशक्रमो ग्रन्थान्तरोर्बेत्तवदति ।

२ अस्मात्परमयं 'सूर्यवंशः' 'रघुवंशः' इति नाम्ना प्रथितः ।

↑ (देवानीकः*) [अनुसन्धानमत्र पूर्वपृष्ठतः]

(पुत्री)

अहीनगुः*

पारियात्रः

घीलः

उन्नाभः

शङ्खणः

भ्युपिताश्वः

विधसहः

हिरण्यनाभः

कौशल्यः (सोमसुतः)

पुत्रः

पौष्यः

ध्रुवसन्धिः

सुदधनः

अमिवणोः